

**Východočeské
listy
historické**

32/2014

Univerzita Hradec Králové
Historický ústav Filozofické fakulty

VÝCHODOČESKÉ LISTY HISTORICKÉ
EAST-BOHEMIAN JOURNAL OF HISTORY

Redakční kruh | Editorial Committee of the Board of Editors:

doc. Ondřej Felcman – předseda redakční rady | Chairman of the Board of Editors
a vedoucí redaktor | and Editor-in-Chief
dr. Tomáš Hradecký – výkonný redaktor | Executive Editor
dr. Ryszard Gładkiewicz
dr. Vlastimil Havlík
dr. Veronika Středová
doc. Martin Šandera
dr. Jiří Štěpán

Další členové redakční rady | Other Members of the Board of Editors:

prof. Petr Čornej (Česká republika | Czech Republic)
dr. Jiří Hutečka (Česká republika | Czech Republic)
prof. Zenon Jasiński (Polsko | Poland)
doc. Jiří Kubeš (Česká republika | Czech Republic)
prof. Milena Lenderová (Česká republika | Czech Republic)
dr. Naďa Machková Prajzová (Česká republika | Czech Republic)
dr. Jan Mervart (Česká republika | Czech Republic)
dr. Jaroslav Pažout (Česká republika | Czech Republic)
doc. Martin Pekár (Slovensko | Slovakia)
prof. Hans Renner (Nizozemí | Netherlands)
dr. Ondřej Tikovský (Česká republika | Czech Republic)

Recenzenti 32. svazku | Reviewers of Volume No. 32:

Prof. PhDr. Jana Burešová, CSc.
Prof. PhDr. Jaroslav Čechura, DrSc.
Prof. PhDr. Drahomír Jančík, CSc.
PhDr. Jan Kalous, Ph.D.
PhDr. JUDr. Antonín Kubačák, CSc.
Prof. PhDr. Eduard Kubů, CSc.
Mgr. Naďa Machková Prajzová, Ph.D.
PhDr. Veronika Středová, Ph.D.
Doc. PhDr. Jiří Šouša, CSc.
Mgr. Barbora Štolleová, Ph.D.
PhDr. Jaroslav Šůla, CSc.

SLOVO REDAKCE

Východočeské listy historické (VLH) obnovené v roce 2008 se dočkaly letošního roku další významné změny, tentokrát ve frekvenci a počtu svazků vydávaných v průběhu jednoho roku. VLH od roku 2014 vychází dvakrát ročně. Pozměněná redakční rada tím úspěšně dovršila svůj vytyčený cíl, který současně chápe jako nástroj dalšího kvantitativního rozmachu i kvalitativního růstu. V posledních letech jsme zaznamenali zvýšený zájem autorů o publikování, který velmi vítáme. Studie a stati časopisu vycházejí z nových výzkumů a prezentují aktuální odborné poznatky historické vědy. Zůstává také širší zaměření, které bylo deklarováno již při zrodu periodika – jeho geograficky vymezený název potvrzuje pouze jeho oblastní genezi, nikoliv však jeho výlučné tematické cílení. Je proto potěšitelné, že se o možnost publikovat ve Východočeských listech historických ucházejí také slovenští a polští autoři a vedle historiků i jejich kolegové s orientací přesahující klasické dějiny.

Druhý svazek periodika z roku 2014 představuje pokus vytvořit účinnou spolupráci s výzkumem v oblasti českých a československých agrárních dějin; jeho platforma se zrodila kolem Muzea východních Čech v Hradci Králové. Podrobněji tematické zaměření vydávaného svazku a stav výzkumu v oblasti agraristiky shrnuje publikovaná materiálová stať Eduarda Kubů, Naděždy Machkové a Jiřího Šoušy, jejichž zásluhou se tento způsob spolupráce v daném svazku uplatnil. Redakční rada časopisu to s potěšením vítá.

Podobné způsoby koncentrace na konkrétní, avšak obsahově bohatou a široce rozvrstvenou historickou tematiku, lze v budoucnu znovu uplatnit v některých následujících svazcích tohoto periodika. Tato snaha redakční rady VLH o rozšíření publikační platformy a vytvoření nových autorských kontaktů a podnětů umožní také prosazení dalšího cíle redakční rady – zařazení Východočeských listů historických do některé z významných evropských databází odborných periodik v dohledné době.

studie

Staré a nové v agraristice raného novověku – česká reflexe

JAROSLAV ČECHURA

Abstrakt/Abstract

Príspevek není koncipován jako retrospektiva, ale jako výhled, jako prezentace řady možností jak prohloubit tradiční agraristické bádání předindustriálního období. Studie se zaměřuje na tři témata: 1. Mezinárodní (středoevropské) bádání; 2. Čas agrární, čas úřední, čas interpersonální; 3. Zkrachovalí (neúspěšní) sedláci. V mezinárodním bádání je patrný zřetelný odvrát od souhrnných či generalizujících prací. Vystřídala je orientace na menší teritoriální celky, zejména jednotlivé vesnice. Tak mohou být poznány sociální vztahy mezi osobami, které žily v lokálních společenstvích. Stále silněji pozorujeme, že sociální dějiny venkova se stávají dějinami jednotlivých vsí, přesněji lidí v jednotlivých vsích. Sociální dějiny venkovské společnosti se v posledním čtvrtstoletí pohybují v tematickém trojúhelníku sociální vztahy – hospodářství – vrchnost.

Text is not designed as a retrospective, but as outlook, as the presentation of a range of options to enhance traditional research of agraristic pre-industrial levels. The study focuses on three themes: 1. International (Central European) research; 2. agrarian time, official time, interpersonal time; 3. unsuccessful farmers. The international research is evident distinct break with a summary or generalising work. It has been replaced by the focus on smaller territorial units, especially single village. There can be identified the social relations between persons who lived in local communities. Increasingly we observe that the social history of rural society become the history of individual different villages. The social history of rural society in the last quarter century has been ranging in thematic triangle: social relations – economy – the nobility.

Klíčová slova/Key Words

*tradiční společnost, rolník, modernizace, mikrohistorie, dějiny zdola
traditional society, peasant, modernization, microhistory, history from bellow*

Tento příspěvek nekoncipuji záměrně jako retrospektivu, pohled nazpět, ale naopak – pro období raného novověku, kterým se už skoro čtvrt století zabývám, považuji za nezbytné hledět dopředu. Přesto si nemohu odpuštit alespoň úvodem jedno malé historické připomenutí. Letos je tomu právě sto let, co začalo časopisecky vycházet dílo plzeňského rodáka Kamila Krofty,

Dějiny selského stavu.¹ Ano, už je tomu celé jedno století. Na této monografii je velmi dobře patrný vývoj, orientace a směry bádání v agrární a venkovské problematice vůbec. Krofta podal normativní či právněhistorický pohled na selský stav od středověku do 19. století. Výrazně, místy až dominantně přítom využil edici Archiv český od Josefa Kalouska.² Tento přístup ovšem není bez problému. Víme, jakým způsobem vybíral a skládal dokumenty své velké edice Řády selské, instrukce hospodářské tento poněkud svérázný badatel, editor a první český historik, který používal psací stroj? Ne, nevíme o tom docela nic.

Velmi hojné a pochopitelné využívání Kalouskovy edice (nejen) agrární historiografií po dobu delší než jedno století vedlo k zatím nepřilíživé situaci. Otištěný dokument získal v edici odlišný kontext, než měl v tom kterém archivním fondu,³ někdy na hony vzdálený od onoho původního. Je-li pak srovnáván s tematicky analogickou dokumentací, může nabýt nových souvislostí, které při jeho vzniku vůbec nemusely přicházet v úvahu. Snad by bylo možné hovořit o primárním a sekundárním kontextu. Onen sekundární (možná také umělý) kontext v edici má ovšem s původní situací, v níž jednotlivé dokumenty vznikaly, jen nemnoho společného.

„Provozní“ dokumentaci odrážející, jak venkov opravdu fungoval, hledáme v Kroftově díle marně. Souvisí to do jisté míry také s tematickou výjimečností tohoto titulu v rámci Kroftovy badatelské práce. S jistou nadsázkou si troufnu říci, že mohl vidět *nějaké* venkovské dokumenty nanejvýš ve mlýně v Ejpovicích, který patřil rodině jeho manželky Štěpánky.⁴ Soudím, že je na čase podívat se kriticky na tuto práci, neboť její *dlouhý stín*⁵ je stále přítomen v nejedné „agraristicky“ koncipované práci.

V této souvislosti je vhodné připomenout ještě jednu skutečnost. Srovnáme-li Dějiny selského stavu s Pekařovou Knihou o Kosti⁶, která je jen o pár let starší, patrně nepřehlédneme, že se jedná vlastně o dva poměrně různé obrazy, dvě různá pojetí českého venkova v období raného novověku. Na tom by možná

-
- 1 Kamil KROFTA, *Dějiny selského stavu*, Praha 1919, 1949 (2. vyd.). Původně vycházelo pod stejným názvem v Časopise pro české agrární dějiny (Agrární archiv) I, 1914, s. 13–32, 33–42 a dále *tamtéž* v letech 1915–1918. Za osvětlení některých souvislostí kolem publikace této práce děkuji Jiřímu Šoušovi.
  - 2 Josef KALOUSEK (ed.), *Řády selské, instrukce hospodářské*, in: Archiv český XXII–XXV, XXIX, Praha 1905–1913.
  - 3 Srov. Jaroslav ČECHURA, *Norma, knížecí reskripty kontra každodenní praxe a praktiky: mýtus a realita tzv. schwarzenberského zákazu sňatků*, JSH 81, 2012, s. 162–194, zejm. s. 162–164.
  - 4 Výraz „nadsázka“ je tu na místě, neboť historik pracoval v těchto letech v Zemském archivu. Srov. Jindřich DEJMEK, *Kamil Krofta a jeho působení v Zemském archivu (kapitola z biografie: 1901–1911)*, in: SAP 41, 1991, s. 249–356.
  - 5 Termín v kontextu vývoje české historiografie 20. století použil Jaroslav ČECHURA ve studii *František Graus jako vítěz (Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské II)*, in: František Graus – člověk a historik. Sborník z pracovního semináře Výzkumného centra pro dějiny vědy konaného 10. prosince 2002, *Práce z dějin vědy* 8, Praha 2002, s. 69–82.
  - 6 Josef PEKAŘ, *Knihy o Kosti I–II*, Praha 1909–1911; Srov. Jaroslav ČECHURA, *Knihy o Kosti Josefa Pekaře /The Book about Kost by Josef Pekař/*, in: WISOHIN/ESP 18, Praha 2013, s. 78–89.

nebylo nic tak mimořádného, ale sama skutečnost, že tato koexistence trvá už déle než jedno století, je sama o sobě hodná pozornosti.⁷

***

V minulých dvou dekadách jsem se postupně zabýval tematickou triádou: selské rebelie – drobná venkovská kriminalita – sexuální chování venkovanů. To byla poměrně slušná průprava k tomu, abych se mohl ponořit do moderně koncipovaných sociálních dějin venkova raného novověku. Jakou strategii přitom zvolit? Rozhodně nikoli takovou, která bude pracovat s agregovanými veličinami či vycházet od strukturně souhrnných, deduktivně vymezených pojmů typu „sedlák je když...“. Jiný rozměr pak může představovat historická reflexe, případně vnímání této společenské vrstvy v minulých dobách, především ve středověku.⁸ Za prvé je nezbytné dosavadní optiku poměrně razantně pozměnit, ba otočit: obrátit pozornost k jedinci, individu.⁹ Základním úhlem poznání je jednání, chování jednotlivců, žen i mužů, zachycené prostřednictvím jejich činů, kontextu, ale i drobných stop, které zanechalo v minulých dějích. Ono chování se vyznačuje nekonečnou pestrostí a variabilitou, a to jak v rodině, v obci, v sociálních stejně jako sexuálních interakcích, tak ve vztazích k církvi či správnímu aparátu, případně k vrchnosti samé. Krátce prostý člověk v minulosti nebyl jen *objektem dějin*, ale naopak *subjektem*, jejich aktivním činitelem. Velice důležitý je vztah „dějin zdola“ právě ke konceptům každodennosti či k lidové kultuře.

Poznávání dějin zdola spočívá především v co nejkompexnějším studiu široké dokumentace a v podstatě se neopírá o historiografické konstrukce. Pramenům jsou často kladeny nové otázky.¹⁰ Dějiny zdola nabízejí jakousi alternativní cestu, poskytují bázi pro bohatší syntézu minulosti včetně každodenního života, obohacují, stejně jako relativizují závěry sociálních, politických i vojenských dějin s cílem nabídnout co nejširší, respektive komplexní pochopení společnosti

7 František KUTNAR – Jaroslav MAREK, *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví*, Praha 1997 (3. vyd.), se touto otázkou nezabývají.

8 Dorothee RIPPMANN, *Bilder von Bauern im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit*, in: Daniela MÜNKEL – Frank UETÖTTER (edd.), *Das Bild des Bauern. Selbst- und Fremdwahrnehmungen vom Mittelalter bis ins 21. Jahrhundert*, Göttingen 2012, s. 21–60; Frank KONERSMANN, *Auf der Suche nach ‚Bauernschaft‘ und ‚Bauernstand‘. Hypothesen zur historischen Semantik bäuerlicher Agrarproduzenten (15.–19. Jahrhundert)*, in: *tamtéž*, s. 61–84.

9 Srov. Sigurður Gylfi MAGNÚSSON, *Social History – Cultural History – Alltagsgeschichte – Microhistory*. In: *Between Methodologies and Conceptual Frameworks*; TÝŽ, *The Future of Microhistory*; Oba texty z roku 2013 jsou dostupné na www.microhistory.org; Sigurður Gylfi MAGNÚSSON – István SZIJÁRTÓ, *What is microhistory? Theory and Practice*, London 2013, s. 180 (podle indexu); srov. Jaroslav ČECHURA, *Mikrohistorie a raně novověká studia (Možnosti a meze jednoho historiografického konceptu)*, v tisku.

10 Srov. George RUDÉ, *Die Volksmassen in der Geschichte, England und Frankreich 1730–1848*, Frankfurt am Main 1979 (původně London 1964, reprint *tamtéž* 1981). Rudé je považován za zakladatele tohoto směru bádání; Srov. Frederick KRANTZ, *George Rudé and History from Below*, in: TÝŽ (ed.), *History from Below. Studies in Popular Protest and Popular Ideology*, Montreal 1985 (reprint London 1988), s. 3–9; Eric J. HOBBSBAWM, *History from Below – Some Reflections*, in: *tamtéž*, s. 13–27.

obyčejných, nepriviligovaných lidí. A teprve toto poznání pak konfrontujeme s jednáním například obce, venkovské samosprávy, správy panství, kraje i státu.

Druhým klíčovým momentem je zmenšení měřítka výzkumu. Nikoli celozemský, český či moravský rozměr, ale jedna, dvě či tři lokality určitého panství. Podle jakého klíče se provádí výběr? Ne již podle reprezentativnosti (co to vlastně je v tradiční společnosti, zeptal bych se) či možnosti generalizace dílčích závěrů. Za velmi inspirativní považují přístup Davida Warrena Sabeana, který napsal třísvazkovou monografii o württemberské vsi Neckarshausen.¹¹ Autor si vybral tuto lokalitu proto, že je naprosto bezvýznamná, tuctová či, chcete-li, nereprezentativní... Ostatně nejinak jsem si vybral před lety Pelejovice.¹²

Nejedná se tu tedy o jakousi *ilustrativní metodu*.¹³ Orientace na jednotlivé aktéry a jejich konání, řečeno slovy Davida Warrena Sabeana,¹⁴ představuje docela jinou kvalitu: „*Nejedná se o ilustraci jednání lidí, ale o to, jak někteří lidé skutečně působili (jednali). Nechci tyto případy formátovat jako typické příběhy, ač takovými mohly být. Zabývám se logikou sociální akce, která nebyla typická. Zobecnění představuje spíše nezajímavý problém, pro který je lepší se obrátit na systematické vědní disciplíny*“. Tato slova předeslal v kontextu konkrétního jednání osob, které dědily či zdědily pozemkový majetek. Autor olbřímí monografie o jedné „tuctové“ vsi ve Württembersku jednoznačně akcentuje konkrétně historický, mikroanalytický přístup, který je důležitější než jakákoli generalizace, hrozící „bezpohlavním“ zploštěním... Mylný je tedy názor, že určitý konkrétní, nejednou neopakovatelný způsob jednání či rozhodování muže nebo ženy by se musel zobecňovat, či dokonce vnímat a vykládat pod zorným úhlem apriorní představy, že ta která ves, městečko, ale také jednotlivec může, ba přímo musí představovat „reprezentativní výběr“.¹⁵

11 David Warren SABEAN, *Power in Blood. Popular culture and village discourse in early modern Germany*, Cambridge 1984; TÝŽ, *Property, production, and family in Neckarshausen, 1700–1870*, Cambridge 1990; TÝŽ, *Kinship in Neckarshausen, 1700–1870*, Cambridge 1998; Srov. Marion W. GRAY, „*Microhistory as Universal History*“: *David Sabeans Tree Volumes on the Peasant in Württemberg*, in: *Central European History* 34, 2001, s. 419–431.

12 Jaroslav ČECHURA – Jana ČECHUROVÁ, *Mobilita v jedné české pobělohorské vsi: Pelejovice 1650–1700*, in: *K novověkým sociálním dějinám českých zemí, díl 1. Čechy mezi tradicí a modernizací 1566–1848*, Praha, s. 94–124.

13 Josef GRULICH, *Populační vývoj a životní cyklus venkovského obyvatelstva na jihu Čech v 16. až 18. století*, České Budějovice 2008, s. 61; TÝŽ, *Zkoumání „maličkosti“ (Okolnosti vzniku a významu mikrohistorie)*, in: ČČH 99, 2001, s. 519–547; TÝŽ, *Populační vývoj*, s. 35–65; Srov. Otto ULBRICHT, *Mikrogeschichte. Menschen und Konflikte in der Frühen Neuzeit*, Frankfurt am Main 2009, s. 9–60, představující historiografickou reflexi bádání. Srov. Ewald HIEBL – Ernst LANGTHALER (edd.), *Im Kleinen das Grosse suchen. Mikrogeschichte in Theorie und Praxis*, Innsbruck-Wien-Bozen 2012.

14 D. W. SABEAN, *Property*, s. 261, doslova: „*There not illustrations of the way people acted but are the ways some people actually did act. I will not justify them as typical stories, although they may be so, because we are concerned with the logic of social action not its typicality, which is a rather uninteresting problem, better left to the taxonomical sciences.*”

15 J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 61. Na druhé straně D. W. SABEAN, *Property*, s. 7–15, explicitně odmítl generalizaci stejně jako myšlenku, že by ves Neckarshausen představovala jakýsi reprezentativní výběr. Autorův neotřelý a koncepčně sevěřený způsob argumentace je velice pozoruhodný. Srov. Marion W. GRAY, *Microhistory as Universal History*, passim. Srov. rovněž

Je zajímavé a pro soudobou badatelskou strategii signifikantní, jakým způsobem přistupovali autoři k volbě lokalit. Většinou je zaujalo bohatství pramenů. Tak tomu bylo již v případě anglické vsí Terling v druhé polovině sedmdesátých let 20. století.¹⁶ Giovanni Levi si vybral „obyčejnou ves“ Santéna v Piemontu.¹⁷ Angélique Janssens volila městečko Tilburg, protože odpovídalo jejím metodologickým východiskům.¹⁸ Jürgen Schlumbohm se otázkou kolem volby farnosti Belm nezabývá,¹⁹ Hans Medick hovoří o kontextu, ve kterém se městečko Laichingen nacházelo v raném novověku.²⁰ Georg Fertig vyzdvihuje výpovědní hodnotu pramenů.²¹ Ve svých dalších pracích tento autor i jeho manželka Christine při výběru několika (nanejvýš tří) vsí volí různost těchto obcí v jakémsi „spekttru možného“.²² Etnolog Wolfram Aichinger si vybral kastilskou vesničku Almendral v první polovině dvacátého století jako „jednu z mnohých“.²³ Netřeba výčet dále rozšiřovat. Je totiž zřejmé, že aspekt *reprezentativnosti* nehrál při výběru studovaných lokalit žádnou dominantní roli.

Třetím závažným momentem v tomto kontextu by měla být dlouhodobá orientace na jedno konkrétní panství, kde se vybrané lokality/lokalita nacházejí. Primárním kritériem je zde dostatečně bohatá dokumentace. (V mém případě je to, jak známo, třeboňské panství.) Dnes patří ke standardům mezinárodního bádání koncentrace na jedno panství po dobu patnácti i více let. Dokladů je celá řada. Jedině takto lze odhalit kontext jednání jednotlivců v raně novověké době. Naznačená kritéria je velmi vhodné hned na tomto místě konkretizovat, aby

---

postup, který volila Christine Fertig při výběru westfálských vsí Löhne a Borgerl, in: Familie (srov. níže), s. 4–7, 77–79.

- 16 Keith WRIGHTON – David LEVINE, *Poverty and Piety in an English village. Terling, 1525–1700*, New York 1979; TÍŽ, *Poverty and Piety in an English village. Terling, 1525–1700*, Orford 1995 (2. vyd.), s. IX, 186.
- 17 Giovanni LEVI, *Das immaterielle Erbe. Eine bäuerliche Welt an der Schwelle zur Moderne*, Berlin 1986, s. 10 (it. 1985).
- 18 Angélique JANSSENS, *Family and social change. The Household as a process in an industrializing community*, Cambridge 1993, s. 25.
- 19 Jürgen SCHLUMBOHM, *Lebensläufe, Familien und Höfe (Die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirchspiels in proto-industrieller Zeit, 1650–1860)*, Göttingen 1994.
- 20 Hans MEDICK, *Leben und Überleben in Laichingen 1650–1900. Untersuchungen zur Sozial-, Kultur- und Wirtschaftsgeschichte aus der Perspektive einer lokaler Gesellschaft im frühneuzeitlichen Württemberg*, Göttingen 1996; Srov. TÝŽ, „Geschichte – für wen?“ zu einem anstößigen Text von Alf Lüdtke und Hans Medick aus dem Jahr 1977, in: Belinda DAVIS et al. (edd.), *Alltag, Erfahrung, Eigensinn. Historisch-anthropologische Erkundungen*, Frankfurt am Main-New York 2008, s. 29–58; Srov. Hans MEDICK, *Weaving and Surviving in Laichingen, 1650–1900: Micro-History as History and as Research Experience*, in: James C. SCOTT – Nina BHATT (edd.), *Agrarian Studies. Synthetic work at the cutting edge*, New Haven – London 2001, s. 283–296.
- 21 Georg FERTIG, *Lokales Leben, atlantische Welt. Die Entscheidung zur Auswanderung vom Rhein nach Nordamerika im 18. Jahrhundert*, Osnabrück 2000, s. 201.
- 22 Georg FERTIG, *Äcker, Wirte, Gaben: Ländlicher Bodenmarkt und liberale Eigentumsordnung im Westfalen des 19. Jahrhunderts*, Berlin 2007; Christine FERTIG, *Familie, verwandtschaftliche Netzwerke und Klassenbildung im ländlichen Westfalen (1750–1874)*, Stuttgart 2012, s. 4–7, 77–79.
- 23 Wolfram AICHINGER, *Almendral. Zur populären Kultur eines kastilischen Gebirgsdorfes*, Wien 2001, s. 8.

se nezdálo, že se jedná o jakési obecné proklamace či obecné zásady. Uvedu drobný příklad, zpočátku v poněkud modelové podobě.

Vezměme čtyřicetiletou selku, nedávnou vdovu, která má šest dětí. Jak bude reagovat po smrti svého manžela? Jak bude dál žít? Kdo si myslí, že její budoucí kroky mají jedinou výhradní, pevnou, normativně determinovanou trajektorii, ten se ovšem mylí. Posuďte sami: ovdovělá žena měla totiž nejméně tři možnosti řešení:

1. Za dva tři měsíce po pohřbu prvního manžela se znovu provdat, zpravidla za muže mladšího o pět, deset, ale i dvacet let, někdy i mladšího než její vlastní děti.

2. Hospodařit dále sama spolu se svými dětmi a čeledí, třeba tři, pět, i více let, a poté předat grunt nejstaršímu synovi anebo tomu, který byl podle jejího názoru nejvhodnější k hospodaření.

3. Krátce po ovdovění předat grunt nejstaršímu synovi, který už mohl být několik let ženatý, a vyměnit si s ním místo na výminku.

Jakou cestou se naše žena vydala? Správa panství jí rozhodně budoucí život nedekretovala. Vdova se v podstatě samostatně rozhodovala (případně mohla se rozhodnout), jakou podobu bude mít její příští život. Jistě, mohli do toho mluvit příbuzní, venkovská samospráva a další... Ale rozhodovala se sama. Představa Sheilagh Ogilvie o dominantním vlivu venkovské samosprávy ve střední Evropě je nesporně silně přexponovaná.²⁴ Pro některou z žen v uvedené situaci bylo tedy nejlepší (třeba subjektivně) znovu se provdat, pro jinou naopak samostatně hospodařit a pro další odebrat se na výminku.

V lednu roku 1714 se na třeboňském zámku²⁵ projednávalo deset majetkoprávních převodů mezi poddanými a jejich rodinnými příslušníky řady vsí stejnojmenného panství. Jeden z nich se týkal bošileckého sedláka Zíky a byl zaznamenán těmito slovy: „*Dne 16. Januarii 1714. Pán Bůh všemohoucí ráčil Jakuba Zíku z tohoto na onen svět povolati, odkázal živnost tuto svému vlastnímu synu Matějovi v předešlém šacunku 175 kop*“.²⁶ Kdy však Zíka, který hospodařil na půllánovém statku od roku 1671, zemřel? Mohlo to být v předešlém roce, tedy 1713, ale třeba i na samém počátku roku 1714? Nikoli: Zíka byl pohřben 7. srpna roku 1702! Sedlákova pozůstalost byla tedy úředně projednána jedenáct a půl roku poté, co se skončila jeho pozemská pouť.

Tato neobyčejně dlouhá časová prodleva vyvolává několik otázek: jak fungoval správní aparát panství, byla to jeho liknavost, anebo snad záviselo *zaknihování* majetkové změny přímo na jejich bošileckých aktérech? Jednalo se jen o výjimku, anebo o jistý rys správního mechanismu, či prostě tradovaných zvyklostí třeboňského panství? Jak vysvětlíme rozpor v časových údajích zámeckého úřadování, který překročil dlouhých jedenáct let? Šlo o úmysl, či

24 Timothy W. GUINNANNE – Sheilagh OGILVIE, *Institutions and Demographic Responses to Shocks: Württemberg, 1634–1870*, in: Department of Economics Yale University, Economic Department, Working Papers No. 44, March 2008 (<http://ssrn.com/abstract=1109058>).

25 Státní oblastní archiv Třeboň, Vs Třeboň (dále jen Vs Třeboň), I A 5 AU 56.

26 Vs Třeboň, Okresní soud (dále OS) Veselí nad Lužnicí, i. č. 44.

opomenutí? Kdo vlastně chyboval? Odpověď je prostá: nikdo! Podobných otázek může být ještě více. Neměla by zapadnout ani taková nikoli okrajová: kdo na Zíkově statku v Bošilci po oněch jedenáct let hospodařil?

Zíkova manželka Žofie byla pozoruhodná žena. Poté, co jako téměř padesátiletá ovdověla, vedla sama půllánové hospodářství; kromě jeho chodu se starala o osm dětí mezi dvěma a sedmadvaceti lety²⁷ a řídila jejich životní kroky. Za její asistence a dohledu se v letech 1705–13 odehrálo hned pět svatebních obřadů jejich dcer a synů. Žofie byla samostatnou „hospodářkou“ na gruntě dokonce ještě delší dobu než uvedených více než jedenáct let: její manžel byl totiž na sklonku života dlouhodobě nemocen.²⁸ Pohled do bošilecké gruntovnice uvedený hiát přirozeně neobsahuje. Tam jsou jen otec a syn Zíkové. Jaká byla skutečnost, vědělo se nejenom v Bošilci, ale i v zámecké kanceláři, kde úředníci považovali za běžné či standardní uvést přímo paní Žofii v sumáři hospodářů celého třeboňského panství, a to ještě za života jejího manžela!²⁹ Zvolená strategie na gruntu v jedné z třeboňských vesnic byla tedy akceptována jak v obci samotné, včetně jejího rychtáře, tak i správním aparátem panství...

Dodávám jen, že veškeré případy, jež zde budu prezentovat, pocházejí z třeboňského panství, kterým se dlouhodobě zabývám. Z pohledu badatelské strategie, která je dnes v mezinárodním bádání standardem, je dlouhodobé koncentrování se na určitou strukturu běžné a podotýkám, že tento postup není automaticky mikrohistorický, jak je to někdy vykládáno.

Dále se chci zabývat následující tematickou triádou:

I. Mezinárodní (středoevropské bádání) o rolnictvu raného novověku

II. Čas agrární, čas úřední, čas interpersonální

III. Zkrachovalí sedláci

27 Vs Třeboň, I B 5 AU 1 (1702): jednalo se o Alžbětu (27), Josefa (21), Marianu (19), Anýžku (16), Matěje (13), Řehoře (11), Václava (10), Žofii (2). Kromě těchto žijících dětí zemřel v roce 1682 půlroční Matěj a v roce 1695 osmnáctiletá dcera Dorota. V tomto kontextu dodávám, že Žofie mohla porodit ještě více dětí, jež mohly zemřít v raném kojeneckém věku. Takové údaje by mohla poskytnout nejstarší bošilecká matrika založená roku 1675 (SOA Třeboň, sbírka matrik, FÚ Bošilec, matrika č. 1), která však není v rubrice narozených a zemřelých bez mezer. Pro potřeby této studie není nezbytné s těmito údaji pracovat. K výpovědní schopnosti matriky srov. Jaroslav ČECHURA, „...*svatby starosta Pavel krejčí z Mazelova*“ (Sociální skladba družbů a svatební praktiky na Třeboňsku kolem roku 1700), Archivum Trebonense XIV, 2014, s. 153–177. Dodávám, že v některých oblastech střední Evropy se vyznačují matriky ještě kolem poloviny 18. značnými mezerami, neúplností či nemožností identifikovat v nich zapsané osoby. Srov. Urspeter Schelbert, *Bevölkerungsgeschichte der Schwyzer Pfarreien Freibach und Wollerau im 18. Jahrhundert*, Zürich 1989, s. 17–34; Ulf WENDLER, *Nicht nur Pest und Pocken. Zur Bevölkerungsgeschichte der Lüneburger Heide des Wendlandes und der Marschen des Fürstentums Lüneburg 1550–1850*, Hannover 2008, s. 19–26.

28 Srov. Vs Třeboň, I B 5 AU 67, kde v soupise hospodářů panství z roku 1709 je uvedeno, že Žofie Zíková hospodařila či vedla hospodářství již od roku 1701, kdy byl její manžel ještě naživu.

29 V rámci rozsáhlého třeboňského panství se nejednalo o žádnou výjimku.

I. Ve stínu mezinárodního bádání posledních desetiletí

Přistoupím-li k stručnému přehledu mezinárodního bádání za poslední dvě tři dekády, je třeba úvodem poznamenat, že za velmi důležitou součást poznávání nových impulsů tohoto bádání považuji *komparaci*. Ovšem hned dodávám, komparaci smysluplnou. Nejsem si totiž vůbec jist, zda je možné přímo srovnávat vesničku Háj frýdlantského panství s jistou středoanglickou lokalitou v 17. a 18. století.³⁰ Jako komické pak může působit srovnávání severočeských manufaktur s jejich vzdálenými souputnicemi na Urale.³¹ I z tohoto důvodu je účelné zaměřit se na *středoevropský region*, a to na některé impulsy, které lze považovat za smysluplné i pro naše studia.

Je zřetelně patrný odvrát od souhrnných či generalizujících prací, které jsou pro Německo spojeny se jmény Wilhelm Abel,³² Friedrich Lütge,³³ Günther Franz³⁴ nebo Wilhelm Friedrich Henning.³⁵ Už několik dekád se totiž ukazuje, že sociální vývoj venkovské společnosti v raném novověku měl celou řadu individuálních rysů. A sledovat tyto rysy si nesporně vyžaduje především zmenšení rozměru bádání, a to za předpokladu, že budou co nejkompexněji heuristicky vytěženy. Jen tak mohou být poznány sociální vztahy mezi osobami, které žily v lokálním společenství. A tak stále silněji pozorujeme, že sociální dějiny venkova se stávají více a více dějinami jednotlivých vsí, přesněji „lidí v jednotlivých vsích“.³⁶ Sociální dějiny venkovské společnosti se v posledním čtvrtstoletí pohybují v jakémisi tematickém trojúhelníku: sociální vztahy, hospodářství a vrch-

30 Dana ŠTEFANOVÁ, *Erbschaftspraxis, Besitztransfer und Handlungsspielräume von Untertanen in der Gutsherrschaft. Die Herrschaft Frýdlant in Nordböhmen, 1558–1750*, München 2009.

31 Markus CERMAN, *Proto-Industrialisierung und Grundherrschaft. Ländliche Sozialstruktur, Feudalismus und Proto-Industrielles Heimgewerbe in Nordböhmen vom 14. bis zum 18. Jahrhundert (1300–1790)*, Wien 1996 (netišťená disertace), s. 150–168.

32 Wilhelm ABEL, *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur in Mitteleuropa vom 13. bis zum 19. Jahrhundert*, Berlin – Hamburg 1935², 1966³, 1978; Karl Heinrich KAUFHOLD, *Der Beitrag Wilhelm Abels zur wirtschaftshistorischen Forschung im 20. Jahrhundert*, in: Markus A. DENZEL (Hrsg.), *Wirtschaft – Politik – Geschichte. Beiträge zum Gedenkkolloquium anlässlich des 100. Geburtstages von Wilhelm Abel am 16. Oktober 2004 in Leipzig*, Stuttgart 2004, s. 103–127; Julien DEMANDE, *The Medieval Countryside in German-Language Historiography since the 1930s*, in: Isabel ALFONSO (ed.), *The Rural History of Medieval European Societies. Trends and Perspectives*, Turnhout 2007, s. 173–252.

33 Friedrich LÜTGE, *Geschichte der deutschen Agrarverfassung vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert*, Stuttgart 1963.

34 Např. Günther FRANZ, *Deutsche Agrargeschichte von den Anfängen bis zum Gegenwart*, Stuttgart 1966 (2. vyd.); k nacistické minulosti tohoto historika srov. Wolfgang BEHRINGER, *Bauern-Franz und Rassen-Günther. Die politische Geschichte des Agrarhistorikers Günther Franz (1902–1992)*, in: Winfried SCHULZE – Otto G. OEXLE (edd.), *Deutsche Historiker im Nationalsozialismus*, Frankfurt am Main 1999, s. 114–141.

35 Např. Friedrich-Wilhelm HENNING, *Landwirtschaft und ländliche Gesellschaft in Deutschland I*, Frankfurt 1979; TÝŽ, *Deutsche Agrargeschichte des Mittelalters (9. bis 15. Jahrhundert)*, Stuttgart 1994. Dodávám, že u této skupiny prominentních německých agrárních historiků 20. století jsem vybral vždy jen jedno z mnohých děl.

36 Tak H. MEDICK, *Weben und Überleben*, s. 21, s odvoláním na vlivného amerického antropologa Clifforda Geertze.

nost. Bádání posledních dekád prokázalo,³⁷ že zaměření jen na hospodářské či jen na vrchnostenské struktury není schopné postihnout složitost vztahů, které se odehrávaly na venkově v raném novověku.³⁸ Jednu z významných součástí tohoto komplexu představuje téma mechanismů dědičnosti půdy a jejich konkrétní, každodenní provádění. V evropském kontextu³⁹ raného novověku se ustálily dva různé principy, systémy či mechanismy dědění půdy; hovoří se o tzv. *duálním modelu* či principu (nedělitelnost x dělitelnost hospodářství).⁴⁰ Ač tu diference nebyla zanedbatelná, přece jen nebyla principiálně protikladná, jak prokázaly detailní analýzy.

V zorném úhlu převodu nemovitostí ve venkovských sídlištích v raném novověku s přesahem do dlouhého 19. století dosáhlo mezinárodní bádání v posledních dvou desetiletích pozoruhodných výsledků. Mimo jiné je tomu tak proto, že začalo analyzovat společnost mikrohistoricky a výraznou optikou zdola. To byl patrně klíč k řadě kvalitativních posunů v klasických, nejednou právněhistoricky ovlivněných interpretacích. Přehlédnout nelze výrazný posun od normativně laděných prací, se kterými se setkáváme ještě v osmdesátých letech 20. století, k reálně historickým rozborům držebních poměrů: *nikoli jak by systém měl fungovat, ale jak ve své obyčejné (nespektakulární) každodennosti fungoval*.⁴¹ Musíme tu také docenit kombinovaný kvantitativně-kvalitativní přístup, včetně masivního využití výpočetní techniky.⁴²

Další s tímto okruhem velmi těsně spojenou otázkou je postižení skutečnosti, že odstupující hospodář předával grunt svému nástupci ještě za svého života, a to nikoli bezúplatně – bez ohledu na to, zda se jednalo o jeho syna, zetě, či o cizího člověka. Prodával svůj grunt nejstaršímu/nejmladšímu synovi za stejnou částku jako muži docela cizímu? To není jisté, neboť mohly existovat regionální diference, a to nejen v evropském, ale třeba i v českém kontextu. Bylo prokázáno, že tyto modality nelze poměřovat jedním metrem, jako kvalitativně stejné či nestructurované transakce. Právě v regionu jižních Čech (Vyšebrodská) byla tato otázka detailně zkoumána.⁴³ Hermann Zeithofer

37 Zejména tu jde o práce Sabeany, Schlumbohmy a další citované výše.

38 Výtečný přehled bádání podala Ch. FERTIG, *Familie*, s. 7–38.

39 Přehled nesleduje záměrně celé evropské teritorium, zaměřuje se pouze na region střední Evropy, a to nejen z hlediska rozsahu, ale také proto, že komparace např. s britskými ostrovy či Skandinávií nepovažují při řešení těchto otázek na příliš vhodné. Mohou přirozeně existovat výjimky, Srov. Palle Ove CHRISTIANSEN, *Die vertrackte Hofübernahme. Zur gutsherrlichen Rekrutierung von Bauern in der ländlichen Gesellschaft des östlichen Dänemark im 18. Jahrhundert*, in: *Historische Anthropologie* 3, 1995, s. 144–164.

40 Tak zjednodušeně překládám německé termíny Anerbenrecht x Realteilung.

41 Detailně Ch. FERTIG, *Familie*, passim, Georg FERTIG, *Äcker, Wirte, Gaben: Ländlicher Bodenmarkt und liberale Eigentumsordnung im Westfalen des 19. Jahrhunderts*, Berlin 2007.

42 Na univerzitě v Münsteru vznikla „mikrohistorická“ databáze, na jejímž vytvoření se podílelo více než 30 studentů a pedagogů. Obsahuje co nejuplnější data k několika vesnicím ve Westfálsku. Na jejím základě vznikly zde citované práce Georga Fertiga a jeho manželky Christine, ale i další disertace, dílem ještě nepublikované. Ch. FERTIG, *Familie*, s. XI–XII, s. 87–91.

43 Hermann ZEITLHOFER, *Besitztransfer und sozialer Wandel in einer ländlichen Gesellschaft der Früher Neuzeit. Das Beispiel der südböhmischen Pfarre Kapličky, 1640–1840*, Wien 2001 (netištěná

nepovažuje přesuny nemovitostí z otce na syna za komerční transakce, ale spíše za prostý transfer (převod). Odtud vede cesta k tématu venkovský trh s nemovitostmi.⁴⁴ Kdo někdy otevřel nějakou pozemkovou knihu (gruntovníci), mohl záhy zjistit, že otec předával, přesněji řečeno prodával nemovitost synovi za podmínek nikoli nepodobných tomu, jako když se jednalo o cizího člověka. Proč byl přitom upřednostněn určitý syn na úkor jiného, anebo dokonce cizí člověk? Mohl o těchto otázkách rozhodovat držitel hospodářství sám, případně s manželkou, anebo byl odkázán na vůli vrchnosti a jejího aparátu? Tak se řetězí otázky, které vycházejí od tématu mezigeneračního přesunu nemovitostí. Ale to není ani zdaleka vše.

V tomto kontextu jsou sledovány i mnohé otázky sociálních dějin, jako rodné strategie,⁴⁵ převod nemovitostí,⁴⁶ manželství,⁴⁷ sňatek,⁴⁸ příbuzenství/

---

disertace); ve výtahu TÝŽ, *Besitztransfer in frühneuzeitlichen ländlichen Gesellschaften: die süd-böhmisch Pfarre Kapličky (Herrschaft Vyssi Brod), 1640–1840*, in: Markus CERMAN – Hermann ZEITLHOFER (edd.), *Soziale Strukturen in Böhmen: Ein regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Gutsherrschaften, 16.–19. Jahrhundert*, Wien 2002, s. 240–261; TÝŽ, *Land, family and the transmission of property in a rural society of South Bohemia, 1650–1840*, in: *Continuity and Change* 22, 2007, s. 519–544; Srov. D. ŠTEFANOVÁ, *Erbschaftspraxis*, s. 49–166; Markus CERMAN – Dana ŠTEFANOVÁ, *Institutional changes and peasant land-transfers in Czech lands, from the late Middle Ages to the eighteenth century*, in: Rosa CONGOST – Rui SANTOS (edd.), *Contexts of Property in Europe. The Social Embeddedness of Property Rights in Land in Historical Perspective*, Turnhout 2010, s. 39–60; Hermann ZEITLHOFER, *Besitzwechsel und sozialer Wandel. Lebensläufe und sozioökonomische Entwicklungen im südlichen Böhmerwald, 1640–1840*, Wien 2014.

44 K otázce zásadně G. FERTIG, *Äcker*, s. 23–34, 67–83.

45 Např. Stefan BRAKENSIEK – Michael STOLLEIS – Heide WUNDER (edd.), *Generationen Gerechtigkeit? Normen und Praxis im Erb- und Ehegüterrecht 1500–1850*, Berlin 2006; Georg FERTIG (ed.), *Geschwister – Eltern – Grosseltern. Beiträge der historischen, anthropologischen und demographischen Forschung*, Köln 2005; Markus KÜPKER, *Weber, Hausierer, Hollandgänger. Demographischer und wirtschaftlicher Wandel im ländlichen Raum*, Frankfurt a. M. 2008.

46 Georg FERTIG, „Wenn zwei Meschen eine Stelle sehen“: *Heirat, Besitztransfer und Lebenslauf in ländlichen Westfalen des 19. Jahrhunderts*, in: Christophe DUHAMELLE – Jürgen SCHLUMBOHM (edd.), *Eheschliessungen im Europa des 18. und 19. Jahrhunderts: Muster und Strategien*, Göttingen 2003, s. 93–124; Anne-Lise HEAD-KÖNIG, *Inheritance regulations and inheritance practices, marriage and household in rural societies. Comparative perspectives in a changing Europe*, in: Anne-Lise HEAD-KÖNIG (edd.) (in coll. Péter Pozsgai), *Inheritance Practices, Marriage Strategies and Household Formation in European Rural Societies*, Turnhout 2012, s. 17–48.

47 Christophe DUHAMELLE – Jürgen SCHLUMBOHM, *Einleitung: Vom ‚europäischen Heiratsmuster‘ zu Strategien der Eheschliessung?* in: TÍŽ (edd.), *Eheschliessungen*, s. 11–33.

48 Margareth LANZINGER, *Das gesicherte Erbe. Heirat in lokalen und familialen Kontexten: Innichen 1700–1900*, Wien 2003; v tomto kontextu je vhodné upozornit, že nejedna práce byla věnována tématu omezení sňatků, které je zaznamenatelné ještě v první polovině 19. století; přehled Ch. FERTIG, *Familie*, s. 19–22 (bibl.), Srov. J. ČECHURA, *Norma*, passim.

příbuzní,⁴⁹ svobodní (singles),⁵⁰ kmotrovství,⁵¹ sociální sítě,⁵² výminky.⁵³ Vedle toho nechybějí ani klasická sociálněhistorická témata jako čeled,⁵⁴ vertikálně či horizontální mobilita,⁵⁵ sociální nerovnost,⁵⁶ tělesné postižení,⁵⁷ žebráci⁵⁸ – abych jmenoval jen některá témata. Doplňují je pak nové práce o ekonomických aktivitách sedláků a jejich vazbách k trhu.⁵⁹

- 49 Klasicky David Warren SABEAN, „*Junge Immen im leeren Korb*“: *Beziehungen zwischen Schwägern in einem schwäbischen Dorf*, in: Hans MEDICK (edd.), David Warren SABEAN, *Emotionen und materielle Interessen. Sozialanthropologische und historische Beiträge zur Familienforschung. Fünfzehn Beiträge*, Göttingen 1984, s. 231–250; TÝŽ, *Social background to Vetterleswirtschaft: Kinship in Neckarhausen*, in: Rudolf VIERHAUS (ed.), *Frühe Neuzeit – Frühe Moderne? Forschungen zur Vielschichtigkeit von Übergangsprozessen*, Göttingen 1992, s. 113–132; Srov. i další zde citované autorovy práce, které jsou zaměřené na sledování těchto vazeb ve vsi Neckhausen. Programově Jon MATHIEU, *Verwandschaft als historischer Faktor. Schweitzer Fallstudien und Trends, 1500–1900*, in: *Historische Anthropologie* 10, 2002, s. 225–244.
- 50 Rolf GEHRMANN, *Das Verhältnis von Bevölkerung und Ressourcen als Problem der demographischen Theorie und historischen Forschung*, in: Karl DITT – Rita GUDERMANN, Norwich RÜBE, *Landwirtschaft und Umwelt vom 18. bis 20. Jahrhundert*, Paderborn 2001, s. 23–45; autoři naznačují, že okolnost, že řada osob zůstávala na venkově svobodná, nemusí odrážet *deterministický vztah* ke zdrojům; Srov. i podobný přístup k této otázce např. u Josefa Grulichy, srov. výše.
- 51 Ch. FERTIG, *Familie*, s. 61–69 (kde je i celá diskuse k tématu).
- 52 Ch. FERTIG, *Familie*, s. 39–46 (kde je i celá diskuse k tématu).
- 53 Dana ŠTEFANOVÁ, *Ökonomie der Altenteiler in einer gutsherrlichen Gesellschaft, Herrschaft Frýdlant 1558–1750*, in: Silke LESEMANNE – Axel LUBINSKI (edd.), *Ländliche Ökonomien. Arbeit und Gesellung in der frühenzeitlichen Agrargesellschaft*, Berlin 2007, s. 251–285; Dana ŠTEFANOVÁ – Hermann ZEITLHOFER, *Alter und Generationsbeziehungen in Böhmen. Zum Ausgedinge in nord- und südböhmischen Dörfern in der Frühen Neuzeit*, in: edd. Josef Ehmer, Josef-Peter Gutschner, *Das Alter im Spiel der Generationen*, Wien 2000, s. 231–258.
- 54 Axel LUBINSKI, *Bäuerliches Gesinde and landwirtschaftliche Lohnarbeit in einer Gutsherrschaftsregion Mecklenburgs im 18. Jahrhundert*, in: S. LESEMANNE – A. LUBINSKI (edd.), *Ländliche Ökonomien*, s. 107–124; Niels GRÜNE, *Dorfgesellschaft – Konflikterfahrung – Patrizipationskultur. Sozialer Wandel und politische Kommunikation in Landgemeinden der badischen Rheinpfalz (1720–1850)*, Stuttgart 2011.
- 55 Ch. FERTIG, *Familie*, s. 211–239 (Bibl.); Srov. i Matthias ASCHE, *Krieg, Militär und Migration in der Frühen Neuzeit. Einleitende Beobachtungen zum Verhältnis von horizontaler und vertikaler Mobilität in der kriegsgeprägten Gesellschaft Alteuropas im 17. Jahrhundert*, in: Matthias ASCHE – Michael HERRMANN – Ulrike LUDWIG – Anton SCHINDLING (edd.), *Krieg, Militär und Migration in der Frühen Neuzeit*, Berlin 2008, s. 11–36; pro prostředí maloměsta s výraznými přesahy na venkov, včetně židovské minority, Michaela SCHMÖLZ-HÄBERLEIN, *Kleinstadtgesellschaft(en). Weibliche und männliche Lebenswelten im Emmendingen des 18. Jahrhunderts*, Stuttgart 2012.
- 56 Ch. FERTIG, *Familie*, s. 241–247.
- 57 Jako koncept bádání srov. Patrick SCHMIDT, *Behinderung in der frühen Neuzeit. Ein Forschungsbericht*, in: *Zeitschrift für historische Forschung* 37, 2010, s. 617–651.
- 58 Jaroslav ČECHURA, „*Má jen to, co nosí na sobě.*“ (*Subjektivní vnímání chudoby na jihočeském venkově první poloviny 18. století*), in: *Chudinství a chudoba jako sociálně historický fenomén: ambivalence dobových perspektiv, individuální a kolektivní strategie chudých a instrumentária řešení*, 28.–30. 5. 2012, Praha 2013, s. 165–203.
- 59 Jan DE VRIES, *Between purchasing power and the world of goods: understanding the household economy in early modern Europe*, in: John BREWER – Roy PORTER (edd.), *Consumption and the World of Goods*, London – New York 1991, s. 85–132; Michael KOPSIDIS, *Marktintegration und Entwicklung der westfälischen Landwirtschaft 1780–1880. Marktorientierte ökonomische Entwicklung eines bäuerlich strukturierten Agrarsektors*, Münster 1996; Frank KONERSMANN – Klaus-

Tradiční *vrchnostenský zorný úhel* studia venkovského obyvatelstva – *shora dolů* – byl v podstatě opuštěn ve prospěch historicky realističtějšího poznání autonomie venkovského života a jeho aktivit. V tomto kontextu by se ovšem nemělo zapomínat na to, že vrchnostenská stránka tematiky rozhodně nebyla odsunuta do pozadí. Naopak. Moderní bádání neopomenulo tento závažný komplex nově tematizovat a opustit tak stará, poněkud apodiktická schémata⁶⁰ typu „*vrchnost je, když...*“.⁶¹ ve prospěch racionálně laděného konceptu. I zde je to do jisté míry běh na dlouhou trať, neboť mezi těmito racionálně či racionalisticky vyhlížejícími koncepty občas ucítíme chladný dech minulosti typu „mimoekonomické přinucení“. Přehlédnout by se neměla ani opravdu aktivní role vrchnosti v krizové situaci, jakou bezesporu mohl být dobytčí mor.⁶²

Ještě na jednu skutečnost je třeba na tomto místě upozornit, a to je význam aplikace teorie růstu na předindustriální venkovské poměry. Stručně a prostě řečeno, jaká byla vazba venkovské populace, zejména selské, k trhu a tržním vztahům. Tyto vztahy měly komplexní charakter, opět včetně výrazného sociálního rozměru, sedlák zaměstnával a také platil čeledě. Je zřejmé, že ve 20. století tolik populární (zejména v antropologických studiích zabývajících se zemědělstvím třetího světa) Čajanovův model autarkního-nekomerčního a naturálního zemědělství⁶³ bude rovněž vhodné, ba nutné opustit. A to alespoň pro střední Evropu, české země přirozeně nevyjímaje.

Je zjevné, že inovativních přístupů k venkovské společnosti raného novověku je celá řada. Na tomto místě je přirozeně nelze ani vyjmenovat. Ale to ani nebylo mým cílem, chtěl jsem jen upozornit na jisté badatelské posuny. Všem uvedeným přístupům je společné zmenšení rozměru bádání, co nejkomplex-

---

-Joachim LORENZEN-SCHMIDT (edd.), *Bauern als Händler (Ökonomische Diverzifizierung und soziale Differenzierung bäuerlicher Agrarproduzenten (15.–19. Jahrhundert)*, Stuttgart 2011; Srov. Niels GRÜNE – Frank KONERSMANN, *Gruppenbildung-Konfliktlagen-Interessenformierung. Marktdynamik und Vergesellschaftungsprozesse im ländlichen Strukturwandel deutscher Regionen (1730–1914)*, in: Archiv für Sozialgeschichte 46, 2006, s. 565–591 (důl. bibl).

- 60 Stephan BRAKENSIEK, *Verwaltungsgeschichte als Alltagsgeschichte. Zum Finanzgebaren frühneuzeitlicher Amtsträger im Spannungsfeld zwischen Stabsdisziplinierung und Mitunternehmerschaft*, in: Michael HOCHEDLINGER – Thomas WINKELBAUER (edd.), *Herrschaftsverdichtung, Staatsbildung, Bürokratisierung*, Wien 2010, s. 271–290; Heinrich KAAK, *Eigenwillige Bauern, ehrgeizige Amtsmänner, distanzierte Fürstliche Dorfherren: vermittelte Herrschaft im brandenburgischen Alt-Quilitz im 17. und 18. Jahrhundert*, Berlin 2010; Z poněkud odlišné perspektivy Ursula LÖFFLER, *Dörfliche Amtsträger im Staatswerdungsprozess der Frühen Neuzeit. Die Vermittlung und Durchsetzung von Herrschaft auf dem Lande. Dörfliche Amtsträger im Erzstift und Herzogtum Magdeburg 17.–18. Jahrhundert*, Münster 2005; Srov. Dana ŠTEFANOVÁ, *Obrigkeitliche Gestaltungsräume in der nordböhmisches Gutsherrschaft Frýdlant (1550–1750)*, in: Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie 59, 2011, s. 51–67.
- 61 T. H. ASTON – C. H. E. PHILPIN (edd.), *The Brenner Debate. Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*, Cambridge 1985.
- 62 Dominik HÜNNIGER, *Die Viehseuche von 1744–52. Deutungen und Herrschaftspraxis in Krisenzeiten*, Neumünster 2011.
- 63 Srov. Alexander TSCHAJANOW, *Die Lehre von der bauerlichen Wirtschaft. Versuch einer Theorie der Familienwirtschaft in Landbau*, Berlin 1923; Srov. Clifton R. WHARTON, Jr. (ed.), *Subsistence Agriculture and Economic Development*, New Brunswick 2009 (2. vyd.).

nější heuristika a silný interes o kvalitativní stránku tematiky, tedy o jednání skutečných lidí, nikoli jakýchsi agregovaných a zprůměrovaných veličin. Z toho plyne i jedna zajímavá skutečnost, že autoři a autorky neskrývají své sympatie k těmto dějinami téměř zapomenutým lidem. A vůbec se nemuselo jednat o friaulského mlynáře.⁶⁴

II. Čas agrární, čas úřední, čas interpersonální (třeboňská pozorování)

Klasický obraz venkova v raném novověku nejednou předpokládá velmi statickou až nehybnou agrární společnost s výraznými sklony ke konzervativismu.⁶⁵ Takto strukturovaná společnost byla determinována v podstatě neměnným počtem selských hospodářství ze strany jedné a agrárním časem (či agrárním cyklem)⁶⁶ ze strany druhé. Takový po desetiletí fixovaný a neustále opakovaný model *nemusí odpovídat každodenní životní realitě* (jiho)českého venkova předindustriálního období. Podstatným zásahem do těchto představ či modelů je také skutečnost, že ten který úřední výkon či rozhodnutí, učiněné na třeboňském zámku, nepředstavovaly jakési „conditio sine qua non“, od kterého se odvíjela existence konkrétního selského hospodářství, jehož zástupci – třeba v osobě venkovského rychtáře – se dostavili před vrchnostenský aparát.

Uvedl jsem již, že odchylka od předpokládané chronologie úředního aktu mohla překročit i dobu delší než deset let. A to už je skutečnost, která má nemalé konsekvence pro vnímání tradičního „statického“ obrazu (jiho)českého venkova. Uvedený časový nesoulad přirozeně vnašel do života panství, ale i jednotlivců jistý dynamický prvek. Mohlo se ovšem ukázat, že závaznost úředního výkonu nebyla, ba ani nemohla být striktní, závazná, nepřekročitelná. V každodenní praxi se v podstatě jednalo o určitý kompromis, který nebyl nikde písemně fixován, formulován, či v nějaké – třeba ritualizované – podobě stvrzen: vytvořila jej každodenní praxe.⁶⁷ Klíčová byla skutečnost, že ho akceptovaly obě strany: správa panství i poddaní vesničané, včetně jejich reprezentantů – rychtářů. I takový obraz odráží každoroční vizitace panství a následná formulace opravných kroků.

Uvedená konstelace nemohla zůstat bez vlivu na další aktivity venkovských obyvatel spojené s půdou. Padla již zmínka o sílící komerční orientaci raně novověkých rolníků. Jejich vnímání času se přirozeně poněkud lišilo od tradičního agrárního cyklu. Posudte sami: V Bošilci, středně lidnaté vsi třeboňského panství, najdeme Doktorův grunt o 75 stryších. Na něm hospodařil na sklonku 17. století Václav Doktor, rozený Kašpar. V roce 1700 platil necelé 4 zlaté úroku, na berni to bylo asi třikrát více, vejruněk jej stál 3 zlaté. Doktor toho roku

64 Carlo GINZBURG, *Sýr a červi*, Praha 2005.

65 Srov. D. RIPPIMANN, *Bilder von Bauern*, passim.

66 Srov. Václav BŮŽEK (ed.), *Společnost českých zemí v raném novověku. Struktury, identity, konflikty*, Praha 2010, s. 402–456.

67 Vs Třeboň, I A 6 W gama 5–17, Srov. také Vs Třeboň, I B 6 W gama 1–6; Vs Třeboň, I A 7 B 2.

zaměstnával hned šestici čeledínů a děveček, kteří jej stáli bezmála 50 zlatých. Hle, jihočeské komerční zemědělství v „době temna“! Je nepochybné, že si musel na pracovní sílu vydělat, a to primárně prodejem pšenice do třeboňských pivovarů. Kolik na tom ročně v průměru vydělával ten který konkrétní sedlák, není známo.⁶⁸ Správa panství vydávala každoročně tisíce zlatých za nákup surovin, v první řadě obilovin, do svých pivovarů. Na druhé straně, například pohled do ročních příjmů panství prozrazuje, kolik do nich plynulo z nejrůznějších cel.⁶⁹ Indikuje to živý obchodní ruch na komunikacích, které procházely panstvím. Existoval velmi významně třeba i za třicetileté války. Nemalá část z těchto cel pocházela z kapes sedláků, kteří byli aktivní na místních trzích.

Tyto skutečnosti měly ještě jeden nikoli nepodstatný rozměr – totiž zájem jednotlivých sedláků na *rozšiřování plužiny*. Ten měl jak komunální, tak individuální rovinu. V obecné rovině jsou známé rozdíly mezi berní rulou a tereziánským katastrem. Ty sice mohou tak trochu padat na vrub technice měření, ale takováto odpověď není dostačující ani vyčerpávající. Zvětšování rozsahu orné půdy mohlo mít pro hospodáře v podstatě dvojí výhodu: získával postupně více půdy, zejména pro pěstování obilovin, a vzhledem k fixované výši úroku pak vlastně z této půdy vrchnosti neplatil.⁷⁰ Prosazující se individualizace se odráží ve skutečnosti, že jeden grunt mohl zvětšit svou ornou plochu o pět strychů, zatímco druhý třeba o pětadvacet. Je zjevné, že tradičně traktovaný vesnický kolektivismus zvolna ustupoval do pozadí.

Na českém jihu existoval další výrazný objektivizační faktor této (komerční) orientace rolníků, totiž *jiterní půda*, která byla propachtována. Jednalo se jak o ornou půdu, tak o pastviny. Nepřehlédneme pozvolný příklon od téměř výhradních luk k orné půdě. Na váhu padají také další položky, které zvětšovaly užitek jednotlivých venkovských hospodářství. Jednalo se třeba o využívání plochy dočasně vypuštěných rybníků. Narůstající spory o tyto dodatečné hospodářské zdroje kolem poloviny 18. století mohou indikovat řadu skutečností, nikoli v poslední řadě zájem jak individuů, tak obcí využívat tato dodatečná ekonomická aktiva. Dokonce se zdá, že ne jeden jihočeský rybník byl přímo konstruován s ohledem na uvedené „nerybářské“ aktivity. Dokládají to proslulé choboty na řadě rybníků; šlo se o jakési umělé zátoky, které byly orientovány směrem k jednotlivým vesnicím ležícím na jejich břehu.

Další z intenzifikujících faktorů představovaly pokusy s pěstováním tabáku. Na Českokrumlovsku je doloženo již za třicetileté války,⁷¹ na Třeboňsku ve třetí čtvrtině 17. století.⁷² Je zřejmé, že zde najdeme celé spektrum produktivních kroků, které o mnoho desetiletí předcházely fenomén tzv. agrární modernizace

68 Srov. pokus pro polské poměry 15. a 16. století, který provedl Piotr GUZOWSKI, *A changing economy: models of peasant budget in fifteenth – and sixteenth – century Poland*, in: *Continuity and Change* 20, 2005, s. 9–25.

69 Vs Třeboň, knižní archiv – červené signatury, I A 6 R 1 (zachované od roku 1522).

70 Podrobná argumentace bude podána na jiném místě.

71 SOA Třeboň, pobočka Český Krumlov, Vs Český Krumlov, I A K 4.

72 Vs Třeboň, I B 4 K alfa 9–10.

posledních dekád 18. věku. Je zjevné, že tento vývojový proud má daleko delší genezi, než se někdy předpokládá.⁷³

V tomto kontextu se záhy může vynořit otázka, kde je místo či funkce tak často předpokládané sociální disciplinace,⁷⁴ která měla formovat poddaného podle potřeb efektivní správy konkrétního panství, případně jeho vlastníka, a neméně i státu. Jistě, takovéto konstrukce se snadno vytvářejí při klasickém centristickém pojetí historické práce, ale posunutá optika (z periferie do centra či zdola nahoru) přináší množství kvalitativně odlišných empirických skutečností, které dovolují alternativní formulaci této otázky. Lze se dostat až k tematické alternativě o *relativně autonomním životě venkovské pospolitosti*, který byl akceptován jak správou, tak majitelem panství.

I toto zjištění narušuje představu o jakémisi *globálním čase*, který ovládal, ba přímo determinoval nejen sledované jihočeské panství v raném novověku. Omyl. Ani agrární, ani úřední čas nepředstavoval determinantu každodenního jednání a každodenního rozhodování venkovské populace. Jsme svědky jeho velmi výrazné *individualizace*. Individualizace, která mohla získat až jakousi extrémní formu v situaci, kdy mladý hospodář (sedlák, chalupník) se odmítal oženit, ač mu hrozila finanční sankce. Nevíme, proč se tak choval. Ale tento výrazný projev vůle individua mohl prostě lidsky souviset se situací, že mladý muž nebyl spokojen s nabízenými nevěstami, případně s jejich věnem, a tak čekal na tu pravou. Nebyl přitom ochoten podřídit se jistému tlaku jak „shora“, tak ze svého okolí, rodinou počínaje. Upřímně řečeno, ten tlak nemohl být příliš silný, měl svoje nepsané hranice...

Mohlo se totiž docela dobře stát, že by mladý samostatný sedlák jednoduše přestal hospodařit, anebo by nečekaně opustil panství, jelikož ani mimo ně nebyl bez šancí na novou selskou kariéru, pokud by ji ovšem *chtěl* provozovat.⁷⁵ Naznačená individualizace není patrná jen ve vztahu „shora dolů“, ale neméně ve směru opačném. Proč se rozhodl některý sedlák, že bude dědit dcera, přestože měl „k dispozici“ několik dospělých synů, anebo že dědicem bude nejmladší syn místo obvyklejšího syna nejstaršího? Bylo to jeho rozhodnutí, které mohlo být ovlivněno objektivně, třeba protože vytipovaný budoucí hospodář byl šikovnější a schopnější než jeho sourozenci. Rozhodování ale

73 Srov. M. KOPSIDIS, *Marktintegration und Entwicklung*, passim. F. KONERSMANN – K.-J. LORENZEN-SCHMIDT (edd.), *Bauern als Händler*, passim.

74 Srov. Sheilagh OGILVIE, „So that Every Subject Knows How to Behave“: *Social Disciplining in Early Modern Bohemia*, in: *Comparative Studies in Society and History* 48, 2006, s. 38–78; odlišně Jaroslav ČECHURA, *Antidisciplinování, či disciplinování zdola? Pasáček, zlodějček, sexuální delikvent a aktivní člověk Tomáš Kabourek alias Studnička*, in: Hana KÁBOVÁ – Mikuláš ČTVRTNÍK (edd.), *Bylo nebylo. Studie (nejen) k dějinám dějepisců, vzdělanosti a didaktice dějepisu* (= Acta Universitatis Carolinae 2012 – Historia Universitatis Carolinae Pragensis, tomus LII. Supplementum 1), Praha 2012, s. 121–131. Srov. poukaz na disciplinaci „zdola nahoru“, kterou uvádí ve svém příspěvku Pavel Pumpř.

75 Srov. Jaroslav ČECHURA, *Dějiny zdola. Hledání ztracených lidí v 18. století*, in: Jiří STOČES – Eva MUŠKOVÁ a kol. (edd.), *Tenkrát na západě (Čech). Kapitoly z dějin kultury a každodennosti Plzně a Plzeňského kraje*, Plzeň 2013, s. 239–256.

mohlo mít i subjektivní motivaci, například bylo preferováno dítě z posledního (aktuálního) hospodářova manželství.

Konečně dalším, nikoli ovšem posledním prvkem komerčních aktivit a jejich individualizace může být skutečnost, že samotný provoz velkostatku nabízel množství „přivýdělků“, povoznickými službami počínaje a třeba poselskými službami konče. Detailně zachované týdenní, měsíční a pololetní důchodní počty v položce výdaje o tom podávají pro Třeboňsko značné množství informací.⁷⁶

III. Neúspěšní – zkrachovalí sedláci

Jednou z důležitých partií analýzy sociálních poměrů rolnictva na Třeboňsku stejně jako kdekoli jinde v českých zemích, pokud jsou k dispozici relevantní prameny, může být postižení skutečnosti, že zdaleka ne všichni sedláci hospodařili tu více tu méně úspěšně mnoho let, ba desetiletí.⁷⁷ Totéž platilo i o chalupnících. Pokud se jednalo o kratší dobu, řekněme do deseti let, pak zpravidla nepřestali hospodařit proto, že je nečekaně zastihla smrt. Někdy se dokonce zdá, třeba pod vlivem Jindřicha Šimona Baara,⁷⁸ ale i jiných autorů, že dlouhé, úspěšné hospodaření představovalo ideál venkovské společnosti: stát se držitelem venkovského gruntu a hospodařit na něm pokud možno co nejdéle, v nejednom případě bez ohledu na životní osudy vlastních potomků.⁷⁹ Jde přitom jen o část pravdy.

V první třetině 18. století na Třeboňsku zjišťujeme, že bezmála každý pátý hospodář zkrachoval. Opravdu, ve sledované době najdeme nemalou skupinu mladých či mladších mužů, kteří po určité době rezignovali na samostatné hospodaření a dali přednost podruží. Nejednou jim nebylo ještě ani třicet let. V těchto případech se jednalo zpravidla o vlastní rozhodnutí, které přivedlo hospodáře po několika letech k rezignaci. Jen zdánlivě je obsahově shodný záznam týkající se dvou sedláků z roku 1706, z nichž první, Lukáš Kodýtek z Mostečné, „nemoha dáleji gruntu tomuto práv býti“ jej předal zeti a druhý, Jiří Votava z Mysletína, „nemohouce této čtvrti práv býti... pustil jej Janovi z Hvozdné“. Na první pohled mezi nimi není rozdíl, a přece: Kodýtek hospodařil dvacet let, zatímco Votava pouze šest.

76 Vs Třeboň, knižní archiv – červené signatury, I A 6 R 1; týdenní cedule Vs Třeboň, I B 6 R 20–26; měsíční *tamtéž* I B 6 R 35–55.

77 Detailně k tématu Jaroslav ČECHURA, *Strategie versus realita: kdo bude dědit, kdo hospodařit a jak dlouho? (Třeboňsko v první třetině 18. století)*, JSH 83, 2014, s. 106–151; detailně k celému tématu Jaroslav ČECHURA, *Mikrosvětý jihočeského venkova: Bošilec 1600–1750 (tradiční společnost raného novověku v Čechách)*, v tisku.

78 Jindřich Šimon BAAR, *Jan Cimbura. Jihočeská idyla*, Praha 1946 (19. vydání).

79 Např. sedlák ze Suchdola nad Lužnicí Matěj Vácha hospodařil v letech 1669–1704, poté jeho nejstarší syn Urban přebíral grunt jako 37letý, ženatý muž se dvěma dětmi. Vs Třeboň, I B 5 AU N. 1 (1702–7); Vs Třeboň, OS Třeboň 18. Chalupník Jan Straka hospodařil v letech 1671–1706, a když předával chalupu druhorozenému synovi Josefovi, byl tento již 14 let ženatý a bylo mu 41 let. Vs Třeboň, I B 5 AU N. 1 (1700–06); Vs Třeboň, OS České Budějovice 16; Vs Třeboň, I A 5 AU 56.

Nacházíme přímo i *explicitní vyjádření negativního postoje* k selskému hospodaření. Sedlák Matěj Voců z Novosedel nad Nežárkou v roce 1720 „*nechtíc dále hospodařiti, pustil grunt tento zeti svému*“. O subjektivním přístupu půllánového sedláka nejen k hospodaření, ale i k tomu, kdo po něm bude dědit, může svědčit i skutečnost, že hospodářství předal dceři Žofii, která žila na gruntě jako čtvrté nejstarší dítě a „přeskočila“ tedy své dva (tři) bratry starší dvaceti let.⁸⁰

V některých případech se dokonce vystříдалo na jednom gruntu během jediné dekády více hospodářů. Například na Bejlovcově gruntě v Žišově hospodařili „Vít Petrův⁸¹ ze Záhoří na Bejlovcově“ v letech 1697–1703/4, „Kašpar na Bejlovcově“ 1704–1708,⁸² „Václav Aukrop z Horusic na Bejlovcově“ 1709–1721. Velmi podobná situace nastala i ve vsi Zaliny, kde se na Bílkově gruntě v průběhu první dekády 18. století vystřídali rovněž tři hospodáři, stejně tak v Přesece na Zahradníkově statku.⁸³ Podobných případů bylo přirozeně více.

Neúspěšní hospodáři na Třeboňsku v první třetině 18. století		
délka hospodaření	1–5 let	6–10 let
počet sedláků	83	108

Uvedená čísla jsou až překvapivě vysoká. V podstatě každý pátý sedlák na Třeboňsku v první třetině 18. století nebyl schopen (či ochoten) hospodařit déle než jednu dekádu. To, co považuji za velmi významné, je reakce dotyčného sedláka na toto selhání a její případné společenské *echo*, podmíněné dobovou prestiží této činnosti. Pro neúspěšného sedláka nebyl problém zůstat na statku, kde několik let špatně hospodařil, jako podruh, anebo odejít do podruží na jiný statek ve stejné vsi. Neúspěch tedy tyto muže nenutil, aby například opustili ves, kde se pokoušeli s nezdarem hospodařit, jak ukazuje příběh Karla Kočky alias Martínka (či také Karla Boháče). Tento muž se původně jmenoval Karel Crhan,⁸⁴ jako osmnáctiletý si zakoupil chalupu v Drahotěšicích, oženil se a záhy se stal (ještě mu nebylo dvacet let) sedlákem na lánovém gruntu. Byl špatný hospodář, brzy nadělal velké dluhy a z gruntu utekl až na Moravu. Posléze se vrátil do vsi, kde původně hospodařil, a živil se tu řadu let jako tesař; navíc měl řadu pletek se ženami.⁸⁵ Jiný příklad: Vít Němec z Ševětína skončil v roce 1717

80 Děti Matěje Voců v roce 1720: Ondřej (30), Pavel (28 – voják), Matouš (25), Žofie (23), Mariana (20); Žofiiným manželem se stal syn sedláka ze stejné vsi Jiřík Kudlík (36); Vs Třeboň, I B 5 AU N. 1 (1720), Vs Třeboň, IA 5 AU 56; Vs Třeboň, OS Lomnice (nad Lužnicí) 30. Jiřík hospodařil na gruntě 23 let.

81 Vítovi Petrů bylo dvacet šest let, když se přistěhoval do Žišova.

82 Odkud pocházel tento muž, se mi nepodařilo zjistit, také proto, že z roku 1703 postrádáme poddanský soupis; v roce 1708 se se svou rodinou přesunul do podruží; s manželkou Justinou měli čtyři děti, dvě starší odešly do služby.

83 Petr Bílek (1691–1701), Jiřík (1702–09), od roku 1709 Pavel z Boru na Bílkově (Vokově), Srov. IA 5 AU 56; Vs Třeboň, I B 5 AU N. 1 (1700–1710); Vs Třeboň, OS Lišov 1852. Přesecka: Martin na Zahradníkově (1697–1607), Jakub (1707–1708) a Řehoř (1708–1717), Vs Třeboň, IA 5 AU 56, Vs Třeboň, OS Lomnice (nad Lužnicí) 37.

84 Ke jménům tohoto muže srov. detailně J. ČECHURA, *Dějiny zdola*, passim.

85 *Tamtéž*.

na výminku u gruntu, kde se pokoušel po dva roky neúspěšně hospodařit; bylo mu sedmadvacet let.⁸⁶ Posléze se usadil ve vsi na chalupě.

V Horusicích najdeme jako první grunt Váchův. Zde se vystřídalo v druhé polovině 17. století několik hospodářů, v roce 1676 se pak k vdově přiženil jistý Václav. Za nějakou dobu se ukázalo, že jeho schopnost hospodařit se rovná nule: „*Václav, neumíce vorati a dokonce špatným hospodářem byl... a živnost čím dál, tím více (z)pustoval...*“; nakonec byl odsazen. Vrchnost na grunt dosadila Pavla, syna Kašpara Frejlacha z nedalekých Sedlíkovic. O dva roky později se ale ukázalo, že „*Pavel ze Sedlíkovic jsouce špatným hospodářem a neuměje ani vorati, pobývše přes dvě léta na tomto půl lánu gruntu, žádnému nic nevyplatil, ani robot nevybejval...*“ . Pavel přestal sám hospodařit a jako sedmadvacetiletý skončil v podruží.

Tyto životní příběhy ukazují, že soudobá venkovská společnost posuzovala podobná profesionální selhání poměrně velkoryse. Z druhé strany takový postoj prozrazuje, že dlouholeté úspěšně hospodaření na selském gruntu nepředstavovalo v této době pro třeboňské sedláky jakousi výlučnou *metu* či étos.⁸⁷ Je zjevné, že jejich přístup k zemědělskému hospodaření byl v nejednom případě velmi pragmatický. *Pokud se mi nebude dařit, rezignuji a budu se živit ve skromnějších podmínkách, třeba za cenu, že skončím jako čeledín u sedláka.* Tak mohla vypadat úvaha někdejších třeboňských sedláků o těchto otázkách.

Lze uzavřít, že dobrovolné (alespoň částečně) a předčasné ukončení hospodaření představovalo také jeden z projevů vertikální mobility a to mobility sestupné. Není to jediný doklad tohoto vývojového trendu na třeboňském panství. Další představovaly směny gruntů s různě velkými polnostmi, a to jak v rámci jedné vesnice, tak celého panství. Venkovská společnost i v rovině držitelů hospodářství představovala poměrně dynamickou strukturu, vystavenou sociálním pohybům jak v krátkodobém, tak střednědobém časovém horizontu.⁸⁸

Místo závěru

Tento příspěvek by měl vyznít jako výzva k intenzivnějšímu bádání v oblasti agrární tematiky, a to nejen v raném novověku. Mimořádné archivní bohatství, které nabízejí některé archivy (a ne pouze ty jihočeské), jsou totiž zárukou dalšího poznání. Poznání, jež musí překročit stín minulosti, který je nesporně značně petrifikovaný, navíc reprodukován zahraničními studii. Ty se totiž zabývaly a zabývají sociálními, dílem i hospodářskými dějinami českého venkova koncentrovaněji než bádání české. Alespoň ve mně vyvolalo poněkud nakyslý úsměv, když se v prestižním periodiku *Economic History Review* objevilo ono známé označení pro pobělohorský vývoj na českém venkově⁸⁹ – *druhé*

86 Vs Třeboň, I A 5 AU 56; Vs Třeboň, I B 5 AU N.1 (1717).

87 Pro zajímavost dodávám, že podobné téma řeší v posledních letech i anglická historiografie, Srov. David R. CLARKE, *The 'land-family bond' in East Sussex, c. 1580–1770*, in: *Continuity and Change* 21, 2006, s. 341–369 (mezibilance).

88 Téma budu sledovat samostatně na jiném místě.

89 Friedrich ENGELS, *Zur Geschichte der preussischen Bauern (Einleitung zu Wilhelm Wolffs Broschüre, Die schlesische Milliarde)*, in: Karl Marx/Friedrich Engels, *Werke* 21, Berlin 1975 (5. vyd.),

nevolnictví. A nebylo to před třiceti čtyřiceti lety, ale naposledy v roce 2007...⁹⁰ Bedřich Engels by měl jistě radost, jak dlouhou životnost měl a má tento možná mimoděk použitý pojem, obsažený v jednom jeho desetiřádkovém naprosto příležitostném dopise... Ne, to nejsou jen úsměvné výkřiky minulosti, to je jakési genetické zatížení či prizma, pod nímž je možné – jaksi pohledem shora – pohlížet na venkovské sociální procesy před třemi čtyřmi stoletími. I tato skutečnost si jistě vyžaduje kritickou reflexi.

Autor/Author

Jaroslav Čechura

info@jaroslav-cechura.cz
 Filozofická fakulta
 Univerzita Karlova v Praze
 Ortenovo nám. 21
 17000 Praha 7

Prof. PhDr. Jaroslav Čechura, DrSc., (* 1952), je významný český historik a profesor Univerzity Karlovy. V minulých dvou dekáдах se postupně zabýval tematickou triádou ze sociálních dějin raného novověku: selské rebelie – drobná venkovská kriminalita – sexuální chování venkovanů. Využil přitom moderních sociálněhistorických postupů, dějin konfliktů a kriminality, stejně jako mikrohistorických postupů. Práce vznikly převážně na materiálu jihočeských archivů, v první řadě SOA Třeboň.

Summary

Old and new in the agrarian history of the early modern period – Czech reflection

Text is not designed as a retrospective, but as outlook, as the presentation of a range of options to enhance traditional research of agraristic pre-industrial levels. The study focuses on three themes: 1. International (Central European) research; 2. agrarian time, official time, interpersonal time; 3. unsuccessful farmers. In the international research distinct break with a summary or generalising work is evident. The focus is on smaller territorial units, especially single village. Can be identified by the social relations between persons who lived in local communities. Increasingly we observe that the social history of rural society become the history of individual villages, more people in different villages. The social history of rural society in the last quarter century was ranged in thematic triangle: social relations – economy – the nobility. The traditional „authoritarian“ viewing angle of study of the rural population – top to bottom – was essentially abandoned in favor of a historically realistic rural life

s. 238–247.

90 Tak Sheilagh OGILVIE – T. K. DENNISON, *Serfdom and social capital in Bohemia and Russia*, in: *Economic History review* 60, 2007, s. 513–544.

and its activities. In this context, however, be remembered that the topic of nobility certainly was not relegated to the background. Regarding the second theme, more options bring an appreciation of the importance of application of the theory of growth for the preindustrial rural ratios. In short, what was binding the rural population, especially peasant, markets and market relations. In these explorations are increasingly showing the importance of individualization actors historical events. Individualization, which could get up to some sort of an extreme form needs to be in a situation where a young farmer refused to marry, although he was threatened with financial penalties. The last part of the contribution focuses on the fact that not all farmers farmed successfully for many years or decades. Especially in the second half of the 17th century there were a lot of unsuccessful farmers in southern Bohemia. Analysis on the estate Třebon (Wittingau) in the first third of the 18th century showed that every fifth farmer for several years in his work voluntarily surrendered. More agraristic studies of the period of traditional society reveal that these are important to overcome traditional stereotypes at the Rural Society in Early Modern Czech Lands.

Paradigmatické proměny českého agrárního dějepisectví od počátků k dnešku

ROMAN PAZDERSKÝ

Abstrakt/Abstract

Předkládaná studie nabízí stručný vhled do problematiky vývoje českého agrárního dějepisectví formou sledování jeho postupných paradigmatických proměn v období od počátků české agrární historiografie kolem poloviny 19. století až do současnosti. V tomto chronologickém rámci se autor snaží především zachytit nejvýznamnější posuny v koncepčně-metodologickém chápání předmětu agrárních dějin, které ilustruje na reprezentativních dílech vybraných českých historiků. Závěr studie pak nabízí určitý prostor k zamýšlení nad současnými paradigmatickými trendy a některými možnostmi budoucích paradigmatických pohybů české agrární historiografie.

The present study offers a brief insight into the problems of development of the Czech agrarian historiography form of monitoring its successive paradigmatic changes in the period from the beginning of Czech agrarian historiography mid-19th century to the present. In this chronological framework, the author seeks to primarily capture the most important shifts in conceptual and methodological understanding of the subject of agrarian history that illustrates on representative works of selected Czech historians. Conclusion The study then offers some space to think about the current paradigmatic trends and future possibilities of some paradigmatic movements of the Czech agrarian historiography.

Klíčová slova/Key Words

česká agrární historiografie 19.–20. století, dějiny dějepisectví, teorie a metodologie historické vědy, dějiny venkova

Czech agrarian historiography of the 19th and 20th centuries, history of historiography, theory and methodology of historical science, rural history

Cílem příspěvku, který jsem koncipoval převážně ve stylu úvodní přehledové studie, je alespoň v nezákladnějších konturách nastínit proces formování českého agrárního dějepisectví poukazem na nejvýznamnější proměny jeho nosných koncepčně-výkladových paradigmat.¹ Má pozornost se tedy při této vývojové re-

1 Mnohé inspirativní teze již k tématu vyslovil současný český historik a historický antropolog Jan Horský, který se v nejranějším období své odborné činnosti věnoval právě problematice

konstrukci bude koncentrovat netoliko na klasický komentovaný výčet klíčových osobností a děl oboru, ale především na snahu o alespoň schematické zachycení nejpodstatnějších paradigmatických posunů v dějepisectví českého venkova, k nimž u nás došlo v průběhu zhruba posledních sto padesáti let, kdy je možné o této disciplíně jako takové hovořit. Výběr jmen historiků, na nichž budu jednotlivé paradigmatické změny demonstrovat, je tu i s ohledem na to převážně ilustrativní a v žádném případě si neklade nárok na úplnost.² Tím spíše, že jsem se ve své stati záměrně omezil pouze na reprezentanty historiografie nacionálně české. Jakkoli totiž sehrála díla německých a rakouských historiků (např. Ludwig Schlesinger, Julius Lippert, Bertold Bretholz, Karl Grünberg, Emil Strauss či Thomas Winkelbauer) ve vývoji mapování dějin agrárních poměrů v českých zemích svou nezastupitelnou roli, nejzásadnější paradigmatické transformace českého agrárního dějepisectví příliš reprezentovat nemohou. Česká agrární historiografie se totiž již od dob Františka Palackého profilovala jako výrazně národovecky a vlastenecky orientované odvětví dějepisného studia, které ještě hluboko do dvacátého století zůstávalo v zajetí svého původního úzkého sepětí s českou národně obrozeneckou mytologií, považující český venkov za posvátný domov ryzího českého živlu a jeho obyvatele za výlučného nositele české národní (či lépe protonárodní) identity v dobách nejhlubší „národní agónie“.³ Na úplný úvod svého příspěvku pokládám konečně ještě za nutné předeslat, že mým domovským úhlem pohledu je především perspektiva historika dějepisectví, nikoli hledisko povolání agrárně-historického badatele. Avšak snad právě proto může být i tento můj „pohled zvenčí“ pro plénum zkušených agraristů cennou inspirací a interdisciplinární výzvou k dalším úvahám nad sebereflexí jejich oboru.

Stejně jako v případě mnohých dalších dějepisných oblastí, jsou i prolegomena ke zrodu české agrární historiografie spojena se jménem Františka Palackého.⁴ V jeho díle sice ještě nebyl agrárním dějinám přiznán status samostatného oboru studia, již mladý Palacký však podnikal do agrární problematiky dílčí

---

myšlenkového světa českého agrárního dějepisectví. Srov. Jan HORSKÝ, *Myšlenkový svět českého agrárního dějepisectví*, in: TÝŽ (ed.), *Kulturní a sociální skutečnost v dějepisném myšlení. Příspěvky k dějinám českého dějepisectví doby Gollovy školy, Ústí nad Labem 1999*, s. 386–439. Srov. rovněž původní diplomovou práci Jan HORSKÝ, *České agrární dějepisectví (1880–1920)*, diplomová práce FF UK, Praha 1989. Spolu s tím připomínám také tematicky profilující sborník *Z Českého ráje a Podkrkonoší – Supplementum 4. Podíl Františka Kutnara a agrárního dějepisectví na formování obrazu české minulosti. Sborník referátů z vědecké konference konané ve dnech 24.–25. dubna 1998 v lázních Sedmihorkách, Semily 1998*.

2 Bilanční nástin vývoje dějepisectví českého venkova (byť pouze pro období raného novověku) nabídl ve zdařené koncizní studii nedávno také Eduard MAUR, *Venkov v raném novověku*, in: Marie ŠEDIVÁ KOLDINSKÁ – Ivo CERMAN (edd.), *Základní problémy studia raného novověku*, Praha 2013, s. 307–334.

3 K tomu klasicky Jiří RAK, *Bývali Čechové... České historické mýty a stereotypy*, Jinočany 1994, s. 83–95.

4 Eduard MAUR, *Palackého koncepce českých agrárních dějin a její osudy*, in: František ŠMAHEL – Eva DOLEŽALOVÁ (edd.), *František Palacký, 1798/1998, Dějiny a dnešek. Sborník z jubilejní konference, Praha 1999*, s. 139–152.

analytické sondáže, které mu měly sloužit k doložení jeho úsudků o povaze dějin kulturně-politických.⁵ Tak například Palackého přesvědčení o existenci staré slovanské zádruchy bylo jedním z hlavních pilířů, kterým podpíral svou stěžejní tezi o přirozené demokratičnosti původní slovanské společnosti. Nehledě na to, že samotný problém slovanské zádruchy tvořil v diskurzu české (a z části i německé) agrární historiografie jednu z hlavních tematických os ještě na počátku dvacátého století,⁶ připravilo Palackého dílo v českém prostředí příznivé podmínky pro další vývoj této disciplíny, kterou příznačně rozvinul zejména jeden z hlavních Palackého myšlenkových dědiců a nejvěrnějších strážců jeho odkazu, Josef Kalousek.⁷ Nebyl nicméně sám, byť na poli zájmu o dějiny českého selského stavu vykonal z Palackého následovníků jednoznačně nejvýraznější kus práce. Vedle příspěvků Palackého souputníků typu Františka Augusta Braunera,⁸ Františka Ladislava Riegra,⁹ Jana Erazima Vocela¹⁰ či Vincence Brandla¹¹ si závažnost historiografického zkoumání selské otázky v Čechách uvědomoval rovněž oficiální pokračovatel Palackého syntézy českých dějin Antonín Gindely, který již roku 1865 vyslovil své neuspokojení nad tím, jak nedostatečně je v českém dějepisectví prozkoumána právě oblast utváření selských poměrů od nástupu Habsburků na český trůn.¹² Zakrátko se proto sám pokusil o stručný syntetický nástin této otázky, byť šlo spíše o populárně laděnou skicu bez hlubších výzkumně-analytických ambicí.¹³

Skutečně první metodologicko-koncepční paradigma české agrární historiografie, které můžeme nazvat *ústavně-právním*, se však zrodilo teprve s již

5 Viz např. ranou stať z roku 1830: Franz PALACKÝ, *Zur Geschichte der Unterhänigkeit und Leibeigenschaft in Böhmen*, in: Gedenklätter. Auswahl von Denkschriften, Aufsätzen und Briefen aus den letzten Fünfzig Jahren als Beitrag zur Zeitgeschichte, Prag 1874, S. 93–103.

6 Jan HORSKÝ, *Ältere Diskussion über die Zadruga und die Familienbesitzgemeinschaft in Böhmen und das heutige Studium der Familienstrukturen und -Typen*, Historická demografie (dále jen HD) 17, 1993, s. 37–51.

7 Marie RYANTOVÁ, *Josef Kalousek a počátky českého agrárního dějepisectví*, in: Podíl Františka Kutnara a agrárního dějepisectví na formování obrazu české minulosti, s. 16–42. Ze starší produkce zvl. Otakar JOSEK, *Život a dílo Josefa Kalouska*, Praha 1922, s. 327–338.

8 František August BRAUNER, *Böhmische Bauernzustände im Interesse der Landeskultur und des Nationalwohlstandes*, Wien 1847. Blíže Václav ČERNÝ, *František August Brauner*, Praha 1948.

9 František Ladislav RIEGER, *O pramenech výroby vůbec a o povaze i výrobě půdy ve spojení jejím s prací a jistinou zvláště*, Časopis Českého Museum (dále jen ČČM) 24, 1850, s. 183–205. Později se agrárně-právní tematikou zabýval rovněž Riegrův syn Bohuš. Např. Bohuslav RIEGER, *O poměru českých stavů k reformám poddanským za Marie Terezie*, Praha 1892.

10 Jan Erazim VOCEL, *Über die Unterthanenverhältnisse in Böhmen seit der ältesten bis in die neuere Zeit*, Zprávy Královské české společnosti nauk, Praha 1861.

11 Viz programovou stať Vincenc BRANDL, *Jakou úlohu má plniti historie práva českého? (Úvodní myšlenky k filosofii práva českého)*, Právník 10, 1871, s. 115–130, 187–194, 222–228, 259–264, 297–303; kde autor ztotožňuje české státní právo s právem agrárním.

12 Anton GINDELY, *Rudolph II. und seine Zeit 1600–1612. II. Band*, Prag 1865, S. V.

13 Srov. Antonín GINDELY, *Dějiny českého povstání léta 1618. Díl I*, Praha 1870, s. 119–123; Anton GINDELY, *Die Lage des böhmischen Bauernstandes in der Zeit von 1648 bis 1848*, [Augsburger] Allgemeine Zeitung 1880, Nr. 168–172, s. 2449–2450, 2467–2468, 2483–2484, 2499–2500, 2515–2516. K této Gindelyho pracím blíže Kamil KROFTA, *Antonín Gindely*, Praha 1915, s. 76an.

zmíněným Josefem Kalouskem, jenž slovy Františka Kutnara „*sice nestvořil české agrární dějepisectví, to má kořeny starší, ale zahájil jeho novou moderní etapu*“.¹⁴ Kalouskův badatelský přístup byl do značné míry předurčen zakotvením tohoto historika v důsledně induktivních a komparativních postupech, na kterém si sám velmi zakládal.¹⁵ Z hlediska typologie dějepisných pracovníků byl Kalousek jednoznačně historikem-analytikem, který považoval za nevyhnutelný předpoklad konstrukce jakýchkoli obecných konstatování především úplnou znalost dochovaného pramenného materiálu. Vzhledem k šíři tématu selských dějin není proto divu, že i přes svou více než třicet let trvající soustavnou práci nakonec ulpěl převážně na poli heuristické fáze výzkumu¹⁶ a do syntetičtějších náčrtů se pouštěl jen velmi ojediněle.¹⁷ Hlavním výsledkem Kalouskova badatelského úsilí byla tak pětisvazková edice většinou normativních pramenů k dějinám selského stavu v Čechách, nazvaná *Řády selské a instrukce hospodářské*, vycházející v letech 1905–1913 v rámci *Archivu českého*.¹⁸

Základem Kalouskova pojetí agrární historie bylo vnímání selské problematiky jako součásti *ústavně právních dějin*, kde je celkový obraz dějin agrárního prostředí v podstatě redukován na výklad poddansko-právních vztahů na českém venkově.¹⁹ Samotný fenomén poddanství je tu tedy nazírán nikoli jako reálný typ určité lidské existence, nýbrž jako pouze neosobní formálně-právní status. Tento právně-historický přístup k dějinné materii byl sice Kalouskovi bytostně vlastní,²⁰ zároveň však také názorně odrážel převládající charakter tehdy vznikajícího agrárně-historického diskurzu u nás tak, jak jej reprezentovali

14 František KUTNAR – Jaroslav MAREK, *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví. Od počátků národní kultury až do sklonku třicátých let 20. století*, Praha 2009³, s. 303.

15 Josef KALOUSEK, *Historie a materialismus*, ČČM 57, 1883, s. 188.

16 Až na drobné výjimky v podobě některých kriticko-interpretacních studií, např. Josef KALOUSEK, *O staročeském právé dědickém a královském právé odúmrtém na statcích svobodných v Čechách i v Moravě*, Praha 1894. Blíže Otakar JOSEK, *Kalouskem chystaná, ale neprovedená díla o dějinách selského stavu v Čechách*, Agrární archiv (dále jen AA) 3, 1916, s. 152–162.

17 V podstatě jediným syntetizujícím výsledkem Kalouskova zájmu o dějiny českého venkova – navíc značně komprimovaným – byl cyklus přednášek o dějinách selského stavu v Čechách, který Kalousek konal pro středoškolské profesory v září 1905. Ačkoli Kalousek sám odmítl vydat tyto své přednášky tiskem (na sepsání přehledných dějin českých agrárních poměrů se tehdy teprve chystal) roku 1906 je v *Osvětě* tlumočil Jaroslav Božek a v letech 1911–1912 otiskly s Kalouskovým souhlasem jejich stenografický záznam královéhradecké *Hlasy venkova*. Srov. Jaroslav BOŽEK, *Čeští sedláci a jejich vrchnosti od r. 1626 do konce 17. století. Na základě tehdejších řádů a instrukcí*, *Osvěta* 36, 1906, s. 879–892, 957–969, 1071–1080; Josef KALOUSEK, *Dějiny selského stavu. (Se svolením autora pro list upravil prof. Jan Satranský)*, *Hlasy venkova* 5, 24. 11.–29. 12. 1911, č. 47–52, *Hlasy venkova* 6, 5. 1.–2. 2. 1912, č. 1–5. K tématu Otakar JOSEK, *Kalouskův přehledný výklad o dějinách selského stavu v Čechách a jeho edice pramenů k těmto dějinám*, AA 3, 1916, s. 216–234.

18 *Řády selské a instrukce hospodářské 1350–1626*, in: *Archiv český XXII*, Praha 1905; *Řády selské a instrukce hospodářské 1627–1698*, in: *Archiv český XXIII*, Praha 1906; *Řády selské a instrukce hospodářské 1698–1780*, in: *Archiv český XXIV*, Praha 1908; *Řády selské a instrukce hospodářské 1781–1850*, in: *Archiv český XXV*, Praha 1910; *Dodavek k řádům selským a instrukcím hospodářským 1388–1779*, in: *Archiv český XXIX*, Praha 1913.

19 Srov. Josef PEKAŘ, *Josef Kalousek*, *Český časopis historický* (dále jen ČČH) 22, 1916, s. 10.

20 Srov. Josef KALOUSEK, *České státní právo*, Praha 1871.

národohospodáři Josef Kaizl²¹ či Josef Gruber,²² mezi historiky pak zejména Hermenegild Jireček.²³

Odklon od pojetí agrárních dějin coby v zásadě právní (či alespoň historicko-právní) disciplíny lze spatřovat již v posledním desetiletí 19. století. Na jedné straně dochází tehdy k vlně zájmu o sociálně-historické zkoumání dějin české agrární společnosti, kterou ztělesňují jednak akademicky kultivované práce Antonína Rezka²⁴ a dále prozaičtější díla kněžích Františka Vacka²⁵ a později Františka Teplého.²⁶ Kulturněhistorickou perspektivu pro zkoumání dějin českého venkova pak nabídli zvláště Josef Svátek,²⁷ mladý Josef Vítězslav Šimák²⁸ a především vydavatel *Selského archivu* Vincenc Prasek,²⁹ který aspiroval na komplexní kulturně-historické zmapování českého i moravsko-slezského venkova, byť s použitím poměrně chatrných metodických postupů.

Klíčovým zdrojem paradigmatického posunu byla však teprve recepce nových metodologických proudů německého dějepisce, které se v české agrární historiografii snažil aplikovat zvláště Jan Peisker³⁰ a v návaznosti na něj také Josef Pekař či Josef Šusta.³¹ Z žáků Jaroslava Golla zasáhl ovšem do české agrární historiografie nejvýrazněji Kamil Krofta, který si ale jako autor první české syntézy agrárních dějin s názvem *Přehled dějin selského stavu v Čechách a na Moravě* zvolil ke své práci raději klasické „kalouskovské“ paradigma.³² Přestože Krofta co do ústavně-právního pojetí očividně navazoval na Kalouska,³³ metodicky založil svou práci zcela opačně. Kroftovo dílo z roku 1919 bylo totiž vystavěno veskrze synteticky, ovšem za cenu zatelné absence vlastního

21 Josef KAIZL, *Lid selský, jeho poroba a vymanění v zemích českých*, Naše doba 2, 1895, s. 97–109, 213–222, 303–313.

22 Josef GRUBER, *Agrární zřízení. Právní a hmotné postavení selského lidu v českých zemích v minulosti a přítomnosti*, Praha 1914.

23 Hermenegild JIREČEK, *Slovanské právo v Čechách a na Moravě*, Praha 1863.

24 Antonín REZEK, *Dva příspěvky k dějinám selských bouří a selského poddanství v XVII. století*, Praha 1893.

25 František VACEK, *Sociální dějiny české doby starší*, Praha 1905.

26 Např. František TEPLÝ, *Selské bouře*, Praha 1931.

27 Srov. např. vybrané kapitoly z díla Josef SVÁTEK, *Obrazy z kulturních dějin českých I–II*, Praha 1891.

28 K němu podrobně Hana KÁBOVÁ, *Josef Vítězslav Šimák. Jeho život a dílo se zvláštním zřetelem k historické vlastivědě*, České Budějovice – Pelhřimov 2013.

29 Blíže Jiří ŠÍL, *Vincenc Prasek (1843–1912): má vůle je mým osudem*, Opava 2010.

30 K hodnocení jeho díla blíže Josef Vítězslav ŠIMÁK, *Jan Peisker*, Praha 1933; Josef PEKAŘ, *Jan Peisker*, ČČH 39, 1933, s. 450–451.

31 K posledně jmenovanému blíže Josef BLÜML, *Historik Josef Šusta o agrární tematice*, in: Jiří ŠOUŠA – Daniel E. MILER – Mary HRABIK SAMAL (edd.), *K úloze a významu agrárního hnutí v českých a československých dějinách*, Praha 2001, s. 353–359.

32 Kamil KROFTA, *Přehled dějin selského stavu v Čechách a na Moravě. (Opravený a doplněný otisk z Agrárního archivu I.–V.)*, Praha 1919; později pod redakcí E. Janouška znovu jako Kamil KROFTA, *Dějiny selského stavu*, Praha 1949.

33 V nekrologu Josefu Kalouskovi Krofta výslovně volá po dokonání jeho dějin selského stavu a sám se nepřímo označuje za Kalouskova pokračovatele. Kamil KROFTA, *Za Josefem Kalouskem*, AA 3, 1916, s. 1–8.

analytického bádání, kterému se Krofta na daném poli v podstatě nikdy soustavněji nevěnoval.³⁴ Jeho dílo tudíž vzniklo relativně narychlo pouze na podkladu univerzitních přednášek o rakouských ústavních dějinách,³⁵ za což jej někteří jeho kolegové poměrně ostře kritizovali.³⁶ Kroftovy *Dějiny selského stavu* byly tak od počátku koncipovány jako přehledová příručka, jejíž jednotlivé kapitoly vycházely již od roku 1914 jako nosné články prvních čísel nově vzniklého *Časopisu pro agrární dějiny*. Krofta tím v důsledku přispěl také k tomu, aby tento časopis, později známý jako *Agrární archiv* a *Časopis pro dějiny venkova*, přežil první léta své existence, která byla vzhledem k tragické smrti jeho šéfredaktora Miloše Vystyda značně nejistá.³⁷

Prototypem nového paradigmatického směřování české agrární historiografie se vedle Jana Peiskera³⁸ stal na přelomu devatenáctého a dvacátého století především Josef Pekař,³⁹ který se ve svých raných studiích o středověkých agrárních dějinách snažil aplikovat nejnovější metodologické impulzy,⁴⁰ reprezentované zvláště kolektivistickými názory Karla Lamprechta⁴¹ a kartograficko-kvantifikačními metodami Augusta Meitzena.⁴² Klíčové Pekařovo dílo v oboru agrárních dějin mělo však teprve přijít, a sice v podobě druhého dílu *Knihy o Kosti*, s Františkem Kutnarem řečeno: „nejpůvabnějšího a nejliterárnějšího díla českého dějepisectví dvacátého století“.⁴³ Pekař sice v předmluvě ke druhému dílu z roku 1911 spatřuje cíl své knihy v „zevrubném vyšetření hmotných a právních poměrů českého poddaného sedláka“,⁴⁴ avšak v díle samotném dalece překračuje rámeček

34 Krofta vědecky vyrostl jako historik českých náboženských dějin, u něhož se teprve postupně počal rozvíjet také zájem o dějiny ústavní a právní. Blíže Julius GLÜCKLICH, *Kamil Krofta*, Praha 1947.

35 K. KROFTA, *Přehled dějin selského stavu*, Předmluva.

36 Např. JOSEF PEKAŘ (rec.), *Krofta Kamil: Přehled dějin selského stavu v Čechách a na Moravě*, Praha 1919, 262 s., ČČH 25, 1919, s. 299–302. Ostřeji pak Pekařův dopis Gollovi z 18. června 1914, in: Jaroslav ČECHURA – Jana ŠETŘILOVÁ (edd.), *Co v Listech úcty a přátelství nebylo*, Dějiny a současnost (dále jen *DaS*) 17, 1995, č. 3, s. 43.

37 Blíže Jiří ŠOUŠA, *Selský archiv a Časopis pro dějiny venkova – publikační orgány českého agrárního dějepisectví*, in: Podíl Františka Kutnara a agrárního dějepisectví na formování obrazu české minulosti, s. 80.

38 Kupř. Jan PEISKER, *Východisko Meitzenova líčení agrárních dějin germánských a slovanských*, ČČH 4, 1898, s. 26–59.

39 Srov. Bronislav CHOCHOLÁČ, *Josef Pekař – inspirátor českého agrárního dějepisectví*, Teologie & Společnost 4 (12), 2006, č. 2, s. 22.

40 Josef PEKAŘ, *K sporu o zádruhu slovanskou*, ČČH 6, 1900, s. 243–267; Josef PEKAŘ, *K českým dějinám agrárním ve středověku*, ČČH 7, 1901, s. 326–363.

41 Josef PEKAŘ, *Spor o individualismus a kolektivismus v dějepisectví*, ČČH 3, 1897, s. 146–160. Srov. Jaroslav ČECHURA, *Josef Pekař a Karel Lamprecht*, in: Lubomír SLEZÁK – Radomír VLČEK (edd.), *K počtě Jaroslava Marka*. Sborník prací k 70. narozeninám prof. dr. Jaroslava Marka, Praha 1996, s. 73–85.

42 Josef PEKAŘ, *O t. zv. mapách základních*, ČČH 6, 1900, s. 341–348.

43 František KUTNAR, *Místo Pekařovy Knihy o Kosti v českém dějepisectví*, in: Josef PEKAŘ, *Knihy o Kosti. Kus české historie*, Praha 1970⁴, s. 337. Srov. Jaroslav ČECHURA – Jana ČECHUROVÁ (edd.), *Josef Pekař: Příběh Knihy o Kosti*, Praha 2005.

44 Josef PEKAŘ, *Knihy o Kosti. Kus české historie II*, Praha 1911, Předmluva k čtenářům.

pouze právního pojetí selských dějin a zakládá tak zcela nový paradigmatický koncept.⁴⁵ Jeho znakem je především nazírání na agrární prostředí nejen jako na sféru fungování určitých formálně právních vztahů a vazeb, ale zvláště jako na prostředí reálného života specifické skupiny lidí z masa a kostí. V centru Pekařova zájmu už selský člověk nestojí jakožto pouhý právní subjekt, nýbrž jako živoucí bytost.⁴⁶ Typickým rysem *Knihy o Kosti* je proto zájem jejího autora o postižení *životní úrovně selského lidu*, přestože kritéria tohoto výzkumu zůstávala v Pekařově případě většinou jen u poměřování hodnot materiálních a hmotných.⁴⁷ Stranou Pekařova zájmu však nezůstalo ani zkoumání duchovní kultury českého venkova, o čemž svědčí jeho průkopnické studie o lidových písmácích.⁴⁸

Za pomyslný „zlatý věk“ českého agrárního dějepiscectví lze pak považovat především dvacátá a třicátá léta dvacátého století, kdy se na daném badatelském poli prosadila nejstarší generace Pekařových žáků. Historikové jako Václav

45 Eduard MAUR, *Josef Pekař a česká agrární historiografie*, in: Z Českého ráje a Podkrkonoší – Supplementum 1. Josef Pekař a české dějiny 15.–16. století. Sborník referátů z vědecké konference konané ve dnech 8.–9. dubna 1994 v Turnově a Sedmihorkách, Bystrá nad Jizerou 1994, s. 111–118.

46 Srov. František KUTNAR, *Josef Pekař – historik selského stavu*, in: Rudolf HOLINKA (ed.), *O Josefu Pekařovi*, Praha 1937, s. 212. Kritice tudíž Pekař podrobil především pojetí Kalouskovo, o němž roku 1916 napsal: „*Tu lze postřehnouti, jak Kalousek hledal cestu k dějinám selského stavu především od norem právních, v té příčině vydaných. To byla však cesta nevhodně volená, cesta, jež mohla dáti poučení jen zlomkovité a nejasné, podobně, jako kdyby chtěl někdo českou ústavu a správu na př. 16. století studovati na základě zemského zřízení z r. 1500. Konstatujeme-li pak, že v Kalouskově činnosti není žádné studie o konkrétních poměrech stavu selského na tom či onom panství na základě urbářů, gruntovních knih, registratury panské a podobných hlavních pramenů, že Kalousek nedocenil velikého významu, jež měla na selský život královská kontribuce a dávky s ní související, zejména v 17.–18. stol., pochopíme, že Kalouskovy Řády selské nejví se sbírkou materiálu, snesenou autorem, který by o složkách svého thematicu a úkolech jejího byl informován předem všestranně.*“ J. PEKAŘ, *Josef Kalousek*, s. 10.

47 Pekař s oblibou užíval komparativní metody, kdy kupř. na základě srovnání údajů z Berní ruly s údaji gruntovních knih či urbářů konstatoval růst nebo pokles životní úrovně poddaných podle nárůstu či úbytku počtu pustých gruntů. Z tohoto důvodu se také Pekařovi stávají hlavní pramenou oporou namísto vrchnostenských instrukcí a nařízení zejména katastry a mapy. Dalším z ústředních témat Pekařova zájmu byla otázka berního zatížení poddaných, jehož jednotlivé komponenty (peněžní renta, naturální dávky, roboty, kontribuce) Pekař vnímal jako *reálnou skutečnost*, která významně ovlivňovala úroveň a styl každodenního života českého agrárního člověka. „*Jak se žilo českému poddanému sedlákovi v 17. století?*“ – tak zní hlavní Pekařova otázka.

48 Josef PEKAŘ, *Paměti Františka J. Vaváka*; in: Josef KLIK (ed.), *Josef Pekař: Z duchovních dějin českých*, Praha 1941, s. 203–241 (poprvé uceleně); Josef PEKAŘ, *Memorien des Bauers Josef Dlsak*, *Politik* 37, 25. 12. 1898, Nr. 355, s. 1–2; český překlad srov. Josef PEKAŘ, *Paměti sedláka Josefa Dlsaka*, in: J. KLIK (ed.), *Josef Pekař: Z duchovních dějin českých*, s. 266–275.

Černý,⁴⁹ František Hrubý,⁵⁰ Josef Kazimour,⁵¹ Jaroslav Prokeš,⁵² František Roubík⁵³ či pro svou originalitu obtížně zařaditelný Bedřich Mendl⁵⁴ ztělesňují další paradigmatický přerod, činící z agrárních dějin převážně disciplínu *hospodářsko-ekonomickou*. Významným průvodním jevem této transformace byla také tehdejší institucionalizace a v jistém smyslu i „politizace“ agrárního dějepisectví, kterou představoval například Václav Černý, který zastával čelní pozice v *Československém archivu zemědělském*⁵⁵ či Josef Kazimour, do roku 1933 šéfredaktor *Časopisu pro dějiny venkova* a jeden z nejvýraznějších obhájců politiky československých agrárníků. Oproti spíše *občansko-aktivisticky* pojaté „politizaci“ agrárně historické tematiky – kterou po vzniku samostatného Československa ztělesňoval vlastně již Josef Pekař souborem svých článků o omylech a nebezpečích pozemkové reformy, v nichž použil k legitimizaci a prosazování svých politických stanovisek rovněž obratně agrárně-historické argumentace⁵⁶ – šlo nyní o mnohem dalekosáhlejší krok, který zajistil předním českým agrárním historikům, vedle výrazného rozšíření a posílení institucionálních orgánů jejich oboru, rovněž nezanedbatelný mocenský vliv v centrálních orgánech republikové státní správy. Nahlédneme-li do reprezentativních děl této vývojové fáze českého agrárního dějepisectví, tedy např. do Černého *Hospodářských instrukcí*⁵⁷ nebo do Hrubého *Selských a panských inventářů v době předbělohorské*,⁵⁸ zjistíme, že agrární dějiny se tehdy stávají skutečně svrchovaným a výrazně exaktním oborem v rámci historické vědy.⁵⁹ Díky tomu se však zároveň poněkud vzdalují spolupráci s dějinami sociálními, a naopak se výrazně sblížují s disciplínami hospodářskými a ekonomickými.

Připomeneme-li na tomto místě Kutnarovu definici agrární historiografie, podle níž jde o „*speciální vědeckou disciplínu historickou, která studuje dějiny ze-*

49 Stručně Jaroslava HONCOVÁ, *Agrární historik doc. dr. Václav Černý (1894–1962)*, in: Blanka RAŠTICOVÁ (ed.), *Osobnosti agrární politiky 19. a 20. století*. Sborník příspěvků z mezinárodní konference konané ve dnech 24.–25. května 2006, Uherské Hradiště 2006, s. 259–261.

50 Mimo četných nekrologů srov. Libuše URBÁNKOVÁ-HRUBÁ (ed.), *In memoriam František Hrubý 1887–1943. Projevy a vzpomínky přednesené na slavnostním večeru u příležitosti stého výročí narození a bibliografie jeho prací*, Brno 1988.

51 K němu srov. jednotlivé články ve *Věstníku Československého zemědělského musea* 6, 1933.

52 Milada SEKYRKOVÁ, *Příspěvek Jaroslava Prokeše k agrárním dějinám*, in: J. ŠOUŠA – D. E. MILER – M. HRABÍK SAMAL (edd.), *K úloze a významu agrárního hnutí v českých a československých dějinách*, s. 361–368.

53 K němu Pavel HOLÁT, *František Roubík – neúnavný poutník mapou historie*, Praha 2007.

54 Bedřich MENDL, *Z novějších dějin agrárních 1789–1848*, *Časopis pro dějiny venkova* (dále jen ČDV) 6, 1919, s. 30–36, 95–105, 145–156; ČDV 7, 1920, s. 75–85, 156–166.

55 Srov. Jaroslava HONCOVÁ, *Československý státní archiv zemědělský a jeho osudy*, in: Podíl Františka Kutnara a agrárního dějepisectví na formování obrazu české minulosti, s. 109–124.

56 Josef PEKAŘ, *Omyly a nebezpečí pozemkové reformy*, Praha 1923.

57 Václav ČERNÝ, *Hospodářské instrukce. Přehled zemědělských dějin v době patrimoniijního velkostatku v XV.–XIX. století*, Praha 1930.

58 František HRUBÝ, *Selské a panské inventáře v době předbělohorské*, ČČH 30, 1924, s. 22–59, 263–306.

59 Po koncepční stránce tento trend předznamenala už kniha Josef PEKAŘ, *České katastry 1654–1789. Se zvláštním zřetelem k dějinám hospodářským a ústavním*, Praha 1915.

*mědělství a zemědělského výrobce v nejširším slova smyslu...*⁶⁰ pak není obtížné upozorovat, že elitní bádání se u nás před polovinou dvacátého století soustředilo převážně jen na jednu část předmětu této disciplíny, a sice na studium dějin zemědělského výrobce a „*hospodářských, společenských a kulturních poměrů člověka v zemědělství pracujícího*“.⁶¹ Druhá oblast zájmu agrárních dějin, kterou je dle Kutnara studium dějin zemědělství jako takového, zůstávala v českém prostředí po dlouhý čas značně zanedbána.⁶² Nástup generace badatelů, kteří do pojetí agrárních dějin přinesli nové *technicko-technologické* paradigma, spadá do třicátých let dvacátého století a kulminuje v rozmezí let čtyřicátých až šedesátých. Příslušníci tohoto proudu se již v dobách svých vysokoškolských studií seskupili okolo *Časopisu agrárního studentstva*, který začal vycházet roku 1926 a o tři roky později byl přejmenován na časopis *Brázda*.⁶³ Protagonisté této generace byli sice podobně jako představitelé *hospodářsko-ekonomického* paradigmatu ve svých názorech silně ovlivněni velkými sympatiemi ke státotvornému československému agrarismu švehlovského ražení,⁶⁴ jejich tematická orientace se však stáčela od hospodářsko-ekonomických aspektů dějin českého venkova k technicko-technologické problematice dějin domácí zemědělské výroby. Vedle Františka Kutnara, který se však později vydal ještě jiným směrem,⁶⁵ lze k těmto badatelům počítat například Františka Loma,⁶⁶ Františka Šacha⁶⁷ či Josefa Nožičku.⁶⁸ Později se k danému proudu připojil také průkopník dějin českého lesnictví a původem polonista Emanuel Janoušek,⁶⁹ na jehož výzkumy ještě v poslední čtvrtině dvacátého století osobitě navazoval zejména Josef Tlapák.⁷⁰

60 Cit. dle Jaroslav ČECHURA, *Nepublikované práce Františka Kutnara k dějinám zemědělství*, in: Podíl Františka Kutnara a agrárního dějepisectví na formování obrazu české minulosti, s. 211.

61 Cit. dle J. ČECHURA, *Nepublikované práce*, s. 211.

62 Srov. F. KUTNAR – J. MAREK, *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví*, s. 829.

63 František KUTNAR, *Generace Brázdy*, Praha 1992.

64 „Generace Brázdy“ proto výrazně podporovala i popularizační práce k dějinám českého venkova, přestože byla jejich hlavní intence především lidově-osvětová, nikoli odborná. Např. Vladimír KLIMEŠ, *Český venkov v roce 1848*, Praha 1949.

65 Nejsignifikantnějším pomníkem této etapy Kutnarova agrárně-historického zájmu jsou jeho proslulé *Malé dějiny brambor* (1963) a dále např. četné příspěvky k dějinám českého lnářství či k technologii setby, hnojení a sklizně v období bachovsko-kempenovského neoabsolutismu. Srov. Josef HANZAL, *Český venkov v tvorbě Františka Kutnara a jeho předchůdců*, in: Podíl Františka Kutnara a agrárního dějepisectví na formování obrazu české minulosti, s. 10.

66 Např. František LOM, *Historický vývoj osevních ploch plodin v Čechách od roku 1756*, Praha 1957.

67 Např. František ŠACH, *Soustava oradel Starého světa a zařazení nářadí z území Československa*, Vědecké práce Zemědělského muzea (dále jen VPZM) 3, 1963, s. 173–231.

68 Např. Josef NOŽIČKA, *Přehled vývoje našich lesů*, Praha 1957.

69 Např. Emanuel JANOUŠEK, *Raabisace na panství Karlštejnském. Příspěvek k srovnání raabisacních dávek a měření s dávkami a měřením josefského katastru*, Praha 1930. Srov. Eduard MAUR, *Historik českého venkova Emanuel Janoušek*, in: Emanuel Janoušek 1897–1970. Referáty ze semináře k 100. výročí českého historika zemědělství a lesnictví uspořádaného Národním zemědělským muzeem v Praze dne 16. října 1997, Praha 1997, s. 12–18.

70 Blíže Jana PŠENIČKOVÁ – Olga ROHÁČOVÁ – Jiří ŠOUŠA (edd.), *Poceta nestoru české agrární historiografie. K jubileu PhDr. Josefa Tlapáka*, CSC., Praha 2003.

Z hlediska generačního náleží k této vlně rovněž pokolení prvních průkopníků české marxistické historiografie, mezi nimiž se zájem o dějiny zemědělské výroby nejvíce prosadil v díle Václava Husy,⁷¹ v pozdějším období pak zvláště v pracích Aloise Míky⁷² a Josefa Petráně.⁷³ Souborné marxistické zpracování dějin českého venkova se roku v ruce s převratnými politickými událostmi objevilo na počátku padesátých let. Mnozí autoři se tehdy snažili interpretovat agrární dějiny perspektivou historicko-dialektického materialismu, která posunula studovaný předmět opět do větší blízkosti dějin sociálních. Výsledkem tohoto pojetí byly snahy prezentovat dějiny českého venkova především jako obrazy z dějin třídních bojů, což dokládají např. díla Josefa Kočího,⁷⁴ Arnošta Klímy,⁷⁵ na prvním místě však paradigmaticky nosná a dodnes pozoruhodná práce Františka Grause *Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské*.⁷⁶ Právě toto Grausovo dvojsvazkové dílo z let 1953 a 1957 se stalo základním paradigmatickým východiskem i pro další marxistické syntézy na daném tematickém poli.⁷⁷ Mimo pokusu Františka Matějka o syntézu dějin moravského a slezského raně novověkého venkova⁷⁸ šlo jednak o soubornou Míkovu práci o dějinách poddanského lidu v Čechách v první polovině šestnáctého století a zakrátko rovněž o knihu Petráňovu, orientovanou na stejnou problematiku v období před vypuknutím třicetileté války.⁷⁹ Více či méně přesná zastřešující ikona „marxistické historiografie“ nám však nesmí zastírat evidentní rozdíly v koncepci a způsobu zpracování těchto děl.⁸⁰ Jestliže totiž Míkův přístup byl

71 Např. Václav HUSA a kol., *Homo faber. Pracovní motivy ve starých vyobrazeních*, Praha 1967. Blíže *Velké osobnosti filozofické fakulty Univerzity Karlovy 4: Václav Husa* (Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et historica 5, 1988), Praha 1989. Na Husův projekt později vlastní cestou navázal Josef PETRÁŇ a kol., *Dějiny hmotné kultury I/1–2, II/1–2*, Praha 1985–1997.

72 Alois MÍKA, *Nástin vývoje zemědělské výroby v českých zemích v epoše feudalismu*, Praha 1960.

73 Josef PETRÁŇ, *Zemědělská výroba v Čechách v druhé polovině 16. a počátkem 17. století*, Praha 1963.

74 Josef KOČÍ, *Boje venkovského lidu v období temna. Povstání nevolníků v 17. a 18. století*, Praha 1953.

75 Arnošt KLÍMA, *Ein Beitrag zur Agrarfrage in der Revolution von 1848 in Böhmen*, Budapest 1961; Arnošt KLÍMA, *Agrarian Class Structure and Economic Development in Preindustrial Bohemia, Past and Present* 85, 1979, p. 49–59.

76 František GRAUS, *Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské I. Dějiny venkovského lidu od 10. stol. do 1. poloviny 13. stol.*, Praha 1953; František GRAUS, *Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské II. Dějiny venkovského lidu od poloviny 13. stol. do roku 1419*, Praha 1957.

77 Blíže Jaroslav ČECHURA, *František Graus jako vítěz. (Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské II)*, in: Zdeněk BENEŠ – Bohumil JIROUŠEK – Antonín KOSTLÁN (edd.), *František Graus – člověk a historik. Sborník z pracovního semináře Výzkumného centra pro dějiny vědy konaného 10. prosince 2002*, Praha 2004, s. 69–82.

78 František MATĚJEK, *Feudální velkostatek a poddaný na Moravě s přihlédnutím k přilehlému území Slezska a Polska. Studie o přeměnách na feudálním velkostatku v druhé polovině 15. a v první polovině 16. století*, Praha 1959.

79 Josef PETRÁŇ, *Poddaný lid v Čechách na prahu třicetileté války*, Praha 1964.

80 Svou mechanickou recepci sémanticky nejasného a nadmíru problematického pojmu „česká marxistická historiografie“ na tomto místě omlouvám přehledovým a mnohem více syntetickým než analytickým charakterem svého příspěvku. Podotýkám pouze, že i letmý pohled např. do produkce českého agrárního dějepisceví let 1968–1989 přinejmenším relativizuje paušální odsudek daného období jako „dvacetileté temna“ tak, jak jej ve svém syntetickém pokusu

spíše „archeologický“ v tom smyslu, že se soustředil především na problematiku hmotné kultury českého raně novověkého venkova, Josef Petráň koncipoval svou knihu mnohem více historiograficky, s velkým důrazem na využití metod historické statistiky a analýzy právních aspektů poddanství. První skutečné vybočení z kontinuity „Grausova paradigmatu“ přineslo na poli syntéz dějin českého venkova pro jednotlivá dějinná období vlastně až pozdní dílo Grausova dlouholetého kolegy a souputníka Josefa Macka, věnované českému venkovu v jagellonské epoše.⁸¹ Macek zde sice co do výkladu a hodnocení nejpodstatnějších otázek konzistentně setrval na pozicích marxismem prostoupeného historika, pročez mu názorově většinou konvenovaly již dříve vyslovené teze Aloise Míky. Na druhé straně se však Macek ve svém díle – dokončeném krátce před listopadem 1989 – dokázal odpoutat nejen od režimních dogmatismů (které v padesátých letech sám pomáhal budovat), ale také od stereotypně tradované struktury díla, kterou inovativně vystavěl na zcela novém koncepčním půdorysu. Ten stavěl do popředí především do té doby jen málo reflektovaná témata z každodenního života české pozdně středověké agrární společnosti, jako byly sondy do fenoménů dobového stravování, šacení, trávení volného času v podobě lidových her a zábav, ale třeba i pověřených představ, genderové problematiky atd.⁸²

Jak již bylo naznačeno, metodologicko-ideologický axiom marxistického dějepisectví v podobě teorie o třídním boji vedl majoritní proud tehdejšího bádání především k zájmu o dějiny nevolnických povstání v období feudalismu.⁸³ Jubilejní příležitost soustředila v tomto směru pozornost zvláště na fenomén vlny selských rebelií z roku 1775.⁸⁴ Obnovený zájem o propojení agrárních dějin s dějinami právními pak zřejmě nejlépe dokumentuje kniha Vladimíra

---

označil Josef HANZAL, *Cesty české historiografie 1945–1989*, Praha 1999. K tématu srov. Bohumil JIROUŠEK, *Česká marxistická a marxisticko-leninská historiografie – možnosti a meze studia*, ČCH 104, 2006, s. 884–905.

- 81 Josef MACEK, *Jagellonský věk v českých zemích (1471–1526) IV. Venkovský lid. Národnostní otázka*, Praha 1999.
- 82 Srov. Bohumil JIROUŠEK, *Josef Macek. Mezi historií a politikou*, Praha 2004, s. 170an.
- 83 Programově již Václav HUSA, *Třídní boje – tabu československého dějepisectví*, Dějiny a přítomnost 1, 1937, s. 39–47.
- 84 Např. Oldřich JANEČEK, *Povstání nevolníků v českých zemích roku 1775. Studie o boji lidu za odstranění roboty a nevolnictví na úsvitu našeho národního obrození*, Praha 1954; Jiří SVOBODA, *Protifeudální a sociální hnutí v Čechách na konci doby temna*, Praha 1967. Zvláště však jde o obsáhlou práci Josef PETRÁŇ, *Nevolnické povstání 1775. Prolegomena edice pramenů*, Praha 1972; a na ni navazující edice Miroslav TOEGEL (ed.), *Prameny k nevolnickému povstání v Čechách a na Moravě v roce 1775*, Praha 1975; Erik BOUZA – Jaroslav METELKA (edd.), *Povstání poddanského lidu 1775 v severovýchodních Čechách*, Hradec Králové 1975. Z hlediska metodologických inovací je třeba zmínit také v tomto směru originální popularizační črtu Josef PETRÁŇ, *Rebelie. Příběh jednoho týdne a dvou dní v březnu roku 1775*, Praha 1975. Pro úplnost ještě dodejme, že předcházející vlna selských rebelií z roku 1680 zůstávala oproti rebelií tereziánské badatelsky dlouhodobě nevyčerpaná, což napravila až publikační žehň prací Jaroslava Čechury z přelomu dvacátého a jednadvacátého století.

Procházky o české poddanské nemovitosti,⁸⁵ historicko-demografické výzkumy Otto Plachta⁸⁶ či rozsáhlé diskuze o druhém nevolnictví a hospodářské politice feudálního velkostatku, reprezentované zvláště erudovanými studiemi Eduarda Maura⁸⁷ a Josefa Války,⁸⁸ jež si, především díky schopnosti recipovat, rozvíjet a v českých podmínkách aplikovat moderní metodologicko-metodické postupy francouzské školy *Annales*, získaly také respektované mezinárodní uznání.

Zcela mimo marxistický mainstream kráčel v téže době původce zřejmě posledního z velkých paradigmat českého agrárního dějepiscevtví dvacátého století, již několikrát zmíněný František Kutnar.⁸⁹ Jako přední Pekařův žák nejprve pokračoval v analýzách myšlení a děl lidových písmáků,⁹⁰ což jej postupně dovedlo až k zájmu o myšlenkový svět českého venkova jako celku.⁹¹ Kutnarovi se tak v rámci agrárně-historického bádání podařilo maximálně akcentovat *mentalitní* rozměr celé problematiky. Jak jsem již uvedl shora, Pekař soustředil svou pozornost k selskému člověku jakožto k bytosti určité životní úrovně, kterou se snažil zkoumat. Pro Kutnara stojí v centru pozornosti rovněž venkovský člověk, ovšem již ne pouze jako tvor reálně existující, nýbrž také jako bytost specifickým způsobem myslící a uvažující.⁹² Tento předpoklad jej proto vede k zájmu o sociálně-myšlenkovou tvářnost selského člověka, na kterého však nenahlíží jako na osamocené individuuum, ale vnímá jej v rámci strukturálního přístupu jako integrální součást určitého skladebného sociálního celku.⁹³

Kutnarovo paradigma agrárních dějin lze jednoduše označit za *antropologické* v tom smyslu, že se snaží mapovat historické obyvatele české vesnice v jejich

85 Vladimír PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století*, Praha 1963.

86 Otto PLACHT, *Lidnatost a společenská skladba českého státu v 16.–18. století*, Praha 1957.

87 Eduard MAUR, *Český komorní velkostatek v 17. století. Příspěvek k otázce „druhého nevolnictví“ v českých zemích*, Praha 1976. Později např. Eduard MAUR, *Gutsherrschaft und „zweite Leibeigenschaft“ in Böhmen. Studien zur Wirtschafts-, Sozial- und Bevölkerungsgeschichte (14.–18. Jahrhundert)*, Wien – München 2001.

88 Josef VÁLKA, *Hospodářská politika feudálního velkostatku na předbělohorské Moravě*, Praha 1962.

89 Srov. Zdeněk BENEŠ, *Venkov v historickém myšlení Františka Kutnara*, in: *Z Českého ráje a Podkrkonoší – Supplementum 10. Ruralismus – jeho kořeny a dědictví. Osobnosti – díla – ideje. Sborník referátů z vědecké konference konané ve dnech 22.–23. dubna 2005 v Sedmihorkách, Semily 2005*, s. 195–203; Veronika STŘEDOVÁ, *František Kutnar a strukturalismus v interpretaci sociálních a hospodářských dějin*, Praha 2009.

90 František KUTNAR, *František Jan Vavák*, Praha 1941; František KUTNAR (ed.), *Paměti sedláka Josefa Dlaska*, Praha 1941 (s úvodní studií J. Pekaře). Obecně František KUTNAR, *Zamyšlení nad lidovou literaturou pamětní a písmáčkou*, VPZM 22, 1982, s. 77–85.

91 František KUTNAR, *Tvář české vesnice v minulosti*, Praha 1942; František KUTNAR, *Cesta selského lidu k svobodě*, Praha 1948. I když tato práce vyšla až roku 1948 (k oslavě stého výročí zrušení poddanství), psána byla již v ponurém protektorátním období paralelně s *Tváří české vesnice v minulosti*.

92 Zajímavé postřehy pro srovnání Pekařova a Kutnarova vztahu k českému venkovu přinesl Karel KUČERA, *O Františku Kutnarovi. Přednáška v Historickém klubu 13. června 1984*, *Historické listy* 1, 1991, s. 42. Dále srov. Roman PAZDEŘSKÝ (rec.), *Veronika Středová, František Kutnar a strukturalismus v interpretaci sociálních a hospodářských dějin*, ČČH 109, 2011, s. 562–563.

93 František KUTNAR, *Sociálně-myšlenková tvářnost obrozeneckého lidu. Trojí pohled na český obrozenecký lid jako příspěvek k jeho duchovním dějinám*, Praha 1948.

lidské plnosti, tj. ve vzájemné souhře hmotných i duchovních aspektů jejich kultury, jejímž základem je onen specifický myšlenkový svět agrárního člověka. Domnívám se, že v tomto směru zůstává Kutnarův odkaz i v současném bádání stále živý, rozvíjený zejména v pozdní tvorbě Josefa Petráně, nejvýrazněji snad v jeho nedávné syntéze *Dějiny českého venkova v příběhu Ouběnic*,⁹⁴ která svou inspiraci Kutnarovou koncepcí „regionálního momentu v dějinách“,⁹⁵ problematikou strukturace historického času⁹⁶ i obecným přístupem k agrárně-historické tematice zapře jen stěží.

V celkovém úhrnu lze říci, že české agrární dějepiscectví prošlo z hlediska proměn svých paradigmatických trendů velmi zajímavým a dynamickým vývojem, v němž se historiografický pohled na agrárního člověka odehrával, obrazně řečeno, ve směru od pouhé nominální berní položky až po svébytný myšlenkový subjekt, disponující svou vlastní materiální i duchovní kulturou.

Lze samozřejmě předpokládat, že budoucí vývoj české agrární historiografie přinese ve způsobu zkoumání dané problematiky další zajímavé koncepty a v jejich důsledku i nové paradigmatické zlomy. Už v posledních letech jsme přece svědky uplatňování nových přístupů, ať už jde o perspektivu mikrohistorických sond,⁹⁷ osobité pohledy historických demografů,⁹⁸ ale také o nové metody historických antropologů,⁹⁹ prosopografů, etnografů¹⁰⁰ i dalších autorů.¹⁰¹ Jakkoliv si hodnocení těchto prací žádá teprve dostatečný časový odstup, již nyní lze na základě hmatatelných indicií očekávat, že diskurz české agrární historiografie bude v nejbližší době podle všeho naplňován především stále intenzivnějším střetáváním *kvalitativních* přístupů, reprezentovaných zvláště mikrohistorickými sondami do živoucí reality českého venkova, s přístupy *kvantitativními*, usilujícími o exaktní analýzu kvantifikovatelných aspektů dějin české vesnice. V době,

94 Josef PETRÁŇ, *Dějiny českého venkova v příběhu Ouběnic*, Praha 2011.

95 František KUTNAR, *Hodnota a úkol regionálního momentu v dějinách*, Acta Regionalia 4, 1965, s. 7–10

96 Srov. V. STŘEDOVÁ, *František Kutnar a strukturalismus*, s. 67an.

97 Zvl. Jaroslav ČECHURA, *Mikrohistorie – nová perspektiva dějepiscectví konce století?*, ĎaS 16, 1994, č. 1, s. 2–5. Z autorovy rozsáhlé bibliografie uveďme alespoň monografii Jaroslav ČECHURA, *Kriminalita a každodennost v raném novověku. Jižní Čechy 1650–1770*, Praha 2008; a dále sborník vybraných studií Veronika BOHÁČOVÁ – Veronika KUCROVÁ (edd.), *Sedláci si dělají, co chtějí. Sborník vybraných prací profesora Jaroslava Čechury*, Praha 2012.

98 Namátkou např. Eduard MAUR – Pavla HORSKÁ, *Zemědělské obyvatelstvo českých zemí v 17.–19. století*, HD 10, 1986, s. 177–189; Josef GRULICH, *Populační vývoj a životní cyklus venkovského obyvatelstva na jihu Čech v 16. až 18. století*, České Budějovice 2008; Alice VELKOVÁ, *Krutá vrchnost, ubozí poddaní? Proměny venkovské rodiny a společnosti v 18. a první polovině 19. století na příkladu západočeského panství Štáhlavy*, Praha 2009.

99 Např. Pavel HIML, *Die „armen Leute“ und die Macht. Die Untertaten der südböhmischen Herrschaft Český Krumlov/Krumau im Spannungsfeld zwischen Gemeinde, Obrigkeit und Kirche (1680–1781)*, Stuttgart 2003; Pavel HIML, *Zrození vagabunda. Neusedlí lidé v Čechách 17. a 18. století*, Praha 2007.

100 Za zmínku stojí přinejmenším dílo Josef PETRÁŇ – Lydia PETRÁŇOVÁ, *Rolník v tradiční evropské kultuře*, Praha 2000.

101 Z významných prací vydaných po roce 1989 viz dále např. Jiří MIKULEC, *Poddanská otázka v barokních Čechách*, Praha 1993; a mnohé další.

kdy je metodologický pluralismus považován za elementární pilíř jakékoli seriózní vědecké diskuze a kdy již také nepanují žádné vážnější pochybnosti o tom, že historiografie je ze své podstaty vědou *perspektivistickou*, se při tom jako patrně nejpravděpodobnější zdá být prognóza, podle níž ani jeden z oněch dvou legitimních historiografických pohledů na dějiny českého venkova nečeká v budoucnu žádná definitivní porážka, nýbrž vzájemně se respektující symbióza.¹⁰² Metodologické pohyby v historiografii dvacátého století nás již dostatečně poučily o tom, že jednostranné zkoumání neosobních struktur na úkor živoucího člověka by bylo pro dějinnou rekonstrukci českého venkova stejně jednooké, jako podobné nadsazování historicko-antropologických mikrosond nad neméně oprávněné kvantitativní výzkumy. Jinak řečeno: tak, jako není ani sebelepší kvantitativní analýza nikdy s to nahradit poctivý zájem o jedinečnou a nezobecnitelnou individualitu konkrétních dějinných aktérů, nemohou zajisté ani ty nejzdařilejší kvalitativní sondáže do života malých a „nedějinných“¹⁰³ jedinců zcela vytlačit stále relevantní potřebu získávání „velkých teorií“, jež bývají výsledkem precizních kvantitativních analýz.¹⁰⁴

Tento – již nyní se postupně utvářející – koexistenční „paradigmatický dualismus“ kvalitativního a kvantitativního pojetí studia dějin české vesnice je nepochybně také jedním z důvodů, proč je v současnosti možno řadit obor agrárního dějepisectví k vůbec nejdynamičtěji se rozvíjejícím proudům české historické vědy. Tentýž fakt klade ovšem zároveň na protagonisty této disciplíny nejenom nelehké profesní, ale rovněž neméně potřebné nároky profesionální, které umožní nalézt zdravou rovnováhu mezi kvalitativními a kvantitativními přístupy, jejichž dialogickým smyslem je se navzájem doplňovat, nikoli vylučovat.¹⁰⁵

Snad právě i s ohledem na tento stav a výhled věřím, že pro současné české agrární historiky může být právě v tuto chvíli neobyčejně užitečnou inspirací i onen vnímavý pohled do minulosti vlastního oboru. Přinejmenším už proto, že v něm budou mimo jiné moci, jako v pomyslném „historickém zrcadle“, na

102 Kvantitativní metody jsou v současnosti občas ne zcela spravedlivě vnímány jako již poněkud zastaralé relikty historiografického trendu šedesátých a sedmdesátých let, reprezentovaného zvláště erbovními výkony příslušníků francouzské školy *Annales*. Stálou životaschopnost kvantitativních přístupů v české historiografii i na prahu 21. století však přesvědčivě doložil např. Eduard MAUR, *Kvantitativní historie a regionální historik*, in: *Z Českého ráje a Podkrkonoší – Supplementum 12*. J. V. Šimák a posláni regionální historiografie v dnešní době. Sborník referátů z vědecké konference konané ve dnech 10.–11. května 1996 v Turnově a na Hrubé Skále, Semily 1996, s. 111–116.

103 K objasnění pojmu Josef PETRÁŇ, *Mikrohistorie aneb o nedějinnách*, in: Jan KLÁPŠTĚ – Eva PLEŠKOVÁ – Josef ŽEMLIČKA (edd.), *Dějiny ve věku nejistot*. Sborník k příležitosti 70. narozenin Dušana Třeštíka, Praha 2003, s. 201–208.

104 Srov. Georg G. IGGERS, *Dějepisectví ve 20. století. Od vědecké objektivitky k postmoderní výzvě*, Praha 2002.

105 Právě řečená slova vyslovuji zejména v kontextu polemické veřejné debaty, které se v první den konání královéhradecké konference *Dějiny venkova 13. 6. 2014* aktivně zúčastnili Jaroslav Čechura, Jaroslav Dibelka, Josef Grulich, Jaromír Mrňka, Roman Pazderský a Josef Vacek.

mnoha příkladech spatřit také četné analogie svých dnešních situací, snah i zápasů.

Autor/Author

Roman Pazderský

pazderskyroman@seznam.cz

Ústav českých dějin FF UK

Náměstí Jana Palacha 2

116 38 Praha 1

PhDr. Roman Pazderský (* 1988) působí jako interní doktorand Ústavu českých dějin FF UK v Praze. Zabývá se především problematikou dějin české historiografie přelomu 19. a 20. století, se zvláštním zřetelem k analýze historického myšlení českých dějepisců. V popředí jeho současné pozornosti stojí zejména osobnosti Jaroslava Golla a Václava Vladivoje Tomka.

Summary

Paradigmatic transformation of the Czech agrarian historiography from its beginnings to the present day

The published paper is the result of the author's attempts to offer the conference plenary brief outline of synthetic gradual formation of the Czech agrarian historiographical discourse roughly from the mid-19th century to the present. Aim of this paper is not only to bring just commented biographic-bibliographic review of the most important personalities and works of art, but rather to offer a few considerations to think about the most important paradigmatic changes in the development of the Czech agrarian historiography.

Successive paradigmatic stage of development of this discipline author divides into six large units or epochs, where even with all schematism interpretation tries to keep in mind also the originality of individual representatives of research on the history of the Czech countryside.

*For the common root of the paradigmatic Czech agrarian historiography author considers the work of František Palacký, which for the future development of independent field played a key role in the Prolegomena. The first great interpretative paradigm author calls the „Constitutional law“ and its main representative considers Josef Kalousek and later Kamil Krofta. The fundamental methodological and conceptual shift then sees particularly in parts of Josef Pekař, inspired by original approaches Jan Peisker. Supporting the work of this paradigmatic phase represents the second part of the Pekař's *Kniha o Kosti*, where there is a shift from flat-examining the formal legal relations in the Czech countryside towards more plastic interest in real living standards of the population of historic Czech village. Another paradigmatic turn related to the Pekař's students. They bring the concept of economic issues (Václav Černý, Josef Kazimour, František Hrubý etc.) and to achieve not only academic but*

also political-administrative institutionalization of the field of agrarian history. In the second half of the twentieth century, then on the field were three major paradigmatic concepts, extending parallel to each other. First, it was a technical-technological paradigm, represented especially so-called „Generation of the Wake“, whose leaders have been exploring the history of technology in agricultural production. The dominant contemporary mainstream represented internally, however, extremely heterogeneous stream of Marxist historiography, whose representatives have dealt with, among other things, the history of peasant rebellions, the history of material culture, the so-called analysis of the „Second serfdom“ economic policy of the feudal estate, demographic and legal-historical studies, and above all – under the inspiration of influential methodological currents foreign historiography. A completely unique way of the agrarian-historical research has been done by František Kutnar, who was into the interest of the spiritual-ideological complexion of Czech village. For the first time he was able to see on agrarian man in his anthropological fullness, ie. the integrity of its spiritual and material components. In the conclusion, the author also deals with the most general balance of current trends of paradigm within which contemporary domestic discourse agrarian historiography is settled and also offers some thoughts about the possibilities of the further development.

Moravský venkov v raném novověku: čtvrtstoletí bádání, stav a perspektivy¹

BRONISLAV CHOCHOLÁČ

Abstrakt/Abstract

Studie analyzuje úroveň a stav bádání o venkovu a jeho obyvatelstvu v raném novověku na Moravě za posledních 25 let. V jejím úvodu je podán stručný přehled výzkumu od šedesátých do osmdesátých let 20. století. Díky této komparaci byla zjištěna v řadě tematických oblastí kontinuita bádání (například v ediční činnosti, studiu hospodářských a sociálních poměrů poddanského obyvatelstva apod.). Mezi aktiva minulého čtvrtstoletí bádání patřila rozvíjející se mezioborová spolupráce zejména mezi historií, etnologii a částečně i archeologií, zvýšený zájem ve srovnání se starším obdobím o studium poměrů 17. a 18. století; naopak k pasivům lze počítat především absenci syntézy, která by uceleně postihovala venkov v raném novověku na Moravě, resp. v celých českých zemích.

The study analyzes the level and state of research of the countryside and its inhabitants in the early modern Moravia in the last 25 years. In its introduction gives a brief overview of research from the sixties to the eighties of the 20th century. Through this comparison the continuity of research has been detected in a number of thematic areas (for example, in editorial work, studying economic and social conditions of the population, etc.). The assets of the last quarter-century of research included emerging interdisciplinary collaboration especially between history, ethnology and archeology, and the increased interest in comparison to earlier periods of study of ratios of the 17th and 18th centuries; to down sides of the research can be counted the absence of synthesis that would comprehensively affected the country in the early modern Moravia, respectively in all the Czech lands.

Klíčová slova/Key Words

venkov, poddanské obyvatelstvo, raný novověk, Morava, česká historiografie konce 20. a počátku 21. století
countryside, serf population, early modern, Moravia, Czech historiography of the late 20th and early 21st centuries

---

1 Studie vznikla v rámci projektu Centra pro transdisciplinární výzkum kulturních fenoménů ve středoevropských dějinách: obraz, komunikace, jednání (Grantová agentura České republiky, reg. č. 14-36521G).

Studie je pokusem postihnout čtvrtstoletí bádání o raně novověkém venkově a jeho obyvatelích na Moravě. Soustředí pozornost na klíčová badatelská témata především ve výzkumech historiků, v menším měřítku upozorňuje na bádání etnologů a archeologů; naopak zcela rezignuje na uměnovědné výzkumy, stavební průzkumy, úzce vymezené příspěvky z pomocných věd historických apod., proto nemůže mít a nemá ambice stát se komplexním přehledem veškerého bádání k dané problematice. Geografický horizont příspěvku postihuje území Markrabství moravského včetně biskupských lén, naproti tomu nezahrnuje území Opavského knížectví, které již v 16. století výrazně inklinovalo ke Slezsku a definitivně k němu patřilo od poloviny 17. století. Na tomto území se nacházely bez mála tři tisíce vesnic.²

Pro historiografické studium není v českých zemích a ani na Moravě žádná speciální bibliografie, která by co nejkomplexněji postihovala bádání o dějinách venkova a jeho obyvatel ve zkoumaném období.³ Při přípravě studie byla využita kombinace několika bibliografických prací. Hlavním informačním zdrojem se tak vedle monografií staly studie a články publikované v regionálních časopisech a sbornících, excerpovány byly taktéž příspěvky ke sledované problematice v periodikách vydávaných jednotlivými vysokoškolskými pracovišti.⁴

- 2 Podle sčítání lidu z roku 1763 to bylo 2856 vsí. Srov. Jiří RADIMSKÝ – Miroslav TRANTÍREK (edd.), *Tereziánský katastr moravský. Prameny z 2. poloviny 18. století k hospodářským dějinám Moravy*, Praha 1962, s. 48.
- 3 Na rozdíl například od moravských královských měst. Srov. Hana JORDÁNKOVÁ – Ludmila SULITKOVÁ, *Bibliografie k moravským královským městům ve středověku a raném novověku (1990–2010)*, Brno 2014, 358 s.
- 4 Srov. publikované soupisy moravik ve Vlastivědném věstníku moravském (vždy v posledním čísle příslušného ročníku) z pera Jaromíra Kubička. Vlastivědný věstník moravský (dále jen VVM) 42–65, 1990–2013; Věra HANELOVÁ – Václava HORČÁKOVÁ – Kristina REXOVÁ, *Bibliografie dějin Českých zemí. Databáze literatury vydané v letech (1945) 1990–2013*, CD-ROM, Praha 2014 (online verze na <http://biblio.hiu.cas.cz>). Limitované možnosti vzhledem k časovému omezení excerpce dat poskytuje oborová etnologická bibliografie, výběrový soupis národopisné literatury a některé bibliografie okresů: *Česká národopisná bibliografie za rok 1991, 1992, 1993, 1994 a 1995*, Praha 1995–2003; Judita HRDÁ, *Česká národopisná bibliografie 1991–1996*, [CD-ROM], 2. upravené vydání, Praha 2006; Jaromír KUBÍČEK – Tomáš KUBÍČEK, *Národopis na Moravě a ve Slezsku. Výběrová bibliografie*, Strážnice 1996, 412 s.; Jitka MACHOVÁ, *Bibliografie okresu Brno-venkov*, Brno 2002, 306 s.; Miloš PAPÍRNÍK – Ludmila ŠULÁKOVÁ, *Bibliografie okresu Břeclav*, Brno 2002, 483 s.; Emilie DOHNALOVÁ, *Bibliografie okresu Jeseník*, Brno 2002, 282 s.; Jindřiška FÁBRYOVÁ, *Bibliografie okresu Jihlava: výběr z publikací a článků z let 1989–2000*, Jihlava 2003, 245 s.; TÁŽ, *Bibliografie okresu Jihlava: výběr z publikací a článků z let 2001–2005*, Jihlava 2008, 131 s.; Anežka FIALOVÁ – Jaromír KUBÍČEK, *Bibliografie okresu Kroměříž: literatura z let 1981–2005*, Zlín 2006, 309 s.; Emilie DOHNALOVÁ – Eva MUSILOVÁ, *Bibliografie okresu Olomouc. 2. Ostatní města a obce olomouckého okresu*, Brno 1996, 431 s.; Pavel MAREK – Jaromír KUBÍČEK – Ivan ŠTARHA, *Bibliografie okresu Prostějov*, Prostějov 1990, 357 s.; Václav PUMPRLA, *Bibliografie okresu Přerov*, Brno 1993, 487 s.; Jaromír KUBÍČEK, *Bibliografie okresu Svitavy: soupis vlastivědné literatury*, Pardubice 2011, 239 s.; Emilie DOHNALOVÁ – Eva MUSILOVÁ, *Bibliografie okresu Šumperk*, Brno 2002, 439 s.; Emilie DOHNALOVÁ – Jaromír KUBÍČEK – Eva MUSILOVÁ, *Bibliografie okresu Vsetín*, Olomouc 1991, 267 s.; Miloš PAPÍRNÍK – Jaromír KUBÍČEK – Ivan ŠTARHA, *Bibliografie okresu Znojmo*, Brno 1992, 392 s.; Jaromír KUBÍČEK, *Bibliografie okresu Žďár nad Sázavou*, Brno 1993, 362 s.

Bádání 60. až 80. let 20. století

Koncem padesátých a v šedesátých letech věnovalo bádání zvýšenou pozornost hospodářským a sociálním dějinám raně novověkého poddanského obyvatelstva na Moravě, což se promítlo ve výzkumu tamního feudálního velkostatku.⁵ Především na základě rozboru urbaniálních zápisů byl také učiněn pokus o syntetizující pohled na moravský předbělohorský venkov,⁶ pozornost byla věnována jednotlivým poddanským sociálním vrstvám,⁷ pohybu obyvatelstva,⁸ byl sledován rozsah poddanské půdy,⁹ avšak největšího zájmu se pochopitelně pod vlivem dobové ideologie dostalo problematice třídního boje poddaných s feudály.¹⁰ I přesto si počátkem sedmdesátých let soudobé bádání uvědomovalo potřebu studia „...*vlastního poddanského hospodářství, působení poddaných na trhu a poddanského majetkového práva ... na základě jiných materiálů (gruntovníc, matrik a jiných pramenů)* ...“.¹¹ Bohužel, k širšímu využití těchto pramenů prakticky nedošlo, přestože bylo možné se seznámit s prvními dílčími výsledky při jejich užití.¹² Poklesu zájmu o sledovanou problematiku po roce 1970 napomohlo citelné zúžení okruhu badatelů (úmrtí některých osob, u dalších politická perzekuce, popř. změna studijního zájmu).¹³

Jednou z oblastí, u níž se předpokládalo soustavné sledování, bylo finanční hospodaření poddaných. První pokusy podrobněji nahlédnout do této tematiky se objevily v souvislosti s vlnou studia cen a mezd v 60. letech. Široce koncipovaný výzkum odborníků především z Prahy a Brna přinesl řadu podnětných

5 František MATĚJEK, *Feudální velkostatek na Moravě s přihlédnutím k přilehlému území Slezska a Polska*, Praha 1959, 511 s.; Josef VÁLKA, *Hospodářská politika feudálního velkostatku na předbělohorské Moravě*, Praha 1962, 263 s.

6 Jiří JIRÁSEK, *Moravský venkov před Bílou horou (Postavení poddaných a hospodaření feudálů)*, Časopis Moravského muzea (dále jen ČMorM), vědy společenské, 48, 1963, s. 85–160 a 49, 1964, s. 69–168.

7 František MATĚJEK, *Podsedeč na Moravě. Obrázek z dějin poddaného lidu*, Brno 1970, 75 s.

8 František MATĚJEK, *Pohyb obyvatelstva v předbělohorské Moravě*, Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity (dále jen SPFFBU), C – řada historická, 10, 1961, s. 509–517.

9 František MATĚJEK, *Poddaný a vrchnostenská půda na Moravě před Bílou horou*, Slezský sborník (dále jen SS) 60, 1962, s. 368–385; Jaroslav NOVOTNÝ, *Poddanská půda na Moravě v 16. a 17. století. Příspěvek k poznání výrobního prostředku zemědělského lidu v době feudalismu*, Sborník archivních prací (dále jen SAP) 9, 1959, s. 162–237.

10 Přehled literatury k tomuto tématu podává Miloň DOHNAL, *Problémy dějin zemědělství a venkovského lidu v období pozdního feudalismu*, Časopis Matice moravské (dále jen ČMM) 91, 1972, s. 45–55, zejména s. 51 a 53.

11 *Tamtéž*, s. 52.

12 Srov. například František MATĚJEK, *Význam sirotčích knih pro poznání života poddaných v předbělohorském období*, in: Rodné zemi (sborník prací k 70. výročí trvání Muzejního spolku v Brně), Brno 1958, s. 64–72; Helena MAINUŠOVÁ, *Obchod gruntovními penězi na strážnickém panství na konci 16. a počátku 17. století*, *Ceny, mzdy a měna 1965*, č. 10, s. 1–10; Ivan ŠTARHA, *Městské a vesnické knihovny úřady na Břeclavsku, Jižní Morava* (dále jen JM) 4, 1968, s. 109–114.

13 Malý zájem o studium hospodářských a sociálních dějin poddanského obyvatelstva v české historiografii osmdesátých a devadesátých let připomněl Václav BŮŽEK, *Regionalgeschichte in der Tschechischen Republik. Alte Traditionen und neue Perspektiven*, *Blätter für deutsche Landesgeschichte* 134, 1998, s. 171.

myšlenek, ale k detailnějšímu výzkumu finančních poměrů poddaných se neodhodlal.¹⁴ Byť se k tomu nabízela mimořádná příležitost na základě studia zápisů pozemkových knih, které byly v této době z právního hlediska precizně analyzovány Vladimírem Procházkou.¹⁵ Časová náročnost výzkumu a „nejistota“ jeho výsledků zřejmě odrazovala případné autory od tohoto rozboru.¹⁶

Pozemkové knihy se naopak staly nezastupitelným pramenem pro studium vzniku, rozšíření a zániku nezakoupené držby nemovitostí, které Josef Tlapák prováděl od konce 60. let v Čechách a o desetiletí později také na Moravě.¹⁷

- 14 Dosažené poznatky byly publikovány ve sborníku *Kolokvium o dějinách cen a mezd v 16. a 17. století*, Zápisky katedry československých dějin a archivního studia 6, 1962, 179 s. Brněnské středisko vydávalo cyklostylované sešity s názvem *Ceny, mzdy a měna*. Výsledky práce členů tohoto střediska a pramenné možnosti k dalšímu bádání v dané tematice naznačil Jaroslav NOVOTNÝ, *Prameny k dějinám cen a mezd na Moravě v 16. a 17. století*, SAP 18, 1968, s. 478–497. Celkový přehled o výzkumu československých historiků v 60. letech shrnul a konfrontoval se zahraničními trendy studia Josef PETRÁŇ a kol., *Současný stav bádání o dějinách cen a mezd*, Československý časopis historický (dále jen ČsCH) 21, 1973, s. 45–72. K tématu šířeji ve sbornících: *Problémy cen, mezd a materiálních podmínek života od 16. do poloviny 19. století I–II*, Acta Universitatis Carolinae (dále jen AUC), Philosophica et Historica 1, 1971, 221 s. a 3, 1977, 191 s.
- 15 Vladimír PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století*, Praha 1963, 585 s.
- 16 Výjimkou byla činnost v diplomovém semináři J. Války, kde vznikla práce H. Mainušové. Srov. Helena MAINUŠOVÁ, *K problematice poddanské pozemkové držby. (Rozbor pozemkových knih strážnického panství z konce 16. a první poloviny 17. století)*, rigorózní práce uložená v Ústřední knihovně Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Brno 1967, 165 s.
- 17 Josef TLAPÁK, *K otázce rozšíření nezakoupených rustikálních usedlostí ve východních Čechách v druhé polovině 18. století*, Vědecké práce Československého zemědělského muzea (dále jen VPČSZM) 8, 1968, s. 213–232; TÝŽ, *K otázce rozšíření nezakoupených poddanských hospodářství v západních Čechách ve druhé polovině 18. století*, VPČSZM 9, 1969, s. 201–204; TÝŽ, *Vývoj poddanského purkrechtu v pobělohorském období na území někdejšího Kouřimského a Berounského kraje se zvláštním zřetelem k otázce vzniku a rozšíření nezákupní držby*, VPČSZM 11, 1971, s. 107–182; TÝŽ, *K otázce vzniku a rozšíření nezakoupených poddanských hospodářství v někdejším Prácheňském kraji*, VPČSZM 12, 1972, s. 85–122; TÝŽ, *K otázce rozšíření a zániku nezákupní držby poddanských usedlostí na Břežnicku*, Acta regionalia 4, 1972, s. 186–199; TÝŽ, *K otázce vzniku a rozšíření nezakoupených poddanských hospodářství v někdejším Táborském kraji*, Vědecké práce Zemědělského muzea (dále jen VPZM) 14, 1974, s. 63–107; TÝŽ, *K některým otázkám nezákupní držby v Čechách v 16.–18. století*, Právněhistorické studie 19, 1975, s. 177–209; TÝŽ, *K otázce původu, vzniku, rozšíření a likvidace nezákupní držby poddanské půdy v někdejším Uherskohradištském kraji (1. část)*, VPZM 17, 1977, s. 127–143; TÝŽ, *K otázce původu, vzniku, rozšíření a likvidace nezákupní držby poddanské půdy v někdejším Uherskohradištském kraji (2. část)*, VPZM 18, 1978, s. 77–101; TÝŽ, *K otázce původu, vzniku, rozšíření a likvidace nezákupní držby poddanské půdy v někdejším Brněnském kraji*, VPZM 20, 1980, s. 41–64; TÝŽ, *K otázce původu, vzniku, rozšíření a likvidace nezákupní držby poddanské půdy v někdejším Brněnském kraji (2. část)*, VPZM 22, 1982, s. 197–226; TÝŽ, *K otázce původu, vzniku, rozšíření a likvidace nezákupní držby poddanské půdy v někdejším Brněnském kraji (3. část)*, VPZM 23, 1983, s. 219–250; TÝŽ, *Původ, vznik, rozšíření a likvidace nezákupní držby poddanské půdy v někdejším Znojenském kraji (1. část)*, VPZM 25, 1985, s. 137–168; TÝŽ, *Původ, vznik, rozšíření a likvidace nezákupní držby poddanské půdy v někdejším Znojenském kraji (2. část)*, VPZM 26, 1986, s. 65–100; TÝŽ, *Původ, vznik, rozšíření a likvidace nezákupní držby poddanských usedlostí v někdejším Jihlavském kraji*, VPZM 27, 1987–1988, s. 137–168; TÝŽ, *K problematice vývoje nezákupní držby poddanské půdy v jižním výběžku Olomouckého kraje v závěru feudalismu*, in: Pocta Josefu Petráňovi. Sborník prací z českých dějin k 60. narozeninám prof. Dr. Josefa Petráně, Praha 1991, s. 451–457; TÝŽ, *K problematice rozšíření a zániku nezákupní držby poddanské půdy na feudálních majetcích Jesenec, Čechy pod Kosířem a Hluchov na Olomoucku v závěru*

Odmítl názor Josefa Pekaře, který ztotožňoval vznik nezakoupené držby poddanských usedlostí s předhusitským „českým právem“, naopak se ztotožnil s názorem Josefa Kalouska, který jej kladl až do pobělohorského období. J. Tlapák přesvědčivě ukázal, že rozšíření nezakoupených poddaných v 17. století souviselo s celkovým zhoršením ekonomické situace rolnictva za třicetileté války a po ní. Z pohledu moravského bádání lze jen litovat, že zdejší výzkumy na rozdíl od Čech nebyly završeny syntetizujícími studii.

K pramenům, kterým byla v 60. a v 80. letech věnována zvýšená badatelská pozornost, patřily katastry,¹⁸ k čemuž napomohly edice sumářů nejstarších z nich. I přes zjednodušenou, a tudíž diskutabilní formu edice připravené Františkem Matějkem, došlo k jejímu publikování, bohužel byla rozdělena do několika brožur (po krajích) a z důvodu nedostatku finančních prostředků bylo vydávání ukončeno až v 90. letech minulého století.¹⁹ Dlouholetý výzkum spojený s edicí prvního moravského katastru zjistil především rozsah škod způsobených třicetiletou válkou jak ve vesnickém, tak i městském prostředí, intenzitu obnovy nemovitostí v jednotlivých regionech, panstvích, lokalitách apod.²⁰ Naproti tomu patrná pramenná jednostrannost studií bez komparace s dalšími prameny (pozemkové knihy, urbáře apod.) v sobě obsahovala potenciální úskalí zkreslení získaných poznatků.

K jisté změně došlo až od konce 80. a v 90. letech, kdy zejména mladší badatelé začali výrazně využívat dosud opomíjených pramenů (zejména pozemkových knih),²¹ podrobněji se mohli obeznámit s výsledky mezinárodního bádání, ve kterém patřila problematika finančního hospodaření raněnovověkého obyva-

poddanství, in: Pocta nestoru české agrární historie. K jubileu PhDr. Josefa Tlapáka, CSc., edd. J. Pšeničková – O. Roháčová – J. Šouša, Praha 2003, s. 163–165.

- 18 Nejdříve došlo k vydání tereziánského katastru. Srov. J. RADIMSKÝ – M. TRANTÍREK, *Tereziánský katastr...*, 415 s.
- 19 František MATĚJEK (ed.), *Lánové rejstříky Brněnského kraje 1673–1675*, Praha 1981, 144 s.; TÝŽ, *Lánové rejstříky Jihlavského a Znojemského kraje 1671–1678*, Praha 1983, 118 s.; TÝŽ, *Lánové rejstříky Hradištského kraje 1667–1671*, Uherské Hradiště 1984, 98 s.; TÝŽ, *Lánové rejstříky Přerovského kraje z let 1675–1676*, Ostrava 14, 1987, s. 355–444 a TÝŽ, *Lánové rejstříky Olomouckého kraje z let 1675–1678*, Olomouc 1994, 129 s. I přes nezpochybnitelný přínos Matějkovy edice by bylo vhodné, kdyby v nejbližší době byly originály lánových rejstříků (popřípadě i dalších mladších katastrů) digitalizovány, a tím více zpřístupněny široké badatelské veřejnosti.
- 20 Srov. například František MATĚJEK, *Osídlení Moravy a třicetiletá válka*, Sborník historický (dále jen SH) 24, 1976, s. 53–101; TÝŽ, *Osídlení Moravy před třicetiletou válkou*, SH 33, 1986, s. 31–87 aj.
- 21 Ze starší generace jich využil F. Matějek, který se ještě jednou vrátil k problematice sirotků. František MATĚJEK, *Péče o venkovské sirotky na Moravě před Bílou horou*, SH 36, 1989, s. 65–98. Bronislav CHOCHOLÁČ, *Zadluženost a poddanské dávky (Příspěvek ke studiu sociálněekonomických problémů poddaných v druhé polovině 16. století na základě rozboru perněstejských pozemkových knih)*, JM 25, 1989, s. 75–87; TÝŽ, *K hospodaření poddaných na perněstejském panství v druhé polovině 16. a v první polovině 17. století*, ČMM 109, 1990, s. 83–111; Ondřej NOVÁČEK, *Obyvatelé městeček Mohelna a Tasova a jejich grunty v době předbělohorské*, Západní Morava (dále jen ZM) 2, 1998, s. 151–159; Petr ODEHNAL, *Hospodaření měšťanů a předměšťanů klobuckých. Příspěvek k poznání hospodářských poměrů poddaných na brumovském panství ve druhé polovině 16. století na základě rozboru pozemkových knih*, ČMM 119, 2000, s. 45–64.

telstva k intenzivně sledovaným tématům. Zejména se to týká studia úvěru.²² Právě tato oblast se stala exemplárním příkladem zkoumání „economic anthropology“, jejíž snahou je objasňovat kulturní význam ekonomických praktik.²³

Bádání v 90. letech 20. a počátkem 21. století

Česká historiografie v období krátce po roce 1989 neprovedla široce pojatou bilanci stavu poznání venkova a jeho obyvatel v českých zemích 16. až 18. století na rozdíl od bádání věnovaného raně novověkým městům.²⁴ Dílčí náhradu představovala přehledová studie J. Mikulce, která však byla omezena časově na 17. a 18. století a obsahově na vybrané proudy bádání se snahou upozornit na otázky, kterým nebyla věnována dostatečná pozornost.²⁵ Později bylo deset let (1995–2005) historického bádání o venkovském obyvatelstvu českých zemích raného novověku (v komparaci se stavem obdobného výzkumu v Maďarsku, Rakousku a na Slovensku) přiblíženo v přehledové studii V. Bůžka, K. Keller, E. Kowalské a G. Pálffyho.²⁶ Až na výjimky (J. Hanzal, B. Chochooláč) zde však moravské bádání nebylo zmíněno.

Komplexnímu zpracování dějin venkova českých zemí v éře raného novověku se dostalo jen jagellonskému období – éře na rozhraní středověku a raného novověku – z pera Josefa Macka.²⁷ Škálu zkoumaných otázek převzatých z výzkumů 60. let (Alois Mika, Josef Petráň) autor výrazně rozšířil především o studium vesnické každodennosti a rolnické mentality za hojného využití historicko-sémantické analýzy, archeologických, etnologických, demografických, lékařských i dalších výzkumů. Pro úplnost je možné zmínit skutečnost, že na přelomu tisíciletí sice došlo k pokusu o syntetické postižení života venkovského obyvatelstva na moravské vesnici v předbělohorském období (zejména ve 2. polovině 16. a počátkem 17. století) z pera Tomáše Měšťánka.²⁸ Vlastní práce však byla autorem výrazně redukována jak obsahově, tak teritoriálně na popis sporů poddaných se svými vrchnostmi na příkladu několika manských vesnic olomouckého biskupství bez hlubšího rozboru alespoň právních, sociálních

22 Srov. například Michael NORTH (hrsg.), *Kredit im spätmittelalterlichen und frühneuzeitlichen Europa*, Wien 1991, 222 s.

23 Craig MULDREW, *Zur Anthropologie des Kapitalismus. Kredit, Vertrauen, Tausch und die Geschichte des Marktes in England 1500–1750*, *Historische Anthropologie* (dále jen HA) 6, 1998, s. 167–199; Reinhard JOHLER, *Bäuerliches Kreditwesen im Alpenraum. Vorbemerkungen zu einer „economic anthropology“*, HA 7, 1999, s. 146–153.

24 Jaroslav PÁNEK (ed.), *Česká města v 16.–18. století. Sborník příspěvků z konference v Pardubicích 14. a 15. listopadu 1990*, Praha 1991 (= Práce Historického ústavu ČAV, řada C – Miscelanea, sv. 8).

25 Srov. Jiří MIKULEC, *Dějiny venkovského poddaného lidu v 17. a 18. století a česká historiografie posledních dvaceti let*, *Český časopis historický* (dále jen ČČH) 88, 1990, s. 119–130.

26 Srov. Václav BŮŽEK – Katrin KELLER – Eva KOWALSKÁ – Géza PÁLFFY, *Společnost zemí habsburské monarchie 1526–1740 v české, maďarské, rakouské a slovenské historické vědě posledního desetiletí*, ČČH 104, 2006, s. 485–524, zejména s. 517–522.

27 Josef MACEK, *Jagellonský věk v českých zemích (1471–1526)*. 4. díl. *Venkovský lid. Národnostní otázka*, Praha 1999, 223 s.

28 Tomáš MĚŠŤÁNEK, *Moravská vesnice v předbělohorském období*, B. m. 2000, 220 s.

a hospodářských poměrů zúčastněných stran, a tudíž nesplnila ani elementární požadavky kladené na tento typ výstupu.²⁹ Na tomto místě si připomenutí zaslouží také některé etnologické syntézy, encyklopedické příručky a elektronické databáze. Přestože se soustředí především na období 19. a 20. století, poznatky v nich nashromážděné často prohloubily a rozšířily dějinný obraz moravského venkova a jeho obyvatel i pro raný novověk.³⁰

Při pohledu na stav jednotlivých výzkumných oblastí a témat je možné postihnout kontinuitu staršího a novějšího bádání ve zpřístupňování důležitých pramenů pro agrární studium širší badatelské veřejnosti. Díky rozvoji počítačových technologií byly kromě klasických tištěných zveřejněny také edice elektronické. Úsilím Národního ústavu lidové kultury ve Strážnici vydat soubor všech domovních (gruntovních), sirotčích a horenských knih zachovaných v lokalitách strážnického panství z 16. a 17. století byly přepsány záznamy knih pro deset vesnic, dvě městečka (Lipov a Velkou nad Veličkou) a jedno město (Strážnici).³¹ Přestože se nejedná v plném slova smyslu o kritické vydání, lze ocenit publikování přepisů záznamů knih především z hlediska snahy zpřístupnit materiál pro celé panství v kompletu s možností cíleného počítačového vyhledávání v editovaných textech.

29 Srov. recenzi knihy od B. Chocholáče v ČMM 120, 2001, s. 248–249.

30 Josef JANČAŘ a kol.: *Lidová kultura na Moravě*. Strážnice 2000, 376 s.; Stanislav BROUČEK – Richard JEŘÁBEK (edd.), *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska*. I/1–2, II. Praha 2007, 640, 664 a 288 s.; *Geografický informační systém tradiční lidové kultury (1750–1900)*, dostupný na www.gistralik.muni.cz.

31 Jedná se o vesnice: Hrubá Vrbka, Javorník, Kněždub, Nová Lhota, Petrov a Zvolenov, Radějov, Rohatec, Suchov a Tvarožná Lhota. Elektronickou edicí následujících knih v roce 2010 připravil Jiří PAJER:

Domovní a sirotčí knihy obce Hrubá Vrbka (1563–1661), www.nulk.cz/Files\ele.knihovna\2011\Hrubá_Vrbka_Domovni_a_sirotci_knihy.pdf;

Domovní a sirotčí knihy obce Javorník (1582–1662), www.nulk.cz/Files\ele.knihovna\2011\Javornik_Domovni_a_sirotci_knihy.pdf;

Domovní, sirotčí a horenské knihy obce Kněždub (1574–1831), www.nulk.cz/files\ele.knihovna\2011\Knezdub_Domovni_horenske_a_sirotci_knihy.pdf;

Domovní a sirotčí knihy obce Nová Lhota (1609–1662), www.nulk.cz/files\ele.knihovna\2011\Nova_Lhota_Domovni_a_sirotci_knihy.pdf;

Sirotčí knihy obcí Petrov a Zvolenov (1593–1646), www.nulk.cz/files\ele.knihovna\2011\Petrov_Zvolenov_sirotci_knihy.pdf;

Domovní a sirotčí knihy obce Radějov (1571–1662), www.nulk.cz/files\ele.knihovna\2011\Radejov_Domovni_a_sirotci_knihy.pdf;

Domovní a sirotčí knihy obce Rohatec (1573–1661), www.nulk.cz/files\ele.knihovna\2011\Rohatec_Domovni_a_sirotci_knihy.pdf;

Domovní kniha obce Suchov (1588–1662), www.nulk.cz/files\ele.knihovna\2011\Suchov_Domovni_knihy.pdf;

Domovní, sirotčí a horenské knihy obce Tvarožná Lhota (1575–1787), www.nulk.cz/files\ele.knihovna\2011\Tvarozna_Lhota_Domovni_horenske_a_sirotci_knihy.pdf

Vyhledávání (po registraci) ve jmenovaných knihách na www.panstvistraznice.cz [všechny cit. 3. září 2014].

Zejména v posledních letech došlo k publikování několika urbářů významných moravských panství.³² Osudy venkovského obyvatelstva jsou také velmi často obsahem záznamů hrdelních soudů. Ve srovnání s ediční intenzitou 70. a 80. let 20. století však byla produkce soustředěná na vydávání soudních zápisů ve zkoumaném čtvrtstoletí kvantitativně méně početná. Pouze Lipník nad Bečvou a Nové Město na Moravě rozšířily řady lokalit s vydanými záznamy těchto institucí.³³ Prostřednictvím digitalizace dochází v posledních letech ke zlepšení dostupnosti badatelské veřejnosti některých dalších archivních pramenů.³⁴

K výraznému prohloubení poznání demografických poměrů raně novověké Moravy došlo na konci devadesátých let minulého století. Během nich probíhal archivní výzkum v celé ČR, který svým rozsahem neměl a dosud nemá v naší historické demografii obdoby.³⁵ Jeho výsledkem bylo postižení hlavních rysů vývoje obyvatelstva v protostatistickém období (úroveň manželské a mimomanželské plodnosti, počet dětí v rodině, úmrtnost z hlediska věku a pohlaví, rozsah sňatečnosti a skladba obyvatel podle rodinného stavu, sezónní rozložení demografických událostí, odhad vývoje počtu obyvatel aj.) a následné důkladné poznání vývoje přirozené měny obyvatelstva v českých zemích 17. a 18. století nejen jako celku, ale i v jednotlivých regionech (z hlediska dnešních krajů).³⁶ Tyto výzkumy dále rozvinula komparace přirozené měny křesťanského a židovského obyvatelstva na jižní Moravě v letech 1784 až 1850, které předcházelo sledování demografických charakteristik regionu v širších civilizačních souvislostech a na úrovni nižších územních jednotek od poloviny 17. do poloviny

32 Jan AL SAHEB (ed.), *Urbář hukvaldského panství z roku 1581. Komentovaná edice*, Frýdek-Místek 2008, 189 s.; Miroslav HAVLÍK, *Urbář panství Hodonín z roku 1600*, Strážnice 2012, 258 s. Též Marek VAŘEKA (ed.), *Urbář hodonínského panství z roku 1600*, Hodonín 2012, 294 s.; Jiří PAJER (ed.), *Urbář panství Strážnice z roku 1617 I.*, Strážnice 2010, 256 s. (dostupný také na www.nulk.cz/files/ele.knihovna\2011\Urbar_panstv_straznice_web.pdf); Marek VAŘEKA (ed.), *Urbář vesnic Rozstání, Hartmanic a Otinovse z roku 1618. Edice pramene z Rodinného archivu kníže z Lichtenštejna ve Vídni*, Zpravodaj Muzea Prostějovska v Prostějově 2006, s. 13–35; TÝŽ, *Urbář plumlovského panství z roku 1624*. Documenta Liechtensteina Series Nova I, Prostějov 2009, 191 s. Ocenění si také zaslouží publikování katalogu moravských urbářů, které však bohužel postrádá plnohodnotný průzkum archiválií uložených v zahraničních (zejména vídeňských) archivech. Srov. Jan ŘEZNIČEK, *Moravské a slezské urbáře po 1372/před 1407–1771 (1849)*. Katalog, Praha 2002, 589 s.

33 Miroslav MARADA (ed.), *Smolná kniha města Lipníka*, Přerov 1994, 90 s.; Ivan ŠTARHA (ed.), *Smolná kniha Nového Města na Moravě (Edice zápisů novoměstského hrdelního soudu)*, ZM 11, 2007, s. 107–131.

34 Pro bádání o venkovu na Moravě v raném novověku mají význam zejména digitalizace matrik (www.actapublica.eu a www.archives.cz/zao/digitalni_archiv/) a map stabilního katastru (www.mza.cz/indikacniskici/).

35 Celkem byla excerpcí matrik vedených katolickou církví získána data ze 170 územních celků a ze Starého a Nového Města pražského. Pro Čechy bylo zpracováno 120 sond, pro Moravu a část Slezska 50 sond. Poznatky z některých těchto sond byly publikovány i samostatně. Srov. například Petra BRABCOVÁ, *Plodnost vdaných žen ve vesnici Komín v první polovině 18. století*, Demografie 39, 1997, s. 101–109; TÁŽ, *Přirozený pohyb obyvatelstva ve vesnici Komín mezi léty 1701–1799*, VVM 50, 1998, s. 41–46.

36 Lumír DOKOUPIL – Ludmila FIALOVÁ – Eduard MAUR – Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století*, Praha 1999, 148 s.

19. století.³⁷ Kromě monografických prací bylo publikováno i větší množství jednotlivých studií, ve kterých autoři soustředili pozornost na vývoj populace a sledování hlavních demografických aspektů markrabství, vybraných regionů i jednotlivých lokalit především v období po třicetileté válce.³⁸

Přestože stejně jako ve středověku, i v raném novověku představovalo zemědělství hlavní zdroj obživy většiny venkovského obyvatelstva na Moravě, historiografické a etnologické bádání mu ve sledovaném období věnovalo nepřilíš velkou pozornost.³⁹ Připomenutí si zaslouží jen chov ovcí,⁴⁰ a zvláště pak vinařství.⁴¹

V 90. letech zásluhou dlouhodobého soustavného výzkumu Františka Matějka došlo k využití urbaniálních záznamů k přiblížení postavení poddanského obyvatelstva ve všech moravských krajích v předbělohorském období – autor zde kromě intenzity vrchnostenského podnikání sledoval rozsah osídlení krajů, sociální rozvrstvení poddaných, a zejména pak míru jejich zatížení dávkami a povinnostmi.⁴² Kvantifikaci poddanských povinností, tedy tradičnímu pohledu

37 Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Reprodukce obyvatelstva kulturně odlišných skupin obyvatelstva jižní Moravy v novověku na příkladu křesťanů a Židů*, Acta demographica XIV, Praha 2003, 256 s.

38 Výběrově lze uvést: Lumír DOKOUPIL – Ludmila NESLÁDKOVÁ, *K základním tendencím vývoje populace Moravy od třicetileté války do revoluce 1848*, Historická demografie 18, 1994, s. 105–114; TITÍŽ, *Populace Pavlova od třicetileté války do poloviny 19. století*, Sborník prací Filozofické fakulty Ostravské univerzity (dále jen SPFFOU), Historica 1, Ostrava 1994, s. 123–135; TITÍŽ, *Obyvatelstvo rakousko-moravského pomezí od třicetileté války do poloviny 19. století*, SPFFOU, Historica 5, Ostrava 1997, s. 63–88; Zdeněk HÁZA, *Statistika osedlých a obyvatel panství Slovinc v letech 1516–1681*, SPFFBU, C – řada historická, 40, 1993, s. 23–49; Radka HOLENDOVÁ, *Populační vývoj obyvatelstva Bošovic v 18. století*, Vyškovský sborník 5, 2006, s. 19–40; Emil KORDIOVSKÝ, *Počet obyvatel na území nynějšího okresu Břeclav v roce 1763*, JM 29, 1990, s. 167–190; Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Obyvatelstvo střední Moravy od třicetileté války do poloviny 19. století*, SPFFOU, Historica 6, Ostrava 1998, s. 39–70; TÁŽ, *Obyvatelstvo Hradištského kraje od třicetileté války do poloviny 19. století*, Wieki stare i nowe, Práce Naukowe Uniwersytetu Śląskiego, Nr. 1991, Katowice 2001, s. 72–91.

39 Například nedávno publikovaná syntéza dějin zemědělství Čech a Moravy od jeho počátků až po rok 1989 věnuje zemědělství v období od 15. až do poloviny 19. století pouhých 48 stran, v nichž naprostou převahu nad moravskými mají údaje a poznatky z Čech. Srov. Magdaléna BERANOVÁ – Antonín KUBAČÁK, *Dějiny zemědělství v Čechách a na Moravě*, Praha 2010, 430 s., příslušné kapitoly s. 201–248.

40 Popisu vývoje chovu ovcí na Moravě od 17. století se zevrubně věnoval L. Kunz. Ludvík KUNZ, *Rolnický chov ovcí a koz*, Rožnov pod Radhoštěm 2005, 330 s.

41 Srov. Emil KORDIOVSKÝ, *Vinice na teritoriu okresu Břeclav v 17. století*, JM 27, 1991, s. 127–148; TÝŽ, *Osedlí a vinaři v lánovém rejstříku na Břeclavsku*, JM 40, 2004, s. 245–263. Jitka MATUSZKOVÁ, *Vinařství na Moravě v 17. století*, in: *Středověké a novověké zdroje tradiční kultury. Sborník příspěvků ze semináře konaného 30. listopadu 2005 v Ústavu evropské etnologie*, edd. Alena Křížová – Miroslav Válka, Brno 2006, s. 97–106; Dílčím způsobem též Jitka MATUSZKOVÁ – Věra KOVÁŘŮ, *Vinohradnické stavby na Moravě*, Šlapanice 2004, 299 s. a *Dějiny vinařství na Moravě. Sborník z konference uspořádané ve dnech 16.–17. září 2004 ve Slavkově u Brna*, Brno 2005, 240 s. Pramenné možnosti a výběrovou bibliografii k tématu přehledně poskytují práce: Kateřina SMUTNÁ a kol., *Prameny k dějinám vinařství na Moravě*, Brno 2004, 233 s. a Kateřina SMUTNÁ, *K dějinám a současnosti moravského vinařství. Výběrová bibliografie*, Znojmo 2004, 130 s.

42 František MATĚJEK, *Postavení poddaného lidu ve Znojenském a Jihlavském kraji*, JM 32, 1993, s. 179–198; TÝŽ, *Postavení poddaného lidu v Brněnském kraji před Bílou Horou*, ČMM 112, 1993, s. 79–106; TÝŽ, *Postavení poddaného lidu v Olomouckém kraji v předbělohorské době*, Zprávy Vlas-

na nevolnictví, zůstal F. Matějek věren i při objasňování rostoucího znevolnění poddanského obyvatelstva ve své posmrtně publikované práci.⁴³

Soustavná badatelská pozornost byla věnována studiu finančních poměrů a úvěru poddanského obyvatelstva v 16. a 17. století, v jeho rámci byly na základě dosud do té doby málo využívaných záznamů pozemkových knih zpracovány sondy pro několik západomoravských a východomoravských vesnic a městeček,⁴⁴ a dokonce i jednoho poddanského města (Valašské Klobouky).⁴⁵ Získané poznatky prokázaly (podobně i pro městské prostředí) značné rozvinutí systému splácení cen domů ve zkoumaných lokalitách v předbělohorském období a následný úpadek, popř. zánik tohoto systému v období po třicetileté válce. Postihly velkou rozmanitost forem úvěrových transakcí, z nichž některé (skupování gruntovních peněz) se mírou dosaženého zisku srovnávaly s židovskou lichvou. Společně s tímto výzkumem byla dílčím způsobem zkoumána také problematika věna, výbavy a výměnku poddaných.⁴⁶

Poznání obchodní činnosti venkovanů na místních trzích koncem 18. a v 19. století rozšířilo zejména etnologické bádání,⁴⁷ které ke svému výzkumu využilo

---

tivědného muzea v Olomouci 270, 1993, s. 1–20; TÝŽ, *Postavení poddaného lidu v Hradištském kraji v předbělohorském období*, Archivní ročenka Státního okresního archivu v Kroměříži 1996, s. 11–28.

43 František MATĚJEK, *Cesta poddanského lidu na Moravě ke znevolnění*, k vydání připravil Jan Janák, Brno 2000, 127 s.

44 Srov. Bronislav CHOCHOLÁČ, *Selské peníze. Sonda do finančního hospodaření poddaných na západní Moravě koncem 16. a v 17. století*, Brno 1999, 186 s.; TÝŽ, *Poddanský úvěr na Moravě v 16. a 17. století*, ČCH 99, 2001, s. 59–84; TÝŽ, *Poddaní na venkově*, in: *Peníze nervem společnosti. K finančním poměrům na Moravě od poloviny 14. do počátku 17. století*, edd. T. Borovský – B. Chochooláč – P. Pumpr, Brno 2007, s. 292–336; Petr ODEHNAL, *Po spálení města Klobouk. Hospodaření poddaných na jihovýchodní Moravě ve stínu válečných událostí 17. a počátku 18. století*, dizertační práce uložena v Knihovně Univerzity Palackého v Olomouci, Olomouc 2007; TÝŽ, „*Paměť se činí, že se peníze gruntovní pasírují*“. *K hospodaření poddaných na východní Moravě v 17. a počátkem 18. století*, *Východní Morava (dále jen VM)* 1, 2011, s. 43–64; TÝŽ, *Nad zlomkem gruntovní knihy vsi Šanov z druhé poloviny 17. století*, *VM* 3, 2013, s. 19–35; částečně též Jan ZDUBA, *Osová Bítýška a Vlkov na osovském panství mezi léty 1548–1638 dle gruntovních register (Přehledy právních deliktů a vlastnických převodů gruntů)*, *ZM* 14, 2010, s. 75–118.

45 Petr ODEHNAL, *Měšťané a předměšťané klobučtí. Příspěvek k poznání hospodářských poměrů poddaných na broumovském panství ve druhé polovině 16. století na základě rozboru pozemkových knih*, *ČMM* 119, 2000, s. 45–64.

46 Pavel VANĚK, *Výbavy synů a dcer na vsích boskovického panství v letech 1575–1651 ve světle pozemkových knih*, *Sborník Muzea Blansko* 97, s. 25–36; TÝŽ, *K zabezpečení přestárlých příslušníků rodiny v 16. a 17. století na poddanských usedlostech. (Pohledem pozemkových knih boskovického panství)*, *Sborník Muzea Blansko* 98, s. 1–10.

47 Daniel DRÁPALA, *Týdenní trhy na východní Moravě a ve Slezsku*, *Acta musealia* 4, 2004, č. 1–2, s. 38–45; TÝŽ, *Nad dostupností venkovských trhů na Moravě a ve Slezsku*, *Národopisný věstník (dále jen NV)* 23 (65), 2006, s. 26–35; TÝŽ, *K některým etnografickým aspektům nadregionálních tržních vazeb v hospodářském systému západokarpatské oblasti v 18. a 19. století*, *Ehnologia Europae Centralis. Časopis pro národopis střední Evropy* 8, 2007, s. 23–34; TÝŽ, *Specifika odbytu mléčných produktů v západních Karpatech*, in: *Agrární kultura. O tradičních formách zemědělského hospodaření a života na vesnici*, ed. M. Válka a kol., Brno 2007, s. 63–79; TÝŽ, *Žena na venkovském trhu*, *NV* 25 (67), 2008, č. 1, s. 16–33; TÝŽ, *Postavy a scény venkovského obchodu Moravy a Slezska – ikonografická sonda*, in: *Ikonografické prameny ke studiu tradiční kultury*,

kromě jiných také ikonografických pramenů. Tyto informační zdroje byly dále využity například k poznání agrární kultury, dějin oblékání apod.⁴⁸

Díky neobvykle rozsáhlému souboru archivních pramenů, mezi jejichž původce kromě jiných patřili i samotní hospodáři, se podařilo v intencích mikrohistorického a historickoantropologického bádání hluboce proniknout do života vesnické komunity na Dražanské vysočině a její kultury v první polovině 18. století. Výzkum podrobně přiblížil hospodaření zdejšího rychtáře, zvláště pak jeho obchodní a finanční, resp. spekulantskou činnost, stav jeho obytného a hospodářských stavení, rozsah obdělávaných polností i rodinné poměry. Společně s částí monografie věnované strategiím převodu usedlostí ve vesnici, tamním domácnostem a rodinám, vztahům mezi příbuznými, rolím a postavením kmotrů, budování těsných sociálních vazeb na bázi kmotrovství, problematice sirotků, migrace poddaných apod. tak podává práce velmi plastický a mnohvrstevnatý obraz sebranické komunity a její kultury.⁴⁹

Na rozdíl od početných výzkumů archeologů v moravském středověkém vesnickém prostoru⁵⁰ je bádání v mladším období podstatně skromnější. I když došlo v roce 2006 prostřednictvím pražské společnosti Archaia k obnově pořádání konferencí archeologů směřujících k raně novověkému období, jež jsou pořádány v pravidelných dvouletých intervalech, příspěvky postihující výzkumy moravského venkova jsou zde bohužel výjimečné.⁵¹ I přesto podnětný příklad možností studia každodenního života vesnice a jejich obyvatel v období 16. až 18. století prostřednictvím kombinace metod historie a raně novověké archeologie poskytla práce věnovaná jedné západomoravské vesnici.⁵²

I ve výzkumu jednotlivých národnostních, náboženských, sociálních a profesních skupin žijících na moravském venkově se zdařilým způsobem promítla symbióza historických a archeologických metod a postupů. Zejména takto pojatý výzkum Jiřího Pajera probíhající prakticky v průběhu celého sledovaného období přinesl mnoho poznatků týkajících se například existence dosud

ed. A. Křížová a kol., Brno 2011, s. 75–105. Knižně TÝŽ, *Venkovský obchod Moravy a Slezska. Socioekonomické sondy z 18.–20. století*, Brno 2014.

48 Srov. Miroslava LUDVÍKOVÁ, *Moravské a slezské kroje. Kvaše z roku 1814*, Brno – München 2000, 192 s.; Miroslav VÁLKA, *Středověké a raně novověké ikonografické doklady jako pramen k poznání agrární kultury*, in: *Ikonografické prameny ke studiu tradiční kultury*, ed. A. Křížová a kol., Brno 2011, s. 6–19 a další studie v téže kolektivní monografii srov.: Alena JEŘÁBKOVÁ, *Valach moravský či rumunský? Příspěvek k ikonografii valašských pastevců 18. a počátku 19. století*, s. 106–122 a Alena KRÍŽOVÁ, *Lidový a zlidovělý šperk (na příkladu kvašů z roku 1814)*, s. 123–140; Alena KRÍŽOVÁ – Martin ŠIMSA, *Lidový oděv na Moravě a ve Slezsku, I. Ikonografické prameny do roku 1850*, Strážnice 2012, 255 s.

49 Roman DOUŠEK, *Sebranice a jejich rychtář Ondřej Kanýz (1694–1761). Vesnická komunita a její kultura v první polovině 18. století*, Brno 2009, 289 s.

50 Srov. například výzkumy Ludvíka Belcrediho, Zdeňky Měchurové, Vladimíra Nekudy a dalších.

51 Příspěvky z konferencí jsou publikovány v časopise *Studies in Post-Medieval Archeology*. Srov. Zdeňka MĚCHUROVÁ, *Non-traditional forms of Early Modern period ceramics from archaeological finds*, *Studies in Post-Medieval Archaeology* 3, 2009, s. 119–124; Jiří PAJER, *Archaeological excavations of Anabaptist ceramics in Moravia*, *Studies in Post-Medieval Archaeology* 2, 2007, s. 227–250.

52 Ondřej MLEJNEK, *Panská Lhota v raném novověku*, Brno 2008, 128 s.

neznámých novokřtěnských komunit na Moravě, byly zpřesněny jejich sídelní poměry v markrabství, jež by v budoucnu měly být završeny spolehlivým soupisem lokalit, a zejména výrazně byly rozšířeny poznatky o intenzitě a rozsáhlé škále jejich řemeslné činnosti v tamních lokalitách.⁵³

Další náboženskou skupinou, které se dostalo pozornosti badatelů, byli nekatolíci, a to zejména v období zhruba vymezeném poslední třetinou 18. století. Výzkumy se věnovaly zbožnosti (náboženské praxi, vnitřnímu životu) a věroučnému profilu tajných evangelíků, postihly střety, které provázely vydání tolerančního patentu, okolnosti zřizování evangelických sborů, soužití evangelíků a katolíků v rámci rodin i vesnické komunity a budování evangelické (toleranční) sakrální architektury.⁵⁴

Etniku, kterému byla zvláště v posledním desetiletí věnována zvýšená pozornost, byli cikáni.⁵⁵ V pracích Ctibora Nečase a zejména v díle Jiřího Hanzala se dostalo dějinám cikánského obyvatelstva na raně novověké Moravě monografického zpracování.⁵⁶ To představuje podrobné zmapování dostupných informací o existenci tohoto etnika v markrabství od počátku 15. století (1417) až do 80. let 18. století, kdy se objevují první návrhy na usídlení těchto obyvatel

53 Jiří PAJER, *K počátkům habánské keramické výroby na Moravě*, JM 32, sv. 35, 1996, s. 83–93; TÝŽ, *Sídla novokřtěnců na jižní Moravě*, JM 35, sv. 38, 1999, s. 53–70; TÝŽ, *Sekty moravských novokřtěnců*, JM 36, sv. 39, 2000, s. 73–89; tyto a další příspěvky knižně v TÝŽ, *Studie o novokřtěncích*, Strážnice 2006, 233 s.; TÝŽ, *Novokřtěnci ve Velkých Bílovicích na Břeclavsku*, VVM 63, 2011, s. 56–61.

54 Srov. zejména příspěvky vztahující se k moravskému prostředí publikované ve sbornících: Ondřej MACEK (ed.), *Po vzoru Berojských. Život a víra českých a moravských evangelíků v předtoleranční a toleranční době*, Praha 2008, 599 s. a Zdeněk R. NEŠPOR (ed.), *Čeští nekatolíci v 18. století. Mezi pronásledováním a náboženskou tolerancí*, Ústí nad Labem 2007, 449 s. V prvním sborníku se jedná o studie: David VALŮŠEK, *Obec Jasenná na prahu doby toleranční*, s. 68–83; Martina VÍTKOVÁ, *Rodinné a vesnické soužití v toleranční době na příkladu Horních Dubenek a okolí*, s. 146–159; Sixtus BOLOM, *Předcházející – spojení? Písmák proti pastrovi v počátcích tolerančních sborů na Vysočině*, s. 362–386; Marta PROCHÁZKOVÁ, *Místa tajných bohoslužeb, prvních shromáždění, stavba tolerančních modliteben*, s. 473–488; ve druhém sborníku o článku Anna TŮMOVÁ, *Příspěvek ke studiu tajného nekatolictví v 18. století na panství Nové Město na Moravě*, s. 148–164. Z další literatury lze výběrově připomenout: Bohuslav BURIAN – Ilja BURIAN, *Dějiny protestantismu na Vsetínsku*, Vsetín 1993, 144 s.; Ilja BURJAN – Jiří MELMUK – Eva MELMUKOVÁ-ŠAŠECÍ (edd.), *Evangelici v rané toleranční době 1–8*, Praha 1995–1996, 423 s.; Ilja BURIAN, *Dějiny protestantismu v Třebíči a v Horních Vilémovicích*, Třebíč 1996, 275 s.; Eva MELMUKOVÁ, *Toleranční sbory ve Slezsku a na severovýchodní Moravě*, Práce a studie Muzea Beskyd ve Frýdku-Místku 9, 1995, s. 50–56; TÁŽ, *Cestou české reformace na Kloboucku*, in: Klobouky u Brna. Město, dějiny, krajina a lidé, ed. E. Kordiovský, Mikulov – Brno 1998, s. 147–159; TÁŽ, *Patent zvaný toleranční*, Praha 1999, 240 s.; Sixtus BOLOM, *Tomáš Juren toleranční doba na Vysočině a hudba srdce*, B. m. 2008, 229 s.

55 Dílčím způsobem se jejich poměry na Moravě zabývala již Eva PROCHÁZKOVÁ, *Perzekuce romských kočovníků v českých zemích v 18. století. Na základě ortelních manuálů pražského apelačního soudu*, SAP 42, 1992, s. 307–409.

56 Jiří HANZAL, *Cikáni na Moravě v 15. až 18. století. Dějiny etnika na okraji společnosti*, Praha 2004, 240 s.; Ctibor NEČAS, *Romové na Moravě a ve Slezsku (1740–1945)*, Brno 2005, 475 s.

v zemi. Dalším vrstvám stojícím na okraji raně novověké společnosti na Moravě však byl věnován jen nevelký zájem.⁵⁷

Z profesních skupin byla zejména v několika posledních letech pozornost věnována portášům, kteří měli za úkol ochranu poměrně rozsáhlého území horských pásem mezi Uhrami a Moravou.⁵⁸ Bádání mimo jiné ukázalo vysokou flexibilitu portášského sboru zejména v 2. polovině 18. století. Jeho členové se zaměřovali kromě likvidace loupeživých band na potírání pašeráctví přes moravsko-uherské hranice, krádeží domácího dobytka, ale sloužili také jako doprovod při průchodu ruských vojsk Moravou v letech 1778 a 1804, na některých místech vykonávali pořádkovou službu apod. Jistou profesní skupinu představovali také púhončí, žijící v sedmi vesnicích na střední Moravě, jejichž úkolem bylo v olomoucké cúdě (do roku 1642) roznášet púhony od zemského soudu,⁵⁹ a zároveň byli řazeni k nemnoha moravským svobodníkům.⁶⁰

Valaši, jejich původ a rozšíření na Moravě jako badatelské téma patří již po mnoho desetiletí ke stálícím výzkumu moravského raně novověkého venkova a badatelský zájem o ně neutuchá. Ve sledovaném období především zásluhou etnologů (Jaroslav Štika) došlo nově k vymezení prostoru moravského Valašska a sledování jeho proměn v čase; diskutována byla ve vztahu ke staršímu bádání (například Josefa Macůrka, Richarda Jeřábka a dalších) otázka vzniku Valašska včetně původu jeho názvu. Dalším cílem Štikovy práce bylo poznání původu a rozsahu migrace specifického lidového zaměstnání – vysokohorského salašnictví, které se stalo základem k postižení celé karpatské kolonizace a k pochopení mnohých paralel ve způsobu života karpatských a balkánských pastevců.⁶¹ O aktuálnosti a životaschopnosti uvedeného badatelského tématu z poslední doby svědčí například obsáhlá diskuse vedená na mezinárodní konferenci *Valašsko – historie a kultura*, která proběhla ve dnech 18. až 20. září 2013 ve Valašském muzeu v přírodě v Rožnově pod Radhoštěm (vydání kolektivní monografie je plánováno na rok 2014).

57 Kamila ROJČÍKOVÁ, *Případ Tomáše Chvátala z Vevčic, podezřelého roku 1681 z čarodějnictví*, JM 36, sv. 39, 2000, s. 254–256; TÁŽ, *Čarodějnické procesy na Moravě do roku 1648*, ČMM 120, 2001, s. 187–207; Ivan ŠTARHA, *Velkobitešské čarodějnice*, VVM 52, 2000, s. 149–155; Martin ŠTINDL, *Tulácké příběhy ze západní Moravy. Pokus o identifikaci okraje barokní společnosti*, ZM 5, 2001, s. 59–81.

58 Daniel DRÁPALA, *Klady a zápory zemské služby portášů v 18. století*, Kuděj 4, 2002, č. 2, s. 20–32; TÝŽ, *Ikografické proměny moravského portáše*, Národopisná revue (dále jen NR) 15, 2005, s. 35–42; TÝŽ, *Desátnictvo zemských portášů v Čeladné*, Museum visum. Sborník Valašského muzea v Rožnově pod Radhoštěm 2, 2006, s. 95–114; TÝŽ, *Pod jménem Valachů a portášů – terminologická rozprava*, NR 17, 2007, s. 170–177; David VALÚŠEK, *Portáš. Příklad Josefa Kuropaty*, in: J. Malíř a kol., *Člověk na Moravě ve druhé polovině 18. století*, Brno 2008, s. 256–267.

59 Jejich počet, majetkové poměry a správu obce podrobně přiblížil J. Lapáček. Srov. Jiří LAPÁČEK, *Úřad a obec púhončí*, Sborník Státního okresního archivu Přerov 2007, s. 5–30.

60 Ke svobodníkům srov. Bronislav CHOCHOLÁČ, *Svobodný dvořák – Příklad Antonína Procházky*, in: J. Malíř a kol., *Člověk na Moravě ve druhé polovině 18. století*, Brno 2008, s. 221–236.

61 Srov. Jaroslav ŠTIKA, *Valaši a Valašsko. O původu Valachů, valašské kolonizaci, vzniku a historii moravského Valašska a také o karpatských salaších*, Rožnov pod Radhoštěm 2007, 237 s. (s cennou mapovou dokumentací).

* * *

Výzkum dějin venkova na Moravě v raném novověku (podobně jako v Čechách) nedospěl k ucelenému systematickému zpracování tématu. Bádání v posledním čtvrtstoletí lze charakterizovat jako kvantitativně početné a obsahově různorodé, poskytující výsledky k rozsáhlému spektru výzkumných témat. V několika z nich (edice pramenů, studium sociálních a ekonomických poměrů poddanského obyvatelstva apod.) vykazalo kontinuální badatelský zájem ve srovnání s předchozím obdobím (60. až 80. let). Ke kladům výzkumu patřilo posílení mezioborového charakteru výzkumu, zejména ve spolupráci s etnologou a částečně i archeology. Výše uvedený stav dává předpoklady v budoucnu k zdárnému systematickému výzkumu (na zemské úrovni) v řadě badatelských témat, následně pak už lze jen doufat, že bude završen i moderní syntézou o raně novověkém venkovu na Moravě, resp. v českých zemích.

Autor/Author

Bronislav Chocholáč

bronek@phil.muni.cz

Historický ústav

Filozofická fakulta

Masarykova univerzita v Brně

Arna Nováka 1

602 00 Brno

PhDr. Bronislav Chocholáč, Dr., (* 1965), se zabývá dějinami českých zemí v raném novověku, zejména hospodářskými a sociálními dějinami poddanského obyvatelstva. Je autorem více než čtyř desítek domácích a zahraničních studií, publikace *Selské peníze. Sonda do finančního hospodaření poddaných na západní Moravě koncem 16. a v 17. století* a spoluautorem monografie *Peníze nervem společnosti*.

Summary

Moravian countryside in early modern times: a quarter-century of research, state and perspectives

Moravian countryside featured in the Early Modern Era nearly three thousand villages. There lived the overwhelming majority of the population the end of the 18th century, at least two-thirds of all contemporary populations of the Moravian Margraviate. Individual villages were distinguished not only by its size, economic potential, the social structure of their population, but also legal, administrative, religious, etc. ratios. The present study analyzes the level and state of research on these rural areas and their inhabitants for the past twenty five years. Analysis is preceded by a brief overview of the older research (from the 60s to the 80s of the 20th century).

On the one hand, there is the permanent absence of the modern synthesis, on the other hand quantitatively intense and diverse content research, providing results from an extensive range of research topics, some of which preserve continuity with the previous research period (editions of sources, the study of economic and social circumstances of feudal population). Systematically explored themes included demographic aspects of population margraviate, financial condition and credit of serfs in the 16th and 17th centuries and research of religious, social and professional groups. Deep view into the lives of individual rural communities and their residents is based in microhistorical and anthropohistorical research and requires work combining research using historical, ethnological and archaeological methods. Studies analyzed the state of research and gives us a basis for a successful future systematic research (at provincial level) in a number of research topics, which should be completed and in the modern synthesis of early modern country and its people in Moravia.

Šlechtický velkostatek let 1848–1948 v české historiografii

KRISTÝNA KAUCKÁ

Abstrakt/Abstract

Předkládaný příspěvek se snaží nastínit badatelské okruhy o šlechtickém velkostatku, jimiž se historici zabývali. Časově je ohraničen léty 1848–1948. Snaží se postihnout trendy, jež ve výzkumu o šlechtickém velkostatku převažovaly: hospodářské aktivity bývalých šlechticů, význačné úředníky šlechtických velkostatků, nakládání s půdním fondem, průběh pozemkové reformy apod.

This paper tries to outline the research areas of the noble estate, which historians discussed. It is bounded by the years 1848 and 1948. It aims to address the trends that research on aristocratic manor prevailed: the economic activities of former noblemen, prominent officials of the manor, the management of land resources, the process of land reform, etc.

Klíčová slova/Key Words

*Šlechtický velkostatek, historiografie, vzpomínky, pozemková reforma, fideikomis
Noble estate, historiography, memories, land reform, fideikomis*

Příspěvek se snaží nastínit diskurz bádání o šlechtickém velkostatku v odborné literatuře. Snaží se postihnout, kterými tématy se historici ve svých dílech zabývali, jak problematiku fungování šlechtického velkostatku uchopili. Klade si za cíl představit, jaké výpovědi tyto práce dávají, či naopak nedávají a jaké jsou úkoly historiografie do budoucna. Soustředí se na české prostředí, jelikož slovenské poměry vychází ze zcela odlišných historických předpokladů.

Reflexe šlechtického velkostatku v československé historiografii

Vztah badatelů k šlechtické problematice se během dvacátého století výrazně proměňoval. Jde o citlivé téma, které u řady autorů dnes i v minulosti vyvolávalo značné emoce. Po rozpadu habsburské monarchie se prvorepublikové elity musely vyrovnat s dědictvím institutu šlechtictví. Nobilita spolu s katolickou církví byla chápána jako opora monarchie. V nové republice pro ni nebylo místo, a tak po přijetí zákona 61/1918 Sb. z. a n., o zrušení šlechtických titulů, poklesla ona skupina legislativně, formálně i morálně (z hlediska představ o dědičné

výjimečnosti) mezi řadové obyvatelstvo země. S ohledem na tento stav užívám pro uvedenou skupinu osob označení „bývalá šlechta“.

Již na sklonku monarchie vyšla brožura, která šlechtu hodnotila velice kriticky, čímž by se o ní prakticky dalo hovořit jako o „protišlechtickém“ pamfletu. Autorem této brožury nazvané „*Česká šlechta, výklady časové a historické*“ byl Josef Holeček (1853–1929).¹ Tento významný beletrista se řadí mezi zakladatele tzv. agrární prózy.² V jedné z kapitol České šlechty se zabíral obrazem šlechty v literatuře: „*Málo jest asi čtenářů, kterým napadlo, že paní kněžna v ‚Babičce‘ nebyla Češka, ba vzor české šlechtičny, a málo kterým je známo, že ta paní kněžna byla v době vídeňského kongresu dvorskou kurtisánou. Všecko na české šlechtě bylo v očích dobromravných čtenářů bílé, světlé, zářivé, bezúhonné, a to nejen na té, která toho názvu větším nebo menším právem zasluhovala, nýbrž i na té, která všeho českého daleko byla vzdálena*“.³ Jak z ukázky i textu spisu vyplývá, Holeček se pustil do demytologizace šlechty, celkově ve svých literárních dílech vyzdvihuje sedláky, bývalá šlechta je vnímána jednoznačně negativně. Přibližně ve stejné době vzniklo dílo katolicky orientovaného Josefa Hanuše „*Národní muzeum a naše obrození*“ s podtitulem „*Kulturní a národní obrození šlechty české v XVIII. a v prve půli XIX. století*“.⁴ Dílo, které bylo sepsáno u příležitosti stoletého výročí založení Národního muzea, se zabývalo šlechtici s kulturním rozhledem a zájmem o vědu, podporujících vznik Národního muzea. Zde je naopak bývalá šlechta jednoznačně považována za nositele kulturních hodnot. Toto dílo se setkalo s nesouhlasnou reakcí, kterou vyjádřil žurnalista Jan Herben: „*zavírám s důrazem: Kniha Hanušova o české šlechtě je veliké poblouznění*“.⁵ Jan Herben stál na zcela opačných konfesijních pozicích nežli Josef Hanuš. Herben byl protestant, který v letech 1920–1925 působil jako senátor za národní demokracii. Profiloval se jako příznivec Masaryka a prohradně orientovaného křídla, což se samozřejmě promítlo i do jeho literární tvorby.

Z podobných kontrapozic k tématu přistupovala i česká historiografie první republiky, která se potýkala s předsudky vůči v té době již bývalé šlechtě, jednalo se o zpolitizované téma. Do popředí zájmu vstoupila problematika pozemkové reformy, která byla z části motivována i „protišlechtickým“ cítěním. V té době byla vedena politickými stranami kampaň, již charakterizovalo heslo: „*Odčínme Bílou horu*.“ Proti této kampani se postavil například konzervativní historik Josef Pekař. Ve svém díle „*Omyly a nebezpečí pozemkové reformy*“⁶ se snažil alespoň

1 Josef HOLEČEK, *Česká šlechta. Výklady časové a historické*, Praha 1918. (dále např. *Z naivně politicko-tendenční snahy, aby česká šlechta byla pro národ získána uctivostí a pokorou, vyvinula se uctivost a pokora k šlechtě vůbec bez ohledu na zem a národní původ. A v tom směru jsme šli ještě dále: my týmiž skvělými vlastnostmi odívali každého, majícího moc a bohatství. Začínalo to literaturou pro mládež a šlo dál.*)

2 Sepsal desetidílnou kroniku s názvem „*Naši*“, popisující život na jihočeské vesnici v první polovině 19. století.

3 Citováno dle: Josef HOLEČEK, *Česká šlechta. Výklady časové a historické*, s. 27.

4 Josef HANUŠ, *Národní muzeum a naše obrození I*, Praha 1921.

5 Citováno dle: Jan HERBEN, *Nové učení o české šlechtě*, Praha 1924, s. 59.

6 Josef PEKAŘ, *Omyly a nebezpečí pozemkové reformy*, Praha 1923.

o částečnou obhajobu bývalé šlechty a jejího práva na vlastnictví. Podle Pekařova názoru zašla pozemková reforma příliš daleko a šlechtě přiznal určité zásluhy na národním vývoji. Své stanovisko sám vysvětlil ve své stati: „[...] všechny cesty a možnosti k další již i jazykově české fázi osvobození a ke kulturnímu vyzbrojení Prahy a celé země pro nastávající boje s centralistickou Vídní byly dány – a to především prací a zásluhou české šlechty“.⁷

V období bezprostředně po druhé světové válce se studiu šlechtického velkostatku nikdo soustavněji nevěnoval. Zásadní díla o bývalé šlechtě jakožto společenské skupině vycházela přímo z rodinného prostředí někdejších aristokratů. Sluší se jistě jmenovat Karla VI. Schwarzenberga a jeho rozsáhlé dílo o heraldice,⁸ dále jistě Zdena Radslava Kinského, který se ve svém díle „*U nás*“ pokusil o encyklopedický soupis šlechty.⁹ Tato díla vzhledem k tomu, z jakého prostředí vyšla, hovořila o šlechtě příznivě. V těchto příspěvcích se ale nezo- hledňuje majetková zajištěnost rodů.

V šedesátých a sedmdesátých letech 20. století vycházely publikace, se zaměřením na kulturní aktivity šlechty. Tímto okruhem se zabývali většinou pracovníci památkové péče. Ti často také z této badatelské činnosti vycházeli při budování prohlídkových tras. Jako příklad lze uvést publikace o architektuře a zařízení interiérů.¹⁰ I v současné době je tato tematika oblíbená – architektuře šlechtických sídel v období historismu a romantismu se kupříkladu věnuje Marie Mžuková,¹¹ Jiří Kuthan¹² a Jindřich Vybíral.¹³ Posledně jmenovaný ve své publikaci vyzdvihuje význam rodového sídla a poukazuje na přestavbu hradů v historizujícím stylu.

Dále se příspěvky zaměřovaly na fungování velkostatků, na odborníky z řad úředníků velkostatků se soustředila ve svých příspěvcích Jana Pšeničková. Vydala několik článků zaměřujících se na Antonína Emanuela Komerse.¹⁴ Soubor jejich statí vztahující se k agrární historiografii a výzkumu velkostatku

7 Citováno dle: *tamtéž*, s. 14.

8 Karel F. SCHWARZENBERG, *Heraldika, čili, Přehled její teorie se zřetelem k Čechám na vývojovém základě*, Praha 1941.

9 Radoslav Z. KINSKÝ, *U nás*, Žďár nad Sázavou 1934.

10 Marie POSPÍŠILOVÁ, *Historizující zámecký interiér v 19. století v Čechách*, *Umění* 27, 1979, s. 296–321; TÁŽ: *Romantické zámecké interiéry*, Ústí nad Labem 1986. Květa KRÍŽOVÁ, *Rudolf Alt a interiér 19. století – akvarely ze sbírek památkových objektů*, *Památky a příroda* 7, 1986, s. 385–391; TÁŽ: *Šlechtický interiér 19. století v dobových vyobrazeních ze zámeckých sbírek*, Praha 1993.

11 Marie MŽUKOVÁ, *Romantický historismus novogotika. Výběrový katalog*, Zámek Sychrov – hrad Bitov 1995; TÁŽ (ed.): *Kamenná kniha. Sborník k romantickému historismu-novogotice*, Zámek Sychrov 1997.

12 Jiří KUTHAN, *Aristokratická sídla období romantismu a historismu*, Praha 2001.

13 Jindřich VYBÍRAL, *Století dědiců a zakladatelů. Architektura jižních Čech v období historismu*, Praha 1999.

14 Jana PŠENIČKOVÁ, *Působení A. E. Komerce jako ředitele ústřední správy thunovských velkostatků*, in: *Sborník 19. a 20. století*, 2, 1974, s. 179–194. Jana PŠENIČKOVÁ, *Velkostatek Peruc v době Komersově*, *Vědecké práce českého zemědělského muzea* 10, 1971, s. 23–25.

byl vydán *In memoriam*¹⁵ v roce 2010. Dále se v sedmdesátých letech věnoval rožmitálskému lesmistrovi Karlu Gaugloffovi Ivan Hoyer.¹⁶ Ústřední správu choťkovských velkostatků na stránkách Sborníku archivních prací rozpracoval Jiří Tywoniak.¹⁷ Takovéto studie jsou základem pro studium správy a zavádění inovativních postupů do zemědělského podnikání. V osmdesátých letech sepsal Eduard Mikušek příspěvek k účetním systémům na majetku roudnických Lobkoviců.¹⁸ Dále se na jednotlivé zaměstnance v devadesátých letech soustředil Gustav Novotný.¹⁹ Kyšperskému panství v převratné době 1848 až 1850 se věnoval Bohumír Smutný.²⁰ Autor se zaměřil na postoje a názory úředníka v revoluční době roku 1848, na základě korespondence analyzuje jeho politické smýšlení. Dokresluje tak situaci na českém venkově v době společenskoekonomických a správních změn.

Další část badatelské obce se zaměřila na bývalé šlechtice jakožto na podnikatele a na analyzování podnikatelských strategií. Například Anna Čermáková ve své stati hodnotí těžbu českých granátů v 17. až 19. století v režii Lobkoviců.²¹ Výběrem takto originálních témat se skládají jednotlivé střípky do mozaiky, které postupně poodhalují obraz fungování šlechtického velkostatku. Železářstvím se zabýval Gustav Hoffmann, a to na velkostatku Horšovský Týn.²² Ve stejném roce publikoval stať o novosvětské huti hrabat Harrachů Stanislav Urban.²³ V roce 1979 obhájila na FF UK rigorózní práci Anna Matoušková s tématem „*Křivoklátské železářství v prvních fázích průmyslové revoluce*“,²⁴ ve kterém analyzuje chod tamějších železáren ve vztahu k celkovému fungování velkostatku a hospodaření rodiny tehdejších majitelů Fürstenbergů. V době po roce 1989

15 Jiřina JUNĚCOVÁ – Olga ROHÁČOVÁ – Jiří ŠOUŠA (edd.), *Rekviem zemědělsko-lesnické archiváře a agrární historičce. In memoriam PhDr. Jany Pšeničkové*, Praha 2010.

16 Ivan HOYER, *Rožmitálský lesmistr Karel Gaugloff*, Vědecké práce českého zemědělského muzea 16, 1977, s. 243–255.

17 Jiří TYWONIAK, *Ústřední správa choťkovských velkostatků*, in: Sborník archivních prací 23, 1973, s. 3–105.

18 Eduard MIKUŠEK, *Účetní systémy a metody na majetku roudnických Lobkoviců*, in: SAP 36, 1986, s. 53–102.

19 Gustav NOVOTNÝ, *Lesní rada a ředitel velkostatků ing. Waldemar Marsech (1872–1939)*, JVS 10, 1998, s. 48–53. TÝŽ, *Velkostatkář a lesník JUDr. František Maria Alfréd Harrach*, Západní Morava 3, 1999, s. 287–295.

20 Bohumír SMUTNÝ, *Václav Josef Štolbovský a kyšperské panství ve vzrušené a převratné době let 1848 až 1850. (Z korespondence vrchnostenského úředníka)*, in: Jaroslav Šůla (ed.), *Sborník příspěvků k šedesátinám. Hradec Králové 1998*, s. 225–247.

21 Anna ČERMÁKOVÁ, *Lobkovicická těžba českých granátů ve Středohoří 17.–19. století*, Litoměřicko 9, 1972, s. 5–39.

22 Gustav HOFFMANN, *Železářny na bývalém velkostatku Horšovský Týn*, Minulostí Západočeského kraje 8, 1971, s. 99–111.

23 Stanislav URBAN, *Kapitoly z dějin novosvětské hutě hrabat Harrachů, 1. Rozhodující desetiletí*, Ars vitraria 3, 1971, s. 31–41.

24 Anna MATOUŠKOVÁ, *Křivoklátské železářství v prvních fázích průmyslové revoluce*, rigorózní práce, obhájeno na FF UK, Praha 1979.

se šlechtickým podnikáním v železářství zabývali Marek Stránský a Vladimír Ustohal, a to na velkostatku Mitrovských.²⁵

V devadesátých letech došlo k posunu a historici se odklonili od hospodářských témat a studia šlechtického velkostatku a více se zaměřili na život bývalé šlechty z pohledu sociálních dějin. Dnešní bádání se převážně soustředí na kulturní život šlechty. Obsáhle se této problematice věnuje jihočeský historik Zdeněk Bezečný.²⁶ Spolu s Robertem Sakem vydali knihu o šlechtičně z Vrchoťových Janovic, Sidonii Nádherné.²⁷ Otázkou postavení šlechtičny ve společnosti se dále zabývá Milena Lenderová.²⁸ Tato autorka se šlechtické společnosti věnuje s využitím gender history. Objevují se i práce o jednotlivých aspektech života šlechtice, jako například o smrti,²⁹ sňatcích,³⁰ jazyku.³¹ Vysoce ceněna je práce Radmily Svaříčkové Slabákové o rodině Mensdorff-Pouilly,³² která svým přesahem do sociologie ukazuje, jak příslušníci aristokracie v 19. století žili svůj každodenní život. Upozorňuje na využívání různých rodinných strategií. Pohled společnosti na šlechtu pak ve svém díle přináší Jiří Rak.³³ Snaží se předeštit mýty, jež společenskou skupinu bývalé šlechty obklopují. Za povšimnutí stojí i v zahraniční vydané tituly o české šlechtě. Jako příklad lze uvést práci Ralpa Melvilla *„Adel und Revolution in Böhmen“*.³⁴ V této knize je pojednán geografický středoevropský kontext a jsou přiblíženi aktéři politických změn 19. století z okruhu šlechty (Leo Thun, Franz Stadion,...). Tatjana Tönsmeier v knize *„Adelige Moderne“*³⁵ komparuje proces modernizace středoevropského

-
- 25 Marek STRÁNSKÝ – Vladimír USTOHAL, *Aktivita Mistrovských v železářství*, in: Tradice a současnost železářské výroby 2. Materiály z konference konané v Muzeu Dr. Bohuslava Horáka v Rokycanech dne 29.–30. 10. 1998, Eva SÝKOROVÁ – Miloš CHYTIL – Michal TOMÁŠEK (edd.), Rokycany 1998, s. 3–11.
- 26 Zdeněk BEZECNÝ, *Šlechta a umění v druhé polovině 19. století*, in: K. KAISEROVÁ – L. MARTINOVSKÝ (edd.), *Umění a veřejnost v 19. století*, Plzeň 1998, s. 105–110; TÝŽ, *Šlechta a salony v druhé polovině 19. století*, in: T. PETRASOVÁ – H. LORENZOVÁ (edd.), *Fenomén smrti v české kultuře 19. století*, Praha 2001.
- 27 Robert SAK – Zdeněk BEZECNÝ, *Dáma z rajskeho ostrova. Sidonie Nádherná a její svět*, Praha 2000.
- 28 Milena LENDEROVÁ, *K hřichu i k modlitbě. Žena v minulém století*, Praha 1999; TÁŽ, *Tragický bál. Život a smrt Pavlína ze Schwarzenbergu*, Praha 2004.
- 29 Radmila SLABÁKOVÁ, *Žal a umírání v denících a soukromé korespondenci rakousko-české šlechty 19. století*, *Studia Historica Nitriensia* 9, 2001, s. 153–163; Zdeněk BEZECNÝ, *Smrt šlechtice*, in: T. PETRASOVÁ – H. LORENZOVÁ (edd.), *Fenomén smrti v české kultuře 19. století*, s. 260–266.
- 30 TÝŽ, *Sňatky české šlechty v druhé polovině 19. století*, in: V. PETRBOK (ed.), *Sex a tabu v české kultuře 19. století*, Praha 1999, s. 88–93.
- 31 Radmila SLABÁKOVÁ, *„Il est Höhst Zeit“ aneb jaký jazyk pro aristokracii v Čechách a na Moravě v 19. století?*, Praha 2002, s. 102–115.
- 32 TÁŽ, *Rodinné strategie šlechty. Mensdorffové-Pouilly v 19. století*, Praha, 2007.
- 33 Jiří RAK, *Bývali Čechové. České historické mýty a stereotypy*, Praha 1994.
- 34 Ralph MELVILLE, *Adel und Revolution in Böhmen. Strukturwandel von Herrschaft und Gesellschaft in Österreich um die Mitte des 19. Jahrhunderts*, Mainz 1998.
- 35 Tatjana TÖNSMEYER, *Adelige Moderne. Großgrundbesitz und ländliche Gesellschaft in England und Böhmen 1848–1918*, Wien – Weimar – Böhlau 2012.

velkostatku s anglickým. Klade si otázky, jak si představitelé velkostatkářské šlechty snažili udržet stávající společenský vliv.³⁶

Ze současných prací nelze opomenout Jiřího Georgieva, ve své knize „*Až do těch hrdel a statků?*“³⁷ se věnuje konzervativnímu velkostatku po roce 1848. Podle Georgieva to byla právě česká státoprávní šlechta, která se ve společnosti 19. století stala nositelem konzervativního myšlení. Svoji politickou moc opírala o rozsáhlou pozemkovou držbu, proto se pro tuto část šlechty stala mimořádně důležitou otázka teritoriální samosprávy, jakožto obrany proti centralismu habsburské monarchie. Tématiku akcentuje z pohledu právního historika s důrazem na politické myšlení velkostatkářů druhé poloviny 19. století. Z pohledu konkrétního rodu se šlechtickým velkostatkem zabývala Dita Jelínková věnující se příkladu severočeských Clary-Aldringenů.³⁸ Autorka se zaměřila na členství Alfonse Clary-Aldringena ve Svazu německých velkostatkářů a na jeho strategie ohledně záchrany majetku. Pro zpracování tématu využívá osobního archivu východočeské rodiny Clary-Aldringen. Máme tedy k dispozici příklad analýzy chování a využívání pozic majetkově zajištěného německy cítícího velkostatkáře.

Porozumění české problematice prokázal Eagle Glassheim,³⁹ který se zabíral českou šlechtou a národnostní otázkou v 1. polovině 20. století. Věnoval se postoji šlechticů k národnostní problematice v období konce habsburské monarchie a první republiky. Osvětlil motivace šlechticů pro sympatie k nacionálnímu-socialismu, ale zároveň se snažil i o plastické vylíčení šlechty jakožto sociální skupiny, vnitřně ne zcela jednotné, a pod tímto úhlem pohledu interpretoval chování jednotlivých bývalých šlechticů, kteří se naopak ztotožnili s první republikou.

Zajímavé a podnětné jsou vzpomínky jednotlivých šlechticů. Paměti bývalí šlechtici sepsali sami, či některé vznikly formou rozhovorů, jako je tomu v případě publikace o Františkovi Schwarzenbergovi.⁴⁰ Z knih, které reflektují danou dobu očima přímého účastníka, je často citována „*Vůně vzpomínek Clary-Aldringena*“.⁴¹ Jedná se o čtivě sepsané emotivně zbarvené vzpomínky majitele tepleckého zámku. Dále například Tatiana Metternichová ve svém „*Svědectví*

36 Miloš ŘEZNÍK, *Adelige Moderne. Großgrundbesitz und ländliche Gessellschaft in England und Böhmen 1848–1918* (recenze), Český časopis historický 2014, č. 1, Praha 2014.

37 Jiří GEORGIEV, *Až do těch hrdel a statků?*, Praha 2011.

38 Dita JELÍNKOVÁ, „*Když ta širá různorodá vlast přestala existovat...*“ aneb *Osudy rodiny Clary-Aldringen po rozpadu Rakouska-Uherska a její hledání nové cesty v postimperiálním světě*, *Theatrum Historiae* 6, Pardubice 2010, s. 125–162; Dita Jelínková, *Transformace životní reality Alfonse Clary-Aldringena v postimperiálním světě. Postoje, strategie, konsekvence*, in: Zdeněk HAZDRA – Václav HORČÍČKA – Jan ŽUPANIČ (edd.), *Šlechta střední Evropy v konfrontaci s totalitními režimy 20. století*, Praha, 2011, s. 107–131.

39 Eagle GLASSHEIM, *Urození nacionalisté. Česká šlechta a národnostní otázka v 1. pol. 20. století*, Praha 2012.

40 Vladimír ŠKUTINA, *Český šlechtic František Schwarzenberg*, Praha 1990.

41 Alfons CLARY-ALDRINGEN, *Vůně vzpomínek. Kníže Clary-Aldringen vypráví o „starých zlatých časech“*, Praha 2002.

o *neobyčejném životě*⁴² popisuje, jak se starala o velkostatek Kynžvart v období druhé světové války, kdy její manžel bojoval v německé armádě.

Obecně téma výzkumu bývalé šlechty i šlechtického velkostatku v 19. století zažívá dnes velikou obrodu, tento posun v bádání souvisí se zvýšeným zájmem o bývalou šlechtu a tematika se stala módní. O tom svědčí i studentské práce, které o této problematice vznikají na univerzitách. V Českých Budějovicích vznikla práce věnující se sňatkovým strategiím šlechty, pro které samozřejmě rovnorodost jak rodová, tak majetková byla klíčová.⁴³ Dalšími studentskými příspěvky k dobovému diskursu jsou práce mapující jednotlivé velkostatky zejména pro území Moravy, jako například bakalářská práce týkající se velkostatku Milovice.⁴⁴ Dále též rigorózní práce Ondřeje Horáka: „*Konfiskace a vyvlastnění. Příspěvek k době prvorepublikové a k pozemkové reformě*“ obhájená v Brně v roce 2007.⁴⁵ Zde autor shrnul dosavadní bádání o pozemkové reformě a zaměřil se na mimořádnost příkladu rodu Liechtensteinů. Jedná se o práci právního historika, který se důkladně zabíral právně-teoretickými otázkami ve vztahu k majetku rodiny Liechtensteinů. Na pražské filozofické fakultě v roce 2013 vznikla disertační práce „*Česká šlechta ve 2. polovině 19. století. Šlechtický velkostatek v Čechách na přelomu věků: Analýza ekonomických poměrů tří rodů*“, přes jistou stylistickou rozkolísanost, často neúplné či chybné citace, práce přináší nové teze (obzvláště o obranných strategiích velkostatkářů), které by jistě měly být zohledněny dalšími badateli věnujícími se tématu bývalé šlechty převážně ve 20. století.⁴⁶ Současný trend v bádání o šlechtickém velkostatku směřuje ke komparaci jednotlivých rodů a jejich velkostatků, což snad přinese komplexní pochopení fungování šlechtického velkostatku druhé poloviny 19. a první poloviny 20. století.

Pro velkostatkáře byl zásadní vztah k pozemkovému vlastnictví, což samozřejmě neuniklo pozornosti historiků. Již v padesátých letech 20. století byl publikován příspěvek o prvorepublikové pozemkové reformě na Plzeňsku.⁴⁷ V dalších letech se spíše badatelé zaměřovali na vztah politických stran k prvorepublikové pozemkové reformě, nejvíce Milan Otáhal a Vlastislav Lacina.⁴⁸ V osmdesátých letech se na konkrétní oblast zaměřil Jan Skutil, a to na jižní

42 Tatiana METTERNICHOVÁ, *Svědectví o neobyčejném životě*, Praha 1992.

43 Eva HRACHOVCOVÁ, *Šlechtické sňatky v druhé polovině 19. století*, diplomová práce, obhájená na PedF JU, vedoucí práce Mgr. Zdeněk BEZECNÝ, Ph.D., České Budějovice 2007.

44 Miroslava KUNDRATOVÁ, *Velkostatek Milovice v letech 1916–1945*, obhájená na FF MU, vedoucí práce doc. Lukáš FASORA, Ph.D., Brno 2009.

45 Ondřej HORÁK, *Lichtenštejnové mezi konfiskací a vyvlastněním. Příspěvek k poválečným zásahům do pozemkového vlastnictví v Československu v první polovině dvacátého století*, disertační práce, obhájená na Prf MU, vedoucí práce doc. JUDr. Karel SCHELLE, CSc., Brno 2007.

46 Luboš PÁŤAL, *Česká šlechta ve 2. polovině 19. století. Šlechtický velkostatek v Čechách na přelomu věků: Analýza ekonomických poměrů tří rodů*, obhájená na FF UK, vedoucí práce Prof. Milan HLAVÁČKA, CSc., Praha 2013.

47 Václav LHOTKA, *Jak byla na Plzeňsku prováděna 1. pozemková reforma*, Pravda 19, 1956, č. 10, s. 2.

48 Milan OTÁHAL, *Zápas o pozemkovou reformu v ČSR*, Praha 1963.

Moravu.⁴⁹ Jan Skutil se dále soustředil na vyvlastnění velkostatku Rajhrad.⁵⁰ S prvorepublikovou pozemkovou reformou úzce souvisí i instituce fideikomisu, který byl v období první republiky zrušen. Z pohledu historiografie se více akcentuje právní aspekt fideikomisu. Ve svém příspěvku se fideikomisu věnoval právní historik Valentin Urfus,⁵¹ jenž se zabýval historickým vývojem a vazbami na právní ustanovení mimo území monarchie. Upozorňoval na přebírání některých právních norem ze staršího španělského práva. Věnoval se diskuzím kolem opakovaných návrhů na zrušení institutu fideikomisu, jež ve druhé polovině 19. století gradovaly a vyvrcholily jeho úplným zrušením v roce 1924. A právě poslední léta platnosti fideikomisu a jeho zrušení se staly námětem pro příspěvek Jiřího Georgieva.⁵² V článku se snaží vyvrátit stereotypy, jež o vázanosti fideikomisu panovaly a v propagandě končícího 19. století a počínajícího 20. století byly dále fixovány.⁵³ Návod pro práci s archivním materiálem poskytuje příspěvek Václava Šolleho ze sedmdesátých let.⁵⁴ Vzájemný vztah hospodaření na velkostatku a institutu fideikomisu v české historiografii není blíže analyzován a rozebírán.

V devadesátých letech se tématem bývalých šlechtických velkostatků začali zabývat i zahraniční autoři jako například Martin Dallmeier, který věnoval pozornost pozemkové reformě na majetku rodu Thurn-Taxis.⁵⁵ I přes některé faktografické nepřesnosti (mylně uvádí, že zákonná hranice pro vlastnictví veškeré půdy byla 100 ha, ve skutečnosti se jednalo o 250 ha veškeré a 150 ha zemědělské půdy)⁵⁶ se jedná o důležitý příspěvek, který nabízí interpretaci prvorepublikové pozemkové reformy z pohledu německého historika. K pozemkové reformě se nestaví zcela odmítavě.

Výzkum hospodaření šlechty se v době po roce 1989 a ještě více v současné době stává poněkud „módním“ tématem, takže vznikají stále nové statě, studie a studentské práce. Mezi zásadní práce, které zatím nebyly uvedeny, jistě

49 Jan SKUTIL, *První pozemková reforma a velkostatky na jižní Moravě*, in: Metoděj ZEMEK (ed.), 7. mikulovské symposium, 27.–28. října 1977 – Velká říjnová socialistická revoluce a jižní Morava, Praha 1981, s. 130–133.

50 TÝŽ, *Vyvlastnění velkostatku Rajhrad na základě materiálu Státního ústředního archivu v Praze*, in: Metoděj ZEMEK (ed.), 10. mikulovské symposium, 16.–17. října 1980. 60 let KSČ na jižní Moravě, Praha 1981, s. 133–138.

51 Valentin URFUS, *Rodinný fideikomis v Čechách*, in: Sborník historický, sv. 9, 1962, s. 193–237.

52 Jiří GEORGIEV, *České fideikomisy v posledních letech své existence. (Poznámky k aspektům archivním a právním)*, in: Paginae historiae. Sborník Státního ústředního archivu v Praze, 2001, s. 71–97.

53 V roce 1881 bylo v Čechách 11,3% fideikomisů (58 fideikomisů na 220 statcích s výměrou 579 219 ha), na Moravě se jednalo o 8,2% (18 fideikomisů na 59 statcích s 177 539 ha) a ve Slezsku šlo jen o 5 fideikomisů čítajících 20 statků o 17 161 ha. J. GEORGIEV, *České fideikomisy*, s. 72.

54 Václav ŠOLLE, *Fideikomisy a jejich současná archivní problematika*, Archivní časopis, 1971, č. 21, s. 103–115.

55 Martin DALLMEIER, *Die Bodenreform und Enleitung des Grossgrundbesitzes in der Tschchoslowakischen Republik aus der Sicht des Fürstenhauses Thurn und Taxis*, in: Setkání na hranici. 2. česko-hornofalcké archivní symposium, Ústí nad Labem 1997, s. 147–154.

56 *Tamtéž*, s. 148.

patří studie „*Adel und Wirtschaft*“, kterou editovali Ivo Cerman a Luboš Velek.⁵⁷ Pozornosti by též neměl uniknout sborník vyšlý z konference *Šlechta střední Evropy v konfrontaci s totalitními režimy*,⁵⁸ který shromažďuje příspěvky o nakládání s velkostatkem v meziválečném období. Vedle sebe staví závěry badatelů, kteří danou tematiku nahlíží z více úhlu pohledů, naskytá se tak větší možnost komparace. V současné době se šlechtická problematika těší mimořádnému zájmu badatelů.

Závěr

Po roce 1848 se historici výrazněji otázkou fungování velkostatku nezaobírali. Badatelské okruhy, jež přitahovaly pozornost, ve svém příspěvku ve vědeckých pracích Národního zemědělského muzea předestřel Jiří Šouša.⁵⁹ Jednalo se především o ekonomicko-sociální otázky, které budily pozornost svojí aktuálností, jako například vylidnění venkova, otázka úvěru, významné osobnosti a jednotlivá odvětví zemědělské produkce.

Od pádu monarchie po druhou světovou válku převládají témata zabývající se šlechtou z hlediska jejího postoje k monarchii a často byla označována za „cizáckou pobělohorskou náplavu“. Od roku 1945 do šedesátých let stála tato společenská skupina mimo zájem historiků a díla vycházela z prostředí rodin bývalých šlechticů (Karel Schwarzenberg, Zdeno R. Kinský). Od šedesátých let lze vysledovat hlavní badatelské proudy ve vztahu k hospodaření někdejších majitelů latifundií (obzvláště velký zájem lze sledovat ve vztahu k hutnictví) a sociálním situacím na jednotlivých velkostatkách. Pokud se autoři soustředili na dějiny rodů, tak se převážně jednalo o středověkou či raně-novověkou šlechtu. V devadesátých letech došlo k posunu a do popředí vstoupily práce novinářů a rozhovorů s jednotlivými příslušníky bývalé nobility (Votýpka, Škutina). Historici se v současnosti soustředí na dějiny každodennosti, zpracovávání deníkových záznamů a velký zájem historické obce zažívají ženy-aristokratky.

Stejně jako u dalších historických témat se i pohled na šlechtický velkostatek s proměnami společnosti posouval. Měnil se diskurz a hodnocení. Některé práce jsou ideologicky podjaté a záměrně se pouští do demonizace nakládání šlechtice s velkostatkem a lidskými zdroji, jiné naopak hospodaření a chování bývalých šlechticů obzvláště v období druhé světové války hodnotí zcela nekriticky. Často byla šlechta literaturou analyzována a v období minulého režimu se držel mýtus, že šlechta byla ve svém hospodaření neúspěšná, ale v některých oborech jako například v hornictví, se podnikavým bývalým šlechticům dařilo. Část literatury se k bývalé šlechtě staví kriticky, část ji demonizuje a některá ji hodnotí zcela nekriticky. Při výzkumu jednotlivých velkostatků badatel naráží na nezpracované archivní fondy a chybějící materiál vhodný ke komparaci.

57 Ivo CERMAN – Luboš VELEK, *Adel und Wirtschaft*, Mnichov 2009, Martin Meiderbauer.

58 Zdeněk HAZDRA – Václav HORČIČKA – Jan ŽUPANIČ, *Šlechta střední Evropy v konfrontaci s totalitními režimy 20. století*, Praha 2011.

59 Jiří ŠOUŠA, *Ke zpracování zemědělských dějin let 1848–1918*, Vědecké práce Národního zemědělského muzea 30, Praha 1996, s. 183–196.

Výzkum konkrétních velkostatků v kontextu hospodářského vývoje by si jistě zasloužil badatelskou pozornost i v budoucnosti.

Autorka/Author

Kristýna Kaucká

kristyna.kaucka@seznam.cz
Ústav hospodářských a sociálních dějin
Filozofická fakulta
Univerzita Karlova v Praze
Nám. Jana Palacha 2
Praha 1, 116 38
Česká republika

Mgr. Kristýna Kaucká (* 1989) je studentkou doktorského programu *Moderní hospodářské a sociální dějiny* na FF UK.

Summary

A noble estate in the years 1848–1948 in Czech historiography

Study traces the development of historical research on this issue from the beginning of the 20th century to the present. It reflects the views of land reform of the First Republic in historical science, further reflects the memoirs written by former aristocrats, devoted to issues of economic history (mining business, agricultural activities, etc..). and changes in the discourse that occurred in the nineties in connection with the topics associated with social history and the popularization of the former nobility as a social group operating in the public space. This paper focuses on the creations of Czech historians, but leaves aside or foreign authors and outlines future challenges for historiography dealing with this issue.

Historiografie německého agrarismu v českých zemích 19. a 20. století¹

EDUARD KUBŮ – JIŘÍ ŠOUŠA

Abstrakt/Abstract

Studie analyzuje historiografii německého politického agrarismu v českých zemích. Shrnuje, že současná literatura pojednává německý agrarismus jako dějiny politických zápletek a vývoj jeho organizačních struktur v rámci politického systému. Badatelé z Německa svůj výzkum zastavili na počátku či v lepším případě na vrcholu německého aktivismu na přelomu dvacátých a třicátých let 20. století a tak sotva mohou dávat odpovědi na otázky související se ztrátou jeho politické váhy. Česká historiografie vykazuje na daném poli významný badatelský dluh. Stav bádání napovídá, že danou problematiku je nezbytné zpracovávat v kontextu vývoje německého nacionalismu, tj. fungování německých nacionálních stran (DNP, DNSAP, SdP) a následně pocho-pitelně i NSDAP.

The study analyzes the historiography of German political Agrarism in the Czech lands. Summarizes the current literature of the German Agrarianism as the history of political plots and the development of its organizational structures within the political system. Researchers from Germany stopped their research at the beginning or in the best case on top of the German activism in the late twenties and thirties of the 20th century and thus can hardly give answers to questions related to the loss of its political weight. Czech historiography shows on the field exploratory significant debt. Status of research suggests that the issue is a necessary process in the context of the development of German nationalism, ie. the functioning of German nationalist parties (DNP, DNSAP, SdP) and then of course the NSDAP.

Klíčová slova/Key Words

Německá společnost v českých zemích, selství, agrarismus, občanská společnost, německý politický aktivismus, nacionální socialismus

German Society in the Bohemian lands, peasantry, Agrarianism, civil society, German political activism, National Socialism

---

V současné historické literatuře je agrarismus sice pojmem hojně užívaným, ne vždy však zcela přesně definovaným. Celé řadě badatelů slouží jako souhrnné

1 Stať byla zpracována v rámci grantového projektu GA ČR č. P 409/12/0305 „Německé agrární hnutí v českých zemích v období habsburské monarchie (Ideologie agrarismu, politika, hospodářství).

označení pro zemědělská, politická, stavovská a zájmová hnutí nejrůznějšího typu. V užším korektním slova smyslu se jedná o ideologii, jakož i politické, hospodářské a sociální hnutí, jež vychází ze zásady, že půda a ti, kteří ji obdělávají, mají zásadní význam pro národ a stát. Přitom se více či méně radikálně vymezuje vůči průmyslovému, obchodnímu a bankovnímu kapitalismu spojenému s městem. V jednotlivých regionech Evropy agrarismus reflektuje specifické podmínky sociálně ekonomického vývoje národních společností, příp. států a jejich cílů. Většina variací doktríny agrarismu akceptuje postulát, že půda je hlavním národním bohatstvím. Rozvoj národního hospodářství se musí opírat o sektor zemědělství a osobám v něm pracujícím musí být poskytnuto adekvátní místo ve společnosti vyjádřené náležitým zastoupením v politickém systému (vychází se z teze politické inferiority zemědělců). Ideologie agrarismu tak koreluje s koncentrací agrárního zájmu v podobě formování sdružení politických, stejně jako ekonomických.²

Agrarismus se rodí ve Francii a Německu posledních desetiletí 19. století jako reakce agrárního prostředí na zrychlení modernizačních, industrializačních a urbanizačních procesů. Významnou inspiraci našel v práci francouzského politika (1896–98 ministerského předsedy Francie a ministra zemědělství) Julese Mélina „*Le retour à la terre*“ (tedy „Návrat k půdě“).³ Po přelomu století se rozšířil do řady zemí střední, jihovýchodní a severní Evropy. Národní a regionální variace agrarismu mohou mít i variace sociální. Známe agrarismy s významným vlivem šlechticko-statkářským, nicméně nejcharakterističtější tvář agrarismu je agrarismus selský, který klade důraz na stereotypy jednání, myšlení a chování zakotvené v rodinném selském hospodářství a ve vesnické pospolitosti. Jeho hlavní klientelou jsou střední a nižší střední vrstvy společnosti. Stal se venkovskou středostavovskou ideologií. To je typické i pro střední Evropu a speciálně pro české země.

Paradigma střeoevropského selského agrarismu je tvořeno čtyřmi základními sloupy: 1) antimodernismem vyjádřeným antiliberalismem, ale i antisocialismem, jakož i odporem vůči městu, městskému průmyslu, životnímu stylu a kultuře; 2) sociálním tradicionalismem prezentovaným patriarchálními pořádky spjatými s rolnickou usedlostí (heslo „návrat k půdě“); 3) budováním zájmových organizačních struktur politických, stavovských i podnikatelských, na prvním místě družstev; 4) hodnotami křesťanské morálky a lidovou zbožností.⁴

2 Srov. Eduard KUBŮ – Torsten LORENZ – Uwe MÜLLER – Jiří ŠOUŠA (Hg.), *Agrarismus und Agrarelite in Ostmitteleuropa*, Berlin – Praha 2013.

3 Jules MÉLINE, *Le retour de la terre et la surproduction industrielle, tout en faveur de l'agriculture*, Paris 1905.

4 Eduard KUBŮ – Jiří ŠOUŠA, *Střeoevropský a slovinský agrarismus v komparativní dimenzi (1918–1928). Programy, transfery idejí, možnosti spolupráce*, in: Jure Gašparič – Eduard Kubů – Žarko Lazarevič – Jiří Šouša (edd.), *Češi a Slovinci v moderní době / Slovenci in Čechi v dobi moderne*, Praha – Ljubljana 2010, s. 231–322, 261.

Středoevropský agrarismus je tedy obrazem myšlenkového světa sedláka/rolníka,⁵ výrazem jeho tradičního životního stylu soustředěným do konzervativní politické doktríny, jež nachází praktické uplatnění ve veřejném prostoru, ať již v politice, hospodářství, sociální sféře či kultuře. Politickým agrarismem pak myslíme ideologii a praktickou politiku agrárních hnutí, politických stran, ale i nejrůznějších zájmových spolků. Agrarismus však má i své polohy ekonomické, přesněji řečeno podnikatelské subjekty, podnikatelské svazy, které tvoří agrární blok, v prostředí českých zemí pak typicky družstevní svazy. Nezanedbatelnou roli v propagaci agrarismu jako ideologie sehrál agrarismus kulturní. Ten dosáhl poměrně značného rozšíření na poli dramatu a krásné literatury („Bauernroman“ – selský román, ruralismus), ale nepřehlédnutelně i ve výtvarném umění, např. malířství.

Naše pojetí vnímá agrarismus v jeho celistvosti, nesoustředí se tedy výlučně na agrarismus politický, byť ostatní pole jsou zatím „poli neoranými“. Určujícím v českých zemích byl agrarismus nacionálně český, reprezentovaný Českou agrární stranou/ Republikánskou stranou malozemědělského a rolnického lidu založenou v roce 1899. Ta se stala v období Československé republiky nejsilnějším subjektem politického systému. Formativní vliv českého agrarismu – v prvních desetiletích 20. století – dokonce překročil rozměr nejen Československa, ale i střední Evropy. Český agrarismus se stal transferovým kanálem agrarismu do dalších slovanských zemí a především ideově organizační centrálou nadnárodního významu, tj. jedním z klíčových zakladatelů Mezinárodního agrárního bureau – Zelené internacionály. Tomu Praha poskytla finanční krytí i útočiště.⁶

Český a německý agrarismus fungovaly celá desetiletí vedle sebe na poměrně malém teritoriu v rámci jednoho státního útvaru. Stojí tudíž zásadní otázka, do jaké míry odrážejí společné ideové kořeny a do jaké míry se vzdalují reflektující zájmy konkurenčních nacionálních společenství. Na váhu ještě padá, že agrarismus český v období první Československé republiky mohl těžit ze silné pozice vládní Republikánské strany malozemědělského a rolnického lidu a agrarismus německý, jako výraz zájmu početně slabší skupiny obyvatelstva se postupně ocitá v jeho gravitačním poli.

České agrární hnutí se opíralo o majetnou, vlivnou skupinu pěstitelů cukrové řepy, pšenice a ječmene v úrodných oblastech Čecha a Moravy (Polabí, Haná) sociálně ekonomicky stmelenu, což umocňovalo její akceschopnost. Německé

5 K obsahu pojmu srov. nejnověji Uwe MÜLLER – Eduard KUBŮ – Jiří ŠOUŠA – Torsten LORENZ, *Agrarismus und Agrarelite im östlichen Mitteleuropa. Forschungsstand, Kontextualisierung, Thesen*, in: Eduard Kubů – Torsten Lorenz – Uwe Müller – Jiří Šouša (Hg.), *Agrarismus und Agrarelite in Ostmitteleuropa*, s. 15–22.

6 Jan GEBHART, *K činnosti středoevropské agrární instituce ve 20. a 30. letech*, Sborník k dějinám 19. a 20. století, Praha 1989, s. 97–133; Jaroslav ROKOSKÝ, *Formování Mezinárodního agrárního bureau ve dvacátých letech 20. století*, in: *Politická a stavovská zemědělská hnutí ve 20. století*, Uherské Hradiště 2000, s. 83–99; Eduard KUBŮ – Jiří ŠOUŠA, *Sen o slovanské agrární spolupráci (Antonín Švehla – ideový a organizační tvůrce Mezinárodního agrárního bureau)*, in: *Agrární strany ve vládních a samosprávných strukturách mezi světovými válkami*, ed. Blanka Rašticová, Studie Slováckého muzea 13, Uherské Hradiště 2008, s. 35–41.

agrární hnutí v českých zemích se opíralo o klientelu cca třetinovou, zájmově i sociálně více rozrůzněnou a navíc teritoriálně fragmentovanou. Německé chmelaře Žatecka, ovocnáře Litoměřicka, obilnáře Poohří nebylo snadné zájmově sjednocovat s jihomoravskými vinaři, dobytkaři Hřebečska, Kravařska či zemědělci horských a podhorských pastvinářských oblastí. Přesto i německé agrární prostředí dokázalo poměrně brzy artikulovat své zájmy a v roce 1896 založit Svaz německých zemědělců Čech (Bund der deutschen Landwirte Böhmens). Na něj navázal v roce 1905 vzniklý vlivný politický subjekt celorakouského významu Německá agrární strana v Čechách (Deutsche Agrarpartei in Böhmen – DAiB) a na ní pak v roce 1919 německá agrární strana s názvem Svaz zemědělců (Bund der Landwirte – BdL).⁷ Poslední dva jmenované subjekty zaujaly významnou roli ve formování německé občanské společnosti.

Profilování agrárního zájmu na Moravě šlo svébytnou cestou, dlouho se odvíjelo v rámci liberálního proudu německé politiky (Deutsche Fortschrittspartei) a lidoveckého proudu (Deutsche Volkspartei). K plné emancipaci došlo až těsně před I. světovou válkou (březen 1914). Strana tak neměla čas se organizačně ani jinak rozvinout.⁸ Ve Slezsku se agrární subjekt charakteru politického hnutí či strany nekonstitoval.

Svaz zemědělců získával své příznivce nejen v Čechách, ale i na Moravě a ve Slezsku. DAiB i BdL představovaly nejsilnější německé občanské strany na daném území a tvořily přirozenou protiváhu německé sociální demokracii. Pochopení vývoje německé venkovské společnosti a jejích politických reprezentací má proto zásadní význam pro porozumění německé společnosti v českých zemích. S rozvojem německého politického agrarismu v závěrečné etapě života habsburské monarchie stoupaly jeho kolaborativní tendence směrem k agrarismu českému a české společnosti, jež ve druhé polovině 20. let gradovaly v aktivismu německých agrárníků. Naopak s úpadkem německého politického agrarismu dramaticky oslabuje česko-německá spolupráce a narůstá nacionální soupeření ústící v dramatické konfrontaci závěru třicátých let 20. století.

Politické subjekty německého agrarismu v odborné literatuře

Přes nepřehlédnutelnou roli německého agrarismu ve vývoji českých zemí/Československa s přesahy za jejich hranice (němečtí agrárníci z Čech integrovali německou agrární politiku v poslanecké sněmovně Říšské rady) je jeho historiografický obraz zatím jen velmi neúplný. Na počátku stojí pokus o komplexní zpracování dějin německého rolnictva a zemědělství v českých zemích pod

7 Částečně dochovaný fond strany Svaz zemědělců (Bund der Landwirte) je uložen v Národním archivu v Praze v 6. oddělení fondů nestátní proveniencie a archivních sbírek.

8 Jiří MALÍŘ, *Předhistorie vzniku Německé agrární strany na Moravě*, in: *Nacionalismus, společnost a kultura ve střední Evropě 19. a 20. století / Nationalismus, Gesellschaft und Kultur in Mitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert*, Pocta Jiřímu Kořalkovi k 75. narozeninám, Jiří Pokorný – Luboš Velek – Alice Velková (edd.), Praha 2007, s. 362n.; Pavel CIBULKA, *Německé politické strany na Moravě (1980–1918). Ideje – Programy – Osobnosti*, Práce Historického ústavu AV ČR sv. 9, Praha 2012, s. 361n.

názvem „Rolnictvo a zemědělská výroba sudetských Němců“. ⁹ Autorské zázemí díla čítá celkem dvacet šest osob nejrůznějšího vzdělání a profesní orientace. Najdeme mezi nimi univerzitní profesory, stejně jako praktické zemědělce se základním vzděláním. Více než šesti set stránkové dílo je tudíž konglomerátem textů velmi originálních a původních, trvalé hodnoty, stejně jako statí nadšných společenskovědních i přírodovědných laiků, jejichž texty mají nezřídka vysloveně problematickou informační hodnotu.

Hodnota větší části výše uvedené práce, která je téměř hodnotou pramennou, spočívá ve skutečnosti, že se jedná o autorský konglomerát s českým pohraničím osudově a mentálně spojený. Autoři v mnohém čerpají z autopsie. Některé části textu jsou proto nikoliv sekundární literaturou, ale vcelku věrohodnými vzpomínkami. Výpovědnost knihy zvyšuje její všestrannost. Najdeme v ní pojednání o sociologii rolníka, selském stavovství a vytváření politických struktur, politice německých agrárních stran, spolkovém životě, družstevnictví, zemědělském školství, tisku, o nejvýznamnějších odvětvích zemědělské výroby, o profilujících osobnostech německého venkova politických, stejně jako kulturních a logicky s ohledem na spolupráci Sudetoněmeckého Landsmanschaftu i o transferu (odsunu a vyhnání) německého obyvatelstva a jeho novém životě ve Spolkové republice Německo.

Kapitoly o spolkovém a politickém agrarismu náleží k těm zdařilejším. Dávají přehledný obraz institucionálního vývoje nejvýznamnějších spolkových a politických subjektů, které sice detailně v jejich aktivitách a ideových vývojích neanalyzují, ale také nemodelují do extrémních poloh. Ocenit je třeba jistý nadhled, který Čechy a českou politiku prvoplánově neodsuzuje, ale nahlíží na ně s jistým porozuměním. Vysoké hodnoty je originální fakticita o technických aspektech zemědělské výroby v pohraničí, německém školství či podivuhodně rozvětvené družstevní organizaci.

Na druhou stranu je třeba říci, že některé kapitoly jsou méně zdařilé a vykazují reliktů a dozvuky předválečné a válečné činnosti aktérů Landsmanschaftu, na které právem můžeme nahlížet jako na „provinilce“. Češi jsou tak např. představeni pod zorným úhlem vůdčího „rasovědce“ německé pražské univerzity Karla Valentina Müllera. ¹⁰ Problematické období II. světové války bylo technicky překlenuto na pouhých dvou stranách. Výrazně slabší jsou také nástiny kultury zejména na poli divadla, prózy a poezie. Udivuje absence zmapování podnikatelských aktivit německého agrárního komplexu. Nicméně jako vstupní informace k německému politickému agrarismu je tato práce vcelku dobře použitelná.

První skutečně obeznalý nástin vývoje německého agrárního hnutí v českých zemích přinesl v roce 1977 v rámci rozsáhlého projektu řízeného Heinzem Gollwitzerem s názvem „Evropské rolnické strany ve 20. století“ významný

9 *Bauerntum und Landbau der Sudetendeutschen*, Schriftleiter Karl Hübl, München, Sudtendisches Landvolk in der Ackermann-Gemeinde e.v. 1963, 656s.

10 *Tamtéž*, s. 79–85.

bohemista, dnes již zesnulý profesor univerzity v Marburgu, Hans Lemberg.¹¹ Koncentroval se do období meziválečného. Lemberg zdařile zachytil interakci mezi německým a českým politickým agrarismem a hlavně: zvláštní pasáž věnoval agrárním ideologiím, kde komparoval ideové zázemí hnutí českého a německého. Jeho porozumění konci německého agrarismu se odvíjí od hospodářské krize, rostoucího nacionalismu v sousedním Německu i doma a „*absence dalšího profilování agrárního programu*“.¹²

První monografií komplexněji věnovanou německému agrarismu v českých zemích/ Československu, založenou na systematickém pramenném výzkumu zejména tisku, je práce Norberta Linze o Svazu zemědělců.¹³ Přístupem k tématu se pohybuje ve vodách historiografického strukturalismu. V každém případě jde o práci zásadní, seriózní, interpretačně na solidní úrovni. Ocenit je třeba již kapitolu věnovanou vývoji agrarismu v habsburské monarchii. Detailní pojednání se soustředí na organizační zdroje založení Německé agrární strany v Čechách, na zápas o sjednocení stoupenců agrárního hnutí na Moravě a ve Slezsku a stranickou politiku po vstupu do poslanecké sněmovny Říšské rady. Linz nazírá stranu jako subjekt německé politiky v kontextu dalších německých politických stran, zkoumá ji jako stranu reprezentující profilovaný agrární zájem. Zdařilé jsou nástiny organizačních struktur, financování strany, fungování stranického tisku. Ocenit je třeba i vhléd do členské základny, představené jako sociální struktura. Práce vrcholí vysvětlením cesty Svazu zemědělců k aktivismu. Problémem je její velmi krátký časový záběr, neboť Linz se věnoval budování strany a jejímu etablování v politickém systému, ale nezkoumal stranu v době druhé poloviny dvacátých let 20. století, kdy se stala nejvýznamnějším subjektem německé občanské politiky v Československu, natož pak poté, kdy se politický vliv strany vytrácí až k hořkému konci v závěru let třicátých.

Norbert Linz se více soustředil na stranické dokumenty programového typu s konkrétními požadavky pro určitou dobu než na ideologický a intelektuální obsah německého agrarismu v českých zemích jako takový. Z něj se mu vytratil, podle našeho názoru nezaslouženě, nacionální a antisemitský obsah hnutí.

Jistým pendantem Linzovy monografie je jeho stať věnovaná Svazu německých zemědělců v procesu formování jeho aktivistického křídla, jež v roce 1926 ovládlo stranu.¹⁴ Pasáže o vzniku BdL a její předchůdkyni (DAiB) jsou svým

11 Hans LEMBERG, *Die agrarische Parteien in den Böhmischen Ländern und in der Tschechoslowakischen Republik*, in: *Europäische Bauernparteien im 20. Jahrhundert*, Hrsg. Heinz Gollwitzer, Stuttgart/New York 1977, s. 323–358; Hans LEMBERG, *Agrární strany v českých zemích a Československé republice*, in: Hans Lemberg, *Porozumění. Češi – Němci – východní Evropa 1848–1948*, Praha 1999, s. 45–80.

12 Hans LEMBERG, *Agrární strany v českých zemích a Československé republice*, in: Hans Lemberg, *Porozumění. Češi – Němci – východní Evropa 1848–1948*, Praha 1999, s. 74.

13 Norbert LINZ, *Der Bund der Landwirte in der Ersten Tschechoslowakischen Republik. Struktur und Politik einer deutschen Partei in der Aufbauphase*, Veröffentlichungen des Collegium Carolinum, Bd. 39, München – Wien 1982, 360s.

14 TÝŽ, *Der Bund der Landwirte auf dem Weg in den Aktivismus*, in: *Die erste Tschechoslowakische Republik als multinationaler Parteienstaat*, Vorträge der Tagungen des Collegium Carolinum in

obsahem stručným výtahem z výše uvedené práce připravené do tisku v Collegiu Carolinu, do níž sám autor pro detailnější informace odkazuje.

Zásadní zlom ve zkoumání německého agrarismu v českých zemích znamená rozsáhlá práce Lothara Höbelta „Chrpa a císařská orlice“.¹⁵ Pod symboly politiky bismarkovského Německa a habsburské monarchie autor podal neobyčejně detailní a v každém případě velmi obeznaný minuciózně propracovaný rozrod liberální části německého politického systému „starého Rakouska“ let 1882 až 1918. Metodickým přístupem Höbelt tenduje k pozitivistické naraci. Na třinácti ovšem velmi hutných stranách Höbelt podal nástin souvztažnosti vývoje agrárně politických subjektů německých z Čech, hornorakouských, štyrských, korutanských.¹⁶ Překvapivě komplikovanou změť nejrůznějších zemědělských hnutí mohl v jejich vývoji představit jen schematicky. Naznačil základní vazby, postuláty, představitele a prolínání liberálních proudů s proudy profilované agrárními. Právě v pochopení složitosti hájení agrárního zájmu, jenž však není prezentován a vnímán jako zájem stavovský, ale jako součást tezí dalších liberálních uskupení a stran je síla a neobyčejná hodnota této publikace. Sotva lze cosi dodat k filiaci jednotlivých politických proudů a uskupení, jak je Höbelt na svém takřka čtyřsetstránkovém díle nastínil. V až neskutečně širokém záběru práce však současně spočívá i její jistá slabost z hlediska porozumění jednotlivým proudům. Programové analýzy desítek až stovek nejrůznějších spolků a stran nebylo možné zvládnout v hlubších rozborech jejich ideologií a programů. Agrarismus jako doktrína se tak v této práci reálně vůbec nevyskytuje. Neocenitelnou pomůckou se ovšem stane v ruce badatele, jenž hledá zájmovou geometrii politických stran a uskupení na Říšské radě ve Vídni. Na tomto poli bude v blízké době Höbeltovo dílo sotva překonáno. Desideratem i nadále zůstávají organizační struktury a klientela jednotlivých politických uskupení.

V roce 2002 vyšla zatím nejpodstatnější a nejlépe pramenně založená práce k dějinám německého agrárního subjektu v českých zemích, a sice práce Silke Sobieraj s názvem „Nacionální politika Svazu zemědělců v první Československé republice“ slibující pojednání zásadního problému ve vývoji této strany, který ji na počátku dvacátých let limitoval a tvořil spolu s problémem aktivismu hlavní faktor její politiky, existence i zájmu. Sám podtitul už ovšem naznačuje limit práce. Zní: „*Možnosti a hranice porozumění mezi Čechy a Němci 1918–1929*“.¹⁷ Upřesnění totiž u tématu vymezeného zdánlivě celistvě jej dodatečně redukuje jen na první období existence německé agrární strany, jež se uzavírá vyvrchole-

---

Bad Wiessee vom 24. bis 27. November 1977 und vom 20. bis 23. April 1978, München – Wien 1979, s. 403–426.

15 Lothar HÖBELT, *Kornblume und Kaiseradler. Die deutschfreiheitliche Parteien Altösterreichs 1882–1918*. Wien – München 1993.

16 *Tamtěž*, s. 229–242.

17 Silke SOBIERAJ, *Die nationale Politik des Bundes der Landwirte in der Ersten Tschechoslowakischen republik. Möglichkeiten und Grenzen der Verständigung zwischen Tschechen und Deutschen (1918–1929). Menschen und Strukturen*, Historisch-sozialwissenschaftlichen Studien, Bd. 12, Heiko Haumann (Hg.), Frankfurt am Main – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Oxford – Wien 2002, 367s.

ním jejího aktivismu a současně naznačuje, že strana jako jednotný aktivistický subjekt ztrácela na síle.

Období let třicátých znamenající její vlivový ústup ve spektru německých politických stran tak zůstává badatelským bílým místem. Přitom právě toto období z hlediska porozumění německé venkovské společnosti v českých zemích je velmi podstatné. Vyústění díla vyznívá rozpačitě. Přijalo totiž klišé historického výkladu německé politiky hovořící o české neschopnosti vyhovět potřebám německého pohraničí cestou cíleného státního intervencionismu směrem ke zlepšení sociálně ekonomické situace tamního obyvatelstva. Rok 1929, resp. počátek třicátých let je tak označován jako poslední možné období narovnání mezi Čechy a Němci, který Češi ve svém národním státě prohospodářili. Tato teze na jedné straně přeceňuje možnosti československé státní politiky, zkušenosti vůdčích představitelů jejího hospodářského života a teoretickou vyspělost ekonomické vědy v českých zemích, ale i ve světě obecně. Na straně druhé nedoceňuje předpoklady a předporozumění dané stereotypy jednání, chování a myšlení členské základny Svazu zemědělců a pochopitelně i dalších německých politických stran.

Přes tuto výtku je třeba říci, že autorka odvedla ve třech kapitolách chronologicky řazených na léta 1918–1920, 1920–1926 a 1926–1929 kus poctivé badatelské práce, ostatně jako první pracovala přímo s aktovým materiálem Svazu zemědělců uloženým ve specializovaném fondu Národního archivu v Praze. Metodicky autorka osciluje mezi narací a sociologickou metodou, strukturní analýza je však naznačena jen v hrubých obrysech. Dílo nahlíží více do sféry praktické politiky, ať již vládní, parlamentní, komunální či jiné, méně se však věnuje problematice agrární ideologie, sociální struktury členstva strany. Absentuje problém kontinuity a diskontinuity s Německou agrární stranou v Čechách. Nacionální obsah praktické politiky je ovšem velmi přesvědčivý. Na jejích analýzách lze nepochybně s úspěchem stavět.

V roce 2004 byla vydána příručka „Politické strany“ pojednávající o vývoji politických stran a hnutí v českých zemích a v Československu. Svě místo zde mezi německými politickými stranami nalezla i Německá agrární strana v Čechách (1905–1919), a to v krátkém přehledu z pera Jaroslava Šebka. Podává nejstručnější informaci o jejím organizačním vývoji. V charakteristice programu odkazuje na ideovou inspiraci berlínským Svazem zemědělců/Bund der Landwirte. Poukazuje na její nacionální zdroje a velkostatkářkou klientelu.¹⁸

Jaroslav Šebek zpracoval i nástin dějin Svazu zemědělců v letech 1918–38¹⁹ jako klíčového subjektu německé agrární politiky v českých zemích. Přehled meziválečného období je představen o poznání důkladněji než období předcho-

18 Jiří MALÍŘ – Pavel MAREK a kol., *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých a Československu 1861–2004*, I. díl: období 1861–1938, Brno 2005, s. 475–476. Obecněji ke vzniku a vývoji systému politických stran v českých zemích srov. Jiří MALÍŘ, *Počátky politických stran a jejich systém(y) v českých zemích*, in: Pavel MAREK a kol., *Přehled politického stranictví na území českých zemí a Československa v letech 1861–1998*, Olomouc 2000, s. 9–23; přetištěno in: Jiří MALÍŘ, *Občanská společnost na Moravě. Spolky, strany, elity*, Brno 2014, s. 247–275.

19 *Tamtéž*, 881–885.

zí. Zjevně vychází ze znalosti programových dokumentů, tisku i činnosti směřovatelných osobností. Přínosem textu jsou zobecňující teze vysvětlující souběh Svazu zemědělců s německými nacionálními stranami (Německou nacionální stranou/Deutsche Nationalpartei, Německou nacionálně socialistickou stranou dělnickou/Deutsche nationalsozialistische Arbeiterpartei) a jeho ideové sblížení se Sudetoněmeckou stranou, jež jej vnitřně štěpí, oslabuje a ústí v jeho politickou marginalizaci a ve druhé polovině třicátých let ve vplynutí většiny členstva do Henleinovy strany.

Formování německého agrárního hnutí na Moravě se jako první věnoval detailněji Jiří Malíř. Jeho práce demonstruje dlouhou cestu od čistě zájmových rolnických organizací k prosazování agrárního zájmu prostřednictvím liberálně orientovaných politických subjektů až k vydělení agrárního hnutí do samostatné avšak programově a organizační strukturou nezralé strany v předvečer Velké války, pouhé čtyři měsíce před jejím počátkem. I Malíř obdobně jako Höbelt dokonale zvládl filiaci jednotlivých spolkových a politických uskupení v jejich vzájemné provázanosti. Malířovi ovšem zbylo ve statí tematickým záběrem skromnější o poznání více prostoru k charakteristikám jednotlivých směrů.²⁰

První vlašťovkou zkoumající formování německého agrárního hnutí na Moravě v regionálním měřítku se stala až mikrohistoricky založená studie Lukáše Fasory. Srovnání Jihlavska a Hřebečska v období let 1861 až 1914 dokumentuje skutečnost, že německý moravský agrární zájem se vymezoval vůči jiným politickým subjektům rozličnými regionálně odlišnými cestami. Na Jihlavsku se jednalo o obranný reflex proti ofenzivě německého klerikálního bloku. Na Hřebečsku šlo naopak o vymezení agrárního zájmu vůči nacionálně radikálním elementům.²¹ Příspěvkem do diskurzu je i monografie Martina Marka, jež se soustřeďuje na německou jižní Moravu s centrem ve Znojmě.²² Marek srozumitelně vysvětlil regionální emancipaci agrárního proudu německé politiky z dominantního vlivu křesťansko-sociální politiky, jehož pojičkem se staly selsko-stavovské hospodářské zájmy spolu s výrazným nacionalismem. Markel sice ve své práci používá pojem agrarismus, ten však blíže nedefinuje. Z kontextu vyplývá, že jím rozumí hájení agrárního zájmu. Tím však agrarismus jako ideový obsah hnutí rolnických stran výrazně redukuje. Je otázkou, a to není z jeho práce zřejmé, do jaké míry lze pojem agrarismus v jeho původním širším slova smyslu aplikovat na agrární politický kvas, jenž vyústil v založení moravské německé agrární strany. Tyto práce naznačují cestu, kterou by se bádání mělo minimálně v několika dalších detailních sondách ubírat. Je ovšem třeba připustit, že pramenné pokrytí takových výzkumů je poměrně nesnadné a časově náročné.

20 Jiří MALÍŘ, *Předhistorie vzniku Německé agrární strany na Moravě*, s. 357–366.

21 Lukáš FASORA, *Die Anfänge der deutschen Agrarbewegung in Mähren. Am Beispiel des Gebietes Iglau und des Schönhengstgaves 1961–1914*, Prager wirtschafts- und sozialhistorische Mitteilungen / Prague Economic and Social History Papers 9, Prag – Prague 2009, s. 29–52.

22 Martin MAREK, *Svoboda a demokracie v regionu rakouského impéria. Politika jihomoravských Němců v letech 1848–1919*, zejména s. 196–233.

Na výše uvedenou Malířovu stať navazuje Pavel Cibulka ve své práci o německých politických stranách na Moravě v závěru 19. a na počátku 20. století. Cibulka o něco propracovaněji a „zaldněněji“ analyzuje formování moravské německé agrární strany. Detailněji si všímá programových východisek (to však neznamená, že podává systematickou analýzu programu a jeho souvislost s ideologií agrarismu). Vznik agrární strany na Moravě označuje oproti předchozím pracím nikoliv jako logické vyústění a završení artikulace agrárního zájmu, ale jako „import z okolních zemí“, jenž neoplývá vnitřní soudržností.²³ S tímto porozuměním lze jen velmi těžko polemizovat, neboť nemáme k dispozici stranické dokumenty a není ani jasné, jak by strana fungovala, kdyby k tomu dostala příležitost. Zde jistě platí, že prubířským kamenem smysluplnosti a úspěchů politické strany je její angažmá ve veřejném prostoru a působení v zastupitelských orgánech.

V roce 2012 se objevila práce pojednávající národnostní menšiny v meziválečném Československu a jejich politické subjekty. Podkapitola I/2 politické strany německé minority. Několikastránková pasáž je věnována i německému politickému agrarismu. Jeho analýza však zjevně byla nad síly autorů. Úvodem konstatovali, že němečtí agrárníci nemohli ideově navázat na starší agrárnícké uskupení, aby o jedenáct stran později připustili, že Svaz zemědělců navazuje na činnost Německé agrární strany v Čechách vzniklé v roce 1905, ale strana se musela konstituovat nově, neboť nevybudovala silnou stranickou organizaci. Hloubkou sdělení o činnosti a programovém záběru BdL nepřekračují autoři text Jaroslava Šebka z výše uvedené příručky o politických stranách v českých zemích a Československu. Ačkoliv klíčem zkoumání této strany jsou vedle stavovství otázky nacionální, spokojili se s konstatováním, že „*program strany se ve své národnostní části [sic!] nelišil od programu ostatních německých stran*“, hlavní roli v něm hrál požadavek národního sebeurčení, přiměřeně zastoupení ve vládě a samospráva obcí. Stavovství absentuje zcela.²⁴

I vážné tituly literatury posledního desetiletí pojednávající česko-německý diskurs a nástin politických dějin Němců z českých zemí pracují s největšími občanskými stranami německého politického tábora (DAiB a BdL) jen velmi povrchně. Dokladem toho jsou např. díla Václava Houžvičky²⁵ či Piotra Majewského.²⁶ Houžvička německé agrární strany nevidí vůbec, Majewski jen v hrubých obrysech s drobnými nepřesnostmi. Jejich knihy názorně ukazují, jak velmi rozpracování tematiky agrarismu pro dějiny Němců z českých zemí chybí.

Nejnověji se objevila další závažná práce Lothara Höbelta, jež kapitulu o Německé agrární straně v Čechách ve výše citované monografii „Chrupa a cí-

23 Pavel CIBULKA, *Německé politické strany na Moravě (1980–1918)*, s. 353–362.

24 Andrej TÓTH – Lukáš NOVOTNÝ – Michal STEHLÍK, *Národnostní menšiny v Československu 1918–1938. Od státu národnostního ke státu národnostnímu?*, Praha 2012, s. 45–60. Velmi rozsáhlé dílo (o 722 stranách), jež do centra své pozornosti položilo národnostní menšiny v Československu, reflektuje ke své škodě početnou existující literaturu jen ve velmi omezeném rozsahu.

25 Václav HOUŽVIČKA, *Návraty sudetské otázky*, Praha 2005.

26 Piotr M. MAJEWSKI, *Sudetští Němci 1848–1948. Dějiny jednoho nacionalismu*, Brno 2014.

sařský orel“ povýšila a rozšířila na studii hlubšího souvislostního porozumění formování agrárního politického tábora (hermeneutický přístup). Ač někteří historikové nemusí souhlasit s tezí, že česká agrární strana a německá agrární strana „starého Rakouska“ byly sesterskými stranami, jež vznikly v prostorech sobě blízkých a oplývaly mnohými společnými zájmy, tak právě rozpracování toho, co obě strany dělilo, tj. nacionální příkop a zápolení vyjádřené příslušností obou stran do opačných „bojových“ táborů, je v Höbeltově studii kontextuálně přesvědčivě vyargumentováno. Autor sleduje působení německých agrárníků v rámci Nacionálního svazu/National Verband. Další jeho zásadní poznatek představuje faktor německé a české agrárníky více zájmově dělicí než tmelící, a sice odlišná vlivová těžiště obou stran (Česká agrární strana zájmově reprezentuje střední a nižší střední vrstvy, kdežto v DAiB vedle středních vrstev hráli nezanedbatelnou roli velkostatkáři, v podstatné míře šlechtičtí). S tím souvisí i další odlišnost obou stran, a to těsnější napojení německých agrárníků na politický establishment.²⁷ Lothar Höbelt tak dal zkoumání německého politického agrarismu nový rozměr, a sice rozměr praktické politiky.

Porozumění roli německého agrarismu v politickém životě a hospodářství

Existuje samozřejmě celá řada prací věnovaných Němcům v českých zemích, kde je pojednán provládní aktivismus. V těchto dílech je pochopitelně Svaz zemědělců více či méně zmíněn. Není však zkoumán jako svébytná entita s vlastním specifickým vývojem a ideovým obsahem, nýbrž jako jeden z hráčů na politické scéně. Tyto práce se principiálně nezabývají politickými tezemi německé agrární strany, spíše se soustředí na klíčové politické osobnosti strany a jejich aktivity (Franz Křepek, Franz Spina, Georg Hanreich, Josef Mayer, Gustav Hacker aj.). V této souvislosti připomínáme z české strany výrazně ideologizovanou z dogmatického marxismu vycházející dvoudílnou monografii autorů Jaroslava Césara a Bohumila ČERNÝ, „Politika německých buržoazních stran v Československu v letech 1918–1938“²⁸ z německé strany seriózní publikaci sociálně demokratického historika Johanna Wolfganga Brügela „Češi a Němci 1918–1938“²⁹ či originální práci profesora univerzity v Kielu Rudolfa Jaworského „Na stráži německví nebo v postavení menšiny? Sudetoněmecký národnostní boj ve vztazích výmarské republiky a ČSR“.³⁰

27 Lothar HÖBELT, *Die Deutsche Agrarpartei in Böhmen vor dem Ersten Weltkrieg*, in: *Boj o půdu. Agrární hnutí a politika 1880–1948*, Střed/Centre, 6. roč., 2/2014, s. 30–46.

28 Jaroslav CÉSAR – Bohumil ČERNÝ, *Politika německých buržoazních stran v Československu v letech 1918–1938*, díl I. (1918–1929), díl II. (1929–1938), Praha 1962.

29 Johann Wolfgang BRÜGEL, *Češi a Němci 1918–1938*, Praha 2006 (Německé vydání: *Tschechen und Deutsche 1918–1938*, München 1967.)

30 Rudolf JAWORSKI, *Na stráži německví nebo v postavení menšiny? Sudetoněmecký národnostní boj ve vztazích výmarské republiky a ČSR*, Praha 2004 (německy pod názvem: *Vorposten oder Minderheit? Der sudetendeutsche Volkstumskampf in den Beziehungen zwischen der Weimarer Republik und der ČSR*, Stuttgart 1977.

V devadesátých letech 20. století se množství seriózních prací o roli Svazu zemědělců v česko-německém diskursu první Československé republiky rozrůstá. Podstatné je, že do něj vážně vstupuje historiografie česká. K obeznalým dílům posouvajícím problematiku česko-německé konfrontace náleží knihy Václava Kurala, jenž významně a pozitivně ovlivnil i ovzduší česko-německé komise historiků.³¹ Václav Kural opatrně klade otazník k prvoplánovým tezím o možnostech smíření Čechů a Němců ve dvacátých letech 20. století. V roce 1999 vydal svou knihu o jazykové otázce v česko-německých vztazích Jaroslav Kučera z Fakulty sociálních věd UK, jenž v této souvislosti připomíná roli předsedy Svazu zemědělců Franze Spiny.³²

Zjevně významnou prací z české strany devadesátých let 20. století, jež je zčásti věnována Bundu der Landwirte je politologicky orientovaná kniha Evy Broklové o politické kultuře německých aktivistických stran v Československu.³³ Broklová svoji analýzu nezaměřila na duchovní ovzduší a ideologii strany, ale na její praktickou politiku, kterou vnímá jako zájmovou pragmatickou politiku. Franz Spina, německý slavista, provádí reálnou politiku, jež má zajistit životní zájmy selského stavu. Racionalita jej vedla k pragmatickému porozumění s českými agrárníky, s nimiž se shodl zejména v oblasti agrárních cel, ale i dalších problémů státní hospodářské politiky. Ač problematiku stavovského agrarismu Broklová detailněji neanalyzuje, připomíná ji jako významné pojítko k české agrární straně a účasti ve vládě. Přesvědčivě je nastíněna konfrontace se Sudetoněmeckou stranou ve třicátých letech. Německý aktivismus autorka prezentuje jako sňatek z rozumu vyjádřený limitovanou loajalitou k československému státu. Ekonomickou spolupráci jako základnu česko-německého porozumění vnímá ve své klasicky strukturálně analytické práci významný německý badatel, v současnosti profesor Univerzity v Salzburgu, Christoph Boyer.³⁴ Ač v detailu zájmové podnikatelské organizace nevztahuje k politickým stranám, svým porozuměním připomíná i nepolitické konfrontace a setkávání německého a českého prostředí jako platformu pro vzájemnou spolupráci.

Po přelomu tisíciletí do česko-německého historického diskurzu o době mezi světovými válkami zahrnujícího i politický agrarismus promluvila monografie s kontroverzním názvem „Odepřená integrace“ Čechošvýcara Ladislava Josefa Berana.³⁵ Autor ji označil za systémovou analýzu sudetoněmecké politiky. Ve skutečnosti jde o práci badatelsky povrchní, postrádající metodologické zázemí,

31 Václav KURAL, *Konflikt místo společenství. Češi a Němci v československém státě (1918–1938)*, Praha 1993; TÝŽ, *Místo společenství konflikt! Češi a Němci ve Velkoněmecké říši a cesta k odsunu (1938–1945)*, Praha 1994.

32 Jaroslav KUČERA, *Minderheit im Nationalstaat. Die Sprachenfrage in den tschechisch-deutschen Beziehungen 1918–1938*, München 1999.

33 Eva BROKLOVÁ, *Politická kultura německých aktivistických stran v Československu 1918–1938*, Praha 1999, kapitola *Bund der Landwirte*, s. 72–86.

34 Christoph BOYER, *Nationale Kontrahenten oder Partner? Studien zu den Beziehungen zwischen Tschechen und Deutschen in der Wirtschaft der ČSR (1918–1938)*, München 1999.

35 Ladislav Josef BERAN, *Odepřená integrace. Systémová analýza sudetoněmecké politiky v Československé republice 1918–1938*, Praha 2009.

jakož i oporu v systematickém pramenném výzkumu. Dílo nevychází ze zkoumání jednotlivých politických subjektů, ale naopak z jejich spolupráce a konfrontace s českým protivníkem, kterému je delimitována hlavní odpovědnost za nezdar německého aktivismu, a tudíž i smírného řešení česko-německých nacionálních sporů. Ty tak nutně musely vyústit v příklonu sudetských Němců k nacionálnímu socialismu.

Badatelské novum z počátku druhého decennia nového tisíciletí k problematice německého agrarismu v českých zemích představuje studie Eduarda Kubů, Jiřího Novotného a Jiřího Šouši o Německé agrární bance v Praze jako instrumentu šíření vlivu Deutsche Agrarpartei in Böhmen v Předlitavsku,³⁶ jehož strategie se zakládá na principu společného ekonomického zájmu německého venkova. Dále je na místě připomenout dvě vědecké publikace vzniklé v česko-německé spolupráci. Jednak jde o sborník věnovaný vůdčí osobnosti Bundu der Landwirte Franzi Spinovi,³⁷ jenž nabízí kritický seriózně pramenně podložený pohled na tuto osobnost z pera téměř dvou desítek českých a německých autorů, jednak o kolektivní monografii, jež se zabývá středoevropským agrarismem a agrárními elitami 19. a 20. století.³⁸ Jedna z jejích studií přímo analyzuje mezinárodní angažmá Bundu der Landwirte.³⁹ Potenciál německých agrárníků v česko-německých vyrovnávacích jednáních před vypuknutím Velké války analyticky zkoumali rovněž Eduard Kubů a Jiří Šouša.⁴⁰

Závěrem

Předkládané historiografické pojednání dokládá potřebu systematického výzkumu německého agrarismu jako politického svorníku německého venkova. Je z něj zřejmé, že větší část historiografických pojednání je deskriptivně popisného, evidenčně výčtového charakteru, jen menší část vyjadřuje cílený výzkum. Přitom je symptomatické, že dějinám německého agrárního hnutí v českých zemích se s výjimkou několika posledních let věnovali převážně badatelé z Německa. Soustředili se na období meziválečné. Kořeny a vývoj ně-

36 Eduard KUBŮ – Jiří NOVOTNÝ – Jiří ŠOUŠA, *Deutsche Agrarbank für Österreich, hospodářský instrument německého politického agrarismu v českých zemích (1912–1919)*, in: *Moderní dějiny* 18, (2010), č. 2, s. 1–22.

37 *Franz Spina (1868–1938). Ein Prager Slavist zwischen Universität und politischer Öffentlichkeit*, Steffen Höhne – Ludger Udolph (Hg.), *Intellektuelles Prag im 19. und 20. Jahrhundert*, Bd.2, Köln – Weimar – Wien 2012; zvláště studii Eduard KUBŮ – Jiří ŠOUŠA, *Franz Spina und der deutsche Agrarismus in den böhmischen Ländern der ersten Jahrzehnte des 20. Jahrhunderts*, s. 141–168.

38 Srov. pozn. 1.

39 Eduard KUBŮ – Jiří ŠOUŠA, *Der deutsch-böhmische Agrarismus – Ausgangspunkt der so genannten Germanischen Grünen Internationalen*, in: *Agrarismus und Agrariten in Ostmitteleuropa*, Eduard KUBŮ – Torsten LORENZ – Uwe MÜLLER – Jiří ŠOUŠA (Hg.), s. 471–523.

40 Eduard KUBŮ – Jiří ŠOUŠA, *Deutsche Agrarpartei in Böhmen a česko-německá vyrovnávací jednání v předvečer Velké války. Příspěvek ke Kazbundopvě reflexi role nejvýznamnější německé občanské společnosti*, in: Karel Kazbunda (ed.), *Kulturní dědictví a mezinárodní právo. Referáty z vědecké konference konané ve dnech 19.–20. dubna 2013 v Jičíně, Z Českého ráje a Podkrkonoší – supplementum 16, Semily – Turnov – Jičín 2013*, s. 160–176.

meckého agrarismu v období habsburské monarchie připomíná Norbert Linz a po něm Lothar Höbelt. Především inspirativní práce Lothara Höbelta vyvolávají sled badatelských otázek, tj. komparaci českých a německých agrárních stran v jejich politických a zájmových zápasech na půdě Říšské rady, zemských sněmů, zájmových organizací, ve veřejném prostoru vůbec a v neposlední řadě v nacionálně profilovaných občanských uskupeních, k nimž se hlásí.

Ústředním tématem meziválečného období se stalo formování aktivismu BdL a jeho vyvrcholení ve druhé polovině dvacátých let. Badatelé se nevěnovali rozkladu sociální základny aktivismu. Žádná práce se detailně nezabývá analýzou sociální klientely, ani analýzami programu s ohledem na ideologii agrarismu. Absentují i programové analýzy agrarismu, jež by korelovaly německé agrární politické programy s vývojem agrarismu českého či jiného. Chybí zpracování vývoje německého agrarismu v kontextu vývoje německého nacionalismu, tj. v kontextu vývoje a politiky německých nacionálních stran v českých zemích (DNP, DNSAP, SdP) a následně pochopitelně i NSDAP. Současná literatura pojednává německý agrarismus jako dějiny politických zápletek a vývoj jeho organizačních struktur v rámci politického systému první ČSR. Badatelé z Německa svůj výzkum zastavili na počátku či v lepším případě na vrcholu německého aktivismu a tak sotva mohou dávat odpovědi na otázky související se ztrátou jeho politické váhy.

Předporozumění pro nacionalismus bylo na německé vesnici vždy, ekonomické důvody spolupráce s českými agrárníky ztrácejí v době světové hospodářské krize na atraktivitě. Ochrannářství, především pak obilní monopol preferovalo české agrární oblasti, české řepářství, obilnářství. Německému chmelařství, dobytkářství, pastvinářství, ovocnářství atd. sloužilo výrazně méně. Zkoumání ekonomického obsahu německého agrarismu v českých zemích jako zásadní komponenty vyjadřující spolu se stavovstvím potenciální most k české agrární straně, potažmo českému venkovu a české politice je teprve na počátku. Je třeba analyzovat nejen ekonomické aktivity „sudetoněmeckých“ subjektů agrárního charakteru, ale i subjektů dalších, zejména průmyslových těžicích z pracovní síly německé vesnice (německá vesnice je nacionalizována německým průmyslem). Bádání je třeba rozšířit chronologicky dopředu i dozadu. Německé venkovské prostředí je třeba studovat na podkladě německých spolků a spolkového života, na podkladě německého tisku – stranického, spolkového apod. Absentuje moderní zpracování německého družstevnictví úzce napojeného, stejně jako v českém případě, na politické struktury. K pochopení venkovské společnosti, vzorců chování a jednání jejích jednotlivých segmentů i programových snah jejích reprezentací lze využít krásnou literaturu. Je třeba zaměřit pozornost rovněž na ego dokumenty – vzpomínky, korespondenci. Vysokou výpovědní hodnotu mají spisy samosprávy a státní správy. Po roce 1918 lze využívat spisy říšskoněmecké provenience vypovídající o podpoře z Německé říše Němcům v zahraničí (Deutsche Stiftung, Auslandsinstitut, Sudetendeutscher Heimatbund atd.). Výzkumy zaměřené primárně na úroveň vrcholovou, na úroveň parlamentů, zemských sněmů, dalších zemských organizací a profilujících

osobnosti by měly nalézt svou protiváhu a také informační zdroje a podněty ve zkoumání agrarismu a agrárních subjektů na úrovni regionální a místní.

Autoři/Authors

Eduard Kubů | Jiří Šouša

eduard.kubu@ff.cuni.cz | doc.sousa@seznam.cz

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav hospodářských a sociálních dějin | Katedra pomocných věd

historických a archivního studia

Nám. Jana Palacha 2

110 00 Praha 1

Prof. PhDr. Eduard Kubů, CSc., (* 1951), je český historik, profesor Univerzity Karlovy v Praze. Zabývá se moderními politickými, hospodářskými a sociálními dějinami českých zemí v evropském kontextu (19. a 20. století). Působí na Ústavu hospodářských a sociálních dějin FF UK, na Unicorn College a na Vysoké škole ekonomické.

Doc. PhDr. Jiří Šouša, CSc., (* 1952), český historik, působící na Katedře pomocných věd historických a archivního studia Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Specializuje se na hospodářské dějiny, zejména historický agrarismus, dějiny bankovníctví aj., dějiny správy a pomocné vědy historické nové doby.

Summary

Historiography of the German Agrarism in the Czech lands in 19th and 20th Centuries

The history of the German agrarian movement in the Czech lands, except the last several years, has been done mainly by the researchers from Germany. They have been focused on the period between the wars. Roots and development of German Agrarism during the Habsburg monarchy remind Norbert Linz and Lothar Höbelt. Especially inspiring work of Lothar Höbelt induce a sequence of research questions, ie. the comparison of Czech and German agrarian parties in their political interest and matches on the soil of the Imperial Council, regional assemblies, interest organizations in the public space and in the National profiled significant civil society groups. The central theme of the interwar period became the formation of BdL activism and its culmination in the second half of the twenties. Investigators did not pay decomposition social basis of activism. Any work does not deal in detail with the analysis of social clientele or program analysis with regard to ideology of Agrarism. There is no program analysis of Agrarism, which would correlate German agrarian political programs with the development of Czech Agrarism or another. Missing is also Ger-

man Agrarism processing development in the context of the development of German nationalism, ie. in the context of development of the policy of the German nationalist parties in the Bohemian lands (DNP, DNSAP, SdP) and then of course the NSDAP. Contemporary literature discusses German Agrarianism as a history of political plots and the development of its organizational structures within the political system of the first Czechoslovak Republic. Researchers from Germany stopped their research at the beginning or in the best case on top of the German activism and so can hardly give answers to questions related to the loss of its political weight. Czech historiography shows on the field exploratory significant debt.

Historiografie zemědělství českých zemí v letech nacistické okupace¹

BARBORA ŠTOLLEOVÁ

Abstrakt/Abstract

Studie zprostředkuje pohled na dosavadní výzkum zemědělství českých zemí v letech nacistické okupace. Jako charakteristický se u badatelů jeví dlouhodobý důraz na pozemkové a osídlovací záležitosti – nacistickou politiku „krve a půdy“, která tvořila jeden z hlavních germanizačních pilířů tohoto prostoru. Tento trend je zřejmý jak u domácích (J. Michl, J. Šprysl, M. Hořejš), tak i zahraničních autorů (I. Heineman, H. Kaienburg). Menší pozornosti se ze strany odborné veřejnosti dostalo proměně zemědělství coby významného národohospodářského sektoru. Obraz o „permanentním úpadku a neutěšeném stavu protektorátního zemědělství“, který zprostředkovali ve druhé polovině 20. století domácí historikové (V. Průcha, J. Pátek, J. Šprysl), se pod zorným úhlem nejnovějšího výzkumu jeví jako extrémní (B. Štolleová).

The study conveys the view of the existing research of the Agriculture of the Czech lands during the Nazi occupation. Researchers seems to focus on long-term land and settlement matters of Nazi policy of «blood and soil» that formed one of the main pillars of germanisation in this space. This trend is evident in both domestic (J. Michl, J. Šprysl, M. Hořejš), as well as foreign authors (I. Heineman, H. Kaienburg). Less attention from the professional historians was payed to the transformations of agriculture as an important national economic sector. The image of «permanent decline and the bad stage of the Protectorate agriculture», which brokered in the second half of the 20th century domestic historians (V. Průcha, J. Pátek, J. Šprysl), with the perspective of the latest research seems extreme (B. Štolleová).

Klíčová slova/Key Words

historiografie, zemědělství, české země, Protektorát Čechy a Morava, pozemková a osídlovací politika

historiography, agriculture, the Czech lands, the Protectorate of Bohemia and Moravia, land and settlement policies

Zemědělství českých zemí v letech nacistické okupace náleží mezi témata, kterým nebyla, přinejmenším ve srovnání s dalšími národohospodářskými ob-

1 Studie vznikla v rámci řešení grantového projektu GA ČR č. P 410/12/0305 s názvem: „Německé agrární hnutí v českých zemích v období habsburské monarchie (Ideologie agrarismu, politika, hospodářství)“ řešeného na FF UK v Praze.

lastmi, ze strany odborné veřejnosti věnována adekvátní pozornost. Pro práce zabývající se hospodářskými aspekty vývoje českých zemí v tomto specifickém údobí, a to až již se jedná o publikace domácí či zahraniční provenience, je totiž typické, že upřednostnily záležitosti hospodářských odvětví přímo spjatých s vedením války, tj. průmyslu (srov. H. E. Volkmann a nejnověji J. Balcar – J. Kučera),² upřely svou pozornost na hospodářský vývoj odstoupeného pohraničí (tzv. Říšská župa Sudety),³ případně reflektovaly pouze specifické aspekty nacistické hospodářské politiky, které měly úzkou vazbu na politiku germanizační. Jedná se především o arizace, které byly v posledních letech zasaženy badatelským bohem a staly se předmětem zevrubného studia autorského týmu Drahomíra Jančíka, Eduarda Kubů, Jiřího Novotného a Jiřího Šouši.⁴ Dosavadní výzkum hospodářství českých zemí v letech nacistické okupace se tak jeví jako celkově značně nevyvážený – na straně jedné zde nalezneme tradičně preferovaná témata, ke kterým již byly napsány desítky, ba stovky studií a na straně druhé “bílá” místa, která “netrpělivě” čekají na své zpracování.

Zjevnou disproporcí ve stavu bádání lze spatřovat i v případě zemědělského sektoru českých zemí, resp. Protektorátu Čechy a Morava. Pro výzkum v této oblasti je dlouhodobě charakteristický důraz na pozemkové a osídlovací záležitosti – nacistickou politiku “krve a půdy” (“*Blut und Bodenpolitik*”).⁵ Ta tvořila v prostředí českých zemí jednu ze dvou hlavních linií okupační politiky na úseku zemědělství (vedle tzv. autarkně-exploatační linie) a současně jeden z hlavních germanizačních pilířů tohoto prostoru. Do popředí badatelského

- 2 Hans Erich VOLKMANN, *Ökonomie und Expansion, Grundzüge der NS-Wirtschaftspolitik. Ausgewählte Schriften*, München 2003; Jaromír BALCAR – Jaroslav KUČERA, *Von der Rüstkammer des Reiches zum Maschinenwerk des Sozialismus. Wirtschaftslenkung in Böhmen und Mähren 1938 bis 1953*, Veröffentlichungen des Collegium Carolinum, Band 128, München 2013.
- 3 K hospodářskému vývoji odtrženého pohraničí především Wolfgang BRAUMANDL, *Die Wirtschafts- und Sozialpolitik des Deutschen Reiches im Sudetenland 1938–1945*, Nürnberg 1985; Václav KURÁL – Zdeněk RADVANOVSKÝ a kol., „Sudety“ pod hákovým křížem, Ústí n. Labem 2002, s. 209–239; Volker ZIMMERMANN, *Sudetští Němci v nacistickém státě. Politika a nálada v Říšské župě Sudety (1938–1945)*, Praha 2004, s. 159–192 a dále celá řada příspěvků publikovaných v edici Historie okupovaného pohraničí (ed. Z. Radvanovský).
- 4 Drahomír JANČÍK – Eduard KUBŮ, „Arizace“ a arizátoři. *Drobný a střední židovský majetek v úvěrech Kreditanstalt der Deutschen (1939–45)*, Praha 2005; dále práce kolektivu autorů Drahomír JANČÍK – Eduard KUBŮ – Jiří NOVOTNÝ – Jiří ŠOUŠA, *Arizace a germanizace cenných papírů jako instrument k potlačení židovského a českého elementu ve velkopodnikatelském hospodářství Protektorátu Čechy a Morava a Říšské župě Sudety*, výstup vědeckého projektu Ministerstva zahraničních věcí ČR (projekt RB/19/02); TÍŽ, Zrůdný monopol. “Hadega” a její obchod drahými kovy a drahokamy za druhé světové války, Tereziánské studie a dokumenty 2001, Praha 2001, s. 249–307; Drahomír JANČÍK – Eduard KUBŮ – Jiří ŠOUŠA (unter Mitarbeit von Jiří NOVOTNÝ), *Arisierungsgewinnler. Die Rolle der Deutschen Banken bei der “Arisierung” und Konfiskation jüdischer Vermögen im Protektorat Böhmen und Mähren (1939–1945)*, Wiesbaden 2011.
- 5 K systému hodnot agrární společnosti, který R. W. Darré prosadil do oficiální nacistické politiky srov. Richard Walther DARRÉ, *Das Bauerntum als Lebensquell der Nordischen Rasse*, München 1929; TÝŽ, *Neuadel aus Blut und Boden*, München 1937; TÝŽ, *Um Blut und Boden: Reden und Aufsätze*, München 1939. Srov. též Miloš HOŘEJŠ – Barbora ŠTOLLEOVÁ, *Politika “krve a půdy”*, in: D. Jančík – E. Kubů (edd.), *Nacionalismus zvaný hospodářský. Střety a zápas o nacionální emancipaci/převahu v českých zemích 1859–1945*, Praha 2011, s. 535–561.

zájmu se téma pozemkové a osídlovací politiky dostalo již v šedesátých letech 20. století, kdy vznikla celá řada studií zabývajících se nacistickými plány na germanizaci česko-moravského prostoru, a to jak v odstoupeném pohraničí, tak i ve vnitrozemí. Práce Čestmíra Amorta,⁶ Antonína Ševčíka,⁷ Antonína Haase⁸ a Zdeňka Antoše⁹ doplnily studie zabývající se právními aspekty záboru půdy a jejím převodem do rukou německých osídlenců z pera Jaroslava Michla¹⁰ a Jaroslava Šprysla.¹¹ Řada dílčích studií blíže analyzovala budování německých vojenských prostorů.¹² K osvětlení procesu germanizace půdy přispěly od osmdesátých let odborné práce Miroslava Kárného a Jaroslavy Milotové, jakož i edice dokumentů připravené touto autorskou dvojicí či dalšími autorskými kolektivy.¹³

Devadesátá léta 20. století a první dekáda 21. století dále fixovala badatelský zájem o zemědělství českých zemí primárně do oblasti majetkových přesunů. Germanizací českomoravského prostoru se zevrubně zabýval Petr Němec,¹⁴

-
- 6 Čestmír AMORT, *Nacistické plány na poněmčení středních Čech*, in: *Středočeské kapitoly z dějin okupace 1939–1942*, Praha 1965; Čestmír AMORT, *Drang nach Osten. Pangermánské plány na vyhubení slovanských národů*, Praha 1971.
  - 7 Antonín ŠEVČÍK, Germanizační činnost brněnských nacistických úřadů v letech 1939–1945, Brno v minulosti a dnes VII, Brno 1965, s. 26–34.
  - 8 Antonín HAAS, *Vyvláštňování české půdy na Československu za okupace*, Jihočeský sborník historický 31, 1962, s. 172–177; TÝŽ, *Prameny k dějinám vysídlených území v tzv. Protektorátu Čechy a Morava*, in: *Acta Regionalia – Sborník vlastivědných prací*, Praha 1965, s. 128–135.
  - 9 Zdeněk ANTOŠ, *Blut und Boden – ke "konečnému řešení" národnostní otázky v sudetské župě*, Slezský sborník 64, 1966, s. 28–59.
  - 10 Jaroslav MICHLE, *Nacistické zásahy do české pozemkové držby za okupace (normativní obraz)*, Právněhistorické studie 13, 1967, s. 229–258.
  - 11 Jaroslav ŠPRYSL, *K problematice postavení českého rolnictva v letech 1939–41*, *Historie a vojenství* 16, 1967, s. 593–630.
  - 12 Mj. Stanislav KOKOŠKA, *Cvičiště zbraní SS Böhmen, 1942–1945*, in: *Sborník vlastivědných prací Podblanicka 27*, 1986, s. 271–298; Stanislav STANĚK, *Evakuace území mezi Vlavou a Sázavou za okupace*, in: *Sborník vlastivědných prací z Podblanicka 14*, 1973, s. 179–203.
  - 13 Miroslav KÁRNÝ, *Generální plán Východ*, *Československý časopis historický* 1977, č. 3, s. 345–382; TÝŽ, *Kolik verzí má generální plán Východ?*, in: *Sborník k problematice dějin imperialismu* 11, 1981, s. 229–257; TÝŽ, *K politické anatomii Konstantina von Neurath. Čas mezi úřadem ministerským a protektorským*, in: *Sborník k problematice dějin imperialismu* 18, 1985, s. 241–293; Miroslav KÁRNÝ – Jaroslava MILOTOVÁ, *Anatomie okupační politiky hitlerovského Německa v "Protektorátu Čechy a Morava"*, *Dokumenty z období říšského protektora Konstantina von Neuratha*, in: *Sborník k problematice dějin imperialismu* 21, Praha 1987; TÝŽ, *Od Neuratha k Heydrichovi*, *Sborník archivních prací* 39, č. 2, s. 281–294; Miroslav KÁRNÝ – Jaroslava MILOTOVÁ – Margita KÁRNÁ, *Protektorátní politika Reinharda Heydricha*, Praha 1991.
  - 14 Petr NĚMEC, *Český národ a nacistická teorie germanizace prostoru*, *Český časopis historický* 88, 1990, č. 4, s. 535–558; TÝŽ, *Die Lage der Deutschen Nationalität im Protektorat Böhmen und Mähren unter dem Aspekt der "Eindeutschung" dieses Gebiets*, *Bohemia* 32, 1991, č. 2, s. 66–100.

Břetislav Tvarůžek,¹⁵ Stanislav Šisler¹⁶ a několik studií (především z pera Josefa Bartoše) bylo publikováno v ústeckém sborníku “Historie okupovaného pohraničí” pod redakcí Zdeňka Radvanovského.¹⁷ Činnost osídlovacích společností, jakož i celkový mechanismus osídlovací politiky se stal dlouhodobě těžištěm badatelského zájmu Miloše Hořejše.¹⁸ Pozemková a osídlovací politika v Protektorátu Čechy a Morava se stala i předmětem zájmu zahraničních historiků, jmenovitě Isabely Heinemann a Hermanna Kaienburga, kteří se zabývali hospodářskými aktivitami SS na tomto území.¹⁹

Tradiční akcent na pozemkovou a osídlovací politiku potvrdila i vědecká konference v Uherském Hradišti v roce 1996 věnovaná československému zemědělství v letech druhé světové války. K této problematice přispěli Jan Rychlík a Gustav Novotný.²⁰ Dokonce i přední historička hospodářských dějin Alice Teichová, která zpracovávala problematiku nacistické hospodářské politiky v protektorátě o dva roky později v rámci prestižní publikace “Die Neuordnung Europas, NS-Wirtschaftspolitik in den besetzten Gebieten” pod redakcí R. J. Overlyho, G. Otty a J. Houwink Ten Cate, se v rovině zemědělství

-
- 15 Břetislav TVARŮŽEK, *Wehrmacht proti českému lidu a za upevnění německví v protektorátě*, Historie a vojenství 43, č. 2, 1994, s. 87–131; TÝŽ, *Wehrmacht v protektorátě Čechy a Morava do roku 1941 (od dubna 1939 do podzimu 1941)*, Historie a vojenství 41, č. 5, 1991, s. 66–100; TÝŽ, *Okupace Čech a Moravy a vojenská správa (15. březen až 15. duben 1939)*, in: Historie a vojenství 42, č. 3 a 4, 1992, s. 30–65.
- 16 Stanislav ŠISLER, *Německá kolonizace českých zemí v letech 1941–1942*, Český lid 71, 1984, č. 2, s. 216–223
- 17 Josef BARTOŠ, *Organizační zajištění a realizace tzv. posilování německví v říšskoněmecké župě Sudety 1938–1945*, in: Zdeněk Radvanovský (ed.), *Historie okupovaného pohraničí 1938–1945*, díl 4., Ústí nad Labem 1999.
- 18 Miloš HOŘEJŠ, *Spolupráce Böhmisches-Mährische Landgesellschaft, Bodenamt für Böhmen und Mähren a Volksdeutsche Mittelstelle na germanizaci české půdy na Mělnicku a Mladoboleslavsku (1939–1945)*, in: Tereziánské listy 34 (2006), s. 94–95; TÝŽ, *Zábory české půdy a její následná germanizace, Deutsche Ansiedlungsgesellschaft na Mělnicku (1942–1945)*, in: Jan Hájek – Drahomír Jančík – Eduard Kubů (edd.), *O hospodářskou národní državu. Úvahy o českém a německém hospodářském nacionalismu v českých zemích*. Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et historica 1/2005. Studia historica LIX, Praha 2009, s. 247–263; TÝŽ, *Kladenská kolonie “Siedlung” jako příklad politické instrumentalizace architektury*, in: Kladno minulé a budoucí, Kladno 2007, s. 65–76; TÝŽ, *Aplikace nacionálněsocialistické architektury v českých zemích v l. 1938–1945*, in: *Rozpravy Národního technického muzea, Dějiny vědy a techniky* 15, 2007, s. 45–71; Miloš HOŘEJŠ – Barbora ŠTOLLEOVÁ, *Politika „krve a půdy“*, in: D. Jančík – E. Kubů (edd.), *Nacionalismus zvaný hospodářský. Střety a zápasy o nacionální emancipaci/převahu v českých zemích 1859–1945*, Praha 2011, s. 535–561.
- 19 Hermann KAIENBURG, *Die Wirtschaft der SS*, Berlin 2003, s. 313; Isabel HEINEMANN, *„Rasse, Siedlung, deutsches Blut“*, *Das Rasse- und Siedlungshauptamt der SS und die rassenpolitische Neuordnung Europas*, Göttingen 2003.
- 20 Gustav NOVOTNÝ, *Konfiskace a uvalování vnucených správ na pozemkový majetek velkostatků v českých zemích v době nesvobody 1938–1945*, in: B. Rašticová (ed.), *České a slovenské zemědělství v letech 2. světové války*, Sborník příspěvků z mezinárodní konference konané v Uherském Hradišti ve dnech 17.–18. 4. 1996, Studie Slovákého muzea 1, Uherské hradiště 1996, s. 51–60; Jan RYCHLÍK, *Změny v pozemkové držbě v českých zemích v letech 1938–1945*, tamtéž, s. 17–25

v podstatě omezila na fenomén germanizace půdy.²¹ Nejinak je tomu i v případě syntézy dějin zemědělství českých zemí Antonína Kubačáka “Dějiny zemědělství v českých zemích” z roku 1995. Autor v ní jednoznačně akcentoval problematiku pozemkovou a osídlovací, čímž zcela zatlačil do pozadí zemědělství jako hospodářský sektor. Ani jeho nejnovější syntéza “Dějiny zemědělství v Čechách a na Moravě”, kterou připravil společně s Magdalenou Beranovou v roce 2010, nepřinesla v tomto směru kvalitativní změnu.²²

Domácí výzkum přinesl v minulém století pouze několik dílčích studií, které na české zemědělství v letech nacistické okupace nahlížely pod jiným zorným úhlem než byla právě pozemková a osídlovací politika. Žádná z nich nezachytila komplexně proměny zemědělství coby významného národohospodářského sektoru, ať už se jedná o změny v jeho produkční funkci (objem i intenzita), řízení zemědělského sektoru (správa, management na všech úrovních), trhu či kontext vytěžení českého zemědělství ve prospěch Třetí říše (exploatační politika). Jaroslav Šprysl v šedesátých letech jako jediný blíže definoval cíle nacistické zemědělské politiky v protektorátu a vystihl jejich dvojakost – odlišil linii autarkně-exploatační politiky a linii politiky pozemkové a osídlovací. Dále se však tomuto problému nevěnoval a soustředil se na úzce vymezenou problematiku zemědělských pracovních sil v protektorátu a na sociální dopady okupace pro zemědělské dělnictvo.²³ V tomto směru se jeho zájem tematicky protnul s výzkumem Václava Průchy. Ten na počátku sedmdesátých let publikoval studii “Změny v sociální struktuře československé společnosti v letech 1938–1945”, ve které poukázal na rozporuplné trendy v okupační politice na úseku zemědělských pracovních sil: na straně jedné systematické úsilí o zajištění pracovních sil pro zemědělství a na straně druhé kolizi této politiky s nucenými náborů do říše.²⁴

21 Alice TEICHOVÁ, *Instruments of Economic Control and Exploitation: the German Occupation of Bohemia and Moravia*, in: R. J. Overy – G. Otto – J. Houwink Ten Cate (Hg.), *Die Neuordnung Europas, NS- Wirtschaftspolitik in den besetzten Gebieten*, Berlin 1997, s. 83–108. Teichové příspěvek byl s mírnými obměnami publikován o rok později i v českém jazyce. Alice TEICHOVÁ, *Německá hospodářská politika v českých zemích v letech 1939–1945*, Studie z hospodářských dějin č. 1, Praha 1998.

22 Antonín KUBAČÁK, *Dějiny zemědělství v českých zemích*, II. díl (1900–1989), Praha 1995; Magdaléna BERANOVÁ – Antonín KUBAČÁK, *Dějiny zemědělství v Čechách a na Moravě*, Praha 2010, s. 370–373. Z dalších Kubačákových prací, které se dotýkají období nacistické okupace srov. Antonín KUBAČÁK, *Ministerstvo zemědělství v letech 1918–1948*, Praha 2005; TÝŽ, *Činnost Svazu československých velkostatkářů v letech 1919–1943*, Sborník archivních prací 37 (č. 2), 1987, s. 325–373.

23 Jaroslav ŠPRYSL, *K problematice postavení českého rolnictva v letech 1939–41*, *Historie a vojenství* 16, 1967, s. 593–630; TÝŽ, *Zemědělské dělnictvo v Čechách za okupace*, Praha 1971; TÝŽ, *Čeští rolníci v boji proti nacistické agrární politice na počátku okupace*, in: *Slovenské národní povstání a náš odboj*, Praha 1975, s. 160–175.

24 Václav PRŮCHA, *Změny v sociální struktuře československé společnosti v letech 1938–1945*, *Vědecká sdělení* č. 33, Praha 1970, s. 67–69.

Do popředí zájmu Václava Průchy a Jaroslava Pátka se v šedesátých letech dostal protektorátní systém válečného řízeného hospodářství v zemědělství.²⁵ Oba autoři vysvětlili základní principy fungování tohoto systému, jeho instituce a kompetence. Konkrétní opatření, která byla v jeho rámci přijata, však více méně ponechali stranou. Ačkoliv si jasně uvědomovali význam direktivního řízení ekonomiky pro realizaci nacistických cílů v protektorátním zemědělství, tedy možnost detailního řízení hospodářského procesu, řízení výroby, distribuce i spotřeby, ani jeden z nich se blíže nezabýval otázkou, jakým způsobem byl tento systém instrumentalizován německým zájmům. Jaroslav Pátek se problematiky germanizace protektorátních správních struktur v zemědělství dotkl pouze v rovině ovládnutí zemědělského družstevnictví nacisty. Podobně i ve studiích věnovaných správnímu vývoji v Protektorátu Čechy a Morava (P. Maršálek, J. Milotová, S. Šisler)²⁶ – zůstalo řízení zemědělského sektoru ve špičce nacistického okupačního aparátu a germanizace zemědělské správy blíže neobjasněno. Bádání v tomto směru posunula kupředu teprve dvojice autorů Jiří Novotný a Jiří Šouša, kteří demonstrovali germanizační proces v zemědělství na příkladu Agrární (za okupace Zemědělské) banky.²⁷

Ponecháme-li stranou publikace, které bilancovaly dopady nacistické okupace pro české hospodářství bezprostředně po skončení okupace,²⁸ výsledkům protektorátní zemědělské výroby se jako první věnoval historik Jaroslav

- 25 Václav PRŮCHA, *Základní rysy válečného řízeného hospodářství v českých zemích v letech nacistické okupace*, *Historie a vojenství* 16, 1967, s. 215–239. Václav PRŮCHA – Rudolf OLŠOVSKÝ, *Vliv nacistické okupace na československé hospodářství*, in: *Nacistická okupace Evropy 1–3. Sborník referátů z III. Mezinárodního kongresu dějin evropského odboje v Karlových Varech v září 1963*, Praha 1966, s. 43–103; Václav PRŮCHA, *Včlenění českého zemědělství do systému válečného řízeného hospodářství nacistického Německa*, in: B. Rašticová (ed.), *České a slovenské zemědělství v letech 2. světové války*, *Studie Slovákého muzea 1*, Uherské Hradiště 1996, s. 29–33; TÝŽ, *Včlenění českých zemí a Slovenska do nacistického velkoprostorového hospodářství*, in: J. Němeček a kol., *Československo a krize demokracie ve střední Evropě ve 30. a 40. letech XX. století. Hledání východisek a krizí*, Praha 2010, s. 359–373; Jaroslav PÁTEK, *České zemědělství v období imperialismu*, *Sborník pedagogické fakulty Univerzity Karlovy, Historie IV.*, Praha 1975; TÝŽ, *Zemědělství za okupace*, *Dějepis a zeměpis ve škole 7*, 1964–1965, s. 180–183.
- 26 Pavel MARŠÁLEK, *Protektorát Čechy a Morava. Státoprávní a politické aspekty nacistického okupačního režimu v českých zemích 1939–1945*, Praha 2002; Jaroslava MILOTOVÁ, *Heydrichova správní reforma v kontextu správněpolitického vývoje českých zemí v letech nacistické okupace*, disertační práce, FF UK, Praha 1988; Stanislav ŠISLER, *Příspěvek k vývoji i organizaci okupační správy v českých zemích v letech 1939–1945*, *Sborník archivních prací* 13 (č. 2), 1963, s. 46–95; TÝŽ, *Studie k organizaci a působnosti nacistické okupační správy v českých zemích v letech 1939–1945*, *Sborník archivních prací* 22 (č. 1), 1972, s. 183–220.
- 27 Jiří NOVOTNÝ – Jiří ŠOUŠA, *Banka ve znamení zeleného čtyřlístku. Agrární banka 1911–1938 (1948)*, Praha 1996; TÝŽ, *K úvěrování českého zemědělství v letech 1939–1945. Agrární neboli Zemědělská banka v době okupace*, in: B. Rašticová (ed.), *České a slovenské zemědělství v letech 2. světové války*, *Sborník příspěvků z mezinárodní konference konané ve dnech 17. a 18. 4. 1996 v Uherském Hradišti*, *Studie Slovákého muzea 1*, Uherské Hradiště 1996, s. 85–89.
- 28 Leopold CHMELA, *Hospodářská okupace Československa, její metody a důsledky. Znalecký posudek v procesu s K. H. Frankem*, Praha 1946, s. 77–89; *Státní hospodaření za války a po revoluci, Výklad ministra financí Dr. Vavro Šrobára k státnímu rozpočtu za rok 1946 a původní zpráva ministerstva financí*, Praha 1946, s. 77.

Pátek.²⁹ Výsledky demonstroval na srovnání dat Ústředního statistického úřadu o stavu zemědělské výroby z let předokupačních (1937–1938) a stavu z období bezprostředně po okupaci (1945–1946). Tím se, jak sám uvedl, chtěl vyhnout problematické výpovědní hodnotě dat z let nacistické okupace vzhledem k existenci rozsáhlého černého trhu a záměrnému zatajování produkce před okupanty.³⁰ Na základě těchto údajů interpretoval Jaroslav Pátek důsledky okupace pro české zemědělství jako velmi tíživé, kdy došlo k drastickému poklesu ve stavu zvířat – jmenovitě u vepřů o 34,6 % – a k poklesu výkonnosti v živočišné výrobě o téměř 50 %. Tento pokles zemědělské výroby Jaroslav Pátek blíže nevysvětlil, ačkoliv je zjevné, že si možné příčiny tohoto trendu jasně uvědomoval. Do výsledků zemědělství se promítly mj. nedostatek mechanizačních prostředků, opotřebením strojů a nářadí, nedostatek hnojiv, nedostatek pracovních sil i válečné škody. Jaroslavu Pátkovi vyhodnocení údajů z let 1938 a 1945 sice umožnilo srovnání stavu zemědělství před a po okupaci, neumožnilo mu však interpretovat výsledky nacistické zemědělské politiky v protektorátu. Tímto způsobem zůstaly zcela opominuty určité vývojové tendence – dynamika vývoje okupačních let, specifika vývoje okupovaného pohraničí a vnitrozemí, nemluvě o skutečnosti, že se na stavu hospodářství celého území, zemědělství nevyjímaje, významně podepsaly události v závěrečné fázi války (válečné operace, přechod osvobozených armád).

Podobný obraz o stavu zemědělství a o zemědělské výrobě v letech nacistické okupace podal i Václav Průcha a Jaroslav Šprysl. Václav Průcha, který výsledky svého bádání prezentoval v osmdesátých letech i na mezinárodní úrovni – v roce 1982 byl problematice zemědělství v období druhé světové války věnován Kongres hospodářských dějin v Budapešti³¹ – pracoval na rozdíl od Jaroslava Pátka se statistickými údaji pro protektorát.³² Mezi vybranými ukazateli zemědělské výroby vyčíslil pokles objemu zemědělské produkce ve srovnání let 1939 a 1944 u obilovin o téměř 30 %, okopanin o 22 %, luštěnin o téměř 40 %. Pouze částečně byl tento pokles kompenzován nárůstem objemu produkce olejnin a přadných rostlin. V živočišné produkci – u masa z porážek, počtu porážek, ve výrobě mléka, snůšce vajec – hodnotil Václav Průcha výsledky jako propad na téměř 50 %. Možné příčiny tohoto poklesu Václav Průcha podobně jako Jaroslav Pátek sice obecně pojmenoval, avšak blíže nevysvětlil. Celkový

29 J. PÁTEK, *České zemědělství*, s. 77–83; TÝŽ, *Zemědělství za okupace*, s. 123.

30 Značné úskalí představuje i omezená možnost srovnání údajů z let předmnichovské republiky s údaji Protektorátu vzhledem k nekompatibilitě území. Neúplnost dat k počátku okupace byla sice částečně kompenzována dodatečnými kvalifikovanými přepočty Ústředního statistického úřadu na plochu pozdějšího protektorátu, s těmito údaji je však nutno pracovat velmi obezřetně.

31 Václav PRŮCHA, *Landwirtschaft und Ernährung in der Tschechoslowakei während des 2. Weltkrieges*, Studia Historiae Oeconomicae 17, 1982, s. 87–100.

32 Pro protektorátní období jsou zásadní data Ústředního statistického úřadu, který publikoval výsledky svého šetření ve Statistickém zpravodaji a Statistické ročenice (Statistisches Jahrbuch). Zemědělský ústav účetnicko-spravovědný, který prováděl statistické šetření v oblasti zemědělství v období předmnichovské republiky, byl v období okupace značně omezen. Jeho čtvrtletní vycházející “Zprávy zemědělského ústavu účetnicko-spravovědného” byly již na počátku okupace zastaveny a ústav prováděl pouze dílčí šetření (průzkum cen).

výkon protektorátního zemědělství se pokusil kvantifikovat i J. Krejčí v rámci své širší studie věnované válečnému řízenému hospodářství v protektorátu, která byla otištěna v trojdielných dějinách východní Evropy “The Economic History of Eastern Europe 1919–1975” pod redakcí M. C. Kasera a E. A. Radice. Jaroslav Krejčí doložil klesající podíl zemědělství na tvorbě národního důchodu v letech 1939–1944 z 19,6 % na 13,6 %. Pokles produkce doložil na poklesu objemu produkce deseti nejvýznamnějších položek, u kterých došlo do roku 1943 k propadu o více než 30 %.³³ Znovu se tak potvrdil obraz o permanentním úpadku a neutěšeném stavu protektorátního zemědělství, který byl v roce 2004 v nezměněné podobě zakomponován i do nejnovější syntézy hospodářských a sociálních dějin (“Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918 – 1992”) pod redakcí Václava Průchy.³⁴

Náhled zprostředkovaný domácími historiky V. Průchou, J. Pátkem a J. Krejčím není v souladu s tím, co na počátku padesátých let 20. století naznačila obsáhlá práce německého historika Karla Brandta, která se komparativně zabývala nacistickou zemědělskou politikou ve vztahu k jednotlivým okupovaným územím. Tato práce zůstala domácími historiky zjevně nepovšimnuta, přičemž jako jediná alespoň v základních rysech charakterizovala nejvyšší úroveň nacistické zemědělské správy v protektorátu, tedy vznik a činnost skupiny “Ernährung und Landwirtschaft” v rámci Úřadu říšského protektora (později Německého státního ministerstva), a rovněž šířeji vymezila charakter okupační politiky na úseku zemědělství. Brandtova práce nahlížela protektorátní zemědělství z pohledu okupačních zájmů. Karl Brandt sice konstatoval pokles výkonnosti protektorátního zemědělství, celkově však nacistickou zemědělskou politiku v protektorátu interpretoval jako “one of the outstanding examples of german technical assistance and honest effort to achieve better organization and permanent improvements” tedy jeden z pozoruhodných příkladů německé podpory a ryzího úsilí dosáhnout lepší organizace a trvalého pokroku. Toto tvrzení podpořil informacemi o říšském dovozu do protektorátu ve formě potravin, hnojiv, uznaných osiv, plemenných koní, býků, ovcí, vepřů i koz a traktorů.³⁵

Ačkoliv K. Brandt neuvedl zdroj těchto informací, jeho tvrzení o nacistickém “zvelebovacím” úsilí v protektorátním zemědělství podpořily i dílčí práce domácích zemědělských historiků (aniž by s Brandtovou prací pracovaly), jmenovitě Lumíra Loudila a Zdeňka Kolečky. L. Loudil se zevrubně zabýval vývojem živočišné výroby v českých zemích v období let 1900–1945. Z jeho výkladu jasně vyplývá, že v letech nacistické okupace dochází ke změnám, které dlouhodobě modifikovaly charakter chovného stáda, tedy především ke změnám chovných

33 Jaroslav KREJČÍ, *The Bohemian-Moravian War Economy*, in: M. C. Kaser – E. A. Radice (edd.), *The Economic History of Eastern Europe 1919–1975*, vol. II, *Interwar Policy, the War and Reconstruction*, Oxford 1986, s. 452–492.

34 Václav PRŮCHA a kol., *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*, I. díl (1918–1945), Brno 2004, s. 482–484.

35 Karl BRANDT, *Management of Agriculture and Food in the German Occupied and other Areas of Fortress Europe*, Stanford 1953, s. 365 a 377.

plemen vepřů a koní.³⁶ Tyto změny nehodnotí negativně. Z. Kolečka, který podrobně pojednal o ochraně rostlinné výroby v letech 1900–1945, nejenže nevnímal ostrou hranici mezi opatřeními v letech předmnichovské republiky a obdobím nacistické okupace, nýbrž chápal období nacistické okupace za jisté završení, či korunovací ochranářských iniciativ v zemědělské výrobě. Kvalitativní změnu spatřoval nejen v rozšiřování systému ochrany na větší množství nákaz či škůdců, především však v zavedení opatření preventivních, jakými bylo například povinné moření osiva.³⁷

Při hodnocení výsledků protektorátní zemědělské výroby v kontextu nacistického úsilí o exploataci, tedy vytěžení zemědělského potenciálu ve prospěch Německé říše, se práce domácích historiků v podstatě omezily na sumární bilanci obchodního styku mezi protektorátem a říší v letech 1939–1945. Údaje o dovezeném a vyvezeném množství produktů vyživovacího hospodářství nebyly konfrontovány s údaji z dalších okupovaných území, čímž ztratily takto prezentované informace na plastičnosti. Nepostíženy zůstaly změny ve struktuře dovozu a vývozu v jednotlivých letech a zcela bez komentáře zůstal na první pohled zajímavý údaj o výrazné pasivitě obchodní bilance protektorátu s říší v zemědělském obchodě v roce 1941 (368,2 mil K). Ze zahraničních autorů podali zevrubnější informaci ohledně exploatace protektorátního zemědělství Karl Brandt v již zmiňované práci z padesátých let a Dietrich Eichholtz ve své studii „Die Ausbeutung der Landwirtschaft der faschistisch besetzten Gebiete durch die Okkupanten und die Taktik der materiellen Korruption in Deutschland während des zweiten Weltkrieges“ publikované v letech osmdesátých.³⁸ Z údajů prezentovaných Brandtem vysvítá, že Protektorát Čechy a Morava patřil v prvních třech letech mezi země s výrazným importem potravin z Německa a teprve v letech 1943 a 1944 se projevilo exploatační úsilí. Importy tuků do protektorátu se nezastavily až do konce války a protektorát v tomto směru představoval mezi ostatními okupovanými teritorii naprostou výjimku. Při přepočtu dodávek masa (včetně živých zvířat), tuku a obilnin na „obilní ekvivalent“ („grain equivalent“) byla obchodní bilance v oblasti zemědělských produktů mezi protektorátem a říší v prvních třech letech pasivní a stejně tak i v celkovém součtu pěti válečných let. Zjevně nejvýznamnější vývozní položkou byl v celém období okupace cukr.

---

36 Lumír LOUDIL, *Vývoj živočišné výroby v českých zemích v období monopolního kapitalismu (1900–1945)*, in: L. Loudil – Z. Kolečka, *Kapitoly z dějin zemědělství a lesnictví, Prameny a studie 25*, Praha 1983. Podobné údaje publikoval na konci okupace přední úředník protektorátního ministerstva zemědělství Siegfried WIARDA, *Chov hospodářských zvířat v Čechách a na Moravě*, Sběrka Lepší hospodaření, sv. 39, Praha 1944; TÝŽ, *Dobrá dojnice*, Sběrka Lepší hospodaření, sv. 64, Praha 1944.

37 Zdeněk KOLEŠKA, *Vývoj ochrany rostlin 1900–1945*, in: L. Loudil – Z. Kolečka, *Kapitoly z dějin zemědělství a lesnictví, Prameny a studie 25*, Praha 1983.

38 Dietrich EICHHOLTZ, *Die Ausbeutung der Landwirtschaft der faschistisch besetzten Gebiete durch die Okkupanten und die Taktik der materiellen Korruption in Deutschland während des zweiten Weltkrieges*, *Studia historiae oeconomicae* 17, 1982, s. 153–171.

Oživení badatelského zájmu o české zemědělství v letech nacistické okupace přinesla vědecká konference konaná v roce 1996 v Uherském Hradišti, z níž vzešel i sborník prací.³⁹ Vedle již tradičních témat (pozemková a osídlovací politika) se zde objevila témata zcela nová. Nové náhledy na problematiku přinesly studie Lubomíra Slezáka o představách československé exilové vlády v Londýně o poválečném uspořádání zemědělství, Vlastislava Laciny k programu agrárníků středoevropských zemí v londýnské emigraci za druhé světové války a již zmiňovaná studie Jiřího Novotného a Jiřího Šouši k dějinám Agrární (za války Zemědělské) banky.

Jedním z největších přínosů konference se stalo uvědomění si evropského rozměru a nutnosti komparovat protektorátní zemědělství v letech nacistické okupace v širším kontextu velkoprostorového hospodářství. Není totiž pochyb o tom, že v letech nacistické okupace procházelo hospodářství okupovaných zemí na jedné straně obdobnou transformací a řešilo i velmi podobné problémy, zároveň však v každém z těchto území nabývala nacistická politika specifické rysy. Nejnověji byla tato problematika zpracována v již zmiňované kolektivní publikaci pod redakcí Richarda J. Overyho, G. Otty a J. Houwink Ten Kate "Die Neuordnung Europas",⁴⁰ ze starších prací nabídla zdařilou typologii polského historika Waclawa Długoborského ohledně diverzifikovaného přístupu nacistů k jednotlivým okupovaným regionům.⁴¹ Na nutnost tohoto širšího srovnání upozornila na zmiňované konferenci v Uherském Hradišti Jana Burešová, která se zabývala paralelami v postavení zemědělské výroby a zemědělců v zemích ovládaných Německem⁴² a Václav Průcha, který věnoval svůj příspěvek inkorporaci, tedy včlenění českého zemědělství do velkoprostorového hospodářství.⁴³

Některých specifických aspektů zemědělského vývoje se v době nejnovější dotkla rovněž Dana Musilová ve svých příspěvcích k problematice zásobování a výživy protektorátního obyvatelstva a řešení bytové otázky zemědělského dělnictva.⁴⁴

Protektorátní zemědělství se v první dekádě tohoto století stalo i předmětem dizertačního výzkumu autorky tohoto příspěvku, Barbory Štolleové.⁴⁵ Cílem

39 Blanka RAŠTICOVÁ (ed.), *České a slovenské zemědělství v letech 2. světové války*, Sborník příspěvků z mezinárodní konference konané ve dnech 17. a 18. 4. 1996 v Uherském Hradišti, Studie Slovákého muzea 1, Uherské Hradiště 1996.

40 R. J. OVERY – G. OTTO – J. HOUWINK TEN CATE (Hg.), *Die Neuordnung Europas, NS-Wirtschaftspolitik in den besetzten Gebieten*, Berlin 1997.

41 Waclaw DLUGOBORSKI, *Economic policy of the Third Reich in occupied and dependent countries 1938–1945. An attempt at a typology*, *Studia Historiae oeconomicae* 15, 1980, s. 179–212.

42 Jana BUREŠOVÁ, *Zemědělství v zemích ovládaných za 2. světové války Německem*, in: B. Rašticová (ed.), *České a slovenské zemědělství v letech 2. světové války*, Sborník příspěvků z mezinárodní konference konané ve dne 17. a 18. 4. 1996 v Uherském Hradišti, Studie Slovákého muzea 1, Uherské Hradiště 1996, s. 135–140.

43 V. PRŮCHA, *Včlenění českého zemědělství do systému řízeného hospodářství*, s. 29–33.

44 Dana MUSILOVÁ, *Zásobování a výživa českého obyvatelstva v podmínkách válečného řízeného hospodářství (1939–1945)*, Slezský sborník 89, 1991, s. 255–265.

45 Barbora ŠTOLLEOVÁ, *Zemědělství Protektorátu Čechy a Morava: institucionální změna – produkce – exploatace*, disertační práce na FF UK v Praze, Praha 2011. Vyšlo knižně, srov. Barbora ŠTOLLEOVÁ, *Pod Kuratelou Německé říše. Zemědělství Protektorátu Čechy a Morava*, Praha 2014.

jejího zkoumání se stala proměna protektorátního zemědělství nahlížená pod zorným úhlem okupačních zájmů. Zvláštní pozornost byla věnována institucionální změně – proměně protektorátní správy na úseku zemědělství a jejímu podřízení okupačním orgánům (skupina Ernährung und Landwirtschaft ÚŘP, později NSM), fungování systému válečného řízeného hospodářství na úseku zemědělství, a v neposlední řadě výkonnosti protektorátního zemědělství i možnostem jeho exploatace ve prospěch Německé říše. Na základě zevrubné analýzy okupační politiky v protektorátu a kritického vyhodnocení údajů statistické povahy byly zeslabeny oba extrémy v nahlížení na protektorátní zemědělství. V letech 1939–1944 nedošlo ani ke zvláštnímu posunu kupředu, avšak ani k drastické devastaci českého zemědělství, což zřejmě souviselo se snahou okupační mocnosti zajistit dlouhodobou udržitelnost protektorátního zemědělství pro budoucí německé obyvatelstvo (protektorátní zemědělství jako součást “německé hroudy”). Dizertační výzkum, který byl založen převážně na pramenech německé provenience, by si však bezesporu zasloužil další rozvinutí, a to především “protektorátní” strany mince. V rámci dizertačního výzkumu byl sice zevrubně analyzován zemědělský trh a jeho instituce po zavedení systému řízeného hospodářství,⁴⁶ stranou zájmu však zůstala problematika černého trhu. Do popředí zájmu se dostaly německé manažerské elity řídící protektorátní zemědělství i jejich kariérní trajektorie,⁴⁷ bylo by však žádoucí podobným způsobem analyzovat i manažerské elity české, tedy protektorátní řídící centrum i jeho úlohu v okupačním mechanismu. V neposlední řadě produkční funkce protektorátního zemědělství byla analyzována na makroekonomické úrovni, čímž zůstala v pozadí regionální specifika, nemluvě ani o odstoupeném pohraničí. Celá řada neprobádaných témat se otevírá při pohledu “zdola”, tedy z pohledu sedláka, zemědělce (mikroanalýza) a ve výčtu by šlo pokračovat i dále. Je nepochybné, že řada otázek a aspektů ohledně vývoje zemědělství českých zemí v letech nacistické okupace zůstává i nadále nezodpovězena a nabízí prostor pro rozsáhlý badatelský výzkum.

Autorka/Author

Barbora Štolleová

bhoffmannova@yahoo.com

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav hospodářských a sociálních dějin

46 Barbora ŠTOLLEOVÁ, *Reorganizace protektorátního trhu se zemědělskými produkty – prostředek germanizace českého zemědělství*, in: O hospodářskou národní državu. Úvahy a stati o moderním českém a německém nacionalismu v českých zemích, J. Hájek – D. Jančík – E. Kubů (edd.), Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et Historica 1/2005, Studia historica LIX, Praha 2009, s. 195–206.

47 Barbora ŠTOLLEOVÁ, *Die Manager-Elite in der Landwirtschaft des Protektorats Böhmen und Mähren. Die Rolle der deutschen Besatzungsverwaltung in der Leitung der Landwirtschafts- und Ernährungspolitik des Protektorats*, in: U. Müller – E. Kubů – T. Lorenz (edd.), Agrarismus und Agrarreliten in Ostmitteleuropa, Berlin – Praha 2013, s. 561–587.

Nám. Jana Palacha 2
116 38 Praha 1

Mgr. Barbora Štolleová, Ph.D., (* 1976), působí na Ústavu hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze.

Summary

History of Agriculture of the Czech lands during the Nazi occupation

Previous research of the economy of Czech countries during the Nazi occupation is greatly unbalanced – on the one hand, traditionally preferred topics, on the other „white“ space waiting for their treatment – and the same goes for agriculture. Research of the agricultural sector has long been characterized by an emphasis on land and settlement matters – Nazi policy of „blood and soil“ („Blut und Bodenpolitik“), which constituted one of the main pillars of germanisation of this space (J. Michl, J. Šprysl, M Hořejš). This tendency was confirmed by a historical scientific conference in Uherské Hradiště in 1996 dedicated to the Czechoslovak agriculture during the Second World War (J. Rychlík, G. Novotný), in addition to the appointment issue came into focus foreign researchers (I. Heinemann, H. Kaienburg). Far less attention from the professional public got transformations of agriculture as an important national economic sector. In the second half of the 20th century the theme intersect with three domestic research of historians, who, however, came out of a very limited resource basis and dealt with only partial aspects of this broad issue (V. Průcha, J. Pátek, J. Šprysl). Different proposition offered to research conducted by German historians immediately after the war, which interpreted Nazi agricultural policy in the Protectorate as „one of the notable examples of German support and genuine efforts to achieve better organization and sustained progress“. To alleviate both extreme views on the Protectorate agriculture contributed during the latest research in the dissertation of author of this study, which thoroughly analyzed changes in the management of the Protectorate agriculture, changes in production function and context of exploitation (B. Štolleová). However, it is beyond doubt that many issues and aspects regarding the development of agriculture in the Czech lands during the Nazi occupation remains unanswered and offers space for extensive investigative research.

Kolektivizace zemědělství v české historiografii¹

JANA BUREŠOVÁ

Abstrakt/Abstract

Kolektivizace byla destruktivním procesem na venkově a v zemědělství v padesátých letech 20. století. Prošly ní všechny země v sovětské sféře vlivu v Evropě. Komunistická historiografie v zásadě ideologii a politiku vlády obhajovala či vysvětlovala. Od devadesátých let 20. století se v České republice pozvolna projevoval zájem historiků o nezávislý výzkum dějin období kolektivizace. Významné práce napsali Antonín Václavů a Karel Jech. V letech 2006–2008 pracoval na Grantovou agenturou ČR podpořeném výzkumném projektu Kolektivizace venkova v Československu 1945–1960 tým pracovníků České zemědělské univerzity v Praze s dalšími spolupracovníky. Z projektu vznikly 2 knihy. Nejnovější prací je rozsáhlá týmová publikace vzniklá pod organizačním vedením pracovníků Ústavu pro studium totalitních režimů v Praze v roce 2013 pod názvem Kolektivizace v Československu. Nejvíce pozornosti dosud historikové věnovali výzkumu osudů sedláků, bohatších zemědělců, postihovaných komunistickou politickou mocí, označovaných hanlivě kulaci. Dosud chybí výzkumy komunistické zemědělské ekonomiky.

Collectivization was a destructive process in the country and in agriculture in the fifties of the 20th century. All countries in the Soviet sphere of influence in Europe passed through this process. Communist historiography in principle defended or explained ideology and policy of the Government. Since the nineties of the 20th century in the Czech Republic was gradually observed an interest of historians for independent research on the history of the period of collectivization. Significant were texts of Antonín Václavů and Karel Jech. In 2006–2008 team of Czech Agricultural University in Prague and other collaborators worked (under the Grant Agency of the Czech Republic) on the research project about collectivization in Czechoslovakia in 1945–1960. The project developed two books. The latest work is an publication arising under the organizational leadership of the staff of the Institute for the Study of Totalitarian Regimes in Prague in 2013 under the name of „Collectivization in Czechoslovakia“. Most of the attention historians so far payed to a research the fate of farmers and wealthier farmers (pejoratively called „kulaks“), persecuted by the communist political power. Still lacks researches of the communist agricultural economy.

1 Autorka se otázkami výzkumu dějin kolektivizace zabývá dlouhodoběji. Srov. Jana BUREŠOVÁ, *Problematika výzkumu dějin kolektivizace v Československu a v České republice*, in: Jaroslav ROKOSKÝ – Libor SVOBODA (edd.), *Kolektivizace v Československu*, Praha 2013, s. 23–31. Aktuální studie problematiku upravuje, rozšiřuje a doplňuje.

Klíčová slova/Key Words

Česká historiografie, kolektivizace, zemědělství
Czech historiography, collectivisation, agriculture

Zespolečenštění² soukromého vlastnictví bylo jedním ze základních principů marxistické teorie. V oblasti venkova a zemědělství šlo především o půdu a se zemědělskou prací související hmotný a nehmotný inventář, včetně např. hospodářského zvířectva. Rušení soukromého vlastnictví půdy na venkově a zavádění kolektivní zemědělské velkovýroby probíhalo ve střední a jihovýchodní Evropě ve všech státech, kde byla na přelomu čtyřicátých a padesátých let 20. století nastolena komunistická diktatura. Tento proces byl označován termínem kolektivizace. Vzorem pro ni byl obdobný tvrdý zásah do hospodářství, který se odehrál v Sovětském svazu na počátku třicátých let 20. století.

Termínem kolektivizace v podmínkách Československa označujeme dění na venkově v padesátých letech, přesně se jedná o období vymezené léty 1949–1960.³ Kolektivizace byla velkým destruktivním procesem v životě a práci na venkově a v zemědělství. Byla příkladnou ukázkou diametrálního rozdílu mezi komunistickou vládou hláсанou teorií⁴ a reálnou, skutečně lidmi zažívanou krutou praxí. V padesátých letech nedošlo k žádnému budování a už vůbec ne úspěšnému fungování – přesněji úspěšnému hospodaření – na půdě. To, co se v období padesátých let odehrávalo na vesnicích v Československu, ale také v ostatních zemích, které se po druhé světové válce staly součástí sovětského bloku, byla destrukce, čili rušení, ničení toho, co do té doby na vesnici existovalo, a to v řadě oblastí jak zemědělské práce, tak života rolníků. Šlo o bolestivý a násilný, někdy až tragický proces. Tento aspekt je možno sledovat na řadě konkrétních dokladů. Od konce čtyřicátých let, kdy převzala ve všech oblastech života společnosti do svých rukou moc ve státě Komunistická strana Československa, se začal zavádět centrálně administrativní systém řízení, jehož jádrem v oblasti zemědělství byla kolektivizace. Z vládních míst se široce propagovalo heslo, že je třeba socializovat vesnici a zemědělství. Základem mělo být združstevňování zemědělství cestou zakládání výrobních zemědělských družstev, která se v Československu nazývala Jednotná zemědělská družstva. Proces kolektivizace, čili zavádění centrálně administrativního systému řízení do zemědělství, byl ztotožňován se združstevňováním, které se ovšem ve skutečnosti od kolektivizace zásadně liší. Při združstevňování vznikají samostatné a samosprávné organizace, kte-

2 Užívanými ekvivalenty jsou též výrazy znárodnění, zestátnění. Rozumí se zabránění, zpravidla bez náhrady, dosud soukromého majetku státními orgány.

3 Oficiálně byla kolektivizace zahájena na počátku roku 1949 přijetím zákona o zakládání kolektivních výrobních zemědělských organizací označovaných jako Jednotná zemědělská družstva. Obdobný název měly tyto útvary i v ostatních sovětských satelitech. Zákon o Jednotných zemědělských družstvech, č. 69, 23. 2. 1949, in: Sběrka zákonů Republiky československé, Praha 1949.

4 Komunistická ideologie a teorie hlásala velké úspěchy v hospodaření po zkollektivizování zemědělství.

ré pracují v podmínkách tržního hospodářství. Družstva se tedy chovají jako hospodářské subjekty, to znamená, že opravdu hospodaří, a ne pouze vyrábějí. A tyto znaky komunistická JZD rozhodně neměla.⁵

O proces kolektivizace začala jevit zájem i československá historiografie na základě vládního zadání. Jak je všeobecně známo, československá oficiální historiografie poválečného československého zemědělství musela být od absolutního převzetí moci ve státě komunistickou stranou v únoru 1948 v souladu s komunistickou ideologií, v podstatě od této chvíle už s ideologií státní, podobně jako všechny další společenskovědní obory. Tedy v těch nejzákladnějších politicko-ideologických postupech historická věda při studiu dějin zemědělství souhlasila a do jisté míry obhajovala či vysvětlovala postupy a záměry komunistické vlády, i přes místy vyslovovanou kritiku.

Českoslovenští historikové se problematikou zemědělství poválečného období, s důrazem na proces tzv. kolektivizace zemědělství, probíhající především v padesátých letech, začali zabývat hned na počátku šedesátých let. V té době byly provedeny prvotní výzkumy, zaměřené především, v duchu ideologie dané doby a apologetiky daných politických postupů, na jediný rys zemědělských dějin, a sice na postup tzv. kolektivizace, čili zavádění centrálně administrativního systému řízení do zemědělství podle vzoru komunistické vlády v Sovětském svazu. Nešlo o družstva, byly to zkolektivizované zemědělské výrobní organizace.⁶

Dosažený stupeň poznání dějin kolektivizace v šedesátých letech 20. století představoval – na svou dobu vzniku v uvolněnější atmosféře československé společnosti na jaře 1968 – ideologicky málo svázaný a komunistickými dogmaty příliš neovlivněný sborník *Československé zemědělství očima historiků*. Byl výstupem ze sympózia pořádaného Komisí pro agrární a rolnickou otázku v ČSR po roce 1945.⁷ V devadesátých letech 20. století, po pádu komunistického režimu v Československu, se pak ke studiím z tohoto sborníku historikové v první fázi své práce ve svobodné tvůrčí atmosféře vraceli.

V době tzv. normalizace v komunistickém Československu, v sedmdesátých a osmdesátých letech 20. století, se problematika dějin venkova a zemědělství v období tzv. združstevňování postupně dostávala do centra pozornosti v oblasti vědy a výzkumu. Směry výzkumu byly určovány a organizovány z oficiálního státně komunistického centra státu. Na konci sedmdesátých let se začal formovat postupně poměrně početný tým odborníků z celého tehdejšího Československa k práci na úkolu Státního plánu základního výzkumu Rolnická politika KSČ při výstavbě socialismu v Československu. Koordinátorem celého výzkumného týmu

5 V případě této studie se vlastními dějinami procesu kolektivizace nezabývám, cílem je podat přehled bádání o jeho dějinách.

6 Detailní analýza problematiky srov. Jana BUREŠOVÁ, *Zemědělská politika v Československu v letech 1948–1960 jako součást vývoje komunistických režimů v Evropě*, in: Sborník prací moravských historiků. Studijní materiály výzkumného projektu Československo 1945–1967, 21. svazek, Praha 1996, s. 87–128.

7 Želmíra KRATOCHVÍLOVÁ (ed.), *Československé zemědělství očima historiků*, Praha 1969.

byl Samuel Cambel z Historického ústavu Slovenské akademie věd v Bratislavě. Členy výzkumného týmu byli vedle historiků další společenskovědní odborníci – ekonomové, sociologové, etnografové, právníci a další. Tedy byla zde patrná snaha o široký interdisciplinárně pojatý výzkum daného zemědělského tématu. Toto bádání přineslo mnoho nashromážděného pramenného materiálu, faktických poznatků z konkrétního výzkumu zemědělského a venkovského prostředí, v čemž je možno vidět jeho význam a přínos i pro historiky zemědělství přelomu 20. a 21. století. Ovšem závěry a hodnocení byly v podstatě apologetické, obhajovaly politické a ekonomické postupy komunistické vlády, a to i přes místy vyslovovanou kritiku. Sledovalo se pouze jedno téma: realizace politiky KSČ, vývoj na venkově z pozice nositele a vykonavatele moci. Především je třeba konstatovat, že celá řada témat a souvislostí se tehdy nezkoumala vůbec.

Základní orientaci pro práci řešitelského týmu představovala publikace autorů S. Cambela, V. Skripa a A. Vanka *Rolnická politika KSČ v období výstavby socialismu na Slovensku*, vydaná v roce 1979 nakladatelstvím Pravda v Bratislavě. V nakladatelství Pravda bylo v letech 1982–1986 knižně vydáno 6 svazků analytických studií v edici *Kapitoly z dejín socialistického poľnohospodárstva v Československu*, vycházejících z pracovních konferencí v Časté a ve Smolenicích. Desítky dalších studií byly publikovány v odborných historických časopisech celostátního charakteru a v regionálních sbornících, vydávaných především Vysokou školou zemědělskou v Brně a v Nitře.⁸ Byly vydány i monografické práce s tematikou kolektivizace zemědělství v jednotlivých regionech.⁹

V průběhu pracovní konference výzkumného týmu v Rimavské Sobotě v květnu 1986 byla založena sekce československých agrárních dějin po roce 1918 při Československé historické společnosti. Předsedou sekce byl zvolen S. Cambel, který také formuloval její prioritní úkol: vyloučit do budoucna živelnost ve výzkumu agrárních dějin, stmelit všechny skupiny v republice bádající o agrární otázce, usměrňovat je teoreticky a v neposlední řadě i integrovat a stabilizovat všechny řešitelské kolektivy, zabývající se těmito otázkami.

8 Hlavní sborníky: *Kapitoly z dejín socialistického poľnohospodárstva v Československu*, Bratislava 1982. *Leninov družstevný plán v politike KSČ*, Bratislava 1983. *Formovanie triedy družstevného roľníctva v Československu*, Bratislava 1984. *Skúsenosti KSČ a KSSZ pri riešení roľníckej otázky za socializmu*, Bratislava 1985. *Ku vzniku a začiatkom JRD v ČSSR*, Bratislava 1985. *Naše poľnohospodárstvo v období dobudovania základov socializmu*, Bratislava 1986. *Teoretická konferencie ke 40. výročiu vyhlásenia Hradeckého programu*, Hradec králové 1987. *KSČ a riešenie roľníckej otázky za socializmu*, Rimavská Sobota 1988. *Nitrianský program – medzník vo vývoji slovenského poľnohospodárstva*, Bratislava 1989. *Československé poľnohospodárstvo v 60. rokoch*, Nitra 1989. Členové zmiňovaného výzkumného týmu se podíleli na náplni historické části mezinárodní konference k 40. výročí vzniku JZD ve Slušovicích v roce 1989, kde už bylo možno slyšet náznaky některých uvolněnějších názorů. Srov. sborníky: *Konference 40 let JZD. Zkušenosti a perspektivy. I. a II., diskusní příspěvky I. a II., referáty v sekcích I. a II.*, Zádveřice 1989.

9 Např. J. DOLEŽAL – J. KMONÍČEK – J. PEKÁREK, *Když mizely meze*, Hradec Králové 1985; J. PEŠEK, *Rozvoj jihočeské vesnice*, České Budějovice 1987; L. SLEZÁK, *Združstevněná vesnice*, Brno 1981; P. ŠVORC, *Podtatranské premeny. 30 rokov jednotného roľníckého družstva v Štrbe*, Košice 1988.

Při pohledu na zájem historiků o období kolektivizace zemědělství chronologicky, tak zde prakticky bezprostředně se skončením tohoto procesu na přelomu 50. a 60. let vznikají první odborné práce. Po jejich prostudování vidíme, že jde, a nic jiného se samozřejmě nedalo čekat, o dobově politicky aktuální a apologeticky zaměřený výzkum období kolektivizace, prováděný oficiální historiografií v podmínkách komunistického režimu a odpovídající komunistické ideologii a samozřejmě obhajující komunistickou politickou praxi. Tomu ostatně oficiální historiografie měla sloužit – obhajování politiky režimu. A převraty na vesnici byly, zvláště v námi sledovaných kolektivizačních padesátých letech, velkým komunistickým politickým úkolem, takže zde byla i následná práce pro historiky. Je třeba také objektivně říci, že z jednoho úhlu pohledu, z pohledu a zájmu mocenské politiky KSČ, bylo nashromážděno historiky (zvláště v sedmdesátých a osmdesátých letech při systematické práci na tématu) poměrně dost pramenného materiálu, který najdeme využitý a citovaný v početných historických komunistických pracích. V budoucích výzkumech o osudech vesnice za komunistického režimu, v zájmu zmapování, analýzy a kritického zhodnocení veškeré dosavadní existující produkce, bychom si ho také měli, jako historikové, všimnout. Vidíme na tomto materiálu dobovou komunistickou teorii, politická rozhodnutí, podobu a formu propagace, apologetiky, podobu a formu argumentace, atd.

Za komunismu, zejména za „normalizace“, byly prováděny výzkumy celostátní, ale i regionální. Konala se řada konferencí k regionální problematice kolektivizace, byly vydávány sborníky i monografické publikace.¹⁰

Na počátku devadesátých let 20. století vědecký výzkum v oboru historie, ale i v dalších společenskovědních disciplínách v České republice, mnoho pozornosti obecně dějinám zemědělství v komunistickém Československu nevěnoval. V polovině devadesátých let se objevila dvoudílná práce usilující o srozumitelný základní přehled vývoje československého zemědělství od nejstarších dob do konce osmdesátých let 20. století, včetně stručného zachycení kolektivizační vývojové fáze, z pera Antonína Kubačáka, pracovníka ministerstva zemědělství, který se dlouhodobě o dějiny českého zemědělství zajímá.¹¹ Jeho práce může být, přes drobné výhrady, užitečnou informativní příručkou a nejzákladnější učebnicí pro studenty a další zájemce o vývoj zemědělské činnosti v česky mluvících oblastech s vazbou na širší okolí. Podobná příručka v našem státě dosud chyběla, což může potvrdit zájem o ni a následné nové výrazně rozšířené vydání ve spoluautorství s Magdalénou Beranovou v roce 2010.¹²

Výzkumný zájem o dějiny zemědělství a venkova po druhé světové válce, především o kolektivizaci, projevovala i autorka tohoto příspěvku. V první

10 Jako jeden z příkladů v rámci tradičních mikulovských sympózií s následným sborníkem příspěvků srov. *Kolektivizace na jižní Moravě. Mikulovské sympózium 23.–24. 10. 1979*, Praha 1980.

11 Antonín KUBAČÁK, *Dějiny zemědělství v českých zemích, I. díl (od 10. století do roku 1900), II. díl (1900–1989)*, Edice obnova venkova, Praha 1994 a 1995, 190 a 254 s.

12 Magdaléna BERANOVÁ – Antonín KUBAČÁK, *Dějiny zemědělství v Čechách a na Moravě*, Praha 2010, 430 s.

polovině devadesátých let 20. století prováděla intenzivní základní vědecký výzkum na českém a částečně i slovenském pramenném materiálu a pokoušela se o základní komparaci s podobným vývojem v evropských zemích sovětského bloku. Od první poloviny devadesátých let publikovala několik dílčích, ale i v širším kontextu pojatých prací.¹³ Vedle dobových tištěných pramenů byly cestou základního výzkumu využity materiály vzešlé z činnosti Kolegia ministra zemědělství, uložené v *Národním archivu* v Praze a částečně obdobné materiály *Státního ústředního archivu Slovenské republiky* v Bratislavě.¹⁴

Na přelomu 20. a 21. století je třeba registrovat velmi cennou práci archivářů na tomto tematickém poli, jak na celostátní, tak na regionálních úrovních. Pro

13 Jana BUREŠOVÁ, *Princip soukromého vlastnictví v pozemkových reformách po druhé světové válce na území Československa a východní části Německa*, in: *Demokratické tradice ve vývoji československého zemědělství po roce 1918*, Uherské Hradiště 1991, s. 110–122; TÁŽ, *Společensko-politický vývoj zemědělství v Československu v letech 1945–1948 v kontextu vývoje evropských zemí sovětské sféry vlivu*, in: *AUPO, Historica 26–1997*, Olomouc 1994, s. 57–82; TÁŽ, *Návrat k první československé pozemkové reformě po druhé světové válce v mezinárodních souvislostech*, in: *Československá pozemková reforma 1919–1935 a její mezinárodní souvislosti*, Uherské Hradiště 1994, s. 131–134; TÁŽ, *Prosazování sovětského modelu do československého zemědělství*, in: *Sborník Vojenské akademie v Brně. Řada C. Mimořádné číslo*, Brno 1994, s. 395–402; TÁŽ, *Zemědělství v zemích ovládaných za druhé světové války Německem*, in: *České a slovenské zemědělství v letech druhé světové války*, Studie Slovákckého muzea 1/1996, Uherské Hradiště 1996, s. 135–140; TÁŽ, *Zemědělská politika v Československu v letech 1948–1960 jako součást vývoje komunistických režimů v Evropě*, in: *Sborník prací moravských historiků. Studijní materiály výzkumného projektu Československo 1945–1967*, č. 21, Praha 1996, s. 87–128; TÁŽ, *Osudy československého zemědělství po 2. světové válce*, Historický obzor, 7–8/1997, s. 177–180; TÁŽ, *Zemědělství Olomouckého kraje na přelomu 40. a 50. let 20. století*, in: *AUPO, Historica 27–1996*, Olomouc 1998, s. 103–115; TÁŽ, *Představy zemědělských odborníků o další podobě zemědělských organizací v Československu (únor 1948–únor 1949)*, in: *Naše družstevnictvo v predvečer kolektivizácie*, Bratislava 1997, s. 33–38; TÁŽ, *Zemědělství v českých zemích a na Slovensku v podmínkách „kolektivizace“ 1949–1960 (Poznámky k převratu v životě a práci zemědělců)*, in: *Česko-slovenská historická ročenka 1998*, Brno 1998, s. 197–203; TÁŽ, *Zemědělská politika v Československu v letech 1945–1948 v kontextu vývoje ostatních evropských zemí sovětské sféry vlivu*, in: *Zemědělství na rozcestí 1945–1948*, Uherské Hradiště 1998, s. 62–68; TÁŽ, *Poznámky ke změnám v ekonomice s nástupem komunistických vlád v zemích střední a jihovýchodní Evropy se zaměřením na zemědělství*, *Ekonomická revue*, 2/1999, s. 75–84; TÁŽ, *Zdrůzstevňování nebo kolektivizace zemědělství po roce 1948?* in: *Osudy zemědělského družstevnictví ve 20. století*. Studie Slovákckého muzea 7/2002, Uherské Hradiště 2002, s. 223–228; TÁŽ, *K problematice výzkumu dějin československého zemědělství po druhé světové válce*, in: *Z českého ráje a Podkrkonoší*, Supplementum 4, 1998, s. 103–108; TÁŽ, *Kolektivizace jako destruktivní proces v životě venkova*, in: *Michal KUBÁLEK – Petr BLAŽEK*, *Kolektivizace venkova v Československu 1948–1960 a středoevropské souvislosti*, Praha 2008, s. 109–118; TÁŽ, *Politický a institucionální rámec kolektivizace zemědělství v Československu se zaměřením na historická východiska*, in: *Petr BLAŽEK – Karel JECH – Michal KUBÁLEK a kol., Akce „K“*. Vyhánění sedláků a jejich rodin z usedlosti v padesátých letech. Studie, seznamy a dokumenty, Praha 2010, s. 17–60; TÁŽ, *Problematika výzkumu dějin kolektivizace v Československu a v České republice*, in: *Jaroslav ROKOSKÝ – Libor SVOBODA* (eds.), *Kolektivizace v Československu*, Praha 2013, s. 23–31; TÁŽ, *The Collectivization of Agriculture in Czechoslovakia: The Imposition of the Soviet Communist Model on the Czechoslovak Agriculture after the Second World War, 1945–1960*, in: *Eduard Kubů – Torsten LORENZ – Uwe Muller – Jiří ŠOUŠA* (edd.), *Agrarismus und Agrarreliten in Ostmitteleuropa*, Berlin – Praha 2013, s. 621–645.

14 *Národní archiv* Praha, fond Kolegium ministra zemědělství, 1949–1961. *Státní ústřední archiv Slovenské republiky Bratislava*, fond Povereníctvo podohospodárstva, fond odd. JRD, 1949–1955.

historiky má svůj význam příprava materiálů a v některých případech i vydávání edic dokumentů k dějinám JZD, a rovněž k osudu tzv. kulaků. Velkou práci v této oblasti provedly archivářky Národního archivu v Praze Jana Pšeničková a Jiřina Juněcová.¹⁵

V devadesátých letech 20. století jsme zaznamenali i vklady do teorie. Svě místo zde má jméno a dílo Antonína Václavů.¹⁶ Jeho přínos k výzkumům, metodám, přístupům a výstižným závěrům a hodnocením procesů (v podobě převratů) na vesnici a v zemědělství je výrazný, v podstatě zatím nepřekonaný a stále inspirativní. Svým následovníkům zanechal A. Václavů cenné koncepční náměty, množství shromážděných informací a poznatků a řadu rukopisů, které jsou neocenitelným svědectvím o době a vývoji myšlení v agrární historiografii, ekonomii a sociologii. Jeho pozůstalost byla předána v roce 1998 do Národního archivu v Praze a byl z ní založen Osobní fond Antonína Václavů.

Publikace *Ke sporům o zemědělské družstevnictví a kolektivizaci v Československu* je výsekem z přednáškové činnosti A. Václavů z první poloviny devadesátých let 20. století. Uspořádal ji a opatřil vstupním komentářem Karel Jech. Na počátku devadesátých let přednášel A. Václavů na FF UK v Praze a pro seminář sociologů venkova a zemědělství. Dále vedl kurz historie zemědělství pro doktorandy na Vysoké škole zemědělské, dnes České zemědělské univerzité v Praze. Externě spolupracoval s Ústavem pro soudobé dějiny AV ČR v Praze. Tento ústav zamýšlel vydat koncepty přednášek v edici Ústavu pro soudobé dějiny. Ale autor se snažil texty ještě promýšlet a upravovat, bohužel před jejich vydáním zemřel. Vyšla tedy jen přednáška z konce dubna 1990 ze semináře v Kosově Hoře a vydala ji Masarykova Česká sociologická společnost pod názvem *Úkoly sociologie venkova v současných podmínkách*.¹⁷

Výzkumy venkova se od devadesátých let nejvíce zaměřovaly, zcela logicky s proměnou doby a možností práce historiků, na osudy komunistickým režimem pronásledovaných, poškozovaných a likvidovaných větších zemědělců, tzv. kulaků. V jednotlivých regionech byly v tomto směru provedeny dílčí sondy, byl zachycen proces perzekuce a zmapovány osudy některých tzv. kulaků. Vznikly

15 Jiřina JUNĚCOVÁ, *Edice JZD. Zprávy z Národního archivu 2005*, in: *Paginae historie*, Sborník Národního archivu Praha, 14/2006, s. 721–724; Jiřina JUNĚCOVÁ – Jana PŠENIČKOVÁ (edd.), *Zemědělské družstevnictví. Kolektivizace zemědělství. Vznik JZD – 1948–1949*, Praha 1995; Jana PŠENIČKOVÁ (ed.), *Zemědělské družstevnictví. Kolektivizace zemědělství. Podmínky pro vznik JZD – 1947*, Praha 2005; TÁŽ, *Zemědělské družstevnictví. Kolektivizace zemědělství. Vznik JZD 1950*, Praha 1998; TÁŽ, *Zemědělské družstevnictví. Kolektivizace zemědělství. Vznik JZD 1951*, Praha 1999; TÁŽ, *Zemědělské družstevnictví. Kolektivizace zemědělství. Vznik JZD 1952*, Praha 2000; TÁŽ, *Zemědělské družstevnictví. Kolektivizace zemědělství. Vznik JZD 1953*, Praha 2002.

16 Antonín Václavů (Ledce u Plzně 5. 3. 1922 – Praha 24. 4. 1996). Shrnutí jeho myšlenek a názorů na proces kolektivizace zemědělství srov. Antonín VÁCLAVŮ, *Ke sporům o zemědělské družstevnictví a kolektivizaci v Československu, Studie z hospodářských dějin 10/1999*, Praha 1999.

17 Knižně srov. Antonín VÁCLAVŮ, *Dekolektivizace? Ano i ne, Přednáška na semináři sociologů venkova v Kosově Hoře 25. 4. 1990*, in: Antonín VÁCLAVŮ, *Ke sporům o zemědělské družstevnictví a kolektivizaci v Československu, Studie z hospodářských dějin 10/1999*, Praha 1999, s. 51–66.

články, dílčí studie, i celé knihy.¹⁸ V celostátním měřítku tyto výzkumy od devadesátých let 20. století prováděl především Karel Jech.¹⁹ Učinil velký vklad do výzkumů se zaměřením na témata spojená s pronásledováním, vyháněním a postihováním, vězněním a likvidací sedláků, čili pravých hospodářů na půdách, hanlivě „kulaků“.²⁰ Pozůstalost Karla Jecha převzal Národní archiv v Praze.

Ve druhé polovině prvního desetiletí 21. století pracoval na oficiálně zadaném a Grantovou agenturou České republiky podpořeném výzkumném projektu nazvaném Kolektivizace venkova v Československu 1945–1960 tým pracovníků Katedry humanitních věd Provozně ekonomické fakulty České zemědělské univerzity v Praze s dalšími spolupracovníky.²¹ Toto pracoviště uspořádalo ve dnech 10.–12. 9. 2007 mezinárodní vědeckou konferenci na téma *Kolektivizace venkova v Československu 1948–1960 a středoevropské souvislosti*, z níž byl publikován stejnojmenný sborník referátů.²² Odborná vystoupení byla doplněna prezentací pramenného materiálu v podobě především vzpomínek pamětníků, dobových filmových dokumentů a také projekcí filmů, čerpajících námět z převratové doby především počátků kolektivizace. Výzkum tohoto týmu byl přednostně zaměřen na sociálně politickou stránku procesu kolektivizace s využitím často sociologických metod a přístupů. Pracovníci se výrazně zaměřili na studování praktik politické (komunistické) moci směrem k venkovu a jejich konkrétních podob. Hlavní oblastí jejich zájmu byly osudy velkých zemědělců, sedláků, komunistickým režimem označovaných hanlivě jako kulaci. Sledovali podobu a rozsah jejich perzekuce ze strany komunistické vlády a následné osudy těchto lidí – zabránění majetku, vystěhování z místa bydliště, trvalé sledování jejich počínání vykonavateli politické moci, rozdílné reakce spoluobyvatel na jejich osud. To jsou důležité výzkumy a je třeba v nich pokračovat. Grant byl završen publikováním kolektivní monografie složené z několika dílčích studií a edice pramenného materiálu.²³

18 Např. Jiří URBAN, *Venkov pod kolektivizační knoutou, Okolnosti exemplárního „kulackého“ procesu*, Praha 2010; Miloslav RŮŽIČKA, *Vyhnaní, Akce „Kulak“, Zločin proti lidskosti*, Havlíčkův Brod 2008.

19 Karel JECH (editor a úvod), *Vystěhování selských rodin v Akci K (kulaci) 1951 až 1953, Seznamy a vybrané dokumenty*, Praha 1992; TÝŽ, *Vyloučení selských dětí ze zemědělských škol (1951–1953)*, in: *Stránkami soudobých dějin*, Praha 1993, s. 123–141. TÝŽ, *Změny ve struktuře a postavení zemědělského obyvatelstva*, in: *K proměnám sociální struktury v Československu 1918–1968*, Praha 1993, s. 177–200; TÝŽ, *Soumrak selského stavu 1945–1960*, Praha 2001, 252 s.; TÝŽ, *Kolektivizace a vyhánění sedláků z půdy*, Praha 2008, 331 s.

20 Obdobně tematicky zaměřené výzkumy začaly postupně probíhat po roce 1990 i na Slovensku. Např. Viera HLAVOVÁ, *Kulak – Triedny nepriateľ*, Bratislava 2010.

21 PhDr. Michal Kubálek, PhD., PhDr. Petr Blažek, PhD., a další. Na roky 2006–2008 získali pro svůj výzkumný projekt podporu od Grantové agentury ČR.

22 Michal KUBÁLEK – Petr BLAŽEK (edd.), *Kolektivizace venkova v Československu 1948–1960 a středoevropské souvislosti*, Praha 2008.

23 Petr BLAŽEK – Karel JECH – Michal KUBÁLEK, *Akce „K“, Vyhánění sedláků a jejich rodin z usedlostí v padesátých letech, Studie, seznamy a dokumenty*, Praha 2010, 635 s.

Výzkumem problematiky kolektivizace se částečně zabývali i pracovníci Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, např. Jiří Pernes a Vladimír Březina.²⁴

Nejnovější prací, vydanou organizační, editorskou a redakční péčí pracovníků Ústavu pro studium totalitních režimů v Praze v roce 2013, je týmová publikace nazvaná *Kolektivizace v Československu*.²⁵ Východiskem a základem pro tuto zatím nejkomplexnější publikaci k dějinám kolektivizace v Československu byla mezinárodní konference v dubnu 2012 v Jindřichově Hradci, organizačně zajištěná místním muzeem. Odbornou náplň garantovali pracovníci Ústavu pro studium totalitních režimů v Praze, kteří pak byli i editory knihy, Jaroslav Rokoský a Libor Svoboda. Monografie *Kolektivizace v Československu* prezentuje současnou úroveň, podobu a zaměření výzkumů dějin kolektivizace venkova a zemědělství v Československu. Některá dílčí témata byla prozkoumána vcelku detailně, především ideologicky a politicky motivované postihy zámožných zemědělců komunistickým režimem. Za tzv. kulaka mohl být označen kdokoliv, v seznamech tzv. kulaků se objevovala i jména např. živnostníků či těch, kteří byli nějakým způsobem režimu nepohodlní a negativním způsobem zasahovali či mohli zasáhnout do průběhu kolektivizace v jednotlivých obcích. Dělo se tak v duchu oficiálně vedeného tzv. „třídního boje postupujícího souběžně s budováním socialismu v padesátých letech“, jak komunističtí ideologové a agitátoři hlásali. V knize jsou zařazeny v rámci obecnějších kapitol (*Kolektivizace venkova v souvislostech, Proměny zemědělství 1945–1948, Kolektivizace a stranická propaganda, Odpor proti kolektivizaci, Perzekuce, Pohledy do regionů, Pohled z exilu*) i tematicky dílčí nebo regionální mikrosondy, což je důležité pro následná zobecňování probíhajících procesů. Zajímavá (z koncepce knihy ovšem poněkud vybočující) je poslední kapitola nazvaná *Pohled z exilu*. Představuje názor českého agrárního politika a národohospodáře Ladislava Feierabenda na cestu a způsob, jak z komunistického kolektivního vlastnictví půdy vytvořit nový systém. Text napsal Feierabend v červnu 1954 v New Yorku v exilu. Feierabend předpokládal (vnímáno očima exulanta), že v Československu se změní společenskopolitický systém zhruba za čtvrt století. Domníval se, že sedláci ve střední Evropě neztratí svou tradiční agrární mentalitu. Tato kapitola je pro historiky spíše zajímavým pramenem, ukazujícím, jak v daných dobových poměrech uvažoval agrární politik mimo realitu komunistického Československa. Je rovněž cenným příspěvkem k dějinám československého exilu obecně. Autor zde navazuje na svou publikaci *Zemědělské družstevnictví v Československu do roku 1952*.²⁶ Kniha vyšla nejprve v roce 1952 anglicky v exilu, bez přístupu autora k českým knihovnám. Až v roce 2007 pořídila český překlad Naďa Johanisová.

24 Vladimír BŘEZINA – Jiří PERNES (edd.), *Závěrečná fáze kolektivizace zemědělství v Československu 1957–1960*, Brno 2008, 250 s.; Jiří PERNES, *Krise komunistického režimu v Československu v 50. letech 20. století*, Brno 2008, 200 s.

25 Jaroslav ROKOSKÝ – Libor BŘEZINA (edd.), *Kolektivizace v Československu*, Praha 2013, 473 s.

26 Ladislav FEIERABEND, *Zemědělské družstevnictví v Československu do roku 1952*, Volary 2007; L. Feierabend (1891–1969): Za první ČSR národohospodář, vrchní ředitel Kooperativy, předseda Československé obilní společnosti, místopředseda Exportního ústavu. Krátce po Mnichovu se stal ministrem zemědělství. Emigroval do Londýna, byl členem emigrantské vlády. Důsledně, i za

Knihy pojednává o pestrých, početných a funkčních družstvech, dobře fungujících do roku 1948. Zachycuje ale i začátek kolektivizace. Pro dnešní výzkumy je mimo jiné cenná i dobovými fotografiemi.²⁷

Na okraj tématu, jako jistou zajímavost a zároveň doklad toho, že závažné téma o osudech vesnice s nástupem komunistické vlády oslovilo i širší společnost a jiné tvůrčí oblasti, nejen historiky, uvádím zjištění, že na počátku druhého tisíciletí začala vznikat i beletrie na téma kolektivizace.²⁸

Na závěr se nabízí otázka, jaká témata ve výzkumu dějin kolektivizace venkova se jeví jako aktuální do budoucna.²⁹ Z hlediska sociální stratifikace vesnice v období kolektivizace se při výzkumech setkáváme se třemi skupinami subjektů, aktérů či účastníků daného procesu: komunističtí politikové a ideologové, absolutní vládcí v dané době (po roce 1948), čili hlavní aktéři, pak postihovaní sedláci, a třetí skupina jsou malí zemědělci, bezzemci, námezdní pracovníci, tedy dosti početná sociální skupina prvních členů JZD. Budoucí výzkumy dějin vesnice v období kolektivizace by bylo užitečné směřovat i do tohoto sociálního prostoru, např. metodou oral history. Tito obyvatelé vesnice byli v zásadě jiné pozici než sedláci. Dosud nebyly zkoumány jejich názory, představy, očekávání, vnímání procesu kolektivizace, jehož byli účastníky. Může být zajímavé sledovat proměny názorů s postupem kolektivizace, která byla neúspěšná, když proklamované ideální cíle z konce čtyřicátých let se nedařilo zavést úspěšně do praxe. Realita mnohdy pak překračovala až pravý opak dané teorie a ideologické vize. Tito lidé vykonávali představy a rozhodnutí politiků. Jistý materiál existuje z komunistických výzkumů (který je třeba kriticky zhodnotit a využít faktických informací, které obsahuje), další materiál byl zkoumán po roce 1990, kdy se studovaly politické procesy a násilí na sedlácích.³⁰ Postup komunistické moci v tomto směru po teoretické stránce je znám, rovněž politická opatření a vládní rozhodnutí. Dále mohou doplnit celkový obraz kolektivizace venkova sondy do sociálního prostředí nositelů politické komunistické moci na venkově. Do současné doby začátku druhého desetiletí 21. století chybějí výzkumy komunistické zemědělské ekonomiky, která byla základem pro sociální situaci venkova a celé společnosti.

---

války a po ní, zůstal věrný agrární straně. Vrátil se do ČSR roku 1945, v roce 1948 emigroval znovu s nástupem komunistické diktatury.

- 27 Např. při hromadné práci na poli je vezen na pásovém traktoru velký portrét K. Gottwalda.
- 28 Jiří HÁJÍČEK, *Selský baroko*, Brno 2009. Novela se snahou o historickou reflexi. Jde v podstatě o drsně dokumentární zprávu o jednom lidském osudu. Vznikla při genealogickém výzkumu v jižních Čechách, obec Tomašice, při pátrání po předcích, rozhovory s pamětníky, archivními výzkumy. Ukazuje přitom mj. i životnost termínů komunistické ideologie, např. pojem kulak.
- 29 Na řadě univerzit byl zaznamenán zájem o dějiny kolektivizace mezi studenty, o čemž svědčí náměty některých diplomových i dizertačních prací, jak např. ukázala výše zmíněná jindřichohradecká konference.
- 30 Některé výzkumy metodou oral history prováděli pracovníci Centra Oral history na ÚSD AV ČR v Praze a výsledky publikovali. Mapovali výpovědi aktérů, politických komunistických špiček, dále výpovědi disidentů a lidí postihovaných režimem. Důležité pro úplnost obrazu je zabývat se osudy i tzv. „obyčejných lidí“. Toto je užitečné provést i ve výzkumu vesnice padesátých let 20. století.

Autorka/Author

Jana Burešová

jana.buresova@upol.cz
Katedra historie
Filozofická fakulta
Univerzita Palackého v Olomouci
Na Hradě 5
771 80 Olomouc

Prof. PhDr. Jana Burešová, CSc., (* 1959), působí na Katedře historie Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci. Ve své vědecké práci se zabývá vybranými procesy a jevy z dějin především 20. století, zejména problematikou gender history, dějinami komunistických režimů, zvláště převratty na venkově spojenými s procesem kolektivizace, studuje dějiny československého exilu, věnuje se regionálním dějinám v novějším období. Publikovala jako autorka a spoluautorka několik knih a více než sto odborných dílčích studií.

Summary

Collectivization of agriculture in the Czech historiography

Collectivization was a huge destructive process in the life and work in rural areas and in agriculture during the fifties of the 20th century in all countries in the Soviet sphere of influence in Europe.

Historical science in Czechoslovakia during the communist regime agreed in principle with this process and advocate or explaining procedures and intentions of the communist government.

At the end of the seventies a large team of experts from the former Czechoslovakia created a task peasant policy of the Communist Party in building socialism in Czechoslovakia. It garnered a lot of source material and factual knowledge of specific research of agricultural and rural environment.

Since the nineties of the 20th century in the Czech Republic gradually increased interest of historians on independent research of the history of the period of collectivization. Valuable contribution to the theory were brought by Antonín Václavů. Karel Jech wrote an important texts about the so-called Kulaks.

In 2006–2008 team of Czech Agricultural University in Prague and other collaborators worked (under the Grant Agency of the Czech Republic) on the research project about collectivization in Czechoslovakia in 1945–1960. The project developed two books. The latest work is an publication arising under the organizational leadership of the staff of the Institute for the Study of Totalitarian Regimes in Prague in 2013 under the name of „Collectivization in Czechoslovakia“

Most findings and conclusions of historical science has been about the fate of the Kulaks, persecuted by Communist regime. For the plasticity of the whole picture

of the process will be useful in the future to monitor and approaches of political power to another social layer that fit into the communist ideology and was quite substantial. The process of communist power in this respect is theoretically known, also government policies and decisions.

Until now, the beginning of the second decade of the 21st century is lacking of researches of communist agricultural economy, which was the basis for the social situation of the country and the whole society.

Přínos české historické demografie po roce 1989 k dějinám českého venkova, zejména v raném novověku

EDUARD MAUR

Abstrakt/Abstract

Studie připomíná větší projekty (mezinárodní projekt Sociální struktury v Čechách, domácí projekt Přírozená měna obyvatelstva českých zemí v 17.–18. století), zdůrazňuje metodologické obohacení české historické demografie v důsledku širší mezinárodní spolupráce i zpřístupnění základních pramenů edicemi (berní rula, Soupis podle víry z r. 1651). Z děl domácích autorů informuje zejména o pracích J. Grulichy, A. Velkové, J. Horského, M. Seligové, L. Fialové, L. Nesládkové, L. Dokoupila, ze zahraničních M. Cermana, D. Štefanové, Sh. Ogilvie a H. Zeitlhofera. Z úspěšně řešených otázek vyzdvihuje zejména vývoj sociální stratifikace venkova, vývoj přirozené měny a dějiny rodiny.

The study points out larger projects (international projects of social structures in Bohemia, home project Natural change of the population of the Czech lands in the 17th and 18th centuries), emphasizes methodological enrichment of the Czech historical demography as a result of increased international cooperation and provision of the basic sources editions (Inland gneiss, Census of faith of 1651). From the works of local authors informs mainly about the works of J. Grulich, A. Velková, J. Horský, M. Seligová, L. Fialová, L. Nesládková, L. Dokoupil, from the works of foreign authors of M. Cerman, D. Štefanová, Sh. Ogilvie and H. Zeitlhofer. For successfully solved questions highlights in particular the development of social stratification of rural environment, development of natural change and the history of family.

Klíčová slova/Key Words

Česko, historická demografie, dějiny venkova, raný novověk
Czech, historical demography, rural history, early modern period

Pokud diskutujeme o přínosu historické demografie posledních desetiletí pro poznání českého venkova, zejména života české vesnice v období raného novověku, je třeba se nejdříve vrátit poněkud zpět do minulosti, do období, kdy se evropská historická demografie formovala, poutala všeobecnou pozornost a svými výsledky se výrazně podílela na utváření obrazu minulosti jednotlivých zemí i celé Evropy. Bylo to v 50.–70. letech dvacátého století, kdy stála v popředí

zájmu historiků hospodářských a sociálních dějin problematika historických struktur a procesů, při jejímž studiu se výrazně uplatnily kvantitativní přístupy. Populační vývoj patřil vedle dějin cen a mezd k nejvyhledávanějším tématům kvantitativní historie. Historická demografie se co do chronologického rámce soustřeďovala především na období raného novověku, kdy již existovala systematická evidence demografických jevů, jejíž výsledky lze statisticky zpracovat (tzv. protostatistické období). Vzhledem k tomu, že tato evidence (zvláště v církevních matrikách) měla lokální charakter, staly se nejběžnějším výstupem bádání „farní“ monografie, převážně z vesnického prostředí, jejichž komparací se docházelo k obecněji platným závěrům. K takto pojatému studiu se přihlásila i česká historická demografie, která se zformovala v 60. letech. Výsledky jejího úsilí pak tvořily východisko syntézy dějiny obyvatelstva českých zemí z roku 1996.¹

Od 70. let minulého století bylo strukturálně a kvantitativně pojaté studium ekonomického a společenského vývoje podrobováno zásadní kritice, která mu vyčítala zejména skutečnost, že se při něm zcela ztrácí jednotlivec jako aktivní subjekt dějin, jeho vnímání a reflexe okolní reality i jeho aktivní reakce na ni, že je člověk chápán striktně deterministicky jen jako pasivní objekt, jako figurka na šachovnici dějin, již pohybují předem dané, matematicky vypočtené či modelované zákony především ekonomické povahy. Metodologický zájem historiků se začal, intenzivně zejména od 90. let, obracet k soudobé kulturní antropologii, ke kvalitativní analýze, k zhuštěnému popisu, k mikrohistorii.² Za této situace by se mohlo zdát, že pro historickou demografii již není v současném historiografickém diskurzu místo.

Historická demografie skutečně musela vyklidit ony výsostné pozice, které si vydobyla v rámci hospodářských a sociálních dějin ve třetí čtvrtině 20. století. Zároveň se ovšem ukázalo, že je i nadále potřebná a užitečná. Studium některých historicko-antropologických témat, jako jsou dějiny rodiny nebo dějiny životních cyklů, se totiž bez „tvrdých“ dat demografické statistiky neobejde, ať již jde o sňatkový věk, míru porodnosti, počet nemanželských dětí a předsňatkových početí, délku trvání manželství, délku vdovství, četnost druhých a dalších sňatků, výběr snoubenců, kojeneckou a dětskou úmrtnost, střední délku života nebo

- 1 Poslední shrnutí vývoje českého bádání v oboru historické demografie a dějin rodiny jsem podal ve stati Eduard MAUR, *Historická demografie a dějiny rodiny v raném novověku*, in: Marie ŠEDIVÁ-KOLDINSKÁ – Ivo CERMAN a kol., *Základní problémy studia raného novověku*, Praha 2013, s. 559–582. Zde najde čtenář i odkaz na starší přehledy P. Horské, L. Fialové, P. Grulichy a mé. Srov. i Miroslava MELKESOVÁ, *Církevní matriky českých zemí v pozornosti badatelů*, *Historická demografie* (dále jen HD) 32, 2008, s. 5–56 nebo Alice VELKOVÁ, *Venkovské ženy 1650–1850. Perspektivy výzkumu s využitím historické demografie, historické antropologie a dějin každodennosti*, in: K. ČADKOVÁ – M. LENDEROVÁ – J. STRÁNÍKOVÁ (edd.), *Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do 20. století v zasetí historiografie*, Pardubice 2006, s. 125–144. Přehled vývoje historické demografie ve světovém měřítku přináší Antoinette FAUVE-CHAMOUX – Ioan BOLOVAN – Solvi SOGNER, *A Global History of Historical Demography, A Century of Interdisciplinarity*, Berlin ad. (v tisku).
- 2 Srov. např. Gert DRESSEL, *Historische Anthropologie – Eine Einführung*, Wien-Köln-Weimar 1996, s. 62–70.

jiné ukazatele. Navíc výsledky demografického a vůbec kvantitativního studia tvoří neodmyslitelnou součást širšího kontextu mikrohistorických výzkumů, jimž bez něho hrozí nebezpečí výrazně subjektivní či přímo voluntaristické interpretace. Tento kontext samozřejmě není utvářen jen historickou demografií, ale bez jejích poznatků se nutně stává mezerovitým či přímo kusým.

Historická demografie začala ve zvýšené míře reflektovat zmíněnou kritiku od 90. let, kdy také v reakci na ni počala hledat nové cesty. Nacházela je především v užší spolupráci s jinými disciplínami, hlavně s antropologií, například častým využíváním případových a mikrohistorických studií a větším zřetelem ke kvalitativní analýze, ale také ve větším metodologickém poučení sociologií, ve spolupráci s lékařskou vědou a biologií apod. Statistická metoda ovšem zůstává její metodou základní, při její aplikaci je pak dáována přednost stále sofistikovanějším postupům. Současně je zřetelně patrný tematický posun výzkumu historických populací od raného novověku k 19. a 20. století. Pro studium tohoto dějinného úseku jsou velmi intenzívně budovány rozsáhlé databáze, které u vybraných souborů shromažďují ke každému jedinci všechna relevantní data z nejrůznějších evidenčních pramenů, matrikami a sčítacími operáty počínaje a daňovými příznánými i trestními spisy konče.³ Získané datové soubory pak umožňují na základě dosti složitých statistických postupů a za nezbytné spolupráce se sociology, antropology a informatiky analyzovat nejrůznější problémy, jako jsou např. otázky geografické a sociální mobility, stejně tak ale nabízejí široké možnosti stále oblíbenější genealogii, tedy i sledování individuálních příběhů. Jsou to ovšem projekty mimořádně finančně náročné.⁴ Tento směr bádání nenašel u nás dosud žádnou odezvu a z řady důvodů nepředpokládám, že by ji záhy našel. Nicméně je třeba litovat, jestliže například v evropské historicko-demografické databázi vytvářené štýrskohradeckým profesorem Peterem Teibenbacherem, která zahrnuje i období raného novověku, Česká republika jako jedna z mála evropských zemí nefiguruje. Některé nové podněty přicházející ze zahraničních výzkumů nicméně byly s dobrým výsledkem recipovány i v naší historické demografii, zejména díky spolupráci se zahraničními kolegy, která se rozvinula po roce 1989.⁵

3 Např. v probíhajícím projektu výzkumu britské populace v letech 1851–1911 mají být excerbována data pro několik milionů osob, přičemž zvolený program umožňuje zkoumat uložená data z hlediska 100 proměnných. Předpokládané náklady na excerpci činí 11 milionů liber, na zpracování další jeden milion. O projektu referovali jeho řešitelé Edward HIGGS – Kevin SCHÜRER v příspěvku nazvaném *The Integrated Census Microdata (I-CeM) Project* na 10. evropské konferenci sociálních dějin, konané ve Vídni ve dnech 23.–26. dubna 2014.

4 Blíže srov. Eduard MAUR, *Sociální aspekty demografického vývoje*, Český časopis historický (dále jen ČCH) 110, 2012, s. 627–658.

5 V rámci této studie samozřejmě není možno uvést všechny historickodemografické práce k dějinám našeho venkova, zejména časopisecké studie. K dokumentaci jednotlivých problémů, o nichž dále pojednávám, je nutno se spokojit s pouhým výběrem. Bohatší bibliografii najde čtenář v níže citovaných souborných informativních studiích, dále v jednotlivých monografiích, zvl. pracích Alice Velkové a Josefa Grulichy, v obou sbornících vzniklých jako výstupy z projektu *Soziale Strukturen in Böhmen* a konečně v periodické bibliografii otiskované v časopise

Vedle tradičních kontaktů s francouzskými historickými demografy, které existovaly již od 60. let, to byla na prvním místě spolupráce s rakouskými historiky, zaměřená na studium rodiny a na prohloubení studia sociálních struktur. Společný rakousko-český výzkumný projekt *Soziale Strukturen in Böhmen*, iniciovaný vídeňským profesorem Michaellem Mitterauerem a vedený Markusem Cermanem, probíhal v letech 1993–1999 (od roku 1996 i za účasti britských a německých historiků); jeho výsledky byly oceněny udělením Gindelyho ceny.⁶ Opíral se zejména o katastrofy ze 17. a 18. století, soupisy obyvatelstva a pozemkové knihy, jejichž údaje vytvořily úctyhodnou počítačovou databázi přístupnou širší veřejnosti, a byl orientován hlavně na vesnické obyvatelstvo. Jeho náplní bylo paralelně probíhající studium vývoje sociální struktury vybraných panství, kromě toho se zaměřil i na speciální problémy, jako je rodina a domácnost v českých zemích (např. ve vztahu k dědickému právu), čelední služba apod. Potvrdil a zpřesnil dosavadní představy o prohlubující se sociální diferenciaci českého venkova v raném novověku a sledoval její vazby na populační růst na straně jedné a na rozvoj protoindustriie na straně druhé.⁷ Do českého historicko-demografického výzkumu vnesl nové podněty metodologické, zejména větší užití kvalitativní analýzy a zkoumání demografických jevů jako výsledku činnosti svébytných, samostatně jednajících subjektů, jejichž jednání není podmíněno jen ekonomicky a sociálně, ale také a mnohdy v prvé řadě kulturně. V jeho průběhu se konala řada workshopů, jichž se účastnili významní zahraniční odborníci jako M. Mitterauer, R. Beck, J. Schlumbohm, P. Kriedte ad. Výsledkem téměř desetiletého úsilí byly dva sborníky a řada studií,⁸ publikovaných především v *Historické demografii*, ale i v zahraničních časopisech a konferenčních sbornících, čímž se mimo jiné významně prohloubily znalosti české agrárnědějinné problematiky v zahraničí. Jako součást projektu vzniklo i několik doktorských disertací, a to jak na univerzitě v Praze (A. Velková, J. Grulich, do jisté míry i M. Seligová), tak ve Vídni (D. Štefanová, H. Zeithofer), které byly

---

Historická demografie, a to v ročníku 18 (pro léta 1990–1993), 21 (pro léta 1994–1996), 25 (pro léta 1997–1999), 31 (pro léta 2000–2006), 35 (pro léta 2007–2009) a 37 (2010–2011).

- 6 Základní informace přináší Markus CERMAN, *Das Projekt Soziale Strukturen in Böhmen*, 16.–19. Jahrhundert, Prager Wirtschafts- und Sozialhistorische Mitteilungen 5, 1999, s. 185–203. Srov. i Markus CERMAN – Hermann ZEITLHOFER, *Fragestellungen, Zugangsweisen und Quellen des Forschungsprojekts „Soziale Strukturen in Böhmen*, in: M. CERMAN – H. ZEITLHOFER (edd.), *Soziale Strukturen in Böhmen. Ein Regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Gutsherrschaften*, 16.–19. Jahrhundert, München-Wien, 2002, s. 9–14. Vyčerpávající bibliografii novějších prací vzniklých v rámci projektu viz *Publikationen des internationalen Forschungsprojekts Soziale Strukturen in Böhmen in der Frühen Neuzeit 1996–2004*, in: M. CERMAN – Robert LUFT (edd.), *Untertanen, Herrschaft und Staat in Böhmen und im „Alten Reich“*, Sozialgeschichtliche Studien zur Frühen Neuzeit, München 2005, s. 353–368.
- 7 Výsledky shrnuje studie Martin CERMAN – Eduard MAUR, *Proměny vesnických sociálních struktur v Čechách 1650–1750*, ČČH 98, 2000, s. 737–774. Srov. i Alice VELKOVÁ, *Proměny venkovské společnosti v letech 1700–1850*, ČČH 105, 1997, s. 809–857.
- 8 Srov. oba sborníky citované v poznámce 4.

z větší části publikovány jako monografie.⁹ Z nich práce A. Velkové se svým typem nejvíce přiblížila známým mikrohistoricky koncipovaným monografiím J. Schlumbohna o westfálské farnosti Belm nebo Davida Sabeana o vesnici Neckarhausen¹⁰ a je škoda, že kniha vyšla česky a nemůže tak v plném rozsahu poskytnout zahraničním historikům k jejich výsledkům srovnávací materiál.

Jmenované disertace se vesměs týkaly českého venkova, zejména otázek rolnické rodiny a domácnosti, transferu majetku v rodině, životních cyklů vesnického obyvatelstva apod. V rámci projektu však nebyly řešeny jen otázky demografické, ale zejména druhý sborník nazvaný *Untertanen, Herrschaft und Staat in Böhmen und im „Alten Reich“* (2005) se dotkl i takových témat, jako je vztah státu k lokálním vrchnostem, finanční transakce poddaných, geografická mobilita nebo úloha vesnické obce. Cenné přitom bylo, že někteří zahraniční badatelé byli díky účasti na projektu získáni pro trvalý odborný zájem o dějiny venkova v českých zemích v raném novověku. Mám tu na mysli vedle Hermanna Zeitlhofera zejména Sheilu Ogilvie z univerzity v Cambridge, která v uplynulých letech publikovala u nás i v zahraničí řadu studií např. o vesnické autonomii, o ekonomickém uvažování poddaných, o roli vesnické obce apod., vesměs velmi podnětných tím, že autorce znalost vývoje v jiných zemích umožňuje lépe postihnout česká specifika než Čechům zatíženým dlouhodobým domácím diskursem.¹¹ Trvalý zájem S. Ogilvie o problematiku sociální struktury českého venkova vyústil v současné době v zajímavý projekt, řešený autorkou spolu s Alexandrem Kleinem z University of Kent, totiž v komplexní počítačové zpracování soupisu poddaných podle víry z roku 1651, berní ruly a českého

-
- 9 Josef GRULICH, *Populační vývoj a životní cyklus venkovského obyvatelstva na jihu Čech v 16.–18. století*, České Budějovice 2008; Alice VELKOVÁ, *Krutá vrchnost, ubozí poddaní? Proměny venkovské rodiny a společnosti v 18. a první polovině 19. století na příkladu západočeského panství Štáhlavy*, Praha 2009; Dana ŠTEFANOVÁ, *Erbschaftspraxis, Besitztransfer und Handlungsspielräumen von Untertanen in der Gutsherrschaft, Die Herrschaft Frýdlant in Nordböhmen, 1558–1750*, Wien–Köln–Weimar 2009; Hermann ZEITLHOFER, *Besitzwechsel und sozialer Wandel. Lebensläufe und sozioökonomische Entwicklungen im Südlichen Böhmerwald, 1640–1840*, Wien–Köln–Weimar 2014. Na projektu se dále významně podílely pracovnice Národního archivu v Praze Alena Pazderová a Lenka Matušíková.
- 10 Jürgen SCHLUMBOHM, *Lebensläufe, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirchspiels Belm in der protoindustriellen Zeit, 1650–1860*, Göttingen 1994; David Warren SABEAN, *Property, Production and Family in Neckarhausen, 1700–1870*, Cambridge 1990; TÝŽ, *Kinship in Neckarhausen, 1700–1850*, Cambridge 1998.
- 11 Sheilagh C. OGILVIE, *Vesnická obec a tzv. „druhé nevolnictví“ v rané novověké Čechách*, ČČH 107, 2009, s. 46–93. Též anglicky in: *Past and Present* 187, 2004, s. 69–119; Sheilagh C. OGILVIE – Jeremy EDWARDS, *Ženy a „druhé nevolnictví“ v Čechách na počátku novověku*, HD 22, 1998, s. 5–49. Též anglicky in: *Journal of Economic History* 60, 2000, s. 961–994; TÁŽ, „So that Every Subject Knows How to Behave.“ *Social Disciplining in Early Modern Bohemia*, *Comparative Studies in Society and History* 48, 2006, s. 38–68; TÁŽ, *Zum ökonomischen Welt der Untertanen in Böhmen, eine Fallstudie zur Herrschaft Frýdlant*, in: M. CERMAN – H. ZEITLHOFER (edd.), *Soziale Strukturen*, s. 145–173. Též anglicky in: *Economic History Review* 54, 2001, s. 30–453. TÁŽ, *Village Community and Village Headman in Early Modern Bohemia*, *Bohemia* 46, 2005, s. 402–451; Sheilagh C. OGILVIE – Markus CERMAN, *The Bohemian Census of 1651 and the Position of Inmates*, *Social History* 28, 1995, s. 333–346.

tereziánského rustikálního katastru; projekt se v současné době nachází ve fázi tvorby databáze.

Jedním z cenných podnětů, které projekt Soziale Strukturen, ale také mezinárodní kolokvium *Kulatý stůl o rodině*, konané v Praze r. 1992 z iniciativy Pavly Horské,¹² přinesly pro české bádání, byla orientace na dějiny rodiny, zejména rodiny rolnické. Té se před rokem 1989 věnovali u nás spíše právní historici a etnografové, po roce 1989 však se těžiště výzkumu přesunulo k historickým demografům a obecně k historikům.¹³ Jako další podnět je třeba připomenout počátek vydávání rozsáhlé edice *Soupisu poddaných podle víry z r. 1651* pracovníky NA v Praze, která poskytla cennou a pohodlně dostupnou pramennou základnu pro studium rodinných struktur.¹⁴ Zpočátku se zájem o rodiny soustřeďoval k vymezení typologie české rolnické rodiny v návaznosti na známé teze J. Hajnala a P. Lassleta.¹⁵ Vyvrcholením tohoto směru bádání se stala práce Jana Horského a Markéty Seligové *Rodina našich předků* z roku 1996,¹⁶ která ukázala i na úskalí takového typu výzkumu, jednak na staticitnost obrazu rodiny získaného na základě jednoho soupisu, jednak na obtížnou uchopitelnost rodinné domácnosti v důsledku toho, že již sám soupis je určitou interpretací. To platí zejména, pokud jde o nejasně pojímanou kategorii tzv. podruhů, která nemusí odpovídat námi předpokládaným či zvoleným distinktivním znakům. Zmíněnou staticitnost se pak M. Seligová pokusila překonat při studiu severočeské rodiny v 18. století, při němž vyšla ze souvislé řady soupisů poddaných z panství Horní Police. Učinila tak v rámci své doktorské disertace,¹⁷ jejíž výsledky však byly širší veřejnosti

12 Sborník referátů z tohoto kolokvia byl publikován r. 1992 jako 16. svazek ročenky (od r. 2009 časopisu) *Historická demografie*. Roku 2000 na něj navázal další seminář, nazvaný *Česko-francouzský dialog o dějinách evropské rodiny*, pořádaný CEFRES a Komisí pro historickou a sociální demografii rovněž v Praze. Srov. stejnojmenný sborník vydaný jako Cahiers du CEFRES n° 22 (edd. Antoine Marès – Pavla Horská), Praha 2001.

13 Podrobněji srov. Eduard MAUR, *Dějiny rodiny v české historiografii*, in: E. MAUR – A. VELKOVÁ (edd.), *Rodina a domácnost v 16.–20. století* (=Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et historica 2–2006), Praha 2010, s. 9–22.

14 Srov. níže přehled edic.

15 Markus CERMAN, *Central Europe and the „European marriage pattern“*. *Marriage patterns and family structure in Central Europe, 16th–19th centuries*, in: J. EHMER – T. K. HARAVEN – R. WALL – M. CERMAN (edd.), *Family history revisited*, Newark 2001, s. 282–307; Eliška ČÁNOVÁ, *Složení domácností v Čechách v roce 1651*, HD 16, 1992, s. 63–66; TÁŽ, *Soupis poddaných podle víry a studium historické rodiny*, Archivní časopis 42, 1992, s. 28–34; TÁŽ, *Studium historické rodiny*, Demografie 34, 1992, s. 131–136; Eliška ČÁNOVÁ – Pavla HORSKÁ, *Existuje středoevropský model rodiny pro předstatistické období?* in: B. FILIPCOVÁ (ed.), *Sňatečnost a rodina*, Praha 1992, s. 90–103; Jan HORSKÝ – Eduard MAUR, *Die Familie, Familienstrukturen und Typologie der Familien in der böhmischen Historiographie*, HD 17, 1993, s. 7–35; Jan HORSKÝ – Miloš SLÁDEK, *Rodinné, sociální a demografické poměry v poddaných všech na panství Třeboň v letech 1586 a 1651*, HD 17, 1993, s. 71–109; Iva SEDLÁČKOVÁ, *Struktura obyvatelstva podle rodinného stavu v polovině 17. století ve vybraných panstvích Loketského kraje (Příspěvek ke studiu typů historického utváření rodiny)*, HD 19, 1995, s. 39–58. Srov. i Jan HORSKÝ, *Příspěvek ke studiu rodinných struktur v Čechách v 16. století (panství Třeboň sonda)*, Jihočeský sborník historický 62, 1993, s. 50–56.

16 Jan HORSKÝ – Markéta SELIGOVÁ, *Rodina našich předků*, Praha 1996.

17 Markéta SELIGOVÁ, *„Gott Wolle Geben die Gesundheit in Leben, Brot, Geldt, Frieden und Ruh. Endlich den Himmel darzue“*. *Demografické, hospodářské, sociální a rodinné aspekty života venkov-*

nabídnuty jen ve formě několika časopiseckých statí.¹⁸ Staticky pojímaný zájem o typologii rodiny se však záhy přenesl – zejména zásluhou Josefa Grulich, Alice Velkové (roz. Klášterská), Dany Štefanové, Markéty Seligové nebo Rakušana Hermanna Zeithofera a dalších badatelů – od popisu rodinných struktur k otázce jejich podmíněnosti jednak ekotypy (zejména protoindustrializací),¹⁹ jednak panujícím dědickým právem,²⁰ k rodinným strategiím při uzavírání sňatků,²¹ zajištění „přestárlých“ členů rodiny (výměnek),²² životním cyklům,

ských poddaných v 18. století, Disertace FF UK Praha 2009.

- 18 Např. Markéta SELIGOVÁ, *Sňatečnost na severočeském panství Horní Police v první polovině 18. století. K možnostem odhadu míry sňatečnosti v předstatistickém období*, HD 29, 2005, s. 29–52.
- 19 Jan HORSKÝ – Iva SEDLÁČKOVÁ – Markéta SELIGOVÁ, *Ein einheitliches „altes demographisches Regime“ oder die Bindung eines demographischen Verhaltens zu „Ökotypen“? Betrachtungen über den Erklärungswert des Einwohnerverzeichnisses vom Jahre 1651 für das Studium verschiedener Typen der historischen Familienbildung*, HD 20, 1996, s. 57–91. Srov. i Pavla HORSKÁ, *Comportement démographique et famille en Europe centrale slave 1650–1900*, in: *Mélanges offerts à Jacques Dupâquier*, Paris 1992, s. 229–238; Pavla HORSKÁ, *La famille de l'Europe Centrale slave aux XVIIe–XVIIIe siècles*, in: C. KUKLO (ed.), *Les modeles familiaux en Europe aux XVIIe–XVIIIe siècles*, Białystok 1992, s. 57–63; Eduard MAUR, *La famille paysanne en Bohême du XVIe au XVIIIe siècles: les sources et les questions*, tamtéž, s. 65–70; Pavla HORSKÁ, *K historickému modelu středoevropské rodiny*, *Demografie* 31, 1989, s. 137–143; Pavla HORSKÁ, *Rodinná skupina v Československu očima historické demografie*, HD 16, 1992, s. 57–62; Jan HORSKÝ, *Studium historického utváření rodiny v 16. až 18. století*, *Demografie* 38, 1996, s. 165–172.
- 20 Eduard MAUR, *Das bäuerliche Erbrecht und die Erbschaftspraxis in Böhmen im 16.–18. Jahrhundert*, HD 20, 1996, s. 93–118; Josef GRULICH, *Dědická praxe na jihu Čech v 17. a 18. století*, *Historický obzor* 15, 2004, s. 36–45; Josef GRULICH, *Poddanská nemovitost a dědické právo na Třeboňsku. Vřesecká rychta v letech 1625–1825*, *Jihočeský sborník historický* 65, 1996, s. 34–42.
- 21 Josef GRULICH, *Heiratsstrategien der Dorfbevölkerung. Die Herrschaft Třeboň-Wittingau 1792–1836*, in: I. SCHMIDT-VOGES (ed.), *Ehe – Haus – Familie. Soziale Institutionen im Wandel 1750–1850*. Köln-Weimar-Wien 2010, s. 143–178; Pavla HORSKÁ, *Rodinná strategie ve vesnici Záblatí na třeboňském panství (1661–1820)*, HD 17, 1993, s. 131–152; Alice KLÁŠTERSKÁ, *Výběr partnera a sňatkový věk dědiců venkovských usedlostí na Štáhlavsku a jejich sourozenců v 18. a na počátku 19. století*, HD 22, 1998, s. 145–168; Jana MRÁZKOVÁ, *„Přislíbujou sobě věrnost, lásku a upřímnost až do smrti zachovati“*. Vliv rodiny a „přátel“ na formu životního partnera – panství Třeboň na konci 18. a počátkem 19. století, HD 29, 2005, s. 53–107; Hermann ZEITLHOFER, *Sozialhistorische Aspekte des Heiratsverhaltens in Südböhmen, Die Pfarre Kapličky in der Herrschaft Vyšší Brod*, in: M. CERMAN – R. LUFT (edd.), *Untertanen, Herrschaft und Staat in Böhmen und im „Alten Reich“*, München 2005, s. 257–276; Hermann ZEITLHOFER, *Die „eisernen Ketten“ der Heirat. Eine Diskussion des Modells der „ökonomischen Nischen“ am Beispiel der südböhmischen Pfarre Kapličky 1640–1840*, in: CH. DUHAMELLE – J. SCHLUMBOHM (edd.), *Eheschließungen im Europa des 18. und 19. Jahrhunderts, Muster und Strategien*, Göttingen 2003, s. 35–61.
- 22 Josef GRULICH, *Das ländliche Ausgedinge in der Frühen Neuzeit. Ein Beitrag zur Problematik der Wahrnehmungen sozialer Kategorien im 17. und 18. Jahrhundert*, in: D. ŠTEFANOVÁ – V. BŮŽEK (edd.), *Menschen – Handlungen – Strukturen. Historisch-anthropologische Zugangsweisen in den Geschichtswissenschaften*, *Opera historica* 9, České Budějovice 2001, s. 343–369; Dana ŠTEFANOVÁ, *Zur Stellung von Witwen in ländlicher Gesellschaft der Frühen Neuzeit zwischen 1558 und 1750*, tamtéž, s. 197–217; TÁŽ, *Ausgedinge und Besitztransfer – Gerechtigkeit zwischen den Generationen. Das Beispiel der Herrschaft Frýdlant in Nordböhmen, 1558–1780*, in: S. BRAKEN-SIEK – M. STOLLEIS – H. WUNDER (edd.), *Generationengerechtigkeit. Normen und Praxis im Erb- und Ehegüterrecht 1500–1850*, Berlin 2006, s. 219–240; TÁŽ, *Besitzrechtliche Ansprüche und weitere Lebenswege von Witwen. Veränderungen und Kontinuitäten der Praktiken in der Gutsherrschaft Frýdlant in Nordböhmen zwischen 1558 und 1750*, in: N. LANGREITTER – M. LANZINGER (edd.), *Wandel, Kontinuitäten. Kulturwissenschaftliche Versuche über ein schwieriges Verhältnis*,

sňatkovým migracím,²³ transferu majetku v rodině,²⁴ otázce kmotrovství²⁵ nebo nemanželských dětí.²⁶ Cenné nové poznatky přinesly i studie Věry Hruškové věnované rodině v nově strukturovaném sociálním prostředí vsí v bezprostředním okolí Prahy ve druhé polovině 19. stol.²⁷ Byla tak překonána statičnost obrazu vytvořeného na základě pouhého jednoho evidenčního pramene typu soupisu podle víry z roku 1651, stranou pozornosti však zůstaly a dodnes zůstávají až na výjimky otázky socializačních funkcí rodiny a zejména chápání rolnické rodiny v dobovém náboženském politickém, ekonomickém a společenském diskursu, stejně jako kulturní vlivy formující rodinu v různém náboženském nebo etnickém prostředí, což jsou ovšem otázky překračující obzor historické demografie. I tak výzkum rolnické rodiny v raném novověku došel po mém soudu při studiu rodinné problematiky raného novověku u nás nejdále.

S dějinami rodiny, respektive domácnosti, úzce souvisejí i dějiny služebnictva, v našem rolnickém prostředí nesoucího spíše označení čeledí. Význam-

---

Wien 2002, s. 511–515; TÁŽ, *Vdovy v raném novověku. Studie k postavení a jednání „viditelných“ žen na příkladu praxe panství Frýdlant v Čechách mezi léty 1550–1750*, Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity, Řada historická 49, 2004, s. 49–71; Dana ŠTEFANOVÁ – Markus CERMAN, *Lebensunterhalt und Erwerb im Alter in ländlichen Gesellschaften der frühen Neuzeit*, in: M. KOLDINSKÁ – A. VELKOVÁ (edd.), *Historik zapomenutých dějin, Sborník příspěvků věnovaných prof. dr. Eduardu Maurovi*, Praha 2003, s. 83–107; Dana ŠTEFANOVÁ – Hermann ZEITLHOFER, *Alter und Generationsbeziehungen in Böhmen, Zum Ausgedinge in nord- und süd-böhmischen Dörfern*, in: J. EHMER – P. GUTSHNER (edd.), *Das Alter im Spiel der Generationen. Historische und sozialwissenschaftliche Beiträge*. Wien-Köln-Weimar 2000, s. 231–258; Hermann ZEITLHOFER, *Succession in Headship and the Institution of Retirement in early modern Bohemia*, in: D. R. GREEN – A. OWENS (edd.), *Family Welfare: Gender, Property and Provision since the Seventeenth Century*, Westport 2004, s. 73–96.

23 Blanka ŠTĚRBOVÁ, *Sňatečnost a sňatková migrace ve farnosti Strélské Hoštice v letech 1645–1980*, Jihočeský sborník historický 58, 1989, s. 125–136; Michaela HOLUBOVÁ, *Geografická a sociální mobilita snoubenců farnosti Dobruška od konce 18. století do druhé poloviny 19. století*, HD 28, 2004, s. 111–155; Josef GRULICH, *Převody poddanských nemovitostí a migrace obyvatelstva na jihu Čech. Situace na Chýnovsku v druhé polovině 17. a 18. století*, Studie k sociálním dějinám 6, 2001, s. 117–136; další tituly eviduje Josef GRULICH, *Sňatkové migrace na jihu Čech (1750–1824)*, HD 30, 2006, Supplement, s. 19–72. O sňatkových migracích se běžně pojednává i v článcích věnovaných přirozené měně v jednotlivých farnostech.

24 Vedle sborníku *Soziale Strukturen* a monografií J. Grulicha, A. Velkové, D. Štefanové a H. Zeitlhofera citovaných výše viz např. Hermann ZEITLHOFER, *Land, Family and the Transmission of Property in a Rural Society of South Bohemia, 1641–1840*, *Continuity and Change* 22, 2007, s. 519–544.

25 Miroslava MELKESOVÁ, *ADHIBERI SOLENT, QUI COMPATRES VOCANTUR. Kmotrovství ve venkovském prostředí raného novověku na základě výzkumu chýnovské farnosti*, HD 27, 2003, s. 63–122; Miroslava MELKESOVÁ, *Geografický horizont křtu v polovině 17. století na Chýnovsku*, HD 30, 2006, Supplement, s. 205–242. Zajímavý aspekt kmotrovství v nábožensky smíšených vesnicích analyzoval Ladislav NEKVAPIL, *Kmotrovské vazby ve farnosti Hlinsko v letech 1645–1650 z hlediska sociálně-náboženského*, HD 35, 2011, s. 33–44.

26 Alice VELKOVÁ, *Nemanželské děti ve venkovské společnosti na přelomu 19. a 20. století*, in: T. JIRÁNEK – J. KUBEŠ (edd.), *Dítě a dětství napříč staletími*, Pardubice 2003, s. 205–227.

27 Věra HRUŠKOVÁ, *Vliv změny profese na rodinu příměstské vesnice druhé poloviny 19. století*, HD 17, 1993, s. 201–228; TÁŽ, *Uplatňování sociální endogamie v příměstské vesnici ve druhé polovině 19. století*, HD 21, 1997, s. 133–148; TÁŽ, *Zaměstnanost rodin v příměstské vesnici v 2. polovině 19. století (Přezletice, o. Praha-východ)*, *AUC Philos et Hist* 60, 2006 (vyšlo 2010), č. 97, s. 176–196.

ným počinem českých historických demografů na tomto poli bylo uspořádání kolokvia Fenomén služebnictva v Evropě v 16.–20. století v Praze roku 1996. Sympoziem proběhlo za účasti předních odborníků z Francie, Itálie, Nizozemí, Norska, Maďarska a Polska a vyšel z něho plán na mezinárodní projekt stejného jména, řešený v letech 2001–2004.²⁸ Česká účast (L. Fialová) se bohužel omezila jen na problematiku služebnictva v 19. století,²⁹ zatímco stranou, pokud jde o české země, zůstal raný novověk, mající zejména v souvislosti s utužováním poddanské závislosti u nás svá zajímavá specifika. Shromážděním srovnávacího materiálu ve zvláštním sborníku však je výsledek projektu nesporně užitečný i pro českého agrárního historika tohoto období. Pro české poměry se nicméně pro období raného novověku musíme spokojit jen s dílčími studii.³⁰

Z větších projektů řešených po roce 1989 je třeba rovněž uvést projekt agregativního zpracování matrik ze 170 vybraných českých, moravských a slezských farností, shromažďující pro jednotlivé lokality data o přirozené měně obyvatelstva v období 1650–1800, která umožnila i upřesnit vývoj počtu obyvatelstva v tomto období. Vzhledem k tomu, že šlo většinou o farnosti venkovské (sama farní obec ovšem měla zpravidla ráz města nebo městečka), je jeho výsledkem především obraz populačního chování vesnického obyvatelstva. Na úkolu začali čeští demografové pracovat již v letech 1976–1980,³¹ obnoven byl díky L. Fialové v 90. letech, v poslední fázi probíhal pod mým formálním vedením. Celkem byla zpracována data o narození, úmrtí a sňatcích ze 170 matričních obvodů, rozložených rovnoměrně po území celé nynější České republiky, a zjištěná data byla doplněna o údaje z několika farností zpracované metodou rekonstrukce rodin. Výsledky byly shrnuty v monografii *Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století* (1999), jež vznikla společným úsilím Lumíra Dokoupila, Ludmily Fialové, Eduarda Maura a Ludmily Nesládkové.³² Poslední autorka se pak k dané problematice (s posunutím časové hranice až do r. 1850) vrátila v samostatné monografii věnované jižní Moravě, přihlížející i k přirozené měně židovského obyvatelstva.³³ České země se tak přiřadily k obdobným projektům, které probíhaly v 80. letech ve Francii nebo v Anglii. Výzkum přispěl k přesnějšímu odhadu vývoje počtu obyvatelstva českých zemí, pomohl detailně poznat

28 Výsledky projektu přináší sborník Antoinette FAUVE-CHAMOUX (ed.), *Domestic Service and the Formation of the European Identity. Understanding the Globalisation of Domestic Work, 16.–21. Centuries*, Bern-Berlin-Bruxel-Frankfurth am Main-New York-Oxford-Wien 2004.

29 Svůj příspěvek ve sborníku citovaném v předchozí poznámce publikovala L. Fialová též česky: Ludmila FIALOVÁ, *Domácí služebnictvo v českých zemích na přelomu 19. a 20. století ve světle statistik*, HD 26, 2002, s. 147–166.

30 Eduard MAUR, *Čeď a tovaryši v Čechách ve světle soupisu podle víry z roku 1651*, HD 23, 1999, s. 85–135; Alice VELKOVÁ, *Složení domácnosti a problematika čelední služby na panství Štáhlavy počátkem 19. století*, in: M. KOLDINSKÁ – A. VELKOVÁ, *Historik*, s. 140–161.

31 Výsledky přinesl sborník Pavla HORSKÁ (ed.), *Dlouhodobé populační trendy na území ČSR (předstatistické období)* (=Acta demographica IV), Praha 1981.

32 Lumír DOKOUPIL – Ludmila FIALOVÁ – Eduard MAUR – Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století*, Praha 1999.

33 Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Reprodukce kulturně odlišných skupin obyvatelstva jižní Moravy v novověku na příkladu křesťanů a Židů*, (=Acta demographica XIV), Praha 2003.

demografický režim existující v posledních staletích tradiční společnosti, a to diferencovaně podle oblastí, a ukázal, že před zahájením demografického přechodu se populační chování v českých zemích v zásadě nelišilo od jiných zemí západní části Evropy. Nezávisle na tomto projektu probíhal obdobný výzkum moravských farností ve skupině soustředěné kolem přírodovědecké fakulty olomoucké univerzity. Výsledky tohoto výzkumu, organizovaného antropologem Václavem Hajnem, byly publikovány zejména v brněnském časopise *Anthropologie*. Četné studie, které vznikly jak v souvislosti s výše uvedeným projektem, tak i mimo ně, pak byly věnovány buď podrobnějšímu sledování vývoje počtu obyvatel a přirozené měny v jednotlivých lokalitách, nebo dílčím problémům, jako je plodnost a porodnost, úmrtnost nebo různé aspekty sňatečnosti, sezónní pohyb ukazatelů přirozené měny apod. Přinesly přitom řadu zajímavých a někdy i překvapivých poznatků. Např. Zdeněk Háza, který vykonal záslušnou práci zejména při evidenci a využití různých typů seznamů obyvatel ze 17. a 18. stol. na Moravě a ve Slezsku, ukázal, že tu sice prakticky neexistovaly klasické seznamy poddaných známé z Čech, zato však tu objevil seznamy speciálního typu pořizované na panstvích řádu německých rytířů.³⁴ Několik studií doplnilo výše zmíněnou monografii o studium přirozené měny obyvatelstva sondami do jednotlivých venkovských farností v Čechách, zejména v 19. století.³⁵ I když zásadně nezměnily obraz, který nám v té době podává oficiální statistika přirozené měny, odhalily některá lokální specifika, například odlišné populační chování katolického a evangelického obyvatelstva v nábožensky smíšených vesnicích východních Čech.³⁶ Českého venkova se významně dotýkaly i obecněji zaměřené historicko-demografické studie, věnované například hladomoru 1771–1772,³⁷

34 Zdeněk HÁZA, *Stav a struktura obyvatel panství Šternberk ve světle soupisu daně z hlavy z ledna 1691*, Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity, řada historická, C 47, s. 103–142; TÝŽ, *Soupis lidu podle víry na zboží Krnovské knížecí komory z roku 1651*, *Studia historica Brunensia* C 47, 2000, s. 159–195.

35 Šárka JIRÁSKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva farnosti Zdechovice v letech 1790–1899*, HD 36, 2012, s. 65–113; Věra KALOUSKOVÁ, *Demografický vývoj farnosti Lochenice v letech 1784–1900*, HD 30, 2006, s. 67–143; Marika POULOVÁ, *Plodnost vdaných žen ve farnosti Rožmberk nad Vltavou v 19. století*, HD 31, 2007, s. 49–90; TÁŽ, *Vývoj sňatečnosti ve farnosti Rožmberk nad Vltavou v 19. století*, HD 30, 2006, s. 195–218. Alexandra ŠIKULOVÁ, *Vývoj porodnosti ve farnosti Libčany v „dlouhém“ 19. století (1785–1914)*, HD 37, 2013, s. 23–50; TÁŽ, *Vývoj sňatečnosti ve farnosti Libčany v „dlouhém“ 19. století (1785–1914)*, HD 34, 2010, s. 114–175; TÁŽ, *Vývoj úmrtnosti ve farnosti Libčany v „dlouhém“ 19. století (1785–1914)*, HD 35, 2011, s. 217–262; pro Moravu Vendula KRAUSOVÁ, *Obyvatelstvo farnosti Stařeč v 19. století*, HD 35, 2011, s. 45–82.

36 Kromě studie Š. Jiráskové o Zdechovicích srovnej i Markéta PRAŽÁKOVÁ SELIGOVÁ, *Konfesijně smíšené sňatky v reformovaném sboru ve Velimi a v české reformované církvi vůbec na sklonku 19. a na počátku 20. století*, HD 36, 2012, s. 177–223.

37 Lucie STEINBACHOVÁ, *Demografický vývoj za hladomoru v letech 1771–1772*, HD 25, 2001, s. 101–128; TÁŽ, *Hladomor v letech 1771–1772*, *Demografie* 44, 2002, s. 188–196. Srovnej i studii z oboru historické klimatologie připravené týmem prof. R. Brázdila z MU Brno: Rudolf BRÁZDIL – Hubert VALÁŠEK – Juerg LUTTERBACHER – Jarmila MACKOVÁ, *Die Hungerjahre 1770–1772 in den böhmischen Ländern. Verlauf, meteorologische Ursachen und Auswirkungen*, *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften*, 12, 2001, N. 2, s. 44–78; Christian PFISTER – Rudolf BRÁZDIL, *Social Vulnerability to Climate in the „Little Ice Age“: an Exemple from Central Europe in the early 1770s.*, *Climate of the Past*, 2, 2006, s. 115–129.

stejně jako studie Gustava Hofmanna o regeneraci českého venkova po třicetileté válce, která mimo jiné upozornila i na cenný pramen ke studiu početnosti a také mezd čeledi, rejstříky berně z hlavy z roku 1695.³⁸

Poněkud stranou zájmu českých historických demografů posledních let zůstávalo téma jinak ve světě velmi frekventované – migrace. Je to škoda již z toho důvodu, že právě omezování geografické mobility poddaných v období raného novověku u nás bývá předmětem častých diskusí, které však bez opřetí o pevná čísla někdy trpí nedostatečnou průkazností použitých argumentů. Teprve v poslední době se i migracím dostalo pozornosti v samostatném sborníku³⁹ a podrobnější analýzy v práci Josefa Grulichy, který k tomuto problému již dříve publikoval řadu studií a který mj. důkladně informuje českého čtenáře i o rozsáhlé zahraniční produkci.⁴⁰

Závěrem bych ještě připomněl ediční práci, která významně rozšířila pramenovou základnu pro statistický výzkum českého venkova v raném novověku. V této souvislosti je třeba jmenovat zejména nové svazky edice berní ruly⁴¹ a třiaadvacet svazků edice Soupisu poddaných podle víry z roku 1651. Edice soupisu, který je jedinečným pramenem v evropském měřítku, vyvolala i novou vlnu studií o demografické skladbě jednotlivých panství v polovině 17. století, cenných nejen faktograficky, ale i hlubší kritikou pramene.⁴² Škoda jen, že byly vydány jen dílčí soupisy uložené v NA, nikoliv však soupisy, které zůstaly v archivech

38 Gustav HOFMANN, *Populace Čech na sklonku 17. století*, Sborník archivních prací 41, 1991, s. 417–446.

39 Eduard MAUR – Josef GRULICH (edd.), *Dějiny migrací v českých zemích v raném novověku*, HD 30, 2006, Supplement.

40 Josef GRULICH, *Migrace městského a vesnického obyvatelstva. Farnost české Budějovice 1750–1824*. České Budějovice 2013.

41 *Berní rula*, 4, 5, Kraj Bechyňský, 2 sv., edd. Iva ČADKOVÁ – Magda ZAHRADNÍKOVÁ, Praha 2013; 14, 15, *Kraj Hradecký III, IV*, edd. TYTÉŽ, Praha 2009, 2011; 24–25, *Kraj Plzeňský II–III*, edd. TYTÉŽ, Praha 2002, 2003; 8, 9, *Kraj Boleslavský I–II*, edd. Aleš CHALUPA – Jaroslav ČECHURA – Marie RYANTOVÁ, Praha 2001, 34, *Kladsko*, ed. Marie RYANTOVÁ, Praha 2007. Mimo edici vyšla, zejména pro potřeby genealogů, pomůcka Václav ČERVENÝ – Jarmila ČERVENÁ, *Berní rula: generální rejstřík ke všem svazkům (vydaným i dosud nevydaným) berní ruly z roku 1654, doplněný (tam, kde se nedochovaly) o soupis poddaných z roku 1651*, Praha 2003. Spolu se svazky vydanými v letech 1949–1954 byla zpřístupněna většina fondu, zbytek je k dispozici v digitální podobě.

42 *Soupis poddaných podle víry z roku 1651*, 23 sv., Praha, Národní archiv 1993–2003, s dotisky v l. 2005–2008. Ze soupisu vycházejí ve svých studiích zvl. Markus CERMAN, *Bohemia after the Thirty Years' War: some Theses on population Structure and Family*, Journal of Family History, 19, 1994, s. 149–175. Lenka MATUŠÍKOVÁ – Alena PAZDEROVÁ, *Alterzusammensetzung der Kinder im Verzeichnis der Untertanen nach dem Glauben vom Jahre 1651*, HD 17, 1993, s. 53–64; Michaela HOLUBOVÁ, *Obyvatelstvo dobrovické farnosti v Soupisu poddaných podle víry z roku 1651*, HD 26, 2002, s. 37–61; Eva RUMLOVÁ, *Demografická a sociální struktura obyvatelstva panství Dymokury v polovině 17. století*, HD 17, 1993, s. 153–199; Eliška ČÁNOVÁ, *Obyvatelstvo panství Manětín v polovině 17. století. Srovnávací sonda ze soupisu poddaných podle víry a berní ruly*, in: A. PAZDEROVÁ – J. KAHUDA (edd.), *Naším jubilantkám*, Sborník příspěvků k životnímu jubileu Věry Beránkové, prom. hist., PhDr. Dagmar Culkové a PhDr. Marie Liškové, Praha, Národní archiv 2000, s. 243–250; Václava VAŇKOVÁ, *Demografická a sociální struktura obyvatelstva v Berounském kraji v polovině 17. století*, HD 37, 2013, s. 1–22.

velkostatků, zaplňující mezery centrálního fondu. Z posledního hlediska jsou zajímavé zejména studie Kačerové, publikované zčásti elektronicky, jejichž cílem je najít vhodné statistické metody umožňující vyrovnat zkreslení způsobená zaokrouhlováním věkových údajů.⁴³ Je ale možno připomenout i drobnější ediční počiny, které usnadňují další regionálně zaměřené bádání o demografii českého venkova.⁴⁴

Svůj výklad bych shrnul v konstatování, že česká historická demografie po roce 1989 významně přispěla k poznání života české vesnice, zejména v období raného novověku, že ovšem by tento přínos mohl být ještě větší, pokud by byla důsledněji přijímala podněty přicházející ze zemí, kde má historicko-demografický výzkum nejen starou tradici, ale zejména i rozsáhlou badatelskou základnu, a současně refleктоvala i podněty, které nabízejí jiné vědní disciplíny. Dosažené výsledky se nicméně po mém soudu vhodně doplňují s výsledky studia historicko-antropologického, někdy se navzájem i korigují, ale rozhodně nelze jedny odsouvat stranou a jednostranně spoléhat na jednu metodu. Vždyť právě mnohost metodických přístupů stejně jako mnohost témat je jedním ze základních znaků současné historické vědy.

Autor/Author

Eduard Maur

eduard.maur@ff.cuni.cz

Ústav historických věd

Fakulta filozofická

Univerzita Pardubice

Bubenečská 51

160 00 Praha 6-Bubeneč

Prof. PhDr. Eduard Maur, CSc., (* 1937), je profesorem Univerzity Pardubice (od r. 2003) a emeritní profesor FF Univerzity Karlovy, kde působil v l. 1962–2011. V letech 1993–2002 tu vedl Ústav českých dějin. Věnuje se českým dějinám, zejména v raném novověku, především historické demografii, dále hospodářským a sociálním dějinám, rovněž pak dějinám historického vědomí a regionálním dějinám západních Čech. Je šéfredaktorem revue *Historická demografie*, členem několika vědeckých a redakčních rad, pracoval v několika výborech vědeckých společností a v mezinárodních odborných komisích. Odborná specializace: Dějiny raného novověku s přesahem do středověku i novější doby, zvl. dějiny hospodářské, sociální a historická demografie, dále

43 Eva KAČEROVÁ, *Demografická a sociální struktura obyvatelstva Chrudimského kraje v polovině 17. století*, Disertační práce PFF UK, Praha 2011. Jednotlivé stati autorky vycházející z této práce i další její studie eviduje bibliografie otištěná v časopise *Historická demografie*, 35, 2011, s. 121–122.

44 Např. Eduard MAUR – Dagmar PÍŠCHOVÁ (edd.), *Sčítání konzumentů soli v Čechách roku 1702. Edice pramene*. HD 18, 1994, s. 7–67. Srov. i Jana EBELOVÁ, *Edice raně novověkých a novověkých pramenů vydaných v letech 2000–2008*, *Sborník archivních prací* 59, 2009, s. 584–618.

dějiny historického vědomí a regionální dějiny. Hlavní práce: *Základy historické demografie* (Praha 1984), *Gutsherrschaft und „zweite Leibeigenschaft“ in Böhmen* (Wien – München 2001), *Paměť hor* (Praha 2006), jako spoluautor: *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy* (Praha 1990), *Dějiny obyvatelstva českých zemí* (Praha 1998).

Summary

Contribution of the Czech historical demography after 1989 on the history of the Czech countryside, especially in the early modern period

By increased orientation of economical and social history in Europe on the issues of structure, process, and to the quantitative methods, which occurred in the 50s–70s of the 20th century, there was a constitution and the extraordinary rise of the importance of historical demography. Since the 70s, and especially since the 90s, contrary to the forefront methodology of historical anthropology, oriented to qualitative analysis, individual reflection of the outside world and the activity of the individual has been done. Historical Demography continued to held the important position by providing to historical anthropology a valuable quantitative data and also helps to create the necessary broader context of their research. At the same time it is pumped from valuable initiatives, particularly as regards the combination of quantitative analysis with qualitative.

Czech historical demography intensified after 1989, its methodological orientation intensified cooperation on international projects (social structure of Bohemian servants in Europe) and generally wider cooperation with foreign experts, some of whom has acquired permanent professional interest in Czech history (M. Cerman, Sh. Ogilvie etc.). Significant results were achieved in the study of problems of Early Modern Era, particularly research on rural families. Systematic processing registers from the 17th and 18th centuries deepened the knowledge of the development of natural change in pre-statistic period in recent years and successfully developed the study of migration. Implemented extensive editorial projects allowed historical demographers to have a easier access to extremely important sources of the 17th century. An important problem is still deeper involvement of Czech experts to work on the creation of international databases for the history of population.

Možnosti studia migrací a mobility venkovského obyvatelstva

JOSEF GRULICH

Abstrakt/Abstract

Studie podává přehled dosavadního českého bádání o problematice migrací a mobility ve vztahu k venkovskému obyvatelstvu raného novověku. Připomíná využitelné prameny a klíčové práce, které k problematice geografického pohybu obyvatelstva vznikly. Cílem příspěvku je zachytit aktuální tendence českých výzkumů ve srovnání se směry zahraničního bádání.

The study provides an overview of the current Czech research on migration and mobility in relation to the rural population of the early modern period. It reminds usable sources and key works that arose the issue of geographic population movements. This paper aims to capture current trends of Czech research in comparison with foreign research directions.

Klíčová slova/Key Words

*migrace, mobilita, teorie migrací, venkov, populační vývoj
migration, mobility, migration theory, rural history, development of population*

Úvod

Studium územní či geografické mobility se zabývá kvantitativními aspekty pohybu obyvatelstva v geografickém prostoru.¹ Do popředí zájmu české demografie se výzkum migrací dostal teprve v posledních desetiletích,² ačkoli v zahraničí má velmi dlouhou tradici.³ Vymezení migrace se v jednotlivých zemích liší, v České republice bývá definována jako změna trvalého pobytu přes hranice určité administrativní jednotky.⁴ Předmětem studia může být i dočasná geografická

- 1 Příspěvek vznikl v rámci projektu Grantové agentury České republiky 13-20894S *Sociální transformace předměstí jako důsledek migrací a uplatňování strategií venkovského obyvatelstva (České Budějovice 1750–1830)*.
- 2 Srov. Zdeněk PAVLÍK – Jitka RYCHTAŘÍKOVÁ – Alena ŠUBRTOVÁ, *Základy demografie*, Praha 1986, s. 86–87.
- 3 Problematiku migračních teorií a integračních procesů z historiografického hlediska přibližuje Josef GRULICH, *Migrace městského a vesnického obyvatelstva. Farnost České Budějovice 1750–1824*, České Budějovice 2013, s. 8–73; TÝŽ, *Migrační teorie, integrační procesy a evropské dějiny migrací*, Český časopis historický (dále ČČH) 2, 2013, s. 378–406.
- 4 Jako synonymum se používá pojem *stěhování*. Termín *migrace* vystihuje proces a například v angličtině jej nelze použít pro označení jednoho přestěhování.

mobilita představující krátkodobé cesty různého ekonomického a sociálního významu (cesty za prací, za zábavou). Obdobně jako územní pohyby lidí bez trvalého bydliště (žebrační, kočující obyvatelstvo) však zpravidla nebývá statisticky podchycena.

Při zkoumání motivací migrantů a porovnávání jejich výchozích a cílových lokalit se posuzují vytlačující a přitahující faktory migrace. Častěji než české termíny se v této souvislosti používají anglické pojmy push factors pro vytlačující faktory, které mohou představovat důvod k opuštění země původu, a pull factors pro přitahující faktory, charakterizující atraktivitu cílové oblasti.⁵

Motivace migrací lze z historického hlediska rozdělit do dvou základních skupin. První výklad vysvětluje přesuny obyvatelstva vznikem krizové situace, nejčastěji přelidněním v místě původního bydliště migrantů. Podle této teorie jsou lidé z místa, kde dosud žili, vyháněni, protože počet obyvatel překročil hranice populačního optima. Podle jiných teorií naopak migranty přitahuje imigrační oblast, neboť jim umožňuje lépe uspokojovat osobní potřeby a naplňovat životní plány. První, ve své podstatě malthusiánský výklad, přitom bývá často předkládán jako samozřejmý, aniž by byl verifikován konkrétním výzkumem.⁶ Ve své klasické podobě byla takzvaná push-pull teorie mnohokrát kritizována a lze ji považovat za překonanou, avšak vytlačující a přitahující faktory migrací, formující motivace migrantů, bývají brány do úvahy i nadále.

Prameny

Na rozdíl od přirozené měny obyvatelstva nebývaly migrace až na výjimky soustavně registrovány. Jejich studium je proto někdy obtížné,⁷ ačkoli se pro něj nabízí mimořádně bohatá pramenná základna.⁸ Zmínit lze knihy status animarum, známé po celé katolické Evropě, do kterých faráři každoročně zapisovali i přistěhovalé a odstěhovalé farníky.⁹ Specifikem českých archivů

5 Základní terminologii k problematice migrací srov. Květa KALIBOVÁ – Zdeněk PAVLÍK – Alena VODÁKOVÁ, *Demografie (nejen pro demografy)*, Praha 1993, s. 82–86; Zdeněk PAVLÍK – Květa KALIBOVÁ, *Mnohojazyčný demografický slovník. Český svazek*, Praha 2005² (= Acta demographica 15), s. 103–110.

6 Josef EHMER, *Migration und Bevölkerung. Zur Kritik eines Erklärungsmodells*, Tel Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte 27, 1998, s. 1–25.

7 Otázkou pramenů vhodných pro studium prostorové mobility včetně jejich kritiky se zabývá Jean Pierre POUSSOU, *Les mouvements migratoires en France et a partir de la France de la fin du XVe siècle au début du XIXe siècle: Approches pour une synthèse*, Annales de démographie historique 1970, s. 11–78.

8 Typy pramenů k studiu migrací v českých zemích souhrnně přiblížil Eduard MAUR, *Problémy studia migrací v českých zemích v raném novověku*, in: Dějiny migrací v českých zemích v novověku (= Historická demografie 30 – suplement), edd. E. Maur – J. Grulich, Praha 2006, s. 7–18, zde s. 16–17; TÝŽ, *Základy historické demografie*, Praha 1978, s. 147–149. Na příkladu broumovského panství některé z nich představila též Eliška ČÁŇOVÁ, *Prameny k vývoji migrací v Čechách (17. a 18. století)*, Historická demografie (dále HD) 10, 1986, s. 145–160.

9 TÁŽ, *Prameny pro demografickou statistiku v archivu pražského arcibiskupství*, HD 4, 1970, s. 19–32; TÁŽ, *Status libri animarum pražské arcidiecéze z roku 1651*, Sborník archivních prací (dále SAP) 29, 1979, s. 20–55.

jsou poddanské a sirotčí seznamy, evidující venkovany v závislosti na jejich poddanské příslušnosti,¹⁰ nebo soupis obyvatelstva podle víry z roku 1651.¹¹

Významným pramenem pro studium migrací jsou matriky, pokud uvádějí rodiště, případně bydliště snoubenců a místo původu zemřelých.¹² Osoby, které uzavřely sňatek mimo farnost, se objevují v církevních knihách ohlášek snoubenců, snubních spisech nebo vrchnostenských knihách povolení sňatků.¹³ Údaje o migracích obsahují také knihy ohlášek bohoslužeb, jež zaznamenávají zádušní mše sloužené také za osoby zemřelé mimo farnost.

V seznamech obyvatelstva byli imigranti žijící v poddanských vsích někdy evidováni jako cizopanští. Přistěhovalce z venkova, kteří se usazovali ve svobodných královských městech, prameny uváděly jako poddané, pokud nebyli svou vrchností propuštěni na svobodu. Migrace související se změnou vlastnických poměrů zachycují pozemkové knihy, které ale zpravidla nepostihují původ zakupujících se imigrantů.¹⁴ V některých oblastech byl do zvláštních knih odběžných zapisován majetek zběhlých poddaných; evidence nemovitostí však nepostihovala nemajetné obyvatelstvo.

Až do zrušení poddanství roku 1848 zodpovídala za své poddané vrchnost. Od roku 1487 platilo nařízení, na jehož základě měli být všichni uprchlí poddaní vraceni zpět, v praxi však bylo jeho uplatnění obtížné. Obyvatelé panství se mohli legálně přestěhovat pouze na základě vyžádaného propouštěcího listu

10 Možnostmi využití poddanských seznamů se zabýval Josef KŘIVKA, *Význam poddanských seznamů pro demografické bádání*, HD 4, 1970, s. 50–58. Migrace jejich prostřednictvím zkoumali Josef PETRÁŇ, *Pohyb poddanského obyvatelstva a jeho osobní právní vztahy v Čechách v době předbělohorské*, Československý časopis historický (dále ČsČH) 5, 1957, s. 26–58, 399–447; TÝŽ, *Poddaný lid v Čechách na prahu třicetileté války*, Praha 1964, s. 181–251.; Markéta SELIGOVÁ, *Geografická mobilita poddaného obyvatelstva v první polovině 18. století ve světle poddanských seznamů*, HD 28, 2004, s. 55–109. Největší historickodemografický výzkum poddanských seznamů provedli Karel DUDÁČEK – Ludmila FIALOVÁ – Pavla HORSKÁ – Marie RÉPASOVÁ – Miloš SLÁDEK, *On Using the 1661–1839 Lists of Subjects of the Třeboň Dominion to Study the Age Structure of the Population*, HD 13, 1989, s. 59–124.

11 Eliška ČÁŇOVÁ, *Soupis poddaných podle víry*, *Paginae historiae* 0, 1992, s. 69–81; Eduard MAUR, *Problémy demografické struktury Čech v polovině 17. stol.*, ČsČH 19, 1971, s. 839–870.

12 K problematice matrik například Eduard MAUR, *Církevní matriky jako historický pramen (se zvláštním zřetelem k historické demografii)*, SAP 20, 1970, s. 425–457.

13 František ČERNÝ, *Knihy povolení sňatků panství Chlumeckého*, Jihočeský sborník historický (dále JSH) 17, 1948, s. 50–52; Rudolf KRYL, *Knihy povolení sňatků na panství Hlubockém ze 17. a 18. stol.*, JSH 19, 1950, s. 21–22.

14 Základní charakteristiku pozemkových knih podal Vladimír PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století*, Praha 1963, s. 5–64. K možnostem výzkumu migrací na základě pozemkových knih Josef GRULICH, *Okolnosti změn vlastnických poměrů v poddanském prostředí (Situace na jihočeském panství Chýnov v rozmezí let 1625–1795)*, in: Historik zapomenutých dějin. Sborník příspěvků věnovaných prof. dr. Eduardu Maurovi, edd. M. Koldinská – A. Velková, Praha 2003, s. 108–128; TÝŽ, *Besitztransfer und regionale Mobilität der untertänigen Bevölkerung Südböhmen 16.–18. Jahrhundert*, in: Untertanen, Herrschaft und Staat in Böhmen und im „Alten Reich“. Sozialgeschichtliche Studien zur Frühen Neuzeit, edd. M. Cerman – R. Luft, München 2005, s. 127–151.

(výhostu, zhostu).¹⁵ Vrchnosti poddaným poskytovaly také povolení k odchodu za prací nebo studiem, takzvané fedrovní listy, kdy dotyčný nadále zůstával příslušný ke své vrchnosti. Soubory uvedených pramenů, uložené ve velkostatkových či městských archivech, nebývají kompletní. Poskytují však informace ohledně motivace migrací a postojů orgánů státní, vrchnostenské i církevní správy k stěhování poddaných. Komplexnější charakter i lepší výpovědní hodnotu mají systematicky vedené knihy zhostů.

Povolování migrací v pobělohorském období bylo ve venkovském prostředí podřízeno potřebám velkostatku. Všechny dosavadní výzkumy však ukazují, že pohyb poddaného obyvatelstva v průběhu raného novověku nikdy neustal.¹⁶ Každý zájemce o legální opuštění panství musel za povolení k odchodu ve vrchnostenské kanceláři zaplatit určené poplatky, v některých případech mohla být zabavena část majetku nebo dokonce celé dědictví poddaného.

Zvláštním typem výhostu bylo propuštění na svobodu, umožňující trvalé usazení se v královském nebo privilegovaném poddanském městě. Na panstvích, kde se vyskytovalo několik větších privilegovaných sídel, byl počet propuštěných poddaných velký, neboť populační růst měst byl bez přílivu venkovského obyvatelstva nemyslitelný. Zrušení nevolnictví roku 1781 s sebou přineslo zmírnění kontroly prostorového pohybu. Poddaní již o svůj odchod z panství nežádali, avšak museli ho vrchnosti oznámit.

Potulní žebrační, hudebníci, podomní obchodníci a jiní kočovníci vzbuzovali nedůvěru. Nenáleželi k žádné vrchnosti a nebyli nikomu odpovědní. V roce 1799 bylo nařízeno držení osobních dokladů, cestující osoby musely mít pas, přistěhovalecké povolení, vandrovní nebo čelední knížku, průvodní či fedrovní list.¹⁷ Od roku 1805 bylo zakázáno vydávat uvedené dokumenty osobám neschopným práce. Jednotlivci zadrženi bez dokladu měli být úřední cestou (postrkem) vráceni do místa svého původu, neboť patent z 29. prosince 1751 přikazoval,

15 Jaroslav KUBÁK, *Přesuny poddaných na statcích města Č. Budějovic v druhé polovině 18. století*, JSH 33, 1964, s. 73–75; Jan LINTNER, *Výhostné listy v archivu města Soběslavě*, Časopis rodopisné společnosti československé (dále ČRSČ) 2, 1930, s. 101–105; František NAVRÁTIL, *Zachovací a výhostní listy v archivu města Počátek*, ČRSČ 9–10, 1937–38, s. 13–16.

16 Josef GRULICH, *Migrace na jihu Čech během 16.–18. století*, Forum Statisticum Slovacorum 3, 2007, s. 105–108; Josef GRULICH – Hermann ZEITLHOFER, *Migrace jihočeského obyvatelstva v období před třicetiletou válkou a po jejím ukončení*, HD 22, 1998, s. 79–105; TÍŽ, *Migration of the South Bohemian Population Before and After the Thirty Years War*, in: *Between Lipany and White Mountain. Essays in Late Medieval and Early Modern Bohemian History in Modern Czech Scholarship*, ed. J. Palmitessa, Leiden-Boston 2014, s. 269–299; Gustav HOFMANN, *Migrace poddaných na panství Kout-Trhanov v letech 1791–1807* (= Okresní archiv Domažlice – Výroční zpráva 1986), Horšovský Týn 1987, s. 110–119; Alice VELKOVÁ, *Migrace ve venkovské společnosti v 18. a 19. století*, Forum Statisticum Slovacorum 3, 2007, s. 246–249.

17 Například cestovní pasy analyzoval Václav STARÝ, *Die Migration von Einwohnern der süd-böhmischen Stadt Netolitz nach Österreich in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts*, in: *Kontakte und Konflikte. Böhmen, Mähren und Österreich: Aspekte eines Jahrtausends gemeinsamer Geschichte*, ed. T. Winkelbauer, Horn-Waidhofen an der Thaya 1993, s. 301–304. Na možnosti využití vandrovních knížek upozornil Bedřich ŠTIESS, *Pestré cesty císařského tovaryše*, ČL 56, 1969, s. 242–243.

že chudáky a osoby bez zaměstnání zodpovídá jejich rodiště nebo vrchnost. Všechna zmiňovaná nařízení shrnul Všeobecný občanský zákoník z roku 1811.

Důležitá byla instituce domovského práva.¹⁸ Domovským listem byla potvrzena příslušnost člověka k určité obci, která za něj zodpovídala a v případě potřeby byla povinna se o něj postarat. Od roku 1804 bylo možné domovskou příslušnost získat též desetiletým pobytem v daném sídle. Zrušení poddanství patentem ze dne 7. září 1848 vedlo k likvidaci patrimoniální správy a způsoby získání domovského práva nově vymezovalo prozatímní obecní zřízení ze 17. března 1849.

Příčiny, způsob i průvodní jevy migrací pomáhají objasnit například knihy poutníků nebo účty ubytovacích zařízení. Obdobný význam mají intervenční listy v archivech velkostatků, soukromá korespondence či autobiografické záznamy, vyprávěcí prameny, žurnalistika a od 18. století také odborné studie. Všechny tyto prameny mají lokální charakter, který nedovoluje rekonstruovat prostorový pohyb kvantitativně v širším kontextu, z pohledu celé země. Nutným předpokladem k rozšíření stávajících poznatků je vzájemná konfrontace a komparace výsledků dílčích výzkumů.

Typy prostorové mobility ve vztahu k venkovskému prostředí raného novověku a 19. století

Pojmy stěhování či migrace značí trvalou změnu místa pobytu. Ve vztahu k minulosti je však někdy obtížné posoudit, zda šlo o trvalou, nebo přechodnou změnu bydliště. Historikové při studiu migrací užívají obvyklých demografických pojmů, statistika jim umožňuje systematické podchycení objemu, typů, směrů a příčin migračních pohybů. Charakteristiku migrantů provádějí vzhledem k jejich věku, rodinnému stavu, národnosti a sociální příslušnosti. Všechny uvedené faktory lze pro starší období sledovat pouze výjimečně a zpravidla jen pro určitou část populace. Například na základě přijímání do měšťanského stavu je možné zjistit směry migrace plnoprávných měšťanů, avšak pohyb městské chudiny zůstával nezaznamenán. Podobně i poddanské seznamy evidují pouze usedlou část venkovského obyvatelstva, zatímco informace o neusedlých osobách chybí.¹⁹

Pohyb obyvatelstva v geografickém prostoru lze z historiografického hlediska rozdělit do čtyř základních skupin.²⁰ Do první náleží občasná, případně i každodenní změna místa pobytu, která souvisela s výkonem povolání, zpravidla řemeslnické nebo obchodní činnosti. Patří sem i daleké fúry, kdy poddaní v rám-

18 Jan JANÁK, *Domovské právo ve starém Rakousku a v ČSR*, in: Pocta akademiku Václavu Vaněčkovi k 70. narozeninám, ed. K. Malý, Praha 1975, s. 147–167; Zdeňka STOKLÁSKOVÁ, *Cizincem na Moravě. Zákonodárství a praxe pro cizince na Moravě 1750–1867*, Brno 2007, s. 189–245.

19 E. MAUR, *Základy...*, s. 145–146.

20 Typologii migrací z historického hlediska rozpracoval E. MAUR, *Problémy...* Eliška Čáňová migrace dělí podle toho, zda způsobují přírůstek (imigrace), nebo úbytek obyvatelstva (emigrace). Uvádí také trvalé nebo opakované a sezónní migrace. E. ČÁŇOVÁ, *Prameny k vývoji...*

ci robotních povinností přepravovali vrchnostenské zboží do míst vzdálených i několik desítek kilometrů.

Důvodem ke krátkodobému pobytu mimo panství mohla být účast na pouti²¹ či posvícení, návštěva svateb, křtin²² a pohřbů. Takový prostorový pohyb byl naprosto běžný, takže se zpravidla vymykal cílené evidenci. Náležel však k významným prostředkům komunikace v lokálním měřítku a mohl vést i k rozšíření vědomostních obzorů venkovana.²³ Vyjma matrik narozených a oddaných, do kterých se zapisovali přespolní kmotři a svědci svatebních obřadů, většina pramenů o krátkodobé mobilitě poddaných mlčí. Zcela nepochybně byla předmětem vrchnostenské kontroly, avšak k uskutečňování podobných kratších cest nebylo třeba žádného zvláštního povolení.

Do druhé skupiny náleží sezónní mobilita spojená s polními pracemi v období žní, která se většinou týkala pouze obyvatelstva z horských a podhorských oblastí. Místní obyvatelé odcházeli za finančním přilepšením do úrodnějších nížinatých regionů, kde sklizeň obilovin probíhala dříve a na mnohem větších plochách. Podobný charakter měly i sezónní práce na vinicích.²⁴ V některých případech byly tyto cesty nucené, zvláště když byli poddaní vysíláni ke sklizni nebo k senoseči na jiná panství náležející téže vrchnosti.²⁵ Uvedenému typu prostorového pohybu se podobala také mobilita dělníků. Sezónní migrace měly závažné ekonomické a sociální důsledky, pomáhaly navazovat trvalý kontakt se vzdálenějšími oblastmi i městským prostředím. Dlouhodobá nepřítomnost mužů vedla mimo jiné k posilování role žen při vedení rodinného hospodářství.²⁶

Třetí typ prostorové mobility představoval dlouhodobý, mnohdy i několikaletý pobyt venkovanů za hranicemi panství, který však neměl za následek trvalou změnu bydliště nebo poddanské příslušnosti. Souvisel s přípravou pro výkon určité profese v případě učňů, tovaryšů a studentů nebo s postupným osvojováním si dovedností u čeledi a služebného personálu.²⁷ Odchod býval

21 Zdeněk KALISTA, *Česká barokní pouť*, Žďár nad Sázavou 2001, s. 50–51, 60; Markéta HOLUBOVÁ, *Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska VI. Okruhy kultů poutních madon jezuitského řádu*, Praha 2009; Eduard MAUR, *Poutě jako forma mobility venkovského obyvatelstva v raném novověku*, *Východočeský sborník historický* 23, 2013, s. 235–250.

22 Miroslava MELKESOVÁ, *Geografický horizont kmotrů v polovině 17. století na Chýnovsku* in: *Dějiny migrací v českých zemích v novověku* (= *Historická demografie* 30 – suplement), edd. E. Maur – J. Grulich, Praha 2006, s. 205–242.

23 Barbora MLYNÁŘÍKOVÁ, *Geografický horizont prostého člověka v Čechách v letech 1740–1830*, I–II, Praha 2001.

24 Josef KRÍVKA, *K dějinám poddanského vinařství na Litoměřicku v předbělohorské době*, *Vlastivědný sborník Litoměřicko* 3, 1966, s. 32–50.

25 TÝŽ, *Podíl poddaných a velkostatku na tržní produkci a vývozu obilí po Labi v předbělohorském období*, *Historický sborník Ústecka* 1967, s. 5–22.

26 Eduard MAUR, *K demografickým aspektům tzv. druhého nevolnictví*, HD 8, 1983, s. 7–43, zde s. 14; TÝŽ, *Problémy studia migrací...*, s. 11–12. K otázce proměny pracovních rolí v rodině v případě nepřítomnosti muže blíže Michael MITTERAUER, *Familie und Arbeitsteilung. Historischvergleichende Studien*, Wien-Köln 1992, s. 58–107.

27 Eduard MAUR, *Čeďd a tovaryši v Čechách v soupisu podle víry z roku 1651*, HD 23, 1999, 85–135; TÝŽ, *Das Gesinde in Böhmen in der frühen Neuzeit*, in: *Le phénomène de la domesticité en Europe, XVIe–XXe siècles*, edd. A. Fauve-Chamoux – L. Fialová, Praha 1997 (= *Acta demographica*

iniciován zájmem poddaného, případně nařízením vrchnostenské kanceláře. Opět mohl mít i nucený charakter, když se poddaný zavázal po svém návratu vstoupit do vrchnostenských služeb.

K delším dočasným pobytům mimo trvalé bydliště docházelo také u specializovaných pracovníků, jako byli ovčáci, sládcí a mlynáři. Pokud za hranice panství směřovaly děti poddaných, spíše pocházely z poddanských měst a městeček než z vesnic.²⁸ Počet těch, kteří se z pracovních důvodů delší dobu zdržovali mimo panství, však býval zanedbatelný.²⁹ Dlouhodobý pobyt mimo panství jim býval umožněn na základě povolovacího nebo fedrovního listu, jehož vydání mělo vrchnosti zaručit, že z panství nebudou odcházet potřebné pracovní síly.

Za čtvrtý typ prostorové mobility venkovského obyvatelstva lze označit trvalou změnu místa pobytu – migraci. Pokud poddaný legálně odcházel na cizí panství, tedy pod pravomoc jiné vrchnosti, musel být opatřen výhostem (zhostem). Propouštěcí listy se vystavovaly i v případě, že poddaných chtěl přesídlit na jiné panství téže vrchnosti. Uskutečnění migrace mělo úzkou spojitost s etapami životního cyklu. O získání výhostu usilovali ti, kteří se rozhodli uzavřít sňatek, najít lepší pracovní uplatnění nebo převzít neobydlenou nemovitost za hranicemi panství.³⁰ V takových případech lze hovořit o vzájemné provázanosti sociální a geografické mobility.³¹

Poměrně časté byly ilegální migrace, v pramenech označované jako zbíhání.³² Není možné statisticky dokumentovat jejich rozsah ani intenzitu, otvírá se zde však prostor pro podněty kulturní antropologie. Kvantitativní výzkum lze doplnit nebo nahradit kvalitativní analýzou, která může osvětlit okolnosti

13), s. 75–94. Ze zahraničních studií k problematice čeledi lze jmenovat například Michael MITTERAUER, *Gesindedienst und Jugendphase im europäischen Vergleich*, *Geschichte und Gesellschaft* 11, 1985, s. 177–204; Sigrid WADAUER, *Die Tour der Gesellen. Mobilität und Biographie im Handwerk vom 18. bis zum 20. Jahrhundert*, Frankfurt am Main-New York 2005.

28 Josef GRULICH, *Motivace migrací a mobility venkovského obyvatelstva na jihu Čech v 17.–18. století*, in: Člověk a sociální skupina ve společnosti raného novověku, edd. V. Bůžek – J. Dibelka, České Budějovice 2007 (= *Opera historica* 12), s. 255–290.

29 Udělování fedrovníků na komorních panstvích v druhé polovině 17. století popsal E. MAUR, *K demografickým aspektům...*, s. 15–16.

30 Výzkum 247 propouštěcích provedl Josef GRULICH, *Migrace českobudějovického obyvatelstva ve světle propouštěcích listů (1756–1770)*, in: *Historiae Historica. Profesoru Lumíru Dokoupilovi k sedmdesátinám* (= *Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Ostraviensis* 12, *Sborník Ostravské univerzity* 219/2005), ed. M. Myška, Ostrava 2005, s. 60–61. Na zhostné listy bez další analýzy upozorňuje Jiří ZÁLOHA, *Die Bevölkerungsemigration zwischen der Herrschaft Český Krumlov (Krumau, CSFR) und Oberösterreich im 17. und 18. Jahrhundert*. *Jahrbuch des Österreichischen Musealvereines Gesellschaft für Landeskunde* 135, s. 135–140.

31 Blíže Pavla HORSKÁ, *Vztah sociální a geografické mobility v dějinách obyvatelstva českých zemí*, HD 12, 1987, s. 225–242.

32 Ze starší literatury například Bedřich ŠINDELÁŘ, *K otázce zběhlých poddaných u nás. Přehled opatření proti poddanským zběhlům od 13.–18. století*, *Časopis společnosti přátel starožitností českých* 57, 1949, s. 163–175, 214–227; TÝŽ, *Útěk poddaných z Čech na Moravu po třicetileté válce*, Praha 1985; TÝŽ, *Zbíhání poddaných v českých zemích po třicetileté válce (Několik poznámek a dokumentů)*, *Časopis Matice Moravské* 100, 1981, s. 101–126; Miroslav TOEGEL, *Zbíhání poddaných na pardubickém panství v druhé polovině 17. století*, *Sborník historický* 7, 1959, s. 191–226.

zbihání včetně útěkových strategií.³³ Zvláště během druhé poloviny 17. století byla hlavní příčinou odchodů poddaných zoufalá ekonomická situace, která se v poválečném období ještě zhoršovala.³⁴ Přestože se s chudobou potýkala velká část venkovského obyvatelstva, panství ilegálně opouštěli jen někteří.³⁵

K porušení osobního závazku vůči vrchnosti většinu zbíhajících přimělo působení několika faktorů současně. Mezi ně patřila ztráta nejbližších, zvláště rodičů.³⁶ Poddaní řemeslníci ojediněle zbíhali kvůli nedostatku pracovního uplatnění. Jejich pobyt mimo panství mohl být dodatečně legalizován poté, co našli řádné zaměstnání. Obdobně tomu bylo také v případě osob, které sice odešly bez povolení, ale usadily se jinde a žily spořádaným životem.³⁷ Důvodem dočasné mobility i trvalé migrace se mohl stát špatný zdravotní stav a stáří. Někteří lidé si pro svůj zjevný, nebo pouze předstíraný handicap zabezpečovali obživu žebrotou.

K ilegálnímu opuštění panství docházelo v případě rodin i jednotlivců, kteří se rozhodli rezignovat na všechny osobní i poddanské závazky. Případy navázání milostného vztahu a následování vyvoleného partnera nebyly nikterak ojedinělé.³⁸ Časté průchody vojenských jednotek se stávaly mimořádnou a mnohdy dokonce vítanou příležitostí k opuštění panství. S vojenskými oddíly odcházeli poddaní sami, jindy v páru či s celou rodinou, vidina snadné obživy dokázala k armádě přilákat i některé ženy. Zejména během dlouhodobých válečných konfliktů bylo patrně bezpečnější pohybovat se v blízkosti a pod ochranou armády než setrávat v nebráněných vesnicích.

Poddaní neváhali porušit poddanský závazek vůči vrchnosti a opustit bez jejího vědomí panství v situaci, kdy jim hrozil přísný postih za protiprávní jednání. V některých případech lze zběhnutí považovat za přímý důsledek nebo doklad sociálního vytěsňování.³⁹ Útěky z důvodu nekatolického vyznání

33 Kvalitativní analýzu migrací preferují Jaroslav DIBELKA, *Příběh Johany Peřkové. Každodenní život tulačky a zlodějky v první polovině 18. století*, in: *Člověk a sociální skupina ve společnosti raného novověku (= Opera historica 12)*, edd. V. Bůžek – J. Dibelka, České Budějovice 2007, s. 315–332; Pavel HIML, *Zrození vagabunda. Neusedlí lidé v Čechách 17. a 18. století*, Praha 2007; Pavel MATLAS, *Migrace poddaného obyvatelstva v raném novověku. Nová heuristická východiska a metodické přístupy*, Forum Statisticum Slovaca 3, 2007, s. 168–173.

34 Špatnou ekonomickou situaci jako jeden z hlavních impulzů ke zbíhání poddaných, a to jednotlivců i rodin uvádí TÝŽ, *Shovívavá vrchnost a neukáznění poddaní? Hranice trestní disciplinace poddaného obyvatelstva na panství Hluboká nad Vltavou v 17.–18. století*, Praha 2011, s. 92.

35 Možnosti výzkumu ilegálních migrací neusedlých vrstev obyvatelstva uvádí Leo LUCASSEN, *Eternal Vagrants? State Formation, Migration, and Travelling Groups in Western Europe, 1350–1914*, in: *Migration, Migration History, History, Old Paradigms and New Perspectives*, edd. J. Lucassen – L. Lucassen, Bern 1997, s. 225–251.

36 Souvislost mezi osiřením a zběhnutím zmiňuje Martin ŠTINDL, *Bítešští a novoměstští sirotci na přelomu 17. a 18. století (Pokus o sledování osudové „kariéry“)*, Západní Morava 7, 2004, s. 44–67.

37 Různé případy zbihání i pozdější legalizace pobytu uvádí Sheilagh OGILVIE, *Vesnická obec a tzv. „druhé nevolnictví“ v rané novověké Čechách*, ČČH 107, 2009, s. 46–94.

38 Například Aleš STEJSKAL, *Prosopografická analýza rožmberského a švaberského úřednictva (1550–1616). Model a jeho fungování*, SAP 54, 2004, s. 323–458, zde s. 428.

39 *Sociální vytěsňování*, mající za následek vyloučení jedince nebo skupiny obyvatelstva ze společnosti (německy Ausgrenzung), představuje jeden z mechanismů, který podle *teorie komunali-*

se v pobělohorském období vyskytovaly velmi nerovnoměrně v závislosti na konkrétním průběhu rekatolizace v dané oblasti.⁴⁰

Drtivá většina zbíhajících se snažila odejít nenápadně. Někteří z nich před ilegálním odchodem z panství rozprodávali majetek, aby si zabezpečili finanční prostředky do začátku nového života. Pokud někdo zběhl a nechtěl se dobrovolně vrátit domů, vrchnost měla jen minimální naději, že si jeho návrat vynutí oficiální cestou.

Zvláštní typ představují migrace osob bez trvalého bydliště. Do skupiny neusedlého kočovného obyvatelstva náleželi tuláci, potulní muzikanti, komedianti, cikáni a další. Zpravidla si zachovávali neomezenou mobilitu a unikali jakékoliv evidenci; jejich prostorový pohyb tak lze doložit spíše na konkrétních příkladech.⁴¹

Výzkumy migrací z pohledu české historiografie

V české historiografii zatím nebyl učiněn žádný pokus o syntetické zpracování migrací v období raného novověku nebo 19. století.⁴² Vznikla řada studií, které objasnily některé konkrétní otázky, avšak zasazení do širšího kontextu dosud chybí. Přehodnocení se dočkala představa uzavřeného venkovského prostředí, předpokládaná malá pohyblivost a velká svázanost venkovanů s půdou. Přestože akční rádius zejména sňatkových migrací byl větší v městském prostředí, není možné tvrdit, že by venkovské obyvatelstvo bylo imobilní. Kromě trvalého odchodu z místa původu je nutné brát v úvahu dočasnou mobilitu, zejména čelední službu ve městech nebo sezónní práce.

Problematika migrací v období raného novověku stále náleží mezi mimořádně významné badatelské otázky díky přetrvávající diskuzi ohledně znevolňování obyvatelstva či utužování poddanství v pobělohorském období.⁴³ Obnovené

---

smu nacházet uplatnění ve venkovském prostředí; blíže Wolfgang KASCHUBA, *Komunalismus als sozialer „Common sense“*. Zur Konzeption von Lebenswelt und Alltagskultur im neuzeitlichen Gemeindegedanken, in: Landgemeinde und Stadtgemeinde im Mitteleuropa. Ein struktureller Vergleich, ed. P. Blickle, München 1991, s. 70–72.

40 Obecně Eva MELMUKOVÁ, *Patent zvaný toleranční*, Praha 1999, s. 56–60.

41 Jaroslav DIBELKA, *Anatomie cikánského případu. Jižní Čechy 1729–1730*, in: Historie 2003. Celostátní studentská vědecká konference. Pardubice 4.–5. prosince 2003, ed. J. Kubeš, Pardubice 2004, s. 149–172; TÝŽ, „Kde my se máme podít, když nemáme naši zem?“ *Migrace Cikánů v raném novověku a jejich reflexe v očích okolí*, in: Dějiny migrací v českých zemích v novověku (= Historická demografie 30 – suplement), edd. E. Maur – J. Grulich, Praha 2006, s. 189–204; Jiří HANZAL, *Cikáni na Moravě v 15. až 18. století. Dějiny etnika na okraji společnosti*, Praha 2004; P. HIML, *Zrození vagabunda*, s. 141–276.

42 Různé možnosti výzkumu migrační problematiky připomíná publikace Eduard MAUR – Josef GRULICH (edd.), *Dějiny migrací v českých zemích v novověku* (= Historická demografie 30 – suplement), Praha 2006.

43 O výzkumu poddanské problematiky v pobělohorském období pojednávají Eduard MAUR, *Vrchnost a poddaní za třicetileté války*, *Folia historica Bohemica* 8, 1985, s. 241–264; Jiří MIKULEC, *Dějiny venkovského poddaného lidu v 17. a 18. století a česká historiografie posledních dvaceti let*, ČČH 88, 1990, s. 119–130; TÝŽ, *Poddanská otázka v barokních Čechách*, Praha 1993; Sheilagh OGILVIE, *Communities and the „Second Serfdom“ in Early Modern Bohemia*, *Past and Present* 187, 2005, s. 69–119; TÁŽ, *Vesnická obec...*, s. 46–52.

zřízení zemské uzákonilo nevolnictví tím, že převzalo předbělohorská usnesení zemských sněmů o omezení osobní volnosti poddaných, jejichž původním smyslem bylo řešení majetkových nároků mezi vrchnostmi navzájem. Studium migrací na prahu třicetileté války prokázalo, že přísné zákonné normy se v praxi doslovně uplatňovaly jen sporadicky.⁴⁴

Okleštění svobody pohybu se uvádí jako jeden z hlavních rysů druhého nevolnictví, ale poslední dobou v historiografii převládá názor, že ani v pobělohorském období nemohlo dojít k úplnému omezení mobility poddaných.⁴⁵ Vrchnosti měly zájem kontrolovat hlavně příslušníky usedlých vrstev. V jejich případě totiž opuštění panství znamenalo ekonomickou ztrátu, neboť s sebou mohli chtít odnést movitý majetek a hrozilo též zpusnutí jimi obhospodařovaných usedlostí.

Neusedlí vesničané měli možnost pohybovat se relativně volně a nabízet svou pracovní sílu za mzdu. Pokud chtěl poddaný odejít, v podstatě neexistovaly překážky, které by mu v tom mohly zabránit. Poměry na jednotlivých dominiích byly rozdílné, strategie vrchností se značně lišily, takže jakékoliv závěry o míře svobody pohybu poddaných dosud zůstávají spíše v oblasti hypotéz.⁴⁶ Majitelé některých panství například trvali na užívání pasů a přísně trestaly případy, kdy poddaný překročil počet dní, po které se směl zdržovat jinde.⁴⁷

Dědické právo v českých zemích počítalo s předáním usedlosti pouze jedinému nástupci původního hospodáře, což utvářelo příznivé předpoklady pro uskutečňování geografických migrací.⁴⁸ V důsledku nedělitelnosti gruntů se vytvářela početná vrstva osob bez vyhlídky na zisk rodinného hospodářství. Mnohým lidem nezbývalo než hledat uplatnění mimo otcovskou usedlost, například v městském prostředí, kde volné pracovní síly nacházely snadnější uplatnění. Po třicetileté válce se bezzemkům nabízela opuštěná či válkou zničená hospodářství. Vysoké zastoupení podružské vrstvy (12–20 % obyvatelstva) ale svědčí o tom, že o jejich přebírání nebyl příliš velký zájem.⁴⁹ Nestabilní ma-

44 J. PETRÁŇ, *Pohyb...*; TÝŽ, *Poddaný lid...*

45 Josef Válka poukázal na dvě stránky poddanského postavení v 17. a 18. století: na *poddanství* vyplývající z držby půdy, z něhož vycházely poddanské povinnosti, činže, naturální dávky a roboty, a na *nevolnictví* jako osobní vázanost poddaného na vrchnosti, tedy vrchnostenský dozor nad stěhováním, sňatky a zaměstnáním poddaných a jejich dětí. Srov. Josef VÁLKA, „Zrušení nevolnictví“ roku 1781 (*Termín a skutečnost „nevolnictví“ v dějinách a historiografii*), Jižní Morava 17, 1981, s. 110–120.

46 Srov. Josef GRULICH, *Selský grunt a jeho obyvatelé mezi normou a skutečností. Sonda do českých poddanských poměrů v 17. a 18. století*, in: *Společnost v zemích habsburské monarchie a její obraz v pramenech (1526–1740)*, edd. V. Bůžek – P. Král, České Budějovice 2006 (= *Opera historica* 11), s. 555–568.

47 Jaroslav ŠŮLA, *Venkovský lid východního Hradecka v letech 1590–1680*, Hradec Králové 1971, s. 68.

48 Eduard MAUR, *Das bäuerliche Erbrecht und die Erbschaftspraxis in Böhmen im 16. bis 18. Jahrhundert*, HD 20, 1996, s. 93–118; V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost...*, s. 453–511.

49 Markus CERMAN – Eduard MAUR, *Proměny vesnických sociálních struktur v Čechách 1650–1750*, ČCH 98, 2000, s. 745.

jetková držba v druhé polovině 17. století vedla k častějším změnám hospodářů, které podporovaly geografické přesuny obyvatelstva.⁵⁰

Stále aktuální zůstává otázka motivací migrací a existence komunikačních sítí, které napomáhaly šířit informace o imigračních oblastech.⁵¹ Jedním z důležitých dílčích témat jsou sňatkové migrace.⁵² Geografický pohyb v souvislosti se vstupem do manželství není sledován jednotným způsobem, zpravidla se zkoumá společně s dalšími ukazateli, především s věkem, stavem a socioprofesionální příslušností snoubenců.⁵³ Stranou pozornosti zůstává také provázanost pracovních a sňatkových migrací.

Dalším tématem, které se nabízí ke zkoumání, je geografická mobilita podle sociální a profesionální příslušnosti. Migrace spojená s výkonem různých povolání se stala důležitým komunikačním nástrojem, jehož prostřednictvím venkov navazoval kontakt se širším světem. Dobře je to patrné v případě vandru tovaryšů, obdobnou funkci měla i osobní služba vrchnosti.⁵⁴

Opomíjeny zůstávají migrace orientované do měst.⁵⁵ Největší pozornost je zpravidla věnována přijímání nových měšťanů, respektive doplňování hor-

50 J. GRULICH, *Okolnosti...; Týž, Besitztransfer...; Týž, Populační vývoj a životní cyklus venkovského obyvatelstva na jihu Čech v 16. až 18. století*, České Budějovice 2008, s. 276–339.

51 Na důležitost komunikační sítě na příkladu emigrace ze štáhlavského panství kolem roku 1800 poukázala Alice VELKOVÁ, *Složení domácností a problematika čelední služby na panství Štáhlavy počátkem 19. století*, in: Historik zapomenutých dějin. Sborník příspěvků věnovaných prof. dr. Eduardu Maurovi, edd. M. Koldinská – A. Velková, Praha 2003, s. 140–161, zde s. 152.

52 Sabina DUŠKOVÁ, *Demografický vývoj Ústí nad Labem v 19. století*, HD 24, 2000, s. 109–162, zde s. 129–131; Petr JANČÁREK, *Sňatky v Zubrnících v 19. století (Zpráva o archivním výzkumu)*, HD 18, 1994, s. 167–178, zde s. 170–172; Věra KALOUSOVÁ, *Demografický vývoj farnosti Lochenice v letech 1784–1900*, HD 30, 2006, s. 67–143; Jaroslava KALSEROVÁ, *Populační vývoj jihočeské vesnice v 17. st. a v první polovině 18. st.*, HD 1, 1967, s. 28–34, zde s. 33; Blanka ŠTĚRBOVÁ, *Sňatečnost a sňatková migrace ve farnosti Střelské Hoštice v letech 1645–1890*, JSH 58, 1989, s. 125–135.

53 Josef GRULICH, *Sňatkové migrace na jihu Čech (1750–1824)*, in: Dějiny migrací v českých zemích v novověku (= Historická demografie 30 – suplement), edd. E. Maur – J. Grulich, Praha 2006, s. 19–72; Michaela HOLUBOVÁ, *Geografická a sociální mobilita snoubenců farnosti Dobruvice od konce 18. století do druhé poloviny 19. století*, HD 28, 2004, s. 111–155; Eva KAČEROVÁ, *Sňatečnost v 17. a 18. století ve světle matrik pražské farnosti Panny Marie pod řetězem*, HD 28, 2004, s. 35–54; Jiří STIBOR, *Původ opavských ženichů (Rozbor oddací matriky z let 1626–1719)*, in: Historiae Historica. Profesoru Lumíru Dokoupilovi k sedmdesátinám (= Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Ostraviensis 12, Sborník Ostravské univerzity 219/2005), ed. M. Myška, Ostrava 2005, s. 29–31; Blanka ŠTĚRBOVÁ, *Vývoj sňatečnosti v lokalitě Novosedly nad Nežárkou v letech 1686–1910*, HD 11, 1987, s. 97–140.

54 Eduard MAUR, *Na návštěvě v rodné zemi. Ze vzpomínek Hanse Komendy (1716–1776), českého lokaje a muzikanta ve Vestfálsku*, Acta Universitatis Carolinae Phil. et Hist. 2, 2001, s. 57–66; Týž, *Ve službách rytíře Dohalského. Ze vzpomínek jihočeského lokaje Hansla Komendy (1716–1766)*, in: Vlast a rodný kraj v díle historika. Sborník prací žáků a přátel věnovaný profesorovi Josefu Petráňovi, ed. J. Pánek, Praha 2004, s. 607–620; Josef GRULICH – Markéta SKOŘEPOVÁ, *Cesta z Pelhřimova do Benátek a zpět za 941 dní. Vandr Václava Pokorného v letech 1827–1829*, HD 37, 2013, s. 169–196; Pavla VOŠÁHLÍKOVÁ (ed.), *Auf der Walz. Erinnerungen böhmischer Handwerks-gesellen*, Wien 1994; TÁŽ, *Řemeslo a řemeslníci v rytmu všedního dne v 2. polovině 19. století*, in: Studie k sociálním dějinám 19. století 6, edd. J. Machačová – J. Matějček, Opava–Praha–Kutná Hora 1996, s. 47–63.

55 Jaroslav MAREK, *O studiu městského přistěhovalectví*, Sborník Matice moravské 79, 1960, s. 86–111. Fenomémem imigrace do měst se zabývá Jaroslav MILLER, *Uzavřená společnost a její*

ních vrstev městského obyvatelstva imigranty z jiných měst, dále společenské a národnostní skladbě městského obyvatelstva,⁵⁶ pro které existují poměrně bohaté prameny. Ostatní aspekty mobility městského obyvatelstva prozatím zůstávají spíše na okraji badatelského zájmu. Velmi málo lze říci o městě jako místu, které přitahuje učně, tovaryše i sloužící z blízkého vesnického zázemí.

Dosud prakticky nedotčeným problémem je otázka rajonizace Čech a Moravy z hlediska intenzity a směru migrací. Souvislosti mezi různým tempem populačního růstu jednotlivých oblastí českých zemí a vývojem prostorové mobility obyvatelstva zůstávají neobjasněné. Nelze zatím rozhodnout, do jaké míry se na různé populační dynamice těchto oblastí podílel specifický demografický režim a do jaké míry migrace. Právě ty byly asi rozhodující, avšak doložit toto tvrzení konkrétními číselnými údaji prozatím nelze.⁵⁷

Ani velké migrační proudy, ke kterým docházelo na českém území, nebyly sledovány se stejnou intenzitou.⁵⁸ Rozsáhlá literatura se váže například k valašské⁵⁹ a chorvatské kolonizaci probíhající na jižní Moravě.⁶⁰ V devadesátých letech 20. století se zvýšené pozornosti historiků těšila problematika novokřtěnců na jižní Moravě.⁶¹ Naproti tomu chybí studie, které by zhodnotily přesídlení

neprátele. Město středovýchodní Evropy (1500–1700), Praha 2005, s. 47–75; TYŽ, *Raně novověká městská migrace – české země, královské Uhry, polsko-litevský stát. Pokus o základní komparaci*, ČCH 100, 2002, s. 522–554; Eva SEMOTANOVÁ, *Knihy měšťanských práv – významný pramen předstatistického období (příspěvek ke studiu přistěhovalectví do měst pražských v letech 1618–1770)*, HD 10, 1986, s. 73–116; Jaroslav MAREK, *O studiu městského přistěhovalectví*, Sborník Matice moravské 79, 1960, s. 86–111.

- 56 Josef JANÁČEK, *Italové v předbělohorské Praze (1526–1620)*, Pražský sborník historický 16, 1983, s. 77–118; Hana JORDÁNKOVÁ – Ludmila SULITKOVÁ, *Etnická příslušnost a jazyková komunikace obyvatel Brna ve středověku a raném novověku*, Documenta Pragensia 19, 2001, s. 37–57; TYTÉŽ, *Italové a Španělé v předbělohorském Brně*, in: *Ad vitam et honorem*. Profesoru Jaroslavu Mezníkovi přátelé a žáci k pětasedmdesátým narozeninám, edd. T. Borovský – L. Jan – M. Wihoda, Brno 2003, s. 715–742; Jaroslav PÁNEK, *Italové, Nizozemci a Němci v rudolfínské Praze – některé formy a problémy soužití*, Documenta Pragensia 19, 2001, s. 67–74.
- 57 Srov. Lumír DOKOUPIL – Ludmila FIALOVÁ – Eduard MAUR – Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století*, Praha 1999, s. 96–114.
- 58 Základní bibliografický přehled k uvedené problematice poskytují Stanislav BROUČEK, *Nad výzkumem českého etnika v zahraničí*, ČL 77, 1990, s. 129–138; Naďa VALÁŠKOVÁ, *Příspěvek ke studiu migrace z českých zemí od 19. století do roku 1938*, in: *Dějiny migrací v českých zemích v novověku (= Historická demografie 30 – suplement)*, edd. E. Maur – J. Grulich, Praha 2006, s. 99–122.
- 59 Základní práci zůstává Josef MACŮREK, *Valaši v západních Karpatech v 15.–18. století*, Ostrava 1959. Poněkud jednostranný pohled podává Dimitr KRANDŽALOV, *Valaši na Moravě*, Olomouc 1963; novější výzkumy shrnuje Jaroslav ŠTIKA, *Etnografický region Moravské Valašsko, jeho vznik a vývoj*, Ostrava 1973.
- 60 Blíže Kvetoslava KUČEROVÁ, *Chorváti a Srbi v střednej Európe. (K etnickým, hospodárskym a sociálnym otázkam v 16.–17. storočí)*, Bratislava 1976.
- 61 Například Jaroslav PÁNEK, *Moravští novokřtěnci (Společenské a politické postavení předbělohorských heretiků, sociálních reformátorů a pacifistů)*, ČCH 92, 1994, s. 242–255; Josef VÁLKA, *Tolerance či koexistence (K povaze soužití různých náboženských vyznání v českých zemích v 15. až 17. století)*, in: *Husitství na Moravě. Náboženská snášenlivost*. Jan Amos Komenský, ed. J. Válka, Brno 2005, s. 237–248; Thomas WINKELBAUER, *Přiliv náboženských exulantů na Moravu od husitství až po třicetiletou válku*, in: *Kultury na hranici. Jižní Čechy – Jižní Morava – Waldviertel*

německého obyvatelstva z oblasti Kladska do úrodného Polabí v souvislosti s raabizací. Nadále přetrvává zájem o téma náboženské emigrace po Bílé hoře a během 18. století, jejíž demografické aspekty však zůstávají i nadále neosvětleny.⁶² Nepodařilo se uspokojivě objasnit příchod německých kolonistů do českých pohraničních oblastí v období raného novověku. Lokální studie naznačují, že nešlo o náhlý nebo jednorázový akt vynucený vyhlášením Čech během třicetileté války. Spíše se jednalo o proces postupného přesunu obyvatelstva, které postupem doby asimilovalo. V souvislosti se studiem různých badatelských témat se do centra pozornosti ojedinele dostávají i přeshraniční migrace probíhající v různých dějinných obdobích.⁶³

Ve vztahu k 19. století nelze opomenout problematiku industrializace a urbanizace.⁶⁴ Ještě většímu zájmu badatelů se těší emigrace do zahraničí – především do USA,⁶⁵ Volyně⁶⁶ a na Balkán.⁶⁷ Jako převládající příčina vystěhovalectví v uve-

---

– Weinviertel, edd. A. Komlosyová – V. Bůžek – F. Svátek, Waidhofen an der Thaya-Wien 1995, s. 275–281.

- 62 Z četné literatury například Lenka BOBKOVÁ (ed.), *Exulanti z Prahy a severozápadních Čech v Pimě v letech 1621–1639*. Edice historických soupisů, které jsou uloženy v Saském archivu v Drážďanech, Praha 1999; Michaela HRUBÁ (ed.), *Víra nebo vlast? Exil v českých dějinách raného novověku*, Ústí nad Labem 2001; Josef KADEŘÁBEK, *Lidé bez domova, domov bez paměti? Návraty slánských pobělohorských exulantů*, in: V. Bůžek – J. Dibelka (edd.), *Utváření identity ve vrstvách paměti* (= Opera historica 15), České Budějovice 2001, s. 53–75; Edita ŠTĚŘÍKOVÁ, *Stručně o pobělohorských exulantech*, Praha 2005. Cenný přehled literatury přináší starší monografie Eduard WINTER, *Die tschechische und slavische Emigration in Deutschland im 17. und 18. Jahrhundert*, Berlin 1955. Na základě dochovaných autobiografií informovala o náboženské emigraci v 18. století Edita ŠTĚŘÍKOVÁ, *Exulantská útočiště v Lužici a Sasku*, Praha 2004; TÁŽ, *Pozvání do Slezska. Vznik prvních českých emigrantských kolonií v 18. století v pruském Slezsku*, Praha 2001; TÁŽ, *Zelów. Česká exulantská obec v Polsku*, Praha 2000; TÁŽ, *Země otců. Z historie a vzpomínek k 50. výročí reemigrace potomků českých exulantů*, Praha 2005². Srov. též Alexander SCHUNKA, *Gäste, die bleiben: Zuwanderer in Kursachsen und der Oberlausitz im 17. und frühen 18. Jahrhundert*, Münster 2006; Wulf WÄNTIG, *Grenzerfahrungen. Böhmisches Exulanten im 17. Jahrhundert*, Konstanz 2007.
- 63 Milan AUGUSTIN – Jana KOLOUCHOVÁ – Karel HALA (edd.), *Navzdory hranici. Migrační procesy na česko-německém pomezí. Příspěvky z odborné konference, Cheb 27.–29. května 2013*, Plzeň 2013.
- 64 Pavla HORSKÁ – Eduard MAUR – Jiří MUSIL, *Zrod velkoměsta. Urbanizace českých zemí a Evropa*, Praha–Litomyšl 2002.
- 65 Ivan DDUBOVICKÝ – David KRAFT – Milena SECKÁ, *Češi v Americe. České vystěhovalectví do Ameriky a česko-americké vztahy v průběhu pěti staletí*, Praha 2003; Eva ECKERTOVÁ, *Kameny v préríi. Čeští vystěhovalci v Texasu*, Praha 2003; Lenka MATUŠÍKOVÁ, *Návrat ke kořenům. Běh života v archivních dokumentech (Katalog k výstavě)*, Praha 2005; Josef V. POLIŠENSKÝ, *Úvod do studia vystěhovalectví do Ameriky I. Obecné problémy dějin vystěhovalectví do Ameriky 1848–1914*, Praha 1992; Josef V. POLIŠENSKÝ – Lumír NESVADBÍK, *Úvod do studia vystěhovalectví do Ameriky II. Češi v Amerika*, Praha 1996; Leoš ŠATAVA, *Migrační procesy a české vystěhovalectví 19. století do USA*, Praha 1989.
- 66 Vladimír DUFEK, *Kapitoly z dějin volyňských Čechů: sborník historických souborných, vědeckých a memoárových prací*, Praha 1997; Jaroslav VACULÍK, *Dějiny volyňských Čechů I (1868–1914)*, Praha 1997.
- 67 S problematikou banátských i bulharských Čechů (včetně bibliografických přehledů) seznamuje kolektivní monografie Lenka J. BUDILOVÁ – Gabriela FATKOVÁ – Lukáš HANUS – Marek JAKOUBEK – Michal PAVLÁSEK, *Balkán a migrace. Na křižovatce antropologických perspektív*, Praha 2011.

deném období se jednoznačně uvádí ekonomická a sociální situace. V kratších časových úsecích kolem roku 1848, koncem 19. století a v době první světové války svou roli sehrávaly i důvody politické.

Na mikroúrovni jednotlivců působila řada faktorů, o nichž soudobé dokumenty vypovídají jen v omezené míře. Studium této problematiky závisí na rozsahu a charakteru dochovaných pramenů, například osobní korespondence, deníků, memoárů.⁶⁸ Pokud se zachovaly, může být pozornost věnována také migrujícím řemeslníkům, dělníkům a rolníkům. Oproti současným možnostem výzkumu příčin a osobních motivací žijících osob, které o svých zážitcích spojených s emigrací mohou samy vyprávět, jsou zdroje informací o migrantech 19. století výrazně omezené.

Závěr

Z předcházejícího stručného přehledu je patrné, že mobilita venkovského obyvatelstva se těší poměrně velkému zájmu českých badatelů. Nelze však dosud hovořit o systematickém, komparativním studiu problematiky migrací. Pozornost historiků je rozprostřena velmi nerovnoměrně. Zatímco některé aspekty, jako například sňatkové migrace, jsou zmapovány poměrně dobře, jiná témata související s dějinami migrací zůstávají takřka nedotčena.

Velkým problémem české historiografie je také mizivá reflexe zahraničních výzkumů a mnohdy i neznalost odborné demografické terminologie.⁶⁹ Je nutné přesně rozlišovat jednotlivé aspekty a typy migračního procesu. Využít lze například základní dělení na legální, ilegální, dobrovolné a nucené migrace. Vystěhovalectví může být ekonomického, náboženského, politického, ale též zemědělského a urbánního charakteru.

Ve srovnání s mezinárodními výzkumy je znát, že v České republice se migracím věnují pouze jednotliví badatelé. Patrně ještě velmi dlouho budou chybět specializovaná výzkumná centra, jež by zpracovávala obsáhlé databáze, jako je tomu v zahraničí. S tím souvisí i problematická metodika českých výzkumů, které neumožňují sledování mobility venkovského obyvatelstva v širším měřítku a na základě rozsáhlých vzorků. Důsledkem toho je i nevyvážená probádanost jednotlivých aspektů geografické mobility. Zatímco například zkoumání pohybu marginálních a kriminalizovaných vrstev, které tvořily jen minimální složku populace, se zdá být z pohledu historické demografie naddimenzované, zásadní otázka pracovních migrací i nadále uniká badatelskému zájmu.

Vedle vrchnostenských zásahů do prostorové mobility poddaného obyvatelstva je třeba rovněž studovat i jiné omezující faktory migrací, jako jsou ekonomické vazby kupříkladu v souvislosti s dědickým právem, administrativní hranice, konfese, jazykové bariéry, geografické utváření terénu. Nemenší pozornost

68 Například Alois BEER, *Lituji, že nejsem básník*, Praha 1970; TÝŽ, *Alois Beer na vandru*, Praha 1973; TÝŽ, *Památosti mého podomování*, Praha 1978.

69 Srov. například migrační témata, která nalezla uplatnění v německé a rakouské historiografii; blíže Josef EHMER, *Bevölkerungsgeschichte und historische demographie 1800–2010*, München 2013², s. 74–140; Jochen OLTMER, *Migration im 19. und 20. Jahrhundert*, München 2013².

si zasluhují důsledky migrací, mimo jiné pro život v oblastech, odkud vycházejí dočasné migrace, nebo pro národnostní vývoj v zemi, například v souvislosti s posunem jazykových hranic a poněmčováním měst. Stranou pozornosti by však nemělo zůstat vzájemné srovnání rozsahu pracovních a sňatkových migrací z hlediska lokalit odlišného sídelního charakteru.

Další diskuse na téma migrací lze vést jedině za předpokladu, že bude k dispozici dostatek empirického materiálu, zpracovaného obecně uznávanými metodami, které by umožnily rozsáhlou komparaci zjištěných poznatků.

Autor/Author

Josef Grulich

grulich@ff.jcu.cz

Historický ústav

Filozofická fakulta

Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích

Braňšovská 31a

370 05 České Budějovice

Doc. PhDr. Josef Grulich, Ph.D., (* 1968), působí na Jihočeské univerzitě v Českých Budějovicích. Badatelsky se zabývá oblastí historické demografie, hospodářských a sociálních dějin.

Summary

Possibilities of studies on migration and mobility of the rural population

Migration Research is one of the most important components of historical-demographic research. Examination of this problematic promotes only gradually in Czech republic and we yet suffered with no comprehensive work on this issue. However, there is a relatively large number of partial studies that shed light on at least some aspects of this issue. A lively discussion took place around the question of so-called second serfdom and related aristocratic control of movement of the population. Relatively well explored is the question of marriage migration directions and some foreign emigration. Great attention of scholars was payed on the issue of illegal migration in the early modern period. Conversely, research urbanization and labor mobility is still in its infancy. A major problem in the Czech research on migration processes is the lack of possibility of comparison and low reflection of foreign literature.

Život venkovského lidu pohledem historické demografie. Vývoj přirozené měny na základě anonymní excerpce dat z matrik

ALEXANDRA KHADKA

Abstrakt/Abstract

Příspěvek si klade za cíl představit možnosti historické demografie, a sice na příkladu farnosti Libčany ležící v blízkosti Hradce Králové. Aby mohl být zachycen stav populace jak před úplným vymizením demografických krizí, tak i v době demografické revoluce, bylo pro studium vybráno tzv. „dlouhé“ 19. století (1785–1914). Na základě studia církevních matrik agregativní anonymní metodou mohou být sledovány základní tendence sňatečnosti, natality a mortality. V příspěvku bude pozornost věnována jen otázce porodnosti.

The study aims to present the possibilities of historical demography, namely the example of parish of Libčany lying near Hradec Králové. To capture the stage of population both before complete disappearance of the demographic crisis, and at the time of demographic revolution, there was selected for purposes of the study the so-called „long“ 19th century (1785–1914). Based on the study of church registers by the aggregative anonymous method can be monitored basic tendencies of marriages, births and deaths rates. In this study, attention will be paid to the issue of a birth.

Klíčová slova/Key Words

historická demografie, agregativní anonymní excerpce, matriky, porodnost, farnost Libčany
historical demography, aggregative anonymous excerption, registers of births, natality, parish of Libčany

---

Úvod

Historická demografie se zabývá retrospektivním zkoumáním populačního vývoje, zkoumá populační vývoj v minulosti, zvláště v období před existencí pravidelné státní demografické statistiky.

Díky mikrohistorickému náhledu na danou problematiku můžeme postihnout demografický vývoj jedné farnosti, vesnice či panství s jejími zvláštnostmi.

Získaná data lze pak porovnat s celozemským vývojem, popř. s výsledky jiných zpracovaných lokalit. Zvláště zajímavé je sledovat zásadní proměny demografického vývoje v rámci „dlouhého“ 19. století. Může tak být zachycen stav populace jak před úplným vymizením demografických krizí, tak v době demografické revoluce. Předkládané práce pak nemusí být jenom čistě historicko-demografické, ale i kulturně-historické. Historikové by se neměli zaměřovat jen na suchý popis přirozené měny obyvatelstva a migrace, ale také se pokusit nastínit základní aspekty života zdejších lidí v daném období. Mělo by docházet k prolínání metod historické demografie, historické antropologie, dějin každodennosti aj.

Více než samotná metodika budou v příspěvku představeny možnosti historické demografie na příkladu jednoho konkrétního místa. Jako vzorek byla použita farnost Libčany v tzv. „dlouhém“ 19. století (1785–1914). Libčany se nachází v blízkosti Hradce Králové. Jedná se o zemědělsko-řemeslnickou oblast, ovlivněnou blízkostí velkého města. Na základě studia církevních matrik agregativní anonymní metodou mohou být sledovány základní tendence sňatečnosti, natality a mortality. Z důvodu časového omezení příspěvku a následně i stránkového omezení písemné verze se zaměříme jenom na jednu otázku přirozené měny, a sice na problematiku porodnosti. Základní tendence spojené se sňatečností a úmrtností budou vynechány.¹

Badatel, zabývající se životem venkovského lidu, má možnost opřít se o poměrně širokou základnu dostupné literatury. Do tohoto výčtu bychom mohli započítat publikace historicko-demografické, které se věnují vývoji obyvatelstva v českých zemích, práce demografů, ale též knihy etnografů, publikace o vývoji rodiny, lékařství a vlastivědné monografie.²

Při sledování přirozené měny obyvatelstva a životního cyklu obyvatelstva v raném novověku a v 19. století se stávají pro badatele jedním z hlavních pramenů matriky, tedy prameny církevní evidence. Pomáhají nám rekonstruovat život jednotlivce – narození, resp. křest, sňatek a úmrtí, resp. pohřeb. Současně nám umožňují rozpoznat rodinné prostředí, z kterého člověk vzešel, nebo společenské kruhy, do nichž se dostal v důsledku volby životního partnera nebo místa pracovního uplatnění. Volbu křestních kmotrů při narození dítěte nebo

1 U sňatečnosti můžeme sledovat počet sňatků, rodinný stav snoubenců, sňatkový věk, definitivní celibát, sociální původ snoubenců, teritoriální původ, sezónnost uzavírání sňatků; u úmrtnosti počet zemřelých, průměrný věk zemřelých, věkovou skladbu zemřelých, kojeneckou a dětskou úmrtnost, mrtvorozenost, příčiny úmrtí, sezónní pohyb úmrtnosti. Více srov. Alexandra ŠIKULOVÁ (KHADKA), *Vývoj sňatečnosti ve farnosti Libčany v „dlouhém“ 19. století (1785–1914)*, *Historická demografie* 34 (2), 2010, s. 114–175; TÁŽ, *Vývoj úmrtnosti ve farnosti Libčany v „dlouhém“ 19. století (1785–1914)*, *Historická demografie* 35 (2), 2011, s. 217–262.

2 Např. Ludmila KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*, Praha 1965; Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Reprodukce kulturně odlišných skupin obyvatelstva jižní Moravy v novověku na příkladu křesťanů a židů*, Praha 2003; Kol. autorů, *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1996; Eduard MAUR, *Základy historické demografie*, Praha 1983; hrubý výčet dalších autorů: Lumír Dokoupil, Sabína Dušková, Ludmila Fialová, Michaela Holubová, Petr Jančárek, Věra Kalousková, Jana Mrázková, Marika Poulová, Markéta Vaňková, J. K. Střítešský, V. Vojtová, P. Svobodný, L. Hlaváčková, M. Lenderová, A. Navrátilová, P. Horská, J. Klabouch.

svědků u příležitosti uzavření manželského svazku do značné míry definovalo společenské a geografické prostředí, ve kterém se jedinec pohyboval.

S nejstaršími církevními matrikami se setkáváme již ve 13. století v románských zemích. Jejich šíření pokračovalo v 1. polovině 16. století do protestantského Německa a Anglie, později i do katolického Německa či Polska. Na tridentském koncilu (1545–1563) bylo vydáno nařízení vést katolické matriky, jejichž formu zápisu předepisoval římský rituál z roku 1614. Ale jen zřídka se stávalo, že by tato forma byla dodržována.

Nejstarší matriky na území Čech pocházejí z 1. poloviny 16. století, převážně z luterského Krušnohoří. V našich zemích bylo vedení katolických matrik nařízeno olomouckou synodou v roce 1591 a pražskou synodou v roce 1605.

Zápisy do matrik byly většinou ve formě větných záznamů a jejich formulace byla velmi jednoduchá. Můžeme se ale setkat i se zápisem do rubrik, čímž si farář ulehčoval práci, poněvadž nemusel opisovat stále se opakující výrazy. Dokonce ani jazyk nebyl jednotný. Setkáváme se s latinou, češtinou a němčinou. Až do poloviny 18. století měli faráři volnou ruku při zapisování do matrik.³

Do zkvalitnění vedení matrik zasáhla reformní činnost osvícenského absolutismu. Za vlády Marie Terezie bylo vydáno několik nařízení. Ke stěžejním změnám došlo za vlády Josefa II. Dne 1. května 1781 byly matriky prohlášeny za veřejné listiny. O tři roky později, 20. února 1784, byl vydán nový patent, který předepisoval nový, podrobnější formulář, sloužící až na menší úpravy do roku 1949. Bylo přikázáno vést tři samostatné knihy – knihy sňatků, narozených a zemřelých. Teprve až zákonem ze 7. prosince 1949 byl zaveden jednotný systém státních matrik. Vedly je národní výbory, pod jejichž správou přešly i veškeré církevní matriky.

Matriky jsou uloženy v oblastních archivech a ve státních okresních archivech (kde se nacházejí druhopisy matrik), židovské matriky v Národním archivu v Praze, vojenské matriky v matriční sbírce ve Vojenském historickém archivu Praha.

Porodnost

Narození dítěte, stejně jako např. svatba, je významnou událostí v životě lidí. Promítalo se do toho sociální prostředí, vztahy v rodině, ale i vlastnosti jedince. Dítě mohlo být považováno jak za boží dar, tak za dalšího potřebného člena domácnosti, který se mohl ujmout potřebné práce.

Těhotenství a porod byl dlouhou dobu výsadou žen. Těhotné ženě pomáhaly porodní báby, příbuzné a sousedky. Lékař byl přivolán k porodu až tehdy, když si bába nevěděla rady. A to již často mohlo být pozdě. Porod v této době před-

3 Za zápisy a vedení matrik zodpovídali duchovní správcové far. V matrikách jsou údaje o farářích, kteří vykonávali jednotlivé církevní úkony (např. křest či uložení svátosti manželské) a kteří zároveň zapisovali jednotlivé údaje, pod které se následně podepisovali. Údaje lze následně doplnit z kronik či materiálů dochovaných v archivních fondech farních úřadů. Můžeme tak sledovat někdy nepřerušenu řadu farářů, jejich základní životní údaje a informace o jejich působení na faře.

stavoval veliké riziko jak pro rodičku, tak i pro dosud nenarozené dítě. Porodní báby⁴ byly dlouho bez kvalifikace. Proto se do toho v polovině 18. století vložil stát. Prvním krokem byla povinnost zúčastnit se přednášek profesorů anatomie a přihlížet pitvám mrtvých žen. Bylo tak nařízeno dvorním dekretem z roku 1745. Od roku 1748 se musely podrobovat zkouškám na lékařské fakultě nebo u krajského lékaře.⁵ V matrikách jsou pojmenovány jako Hebamme, tedy porodní bába. Proto je otázkou, zda lze na začátku sledovaného období počítat všechny báby mezi tzv. zkušenské, neboť se jedná skutečně o velký počet bab. Teprve až od roku 1840 jsou pojmenovány v matrikách jako „geprüfte Hebamme“, zkušenská bába, a počet se najednou snížil.

O tom, že ne vždy se mohly porodní báby těšit z dobře „vykonané práce“, nás spravují dva záznamy v matrice narozených. Dne 7. března 1914 došlo ve Lhotě pod Libčany ke dvěma porodům. Oba měla na starosti jedna porodní bába a oba porody skončily narozením mrtvých dětí. Osobním neštěstím báby také musela být smrt vlastního dítěte. Tuto zkušenost zažila jedna z nich, Vilemína, která přivedla na svět mrtvě narozené dítě. V matrikách narozených z roku 1875 není porod zaznamenaný, proto se můžeme jenom dohadovat, zda byla při porodu přítomná nějaká porodní bába, či ne.⁶

Počet narozených dětí

V libčanské farnosti se narodilo v letech 1785–1914 celkem 17 473 katolických dětí, z toho však 224 mrtvě narozených. Za jeden rok tak přišlo v průměru na svět téměř 133 živě narozených dětí. Poměry pohlaví byly velice vyrovnané. Rodilo se o něco více chlapců než dívek (50,8% : 49,2%), což nám potvrzuje obecné tvrzení o větším počtu narozených chlapců v celé populaci.

Na základě studia sňatečnosti bylo zjištěno, že průměrný sňatkový věk nevěst se po celé období pohyboval na poměrně nízkých hodnotách. Nejnižších hodnot bylo dosaženo na přelomu 18. a 19. století. Tehdy se svobodné dívky vdávaly ve 22 letech. Naopak na přelomu poloviny 19. století bylo dosaženo maxima, 25,1 let. Pokud bychom udělali průměr pro období 1785–1914, dosahoval sňatkový věk nevěsty přibližně 24 let. Tím by mohlo být usouzeno, že počet narozených dětí bude poměrně velký, alespoň na začátku 19. století. Důležitou roli hrály ale i další faktory – ekonomická a společenská situace, změna pohledu na institut manželství, plánované rodičovství, odklad početí potomků na pozdější dobu, snížení kojenecké a dětské úmrtnosti. V rámci celého sledovaného období lze sledovat mnohé poklesy a nárůsty. Např. rok 1806 je spojen se snížením počtu

4 Antonín Doležal nám podává charakteristiku porodní báby v Německu v raném novověku. „Věk začínajících bab se pohyboval okolo 30–35let, měly být zdravé, zručné, přívětivé, mlčenlivé, pokud možno měly umět psát a neměly pít. Pocházely vesměs z chudých vrstev (...) Pracovaly až do vysokého věku.“ Srov. Antonín DOLEŽAL, *Od babictví k porodnictví*, Praha 2001, s. 31–32.

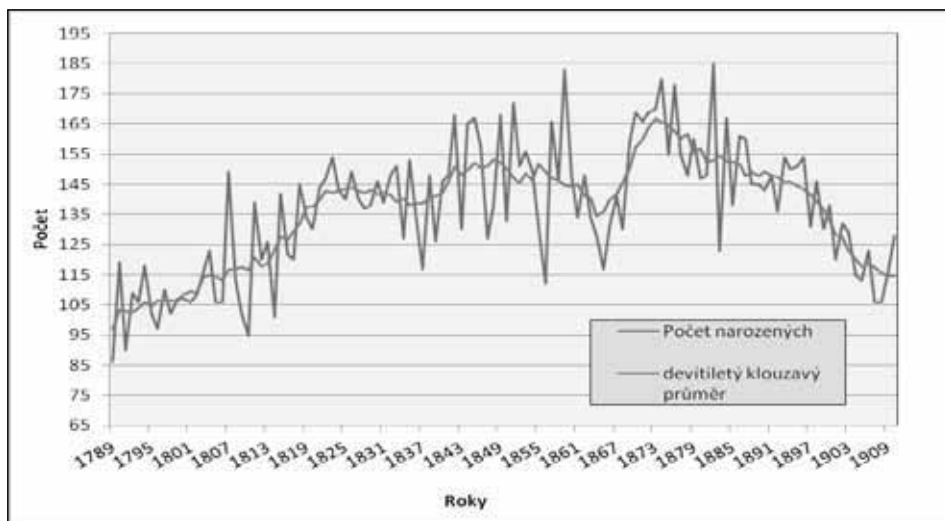
5 Milena LENDEROVÁ – Karel RÝDL, *Radostné dětství? Dítě v Čechách 19. století*, Praha – Litomyšl 2006, s. 60–62.

6 Státní okresní archiv v Hradci Králové (dále jen SOKA HK), Druhopyisy matrik okresu Hradec Králové – farnost Libčany, inv. č. 4 166, kn. č. 4 166, Matrika zemřelých 1875.

narozených dětí. Tehdy došlo k úbytku přirozeného přírůstku, zapříčiněný velkou úmrtností, která se zvýšila ze 74 v roce 1805 na 197 v následujícím roce. Již od roku 1803 se začal postupně zvyšovat počet uzavřených sňatků. Na počtu narozených dětí, který se v roce 1807 rapidně zvýšil, měly pravděpodobně zásluhu uzavřená manželství před tímto rokem. Ve 30. letech došlo opět k poklesu. Ludmila Fialová tento pokles vysvětluje např. zvýšením průměrného věku svobodných snoubenců, čímž se snížil počet vdaných žen ve věku nejvyšší plodnosti.⁷ Ve farnosti Libčany se od 20. let začal zvyšovat sňatkový věk, který až do 70. let neklesl pod 24 let. Obecně se tvrdí, že se období nejvyšší plodnosti pohybuje v rozmezí 20–29 let. Maximální hranice je 40 let, pak plodnost prudce klesá. Od konce 60. let do 80. let 19. století dochází k nárůstu počtu narozených dětí, který lze mj. vysvětlit zvýšením počtu sňatků a zemědělskou konjunkturou. Od přelomu 19. století se již začala znatelně projevovat tendence plánovaného rodičovství, odkládání dětí na pozdější dobu.

Zajímavé je sledovat propojenost porodnosti se sňatečností a úmrtností.⁸ Na základě sledování křivek porodnosti a sňatečnosti bychom mohli udělat závěr, že pokud se zvýšil počet uzavřených manželství, narodilo se v následujících letech více dětí. A v případě malého počtu uzavřených sňatků se snížil i počet narozených dětí.

Graf 1. Vývoj počtu narozených dětí ve farnosti Libčany v letech 1785–1914 (počet a devítiletý klouzavý průměr)

7 Ludmila FIALOVÁ, *Změny ve vývoji plodnosti v českých zemích za demografické revoluce*, Historická demografie 15, 1991, s. 145.

8 Úmrtnostní poměry se příliš neprojevovaly na vývoji porodnosti. 19. století je obdobím, ve kterém již nedochází k velkým mortalitním krizím. V průběhu epidemií a válečných událostí sice klesala sňatečnost, protože se manželství odkládala na příhodnější dobu, ale tento pokles neměl příliš veliký vliv na porodnost.

Nechaničtí harfeníci

Z matrik jdou zjistit i docela zajímavé informace o putování rodin a o jednom specifiku pro tento kraj, a sice o nechanických harfenících, potulných muzikantech, kteří opouštěli nejen svoji rodnou ves, ale velice často i rodnou zem. Jejich zájem byl orientovaný převážně na země, které leží na východ od českých zemí. Výpravy proudily do Ruska, Číny, Japonska, Turecka aj. Toto muzikantství tehdy fungovalo jako organizovaná hudební činnost, která sloužila k vydělávání peněz.

Při těchto cestách docházelo i k četným sňatkům a k početí dětí. Dokazují nám to záznamy v matrikách narozených a matrikách oddaných. Podle matrik narození přišlo při těchto výpravách na svět sedm dětí. Jedna dcera se narodila v uherské části monarchie; ostatní případy jsou situovány do oblasti jihovýchodní Sibíře a severovýchodní Číny.

Jako příklad může být uveden životní osud jedné rodiny, a sice rodiny hudebníka Josefa Marka z Radíkovic, který se roku 1906 oženil s o dva roky starší dcerou dělníka z Těchlovic. Svatba se konala mimo území Čech – v Charbíně v Mandžusku. Tři roky po svatbě se jim narodila dcera v Blagoveščenku v amurském kraji na Sibíři. Ve svém putování pravděpodobně pokračovali dále, neboť se jim o dva roky později narodilo další dítě, tentokrát v Stretensku na Sibíři. Teprve až po narození tohoto synka se rozhodli vydat zpátky do Čech. Po návratu do Radíkovic nechali obě děti pokřtít. Syna si ale moc dlouho neužili, neboť jim necelý rok po narození zemřel na božec.⁹

V jednom případě nečekal mladý pár na příjezd do rodného kraje a nechal dítě pokřtít v místě jeho narození. Této role se ujal Kaminski, kurát v Čitě (v Rusku).¹⁰

Je zajímavé sledovat zde i otázku dopravy. Po těchto krajích putovali v době Rusko-japonské války a těsně po ní. Jistě se tak museli potýkat s jistými problémy, nehledě na dopravní možnosti v této části kontinentu. Farář zapisoval do libčanských matrik datum a místo narození a následně křtu. Protože všechny děti, kromě jednoho, byly pokřtěny ve zdejší farnosti, můžeme si udělat jistou představu o tom, za jakou dobu se mohli dostat zpátky do rodné vsi, kde nechali svoje děti pokřtít místním farářem. Získané údaje mohou být dosti zkrslující, neboť nevíme, zda se vydali na zpáteční cestu hned po narození dítěte a zda jeli přímou cestou. Ale k vytvoření určité představy nám tato fakta postačí. Například dcera hudebníka ze Lhoty pod Libčany se narodila 10. června 1902

9 SOKA HK, Druhopisy matrik okresu Hradec Králové – farnost Libčany, inv. č. 4 017, kn. č. 4 017, Matrika narozených, oddaných a zemřelých 1911; *tamtéž*, inv. č. 4 183, kn. č. 4 183, Matrika zemřelých 1912.

10 SOKA HK, Druhopisy matrik okresu Hradec Králové – farnost Libčany, inv. č. 4 013, kn. č. 4 013, Matrika narozených, oddaných a zemřelých 1907. Malý Václav se narodil 19. srpna 1907 v Zabajkalské oblasti v Stretensku. Pokřtěn byl 24. srpna. Jako datum svatby je uveden 24. srpen 1907 a stejné místo jako křest syna. V matrice je zaznamenáno, že termín svatby je uveden podle ruského kalendáře. U narození není zmíněn druh kalendáře. Proto nemůžeme se stoprocentní jistotou tvrdit, že se mladý pár rozhodl uzavřít svatbu ve stejný den, kdy nechal pokřtít svého syna. Ale je zde velká pravděpodobnost, že tyto dvě důležité události spojil.

v Port Arthuru, které se nachází na území Číny na Liaotungském poloostrově.¹¹ Vzdušnou čarou je toto město vzdáleno od Libčan 7 770 kilometrů. Do nechanického kraje se dostali nejpozději 24. září, kdy nechali svoji dcerku pokřtít zdejším kaplanem.¹² Cesta jim tak trvala něco přes tři měsíce. Pokud bychom vycházeli z hypotézy, že vyšli z Port Arthuru 11. června a do libčanské farnosti se dostali 23. září, museli průměrně denně ujet/ujít alespoň 73 kilometrů. K dispozici měli dosud ještě ne zcela dostavěnou Transibiřskou magistrálu a Čínsko-dálkovýchodní dráhu. Stejnou dobu potřebovali také rodiče chlapečka, který se narodil na Sibiři v Stretensku.¹³

Z matričních záznamů si tak můžeme udělat jistou představu, do jakých oblastí a v jaké době nejčastěji jezdili. Velice oblíbené bylo východní Rusko a severovýchodní Čína, kam se vypravovali na začátku 20. století, tedy v době rozkvětu tohoto fenoménu.

Den křtu

Křest znamenal významný vstup do života a byl slaven více než narození dítěte. Françoise Loux píše o křtu jako o druhém vstupu do života, jako o „zweite Geburt“.¹⁴ Byl první a nejpotřebnější svátostí, při které se dítěti odpouštěl dědičný hřích a při které se mu udělovala posvěcující milost. Teprve poté se stalo dcerou či synem Kristovým. Byl také aktem společenského uznání a potvrzením statutu rodiny. Až do 19. století se tradovalo, že křest znamená nejen uvedení do křesťanské obce, ale i ochranu proti zlým duchům.¹⁵

S ohledem na význam křtu se nepředpokládá, že by rodiče nenechali svoje dítě pokřtít. Měli velký strach, aby dítě nezemřelo dříve, než bylo pokřtěno. Proto spíáchali s provedením křtu, co nejvíce to šlo. Nebezpečím ale mohla být i samotná cesta do kostela, ve kterém se odehrával akt křtu. Jednotlivé vesnice farnosti sice nebyly od Libčan dosti vzdálené, ale je nutné podotknout, že komunikace, převážně v první polovině 19. století, byly ve špatném stavu (jak v zimních měsících, tak i na jaře a na podzim, kdy byly velice často rozbahněné). Dopravní prostředky byly primitivní. Většinou se spíše chodilo pěšky. Tuto cestu museli absolvovat za každého počasí.

S aktem křtu je spojeno i obdržení jména, které dítě často dostávalo po rodičích, po kmotrech, po světcích, či podle panovníka. Na přelomu 18. a 19. století byly v libčanské farnosti nejčastější jména František, Josef, Václav, Jan. U dívek byla oblíbená jména jako Františka, Marie, Barbora, Kateřina a Anna. Počet vybraných jmen se postupem doby rozšiřoval. V druhé polovině 19. století se

11 Dvojměstí Lü-ta v Liaoningu tvoří Ta-lien (Dairen) a Lü-šun (Port Arthur).

12 SOKA HK, Druhohpisy matrik okresu Hradec Králové – farnost Libčany, inv. č. 4 008, kn. č. 4 008, Matrika narozených, oddaných a zemřelých 1902.

13 SOKA HK, Druhohpisy matrik okresu Hradec Králové – farnost Libčan, inv. č. 4 017, kn. č. 4 017, Matrika narozených, oddaných a zemřelých 1911.

14 Françoise LOUX, *Das Kind und sein Körper. Volksmedizin – Hausmittel – Bräuche*, Berlin – Wien – Ullstein 1983, s. 123–126.

15 Alexandra NAVRÁTILOVÁ, *Narození a smrt v české lidové kultuře*, Praha 2004, s. 75.

začínaly objevovat jména jako Vilém, Jaroslav, Bohumil, Oldřich, Otakar, Stanislav a u dívek například Albína, Růžena, Božena, Pavlína, Milada, Emilie. Bylo možné se ale setkat i s netypickými jmény – u chlapců Alexandr, Lambert, Filomek, Jiljí, Emilian a u dívek Angelina, Bibiana, Philumena, Apolinia, Hermína. Nebylo neobvyklé, že se dětem dávalo více jmen. V libčanské farnosti drží rekord děvče z Libčan, které při křtu obdrželo 4 jména – Marie Dorota Vincencie Františka.¹⁶ Jména pravděpodobně dostala po své matce Marii, po matce otce Vincencii, po matce matky Františce a po své kmotře Dorotě.

V případě narození dvojčat (chlapec a děvče) dostávaly obě děti často stejná jména, např. František a Františka.

Významnou roli hrál kmotr vybíraný většinou z okruhu příbuzných, známých, či sousedů. V matričních záznamech libčanské farnosti jsou většinou zaznamenáni dva kmotři. Na začátku 19. století byli označeni jako „levans“ a „testis“. Souhrnně jsou nazváni jako „pathen“. Stát se kmotrem bylo považováno za poctu.

Tabulka 1. Věk dětí při křtu ve farnosti Libčany (ve dnech)

Věk (dny)	1813 a 1815		1835–1844		1875–1884		1905–1914	
	Počet	%	Počet	%	Počet	%	Počet	%
0	195	72,7	916	64,1	117	7,5	25	2,3
1	72	26,9	506	35,4	693	44,3	53	4,8
2	-	-	5	0,3	350	22,4	71	6,4
3	1	0,4	-	-	208	13,3	131	11,8
4	-	-	1	0,1	92	5,9	168	15,2
5	-	-	1	0,1	45	2,9	121	10,9
6	-	-	-	-	20	1,3	129	11,7
7	-	-	-	-	21	1,3	100	9,0
8	-	-	-	-	11	0,7	101	9,1
9	-	-	-	-	4	0,2	66	6,0
10+	-	-	-	-	3	0,2	141	12,8
Celkem	268	100,0	1 429	100,0	1 564	100,0	1 106	100,0

Z následující tabulky jasně vyplývá, že křest byl v první polovině století pro zdejší lidi velice důležitý. Nenechali nic náhodě a dítě raději nechali pokřtít ještě v den narození. Stalo se tak v 72,7%. Zbytek, kromě jednoho dítěte, byl pokřtěn hned následujícího dne. Neodpovídá to tak tvrzení Richarda van Dülmena, že se křest odehrával většinou 3 dny po porodu.¹⁷ Stejně tak ve 30. a 40. letech byl

16 Narodila se 11. září 1875. Otec Josef byl řeznickým mistrem v Pardubicích. Matka byla dcerou sládky z Libčan. (SOKA HK, Druhopsy matrik okresu Hradec Králové – farnost Libčany, inv. č. 3 981, kn. č. 3 981, Matrika narozených 1875.)

17 Richard van DÜLMEN, *Kultura a každodenní život v raném novověku (16.–18. století)*. I. díl. *Dům a jeho lidé*, Praha 1999, s. 89.

křtu přikládán velký význam, neboť i v tomto období následoval křest nejčastěji ihned po narození. Situace se rapidně změnila v druhé polovině 19. století. Rodiče opouštěli od toho, aby se dítě pokřtilo hned, a počkali si až na další dny. Den po narození bylo pokřtěno 44,3% dětí. Velké procento křtů se konalo i dva (22,4%) a tři (13,3%) dny po porodu. Doba mezi porodem a křtem však byla nejdelší na začátku 20. století. Těžiště se přesunulo do období 3–6 dní po narození a téměř 13% dětí bylo pokřtěno až v době, kdy již dosáhly věku minimálně 10 dní. Nebylo výjimkou, že byl křestní obřad odsloužen až po dvou týdnech po narození. V druhé polovině 19. století docházelo ke křtům ihned po narození většinou u vícečetných porodů, neboť zde bylo větší riziko úmrtí.

Ne všechny děti měly dobrý příchod na svět. Ze strachu, že by dítě zemřelo nepokřtěné, tedy jako neokřtěňátko, bylo povoleno nouzového křtu porodní bábou. Bylo možné pokřtít i ještě nenarozené dítě, které bylo dosud v matčině lůně. V nouzi stačilo polít vodou i vyhrězlý pupečník. Nebyla-li si bába jistá, že je dítě živé, použila formuli: „*Dítě, jsi-li ještě živo, anebo pokřtění schopno, tedy tě křtím.*“¹⁸ Pokud dítě přežilo, doplnil pak obřad farář, popř. kaplan.

Vícečetné porody

Ve farnosti Libčany se za období 1785–1914 narodilo 206 dvojčat a 3 trojčata. Můžeme se podívat alespoň na případy narození trojčat. V roce 1796 se v Těchlovicích narodili tři chlapi. Díky přirozené slabosti museli být nouzově pokřtěni porodní bábou. Půl hodiny po porodu zemřeli. Matka přežila.¹⁹ Stejně smutný byl i druhý porod, ke kterému došlo v roce 1843. Žena porodila dva chlapce a jednu holčičku. Děti musely být ještě ten den pokřtěny farářem Josefem Kašparem. 6 hodin po porodu zemřel první syn, pohřben byl o dva dny později. Šest dní po porodu zemřel na přirozenou slabost i druhý syn. A tři dny po jeho pohřbu se manželé museli rozloučit i s dcerkou.²⁰ Poslední případ byl o něco veselejší. Ale i zde museli rodiče pochovat dvě děti. První dcera zemřela den po porodu, syn za 6 dní. Dcera Aloisie přežila a určitě se dožila minimálně jednoho roku.²¹

Musíme si ale uvědomit, že se jedná o německou oblast v 18. století. Na druhou stranu by bylo více logické, že v 18. století nechávali rodiče pokřtít dítě ihned po porodu.

18 M. LENDEROVÁ – K. RÝDL, *Radostné dětství...*, s. 90.

19 Státní oblastní archiv Zámorsk, Sběrka matrik východočeského kraje – Farní úřad Libčany, inv. č. 5 021, sign. 88–32, Matrika zemřelých 1787–1797.

20 SOKA HK, Druhohpisy matrik okresu Hradec Králové – farnost Libčany, inv. č. 3 949, kn. č. 3 949, Matrika narozených, oddaných a zemřelých 1843.

21 SOKA HK, Druhohpisy matrik okresu Hradec Králové – farnost Libčany, inv. č. 3 975, kn. č. 3 975, Matrika narozených 1869; *tamtéž*, inv. č. 4 160, kn. č. 4 160, Matrika zemřelých 1869; *tamtéž*, inv. č. 4 161, kn. č. 4 161, Matrika zemřelých 1870.

Tabulka 2. Vícečetné porodů podle pohlaví ve farnosti Libčany v letech 1785–1914

Období	Počet vícečetných porodů					Rozložení vícečetných porodů (v %)				
	ch+d	ch+ch	d+d	trojčata	celkem	ch+d	ch+ch	d+d	trojčata	celkem
1785–1819	27	12	14	1	54	50,0	22,2	25,9	1,9	100,0
1820–1849	19	18	11	1	49	38,8	36,7	22,5	2,0	100,0
1850–1879	26	15	12	1	54	48,1	27,8	22,2	1,9	100,0
1880–1914	25	15	12	0	52	48,1	28,8	23,1	0,0	100,0
Celkem	97	60	49	3	209	46,4	28,7	23,5	1,4	100,0

Úroveň úmrtnosti dětí, které se narodily z vícečetných porodů, byla většinou vyšší než u jednoduchých porodů. Příčinu lze vidět v nižší porodní hmotnosti. Byly slabší, a tím i méně odolné. Proto umíraly bezprostředně po porodu nebo několik dní po narození. Lidé tehdy neměli možnosti, ani lékařské zkušenosti udržet tyto děti při životě.

Ze všech 205 porodů dvojčat bylo zaznamenáno 14 případů, kdy se děti narodily jako nemanželské. Pokud bychom se drželi údajů v matrikách, nedošlo ani v jednom případě k legitimování těchto dětí. Většina narozených zemřela do týdne, maximálně do dvou měsíců po porodu. Jako příčina smrti byla uváděna přirozená slabost nebo psotník. V jednom případě chlapec zemřel na záškrť. Jenom ve třech případech se obě děti dožily minimálně jednoho roku.

Sezónnost rozložení porodů a koncepcí

Na rozdíl např. od sezónnosti uzavírání sňatků vykazoval sezónní pohyb narozených dětí velice malé výkyvy. Můžeme říci, že počty porodů byly rozmístěny v jednotlivých měsících rovnoměrně. Za celé sledované období nevyčňoval žádný měsíc. Rozdíly mezi maximem (únor) a minimem (červenec) byly jenom nepatrné.

Tabulka 3. Počet narozených dětí podle měsíců ve farnosti Libčany v letech 1785–1914

Měsíc	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	Celkem
Počet	1 527	1 502	1 602	1 505	1 525	1 430	1 323	1 387	1 379	1 446	1 437	1 410	17 473
Denní průměr	49,3	53,2	51,7	50,2	49,2	47,7	42,7	44,7	46,0	46,6	47,9	45,5	47,8
Pořadí	4.	1.	2.	3.	5.	7.	12.	11.	9.	8.	6.	10.	x

Když odečteme od data narození devět měsíců, dostaneme se k datu početí. Nejvíce dětí bylo v libčanské farnosti počato v jarních a letních měsících. Maxima bylo dosaženo již v květnu. Z části tak odpovídají naše výsledky celozemskému měřítku, podle kterého připadlo maximum na duben a květen. Nejvyšších hodnot v létě bylo dosaženo až ve 20. století.²² Naopak nejméně dětí bylo počato v říjnu.

Na průběh pohybu narozených měla vliv církevní nařízení, která předepisovala sexuální zdrženlivost v období adventu a půstu před Velikonocemi. Omezení sexuálního života nařizovala i v době těhotenství a v nocích předcházejících každému církevnímu svátku. I přesto, že zdejší obyvatelstvo bylo ryze katolické, nedodržovalo zcela církevní nařízení, jak vyplývá z příloženého grafu. Prosinec i březen sice spadaly hluboko pod průměr, ale i přesto byl poměrný denní počet vysoký (95–96). Je zde patrný nárůst v lednu a únoru, tedy v měsících před velikonočním půstem, a následný pokles v březnu. Výraznější jsou zde ale minima na podzim. Proto bychom mohli tvrdit, že církevní nařízení neměla příliš velký vliv na sezónní rozložení početí.

Početí mohlo být ovlivněno i sezónními pracemi na poli, neboť zdejší farnost byla zemědělsky založená. Po maximu v květnu byly i ostatní měsíce nadprůměrné, i když počty měly klesající tendenci. Velký pokles pak nastal v září a říjnu. Tyto měsíce jsou spojovány se sklizní brambor a řepy.

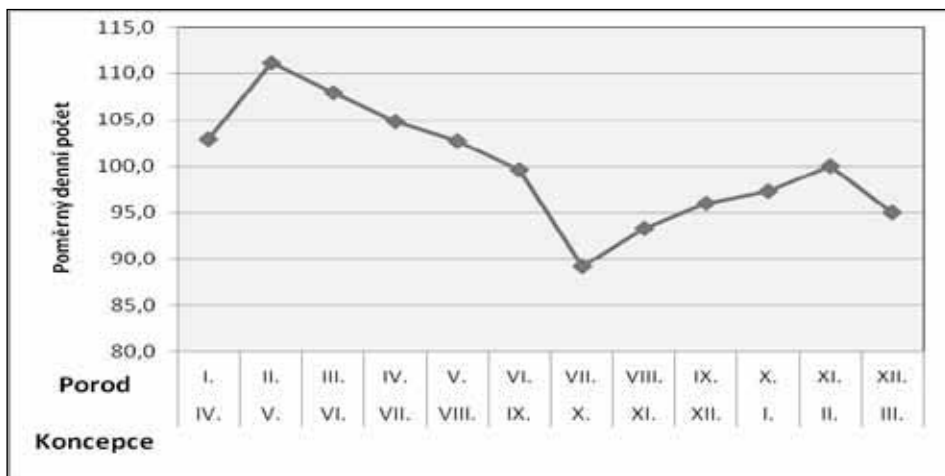
Významnou roli mohlo hrát i určité vědomé plánování narození potomka. Pokud by k početí došlo v období květen až srpen, narodilo by se dítě v únoru až květnu. Během těhotenství by mohla žena pracovat na poli. V době pracovního útlumu v zimních a jarních měsících by porodila v klidu dítě. A pokud bychom k tomu přičetli něco přes měsíc (období šestinedělí), mohla by se v létě a na podzim zapojit do běžného života a tím i do pracovní rutiny. Otázkou ale zůstává, zda můžeme mluvit o plánovaném rodičovství a pravdivosti, realitě tohoto tvrzení.

Vysoký počet v jarních a letních měsících lze vysvětlit i z hlediska větší touhy po sexuální intimitě v teplých měsících. Nelze si představovat, že lidé měli v 19. století rozdílné chťiče než v současné době.

---

22 Ludmila FIALOVÁ, *Sezónnost demografických událostí v Českých zemích v 17. až 20. století*, *Demografie* 37, 1995, s. 12.

Graf 2. Sezónní průběh počtu narozených a koncepcí ve farnosti Libčany v letech 1785–1914

Pokud bychom se podívali na sezónní rozvrstvení uzavřených sňatků, mohl by být vzestup v květnu a v následujících měsících vysvětlen maximem sňatečnosti v lednu a únoru. Hypoteticky by se dalo tvrdit, že k početí nedošlo hned po svatbě. Bylo potřeba určitého času, alespoň tří měsíců, než se ženě podařilo otěhotnět.

Postupný nárůst koncepcí v zimních měsících lze spojit s bujným společenským životem (masopust, Vánoce).

Nemanželské děti a jejich legitimování

Většina dětí se rodila v řádně uzavřených manželstvích. Přesto můžeme sledovat také narození nemanželských dětí, které mohly být posléze legitimovány. Do Tridentského koncilu byla předmanželská početí celkem běžná. Tehdy totiž bylo rozhodující, zda již proběhly zasnuby, po kterých bylo možné oddávat se sexuálnímu životu. Od poloviny 16. století však byl mimomanželský styk a následné těhotenství trestáno vyhnáním z panství, žalářem či veřejnými pracemi.

Od poloviny 18. století docházelo k nárůstu dětí narozených mimo manželství. Existuje několik názorů, proč k tomu došlo. Obecně je nárůst spojen s pohybem čeledi, která často odcházela do měst za prací, s větší mobilitou námezdních sil, či s nárůstem mladých žen odcházejících za prací do měst. Předmanželský pohlavní styk byl běžný prakticky u všech vrstev venkovského obyvatelstva. Více k němu ale docházelo u níže postavených.

Postavení svobodných matek a jejich dětí bylo nesrovnatelné s vdanými ženami a jejich dětmi. Žena často ztrácela naději na uzavření manželství v budoucnosti, společnost (ale někdy i rodina) se od ní odklonila, byla propuštěna z práce. A proto se není co divit, že se neprovdané těhotné ženy pokoušely o nezákonné potraty. Umělý potrat byl ale trestán podle §144 trestního zákona

jako delikt.²³ Přesto to nezabránilo v jejich provádění. Tak byl např. v Libčanech roku 1908 „mrtvý, nedonošený plod ženského pohlaví na zdejším hřbitově nalezený“.²⁴ Zavraždění dítěte bylo chápáno jako nelidské.

Nemanželské dítě bylo svým původem poznamenáno na celý život. Manželský původ byl totiž předpokladem pro studium, přijetí do učení, církevní a úřední kariéru či rovnocenný sňatek. O zmírnění se pokusil Josef II., který v manželském patentu z roku 1787 zrovnoprávnil nemanželské děti s manželskými.²⁵ Jenže praxe hluboko pokulhávala za teorií. Již ve Všeobecném občanském zákoníku byly opět postaveny do podřadného postavení. Převážně se jednalo o otázky majetkového uspořádání v rodině. Paragrafy věnované nemanželským dětem jim upíraly rodinná práva, byly vyloučeny z příbuzenského svazku. „Nemají vlastně otce ve smyslu zákona, nejsou v žádném příbuzenství k svému zploditeli (...), nemají jeho příjmení (...), mají jméno vlastní po matce.“²⁶ Avšak v běžném životě již nebyly vyřazovány a měly možnosti prosadit se.

Ne vždy byly svobodné matky považovány za spodinu společnosti. Již v průběhu 19. století, ale hlavně až od přelomu 19. a 20. století se začal měnit pohled na tyto ženy. Kronika obce Libčany se zmiňuje o Mařence. Byla to „prostá pracovitá žena, která ač svobodná měla 5 dětí neznámých otců, ale všechny v té nouzi řádně vychovala“.²⁷ Pracovala v začínající „továrně“ (v té době spíše ještě dílna o třech dělnících) na výrobu rolet pana O. Včeláka.

---

23 Jiří KLABOUC, *Manželství a rodina v minulosti*, Praha 1962, s. 232.

24 SOKA HK, Druhopsy matrik okresu Hradec Králové – farnost Libčany, inv. č. 4 014, kn. č. 4 014, Matrika narozených, oddaných a zemřelých 1908. Podle ohledacího lístku šlo o čtyřměsíční potracený plod.

25 M. LENDEROVÁ – K. RÝDL, *Radostné dětství...*, s. 267.

26 Viktorín PŠORN, *Právní postavení nemanželských dětí v Rakousku a Německu*, Praha 1908, s. 12.

27 Paměti obce Libčany, s. 209. (Existují 3 kopie pamětní knihy. Originál je uložen na Obecním úřadě v Libčanech, kopie v soukromých rukou libčanského občana. V roce 2005 byla provedena její digitalizace. CD se nachází v Obecní a školní knihovně obce Libčany).

Tabulka 4. Přehled počtu nemanželských a legitimovaných dětí ve farnosti Libčany v letech 1785–1914

Období	Narození				Legitimované	
	Celkem	Manželské	Nemanželské	Nemanželské (v %)	Počet	%
1785–1794	989	951	38	3,8	7	18,4
1795–1804	1 078	1 028	50	4,6	6	12,0
1805–1814	1 157	1 089	68	5,9	9	13,2
1815–1824	1 381	1 251	130	9,4	44	33,8
1825–1834	1 415	1 305	110	7,8	27	24,5
1835–1844	1 434	1 299	135	9,4	40	29,6
1845–1854	1 519	1 398	121	8,0	28	23,1
1855–1864	1 430	1 290	140	9,8	40	28,6
1865–1874	1 532	1 360	172	11,2	41	23,8
1875–1884	1 566	1 434	132	8,4	5	3,8
1885–1894	1 480	1 315	165	11,1	2	1,2
1895–1904	1 346	1 236	110	8,2	6	5,5
1905–1914	1 146	1 034	112	9,8	42	37,5
Celkem	17 473	15 990	1 483	8,5	297	20,0

Farnost Libčany stála po celé sledované období pod celozemským průměrem. V některých desetiletích dokonce o velké procento. Tím by se dalo usoudit, že zdejší obyvatelstvo mělo dobré podmínky pro uzavírání sňatků. Což by odpovídalo srovnání hrubé míry sňatečnosti libčanské farnosti s celozemskými hodnotami, které až do 80. let 19. století poměrně vysoko převyšovala. Další příčina by mohla být viděna v religiozitě zdejších lidí. Dodržovali církevní nařízení ohledně zákazu hlučných svateb v době adventu a předvelikonočního půstu. Ale například v případě počtů dítěte se nedrželi omezení pohlavního styku ve výše zmíněném období.

Na konci 18. století nepřesahoval podíl nemanželských dětí 4%. Na začátku 19. století se začal mírně zvyšovat, ale teprve až v desetiletí 1865–1874 se přehoupal přes hranici 10%. Přes tuto hranici se pak dostal ještě v letech 1885–1894. Jinak se počet nemanželských dětí pohyboval kolem 6–9%. K největším nárůstům došlo ve 20. letech, na začátku 40. let, na konci 50. let a na konci 60. let. Maxima bylo dosaženo v roce 1859, kdy se narodilo 24 nemanželských dětí, což bylo 13% z celkového počtu narozených dětí.

Nárůst či pokles počtu nemanželsky narozených dětí by také mohl být dán v některých případech do jisté souvislosti se zvýšením, resp. snížením průměrného sňatkového věku žen či se zvýšením hranice zletilosti na 24 let. Když se zvýšil sňatkový věk nevěst, zvýšil se často i podíl nemanželských dětí.

Naopak když se snížil věk žen v době uzavření manželství, snížil se i počet nemanželských dětí.

Pro postavení těchto dětí bylo velice důležité, zda byly legitimovány. Mohlo se tak stát hned po narození dítěte, kdy otec uznal svoje otcovství, nebo až po pozdějším sňatku svobodné matky s pravým otcem dítěte, popř. s jiným mužem, který byl ochotný vzít si svobodnou matku. Pokud se tak stalo, mohly získat tímto legitimováním shodné postavení s manželskými dětmi. Přesto ale neměly stejná práva.

V případě, že si svobodná matka nevezala otce svého dítěte, nemuselo se dítě nacházet v tak špatné situaci, pokud byl otec znám. Otec se mohl postarat o zajištění určitých jistot dítěte. Ostatní lidé pak dítě většinou přijali do své společnosti. Horšího postavení dosáhlo dítě, u kterého byl otec neznámý. Lidé si ho nemohli zapojit do nějaké sociální sítě, a proto bylo pro ně cizí. Z toho jasně vyplývá, že pro ženu a její dítě bylo důležité, aby byl společnosti představen otec dítěte. Dříve bylo jméno otce zaznamenáno do matriky jen na udání matky či lidí z vesnic. Po tereziánských opatřeních bylo jméno zapsáno jenom v případě, že o to otec sám požádal. K zpřísnění došlo v občanském zákoníku (§ 164) a v následném dekretu dvorské kanceláře z 21. 10. 1813. Od této doby mohl být nemanželský otec zapsán do rodné matriky jen tehdy, když byl matkou označen za otce. Pak se musel dostavit „*osobně k duchovnímu správci vedoucímu rodnou matriku dítěte, prohlásí se před ním a před dvěma svědky duchovnímu správci osobně známými za otce a požádá za zápis svého jména do rodné matriky dítěte*“.²⁸ Také bylo možné požádat o zápis do matriky u politického úřadu první stolice, který vydal písemné potvrzení. Na jeho základě byl proveden zápis potvrzený vlastnoručním podpisem otce.

V libčanských matrikách se můžeme setkat s přípisy do kolonky po celé sledované období. Např. v roce 1844 se otec nemanželského dítěte dostavil na jeho křest „*a u přítomnosti dvou jej dobře znajících svědků za podepsání svého jména do této matriky žádal*“.²⁹ Popř. stačilo jenom napsat „*legitimata per subsequens matrimonium*“ (uzavření sňatku obou rodičů) a jméno otce.

Poznámky o legitimování dětí se v libčanských matrikách objevují již od 80. let 18. století. Otázkou ale zůstává, zda do nich byli zapsáni všichni příznaní otcové. Pokud bychom brali počty z konce 18. a začátku 19. století za konečné, bylo legitimováno každé 5. až 8. dítě. Největší naděje v 19. století měly děti z let 1815–1824. Jedna třetina nemanželských dětí získala statut legitimního dítěte. Pak začalo procento klesat. Velice pochybné je i období od 80. let do začátku 20. století. Pokud bychom vycházeli z údajů v matrikách, bylo by legitimováno jenom 1,2–5,5% nemanželských dětí. Což je dosti zarážející číslo. Přikláněla bych se k názoru, že farář nezaznamenával legitimování dětí. Neboť již v následujícím období, 1905–1914, dosáhlo téměř každé 2. až 3. dítě legitimizace.

28 SOKA HK, Farní úřad Libčany, inv. č. 53, kart. č. 1, Okresní hejtmánství a okresní úřad Hradec Králové a Pardubice 1850–1940.

29 SOKA HK, Druhopsy matrik okresu Hradec Králové – farnost Libčany, inv. č. 3 950, kn. č. 3 950, Matrika narozených, oddaných a zemřelých 1844.

Za celé sledované období tak získala možnost lepšího života jedna pětina nemanželských dětí.³⁰

Zajímavé je také sledovat datum početí těchto dětí. K nemanželskému pohlavnímu styku docházelo především v teplých měsících. Třetího maxima bylo dosaženo v únoru, tedy v době masopustu a nevázaného veselí. Vysoké hodnoty také vykazuje březen, což je období velikonočního půstu. Nejméně nemanželských dětí bylo počato po skončení zemědělských prací, v říjnu.

Závěr

Na základě mikrohistorického náhledu bylo možné postihnout demografický vývoj jedné farnosti. Jako vzorek byla vybrána farnost Libčany, nacházející se v blízkosti Hradce Králové. Pro zachycení zásadních změn ve vývoji obyvatelstva bylo vybráno tzv. „dlouhé“ 19. století (1785–1914). Můžeme tak sledovat stav populace jak před úplným vymizením demografických krizí, tak i v době demografické revoluce. Díky studiu církevních matrik agregativní anonymní metodou se lze věnovat základním tendencím sňatečnosti, natality a mortality. V příspěvku jsme se zaměřili na problematiku porodnosti.

Při porovnání s hodnotami pro celé české země se počet narozených pohyboval mírně pod průměrem. Celkem se ve sledovaném období narodilo 17 473 katolických dětí, z toho 224 mrtvě narozených. V libčanské farnosti se narodilo nejvíce dětí v desetiletí 1875–1884. V 1. polovině 19. století bývalo dítě ještě v den porodu či následujícího dne pokřtěno. Od 2. poloviny 19. století se ale křest postupně odkládal na pozdější dobu. Začala se zde projevovat postupující sekularizace a ztráta disciplinační úlohy církve. Stejně tak se měnil počet dětí narozených v jedné rodině, který měl klesající tendenci. Jako příčiny může být uvedeno rapidní snížení kojenecké a dětské úmrtnosti a nástup plánovaného rodičovství, který je možný sledovat od konce 19. století. Zajímavé bylo sledovat i vícečetné porody, které vykazovaly nadprůměrné hodnoty. U počtu porodů vykazoval sezónní pohyb velice malé výkyvy. Ale i přesto zde můžeme sledovat jisté maximum, a tím byl měsíc únor. Nejvíce dětí tak bylo počato v květnu. Většina dětí se rodila v řádně uzavřených manželství. Přesto jsme mohli sledovat porody nemanželských dětí, které byly v některých případech posléze legitimovány. Počet dětí narozených svobodným matkám ale nebyl příliš vysoký a při porovnání s hodnotami pro celé české země se nacházel pod průměrem.

Autorka/Author

Alexandra Khadka

alexandra.khadka@muzeumcb.cz

Jihočeské muzeum v Českých Budějovicích

Dukelská 1

370 51 České Budějovice

³⁰ Kdybychom se ale drželi neúplnosti zápisů legitimování nemanželských dětí na konci 19. století, mohlo by být odhadem legitimováno kolem 26% dětí. Přibližně tedy každé 4. dítě.

Mgr. Alexandra Khadka (* 1984) je kurátorka etnografické sbírky Jihočeského muzea v Českých Budějovicích, doktorandka Ústavu historických věd Filosofické fakulty Univerzity Pardubice (Historie). Specializuje se na výzkum životního cyklu venkovského obyvatelstva, přechodových rituálů, zvyků a výročních obyčejů.

Summary

The life of rural people by the view of historical demography. Development of natural currency based on anonymous data excerped from the registries

On the basis of micro-historical view there was able to describe a demographic development of one selected parish. As sample was selected parish of Libčany, located in the vicinity of Hradec Králové. To capture the fundamental changes in the evolution of the population was chosen so-called „long“ 19th century (1785–1914). We can monitor the status of the population, both before complete disappearance of the demographic crisis, and at the time of demographic revolution. By studying church registers using the aggregative anonymous method the research can focus on the trends of marriage, birth and death rates. This paper is focused on the issue of birth. When compared with values for the whole Czech country, the number of births was slightly below average. Overall, in the observed period were born 17,473 Catholic children, including 224 children born death. In parish of Libčany many children were born in the decade 1875–1884. In the first half of the 19th century was a child on the day of birth (or next day) baptized. Since the second half of the 19th century was the act of baptism postponed to a later time. It shows the progressive secularization and loss of disciplining role of the Church. Likewise, changing the number of children born in one family, which had a decreasing trend. As the cause can be shown a rapid decrease in infant and child mortality and the onset of planned parenthood, which can be traced from the late 19th century. However, the number of births showed just a seasonal movement of a very small fluctuations. Most of the children were born in properly sealed marriages. Nevertheless, we were able to describe the births of illegitimate children, which in some cases were later legitimated. Number of children born to single mothers was not too high, when compared with values for the whole Czech country is below average.

Ovdovění a osiřené v prostředí českého venkova pohledem historiografie

MARKÉTA SKOŘEPOVÁ

Abstrakt/Abstract

Príspevek shrnuje dosavadní výzkumy problematiky ovdovění a osiřené v souvislosti s dějinami českého venkova raného novověku a 19. století. Přibližuje nynější stav bádání a zabývá se dalšími perspektivami studia tématu neúplných rodin ve venkovské společnosti. Stranou pozornosti nezůstala pramenná a metodologická východiska, která lze při zkoumání této problematiky využít.

This study summarizes current research on issues of widowhood and orphanhood in the context of the history of the Czech countryside in the early modern period and in the 19th century. Approximates the current state of research and discusses prospects for further study of the topic of incomplete families in rural society. The attention is paid to a source base and methodological basis, which can be used in examining of this issue.

Klíčová slova/Key Words

*vdovy, sirotci, ovdovění, osiřené, venkov, historiografie
widows, orphans, widowhood, orphanhood, countryside, historiography*

Úvod

Relativně nízká naděje na dožití a velký počet osob umírajících v produktivním období života jsou faktory charakteristické pro mortalitu starších populací. Zemřelí, jež po sobě vzhledem ke svému věku zanechali dosud mladé partnery a nezaopatřené potomky, se v matrikách objevují velice často. Je tedy překvapující, proč se česká historiografie problematikou ovdovění a osiřené dosud systematicky nezabývala. Jedná se přitom o fenomény, jež výrazně určovaly podobu sociálních struktur českého venkova a ovlivňovaly osudy jeho obyvatel ještě v poměrně nedávné minulosti.

Předložený článek je pokusem o shrnutí dosavadního bádání a zhodnocení přístupů českých historiků, kteří se tématem ovdovění a osiřené ve vztahu k venkovské společnosti raného novověku a 19. století zabývali. Je možné představit, že v porovnání se zahraniční historiografií, která se otázky neúplných rodin věnuje poměrně intenzivně, jsou poznatky domácí vědy velmi torzovité.¹

¹ Výsledky zahraničního bádání k tématu shrnuje Markéta SKOŘEPOVÁ, *Vdovství v tradiční venkovské společnosti (přehled bádání)*, *Historická demografie* (dále HD) 35, 2011, s. 1–31; TÁŽ,

Cílem příspěvku je tedy i nastínění dosud nezodpovězených badatelských otázek a metodologických východisek, která se při studiu daného tématu nabízejí.

Zatímco termín ovdovění lze snadno vysvětlit jako ukončení manželství v důsledku úmrtí jednoho z partnerů, pojem osíření podobně jednoznačnou definicí nemá. Sirotkem se jedinec stává po smrti svých rodičů, avšak od určitého věku je ztráta otce a matky nahlížena jako přirozená součást životního cyklu. Věková hranice, po jejímž překročení potomci zemřelého již nejsou vnímáni jako sirotci, koresponduje s ukončením fáze dětství a dospívání. Začátek dospělosti ovšem také není jednoznačně stanovitelný, badatelé proto pracují s řadou odlišných mezníků, které jim v rámci výzkumů pomáhají vymezit (osířelé) děti jako předmět výzkumu.²

V souvislosti s problematikou raného novověku někteří čeští historikové poukazují na fakt, že registra sirotků a sirotčí knihy mnohdy obsahují i jména osob, které už byly prokazatelně dospělé či dokonce na prahu stáří.³ Z toho vyvozují, že v minulosti výraz *sirotek* neznamenal osířelé dítě a spíše označoval právní situaci jedince, jemuž nebyl vyplacen podíl z rodinného majetku. Je však třeba mít na paměti, že nezbytným a zásadním rysem zmiňovaných písemností byla přehlednost a funkčnost zápisů. Pro rychlou orientaci v záznamech bylo nejjednodušší a nejpraktičtější, pokud byly dané osoby označeny jako *sirotci*, přestože už je nikdo nevnímal jako „osířelé“.

Starší právní normy osíření spojovaly především se smrtí otce, hlavy a živitele rodiny. Etnografické a folklórní prameny však jednoznačně ukazují, že předčasné úmrtí matky bylo vnímáno jako neméně tragický zlom v životním cyklu rodiny. Až do 19. století se přitom udrželo naprosto odlišné vnímání ovdovění příslušníků obou pohlaví. Zatímco pro ženy vdovství znamenalo stav, na který byly kladeny zvláštní požadavky a jež s sebou zároveň nesl určitá zvýhodnění (například v možnosti získání charitativní podpory), ovdovělým mužům podobná péče věnována nebyla.

Osířelé děti ve venkovské společnosti. Směry zahraniční historiografie a inspirace pro české bádání, HD 37, 2013, s. 51–78.

- 2 Většinou se hranice vymezující (osířelé) děti pohybuje mezi desátými a šestnáctými narozeními jedince. Srov. například Birgit PERSSON – Lisa ÖBERG, *Foster-children and the Swedish State 1785–1915*, in: *Orphans and Foster-children. A Historical and Crosscultural Perspective*, ed. L.-G. Tedebrand, Umeå 1996, s. 51–80; Olivier FARON – Jacques RENARD, *The Varied Repercussions Caused by the Demise of the Father among Past Populations. A Comparative Analysis between Vernon, a Region of Normandy, and the Town of Milan*, in: *When Dad Died. Individuals and Families Coping with Family Stress in Past Societies*, edd. R. Derosas – M. Oris, Bern 2002, s. 219–232; Alain BIDEAU – Guy BRUNET – Fabrice FORONI, *Orphans and Their Family Histories. A Study of the Valsérine Valley (France) during the Nineteenth and Twentieth Centuries*, *The History of the Family* (dále HF) 5, 2000, s. 315–327; Marco BRESCHI – Matteo MANFREDINI, *Parental Loss and Kin Networks: Demographic Repercussions in a Rural Italian Village*, in: *When Dad Died. Individuals and Families Coping with Family Stress in Past Societies*, edd. R. Derosas – M. Oris, Bern 2002, s. 369–387; Erik BEEKINK – Frans van POPPEL – Aart C. LIEFBROER, *Surviving the Loss of the Parent in a Nineteenth-century Dutch Provincial Town*, *Journal of Social History* 32, 1999, s. 641–669.
- 3 Například Otto PLACHT, *Lidnatost a společenská skladba českého státu v 16.–18. století*, Praha 1957, s. 153–156; Jan HORSKÝ – Markéta SELIGOVÁ, *Rodina našich předků*, Praha 1996, s. 89–90.

Současní badatelé do značné míry přejímají pohled historických pramenů a věnují pozornost hlavně ovdovělým ženám a částečně i jejich rodinám. Problematika mužského vdovectví bývá i v evropské historiografii zmiňována jen velmi zřídka. Poměrně hojně výzkumy postavení vdov souvisejí s velkou oblibou dějin žen a gender studies, avšak situace ovdovělých mužů a otců osiřelých dětí si zaslouhuje nemenší pozornost. Chybějící srovnání mezi vdovami a vdovci a nedostatečné zkoumání životních podmínek jejich rodin je závažným nedostatkem stávajících výzkumů.

Výzkumy provedené napříč Evropou doložily, že až do posledních desetiletí 19. století v průběhu dětství nebo dospívání ztratila jednoho z rodičů třetina až polovina dětí. Z hlediska historické demografie je možné osiření vnímat jako jeden z určujících rysů starého demografického režimu. Velký počet sirotků byl částečně zaviněn vysokou úmrtností a nízkou nadějí na dožití dospělých osob, neméně významným faktorem ale byla i neregulovaná manželská plodnost. Poslední dítě v rodinách přicházelo na svět až po čtyřicátých narozeninách matky, zatímco otec mohl být ještě mnohem starší. Nejmladší děti se pak velmi často stávaly sirotky, i když jejich starší sourozenci mohli být již dospělí.

I přes vysoký podíl předčasně rozpadlých manželství je v českém prostředí problematika ovdovění a osiření zmiňována jen okrajově. Nejkomplexnější jsou zatím historickodemografické výzkumy, poukazující například na otázky úmrtnosti či uzavírání druhých manželství. Mnoho důležitých poznatků pro období raného novověku i 19. století přineslo zkoumání držby a předávání usedlostí, včetně postavení samostatných hospodyň a prozatímních hospodářů. Systematické výzkumy, zaměřené přímo na problematiku neúplných či nově rekonstruovaných rodin, jsou však dosud v počátcích.⁴

Vdovy a sirotci v dosavadním českém bádání

Navzdory rychlému rozvoji genderově zaměřeného bádání se v České republice zatím příliš nerozvinulo ani zkoumání problematiky ovdovělých žen. Dosavadní domácí výzkumy sledující postavení vdov se orientovaly na venkovské prostředí, zatímco světová historiografie se v tomto ohledu více soustředí na měšťanské vrstvy. Možnosti studia vdovství badatelům naznačil krátký článek Antoinette Fauve-Chamoux, jež se týká situace vdov ve francouzských městech 17. století.⁵ Z českých pramenů vycházel příspěvek, jehož autory byli Sheilagh Ogilvie a Jeremy Edwards, kteří sledovali postavení žen ve venkovském prostředí v období po třicetileté válce.⁶

Krátce poté vznikly studie Dany Štefanové, jež se na základě raně novověkých vrchnostenských nařízení, suplik a smluv o prodeji usedlostí zabývala majetkovým zázemím vdov, dědickou praxí i potížemi, s nimiž se ovdovělé

4 Markéta SKOŘEPOVÁ, *Ovdovění a osiření ve venkovské společnosti. Panství Nový Rychnov, 1785–1855*, Disertační práce Filozofické fakulty Jihočeské univerzity, České Budějovice 2014.

5 Antoinette FAUVE-CHAMOUX, *K historii vdov*, HD 23, 1999, s. 15–28.

6 Sheilah OGILVIE – Jeremy EDWARDS, *Ženy a „druhé nevolnictví“ v Čechách na počátku novověku*, HD 22, 1998, s. 5–49.

ženy musely potýkat. Slabinou její práce je fakt, že poznatky získané analýzou výše zmíněných pramenů nemohly být konfrontovány s údaji zjištěnými studiem matrik.⁷ Samostatně hospodařící vdovy zaujaly Alici Velkovou, která svůj výzkum vztáhla na první polovinu 19. století. Pečlivá rekonstrukce osudů konkrétních žen, jejich osobních postojů a strategií představuje mimořádný přínos k poznání dané problematiky.⁸ Důležitým počinem české genderově zaměřené historiografie se stal první svazek edičního projektu Jany Ratajové a Lucie Storchové věnovaný diskurzům panenství a vdovství.⁹

Přes nesporný přínos zmiňovaných studií je téma neúplných rodin v české historiografii takřka neznámé. Jedním z důvodů je velmi nízká zpracovanost dějin dětství. Jejich moderní pojetí se u nás dosud plně neprosadilo, patrně i proto, že zatím nebyla přeložena žádná z proslulých knih vážících se k tomuto tématu. S některými trendy a tematickými okruhy, jež se při výzkumu dějin dětství uplatňují v zahraničí, české čtenáře seznámily přehledové studie Martina Nodla¹⁰ a Mileny Lenderové.¹¹ O určité zprostředkování evropských výzkumů se postaraly česky uveřejněné práce, jejichž autory byli Arnold Klaus,¹² Shulamith Shahar¹³ a Jürgen Schlumbohm.¹⁴

Největší pozornosti se dočkalo dětství dlouhého 19. století, o jehož syntetické zpracování v duchu kulturních dějin se pokusili Milena Lenderová a Karel Rýdl.¹⁵ Jejich kniha přinesla mnoho zajímavých poznatků, avšak venkovské prostředí takřka opominula. O zodpovězení některých dílčích otázek se poku-

- 7 Dana ŠTEFANOVÁ, *Zur Stellung von Witwen in ländlichen Gesellschaften den Frühen Neuzeit zwischen 1558 und 1750*, in: Menschen – Handlungen – Strukturen. Historisch-anthropologische Zugangsweisen in den Geschichtswissenschaften, (= Opera historica 11), edd. V. Bůžek – D. Štefanová, České Budějovice 2001, s. 197–217; TÁŽ, *Vdovy v raném novověku. Studie k právnímu postavení a jednání „viditelných“ žen na příkladu praxe panství Frýdlant v severních Čechách mezi léta 1550–1750*, Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity C 51, 2002, s. 49–69.
- 8 Alice VELKOVÁ, *Sebevědomé, nebo zoufalé? Vdovy hospodařící na venkovských usedlostech v první polovině 19. století*, in: Reflexe a sebereflexe ženy v české národní elitě 2. poloviny 19. století. Sborník příspěvků z konference uspořádané ve dnech 23.–24. listopadu 2006 Národním archivem ve spolupráci s Archivem hlavního města Prahy, ed. M. Vojáček, Praha 2007, s. 321–340; TÁŽ, *Women between a New Marriage and an Independent Position: Rural Widows in Bohemia in the First Half of the Nineteenth Century*, HF 15, 2010, s. 255–270; TÁŽ, *Staré ženy ve venkovské společnosti na přelomu 18. a 19. století*, in: Věchý stáří, nebo zralý věk moudrosti? Sborník příspěvků z 28. ročníku symposia k problematice 19. století. Plzeň, 28. února–1. března 2008, edd. Z. Hojda – M. Otllová – R. Prahel, Praha 2009, s. 204–226.
- 9 Jana RATAJOVÁ – Lucie STORCHOVÁ (edd.), *Nádoby mlčí, hlavy nemající? Diskurzy panenství a vdovství v české literatuře raného novověku*, Praha 2008.
- 10 Martin NODL, *Dětství v předmoderní době*, Souvislosti 4, 1996, s. 7–29.
- 11 Milena LENDEROVÁ, *Zrození dětství*, Scientific Papers of the University of Pardubice. Series C, Institute of Languages and Humanities 7, 2001, s. 71–88.
- 12 Klaus ARNOLD, *K sociálním dějinám dětství ve středověku*, HD 15, 1991, s. 123–140.
- 13 Shulamith SHAHAR, *Vývojové fáze dětství*, Souvislosti 4, 1996, s. 7–29.
- 14 Jürgen SCHLUMBOHM, „Die Schule des Lebens:“ *Zur Sozialisation von Kindern im Vorindustriellen Deutschland*, in: Rodina a domácnost v 16.–20. století, edd. E. Maur – A. Velková, Acta Universitatis Carolinae Phil. et His., Studia historica 60, 2006, s. 69–88.
- 15 Milena LENDEROVÁ – Karel RÝDL, *Radostné dětství? Dítě v Čechách devatenáctého století*, Praha – Litomyšl 2006.

sily konferenční sborníky, které se ale rovněž zaměřily především na městské a aristokratické vrstvy.¹⁶

Venkovské děti byly objekty i nositeli projevů lidové kultury, proto se těšily pozornosti etnografů a sběratelů folklóru už v 19. století. Kromě drobnějších časopiseckých statí jim byly věnovány i monografie, které vedle různých zvyků a pověr zaznamenaly i lidovou slovesnost určenou dětem.¹⁷ Systematické výzkumy dětského folklóru probíhaly zejména v sedmdesátých a osmdesátých letech 20. století,¹⁸ však nevyústily v syntetizující monografické zpracování.¹⁹ Zaznamenány byly i folklorní náměty a lidové zvyky, které se váží k problematice ovdovělých a osiřelých osob, uzavírání druhých manželství a nevlastního rodičovství. Výzkumy, jež by se cíleně zaměřily na životní podmínky či diskurz vznikající kolem neúplných rodin, však prováděny nejsou. Velkým problémem poznatků etnografického bádání zůstává jejich geografická a časová rozptýlenost.

Dětství jako fáze životního cyklu se stala předmětem zájmu historických demografů.²⁰ Dobře je zmapována například problematika dětské úmrtnosti,²¹ zajímavé výsledky přinesla analýza soupisu obyvatelstva podle věry z roku 1651.²² Do centra pozornosti českých historiků sociálních dějin se však dětství dosud nedostalo. Jediným tématem spojeným s problematikou dospívání, které bylo systematicky zkoumáno, se stala čelední služba. Jako pramenné východisko obvykle sloužily poddanské seznamy a normy upravující pracovní podmínky sloužících. Pozornost byla věnována počtu i věkové struktuře osob námezdně

-
- 16 Tomáš JIRÁNEK – Jiří KUBEŠ (edd.), *Dítě a dětství napříč staletími* (= Scientific Papers of the University of Pardubice, Series C, Supplement 5), Pardubice 2002; Martina HALÍŘOVÁ (ed.), *Od početí ke školní brašně. Sborník z odborného semináře konaného 29.–30. května 2008 ve Východočeském muzeu v Pardubicích*, Pardubice 2008.
- 17 Za všechny lze jmenovat František BARTOŠ, *Naše děti. Jejich život v rodině, mezi sebou a v obci, jejich poesie, zábavy, hry a práce společně*, Praha 1898; Emanuel DROBIL, *Jihočeské dítě. Črty povahopisné, kulturní a národopisné*, České Budějovice 1927.
- 18 Marie KOVÁŘOVÁ, *Z lidových zvyků Podblanicka. Narození dítěte – šestinedělí – křest a úvod*, Sborník vlastivědných prací z Podblanicka 13, 1972, s. 192–217; Olga HRABALOVÁ, *K dětskému folklóru a jeho třídění*, Český lid (dále ČL) 46, 1959, s. 97–103; TÁŽ, *Dětský folklór. K současnému stavu jeho českých pramenů a literatury*, ČL 62, 1975, s. 140–150; Vanda JIRÍKOVSKÁ, *Děti a tradice lidové kultury ve středních Čechách*, Muzeum a současnost 4, 1981, s. 117–139.
- 19 O syntetizující pojetí se pokusil sborník Václav FROLEC (ed.), *Dítě a tradice lidové kultury*, Brno 1980.
- 20 Nelze opominout ryze demografické studie týkající se porodnosti a úmrtnosti. Ludmila FIALOVÁ, *Vývoj sňatečnosti a plodnosti obyvatelstva českých zemí v 19. století*, HD 12, 1987, s. 207–224; TÁŽ, *Změny ve vývoji plodnosti v českých zemích za demografické revoluce*, HD 15, 1991, s. 143–189; Pavla HORSKÁ, *Historický vývoj plodnosti v českých zemích. Stav a možnosti výzkumu*, HD 6, 1972, s. 3–39.
- 21 Například Alena ŠUBRTOVÁ, *Kojenecká úmrtnost v Praze v letech 1785–1815 na základě matrik*, HD 2, 1968, s. 45–57. Lumír DOKOUPIL – Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Úmrtnost kojenců a mladších dětí v českých zemích na sklonku feudalismu*, HD 11, 1987, s. 141–158; Olga NOVÁKOVÁ, *Úmrtnost kojenců a mladších dětí v 19. a první polovině 20. století*, D 45, 2003, s. 177–188.
- 22 Sov. například Lenka MATENANEN nach dem Glauben vom Jahre 1651“, HD 17, 1993, s. 53–65.

pracujících na poddanských usedlostech i na velkostaticích, cenné jsou také zjištěné údaje o mzdách a povinnostech čeledínů a děveček.²³

Zásadní výsledky i nový metodologický pohled přinesly práce Eduarda Mauera, který analyzoval soupis obyvatelstva podle víry.²⁴ Josef Grulich se zaměřil na čelední službu jako na životní fázi spojenou s migracemi,²⁵ Alice Velková ji zkoumala v souvislosti se složením venkovských domácností.²⁶ Studie věnované čeledi pravidelně zmiňují otázku osiřelých dětí. Předpokládá se, že odchod do služby byl rozšířeným způsobem, jak sirotkům zajistit výchovu i hmotné zaopatření. Úmrtím rodičů bývá vysvětlována zejména přítomnost velmi malých dětí v cizích domácnostech. Srovnávací výzkumy pro různá časová období, které by tento předpoklad potvrdily, však provedeny nebyly.

Důležitým okruhem témat, převzatých z evropského dějepisceví, je sociální patologie dětství, spojovaná s nelegitimním původem, chudobou či špatnou sociální situací v rodině.²⁷ Velká badatelská pozornost se soustředí na nemanželské děti, respektive jejich matky. Analýzy však obvykle vycházejí z excerpce pramenů trestně právní povahy a výsledkem bývá jednostranný, neutěšený obraz života svobodných matek a jejich potomků.²⁸ V tomto kontextu má zásadní

23 Josef BROŽ, *Mzdy čeledi při dvorech města Plzně v 17. stol.*, Časopis pro dějiny venkova 12, 1925, s. 285; Pavla BURDOVÁ, *Poměry námezdně pracujících v zemědělství na Mnichovohradištsku po třicetileté válce*, Sborník archivních prací (dále SAP) 4, 1954, s. 99–119; Miloš SLÁDEK, *Čeled na třeboňských panstvích v polovině 17. století*, HD 11, 1987, s. 51–96; Josef KRÍVKA, *Čeled v poddanském hospodářství po třicetileté válce*, ČL 56, 1969, s. 35–41; TÝŽ, *Mzdové poměry poddanské čeledě po třicetileté válce*, ČL 57, 1970, s. 100–105; TÝŽ, *Čeled v poddanském hospodářství po třicetileté válce a její podíl na celkovém počtu vesnického obyvatelstva*, HD 2, 1968, s. 2–8; Jan HORSKÝ, *Příspěvek ke studiu venkovské poddanské čeledi v 16.–18. století (panství Třeboň – sonda)*, Archivní časopis 43, 1993, s. 145–155; Antoinette FAUVE-CHAMOUX – Ludmila FIALOVÁ (edd.), *Le phénomène de la domesticité en Europe, XVIe-XXe siècles*, Praha 1997.

24 Eduard MAUR, *Čeled a tovaryši v Čechách v soupisu podle víry z roku 1651*, HD 23, 1999, s. 85–135.

25 Josef GRULICH, *Zu ausgewählten Aspekten des Familien- und Lebenszyklus. (Ein Beitrag zur Geschichte des südböhmischen Landes im 17. und 18. Jahrhundert am Beispiel der Herrschaft Chýnov*, HD 20, 1996, s. 9–56.

26 Alice VELKOVÁ, *Složení domácností a problematika čelední služby na panství Štáhlavy počátkem 19. století*, in: Historik zapomenutých dějin. Sborník příspěvků věnovaných prof. dr. Eduardu Maurovi, edd. M. Koldinská – A. Velková, Praha 2003, s. 140–161.

27 Vývoj právních předpisů majících za cíl ochranu mládeže předložila studie Jaroslava HOFFMANNOVÁ, *K vývoji sociální péče o děti a mládež v Čechách*, SAP 32, 1982, s. 419–445. Práce k tématu ochrany dětství a dějinám péče o sociálně slabé děti jsou bezvýhradně ukotveny v období 19. století. Alice VELKOVÁ, *Dítě jako oběť. Vraždy dětí spáchané matkami ve 2. polovině 19. století*, in: Od početí ke školní brašně. Sborník z odborného semináře konaného 29.–30. května 2008 ve Východočeském muzeu v Pardubicích, ed. M. Halířová, Pardubice 2008, s. 147–164; Martina HALÍŘOVÁ, *Sociální patologie a ochrana dětství od dob osvětenství do roku 1914. Disciplinace jako součást ochrany dětství*, Pardubice 2012.

28 Alena ŠUBRTOVÁ, *Kontracepce, aborty a infanticidia v pramenech předstatistického období*, HD 15, 1991, s. 9–46; Daniela TINKOVÁ, *Ilegitimita a „nová ekonomie života“ v osvětské Habsburské monarchii. Problém svobodných matek a nemanželských dětí mezi sociální kontrolou a sociální péčí na prahu osvětské společnosti*, HD 27, 2003, s. 133–172; Jaroslav DIBELKA, *K novým možnostem studia trestně právní problematiky. Obranné strategie mužů a žen obviněných ze smilstva na třeboňském panství (1650–1750)*, ČČH 106, 2008, s. 19–53; TÝŽ, *Výbranné strategie mužů a žen*

význam studie Alice Velkové o nemanželských dětech ve venkovské společnosti, která doložila, že ilegilitimita nemusela nutně vést k celoživotním problémům.²⁹

Otázka potomků svobodných matek jako jedné z nejvýraznějších skupin sociálně znevýhodněných dětí má k problematice sirotků velmi blízko. K porovnání životní situace a postavení obou skupin dětí však zatím také nedošlo. Zejména pro první polovinu 19. století, kdy výrazně stoupl počet nelegitimních porodů, by toto srovnání mohlo přinést zajímavé výsledky. Je třeba zmínit také nalezence, respektive děti, které jejich rodiče odložili či předali do ústavní péče. Budování nalezinců je spojeno především s většími městy, na venkově se jejich chovanci objevovali po svém předání placeným pěstounům. Zatímco fungování ústavní péče je díky pracím Marty Halířové zmapováno dosti podrobně, o životě pražských či vídeňských „sirotků“ posílaných na vychování do vesnických rodin je známo velice málo.³⁰

Sirotci jsou jednou z mála skupin dětí, kterým česká historiografie věnovala pozornost i v minulých desetiletích. Je třeba zmínit starší právně historické studie, které však věnovaly pozornost především zemskému a městskému právu. Jako první se tématem zabezpečení osiřelých dětí velmi podrobně zabýval Jan Kapras,³¹ navázala na něj Lada Urbánková-Hrubá, jež svůj výzkum opřela o moravská registra zemských sirotků.³² Mimořádně důležitým příspěvkem k poznání právních aspektů spojených s ochranou dětí od pozdního středověku až do počátku 19. století jsou práce Pavly Slavičkové.³³

Zkoumání raně novověké dědické praxe na základě městských knih poskytlo řadu poznatků o zajištění ovdovělých žen i jejich nezletilých potomků.³⁴ Ve venkovském prostředí hrály v ekonomickém zabezpečení osiřelých dětí významnou úlohu sirotčí pokladny, jimiž se podrobně zabýval Bronislav Chocholáč. Jeho studie přinesly zásadní poznatky o významu této instituce pro poddanské hospodaření, samotným sirotkům však nebyla věnována pozornost.³⁵

obviněných ze smilstva a cizoložství. Panství Třeboň na přelomu 17. a 18. století, České Budějovice 2012.

29 Alice VELKOVÁ, *Nemanželské děti ve venkovské společnosti na přelomu 18. a 19. století*, in: *Dítě a dětství napříč staletími*, edd. T. Jiránek – J. Kubeš, Pardubice 2002 (= Scientific Papers of the University of Pardubice, Series C, Supplement 5), s. 205–227.

30 M. HALÍŘOVÁ, Sociální patologie; TÁŽ, *Zemský nalezinec v Praze a sirotčí péče počátkem 19. století*, in: *Rodina a domácnost v 16.–20. století*, edd. E. Maur – A. Velková, Acta Universitatis Carolinae, Phil. et His., Studia historica 60, 2010, s. 89–96.

31 Jan KAPRAS, *Poručenství nad sirotky v právu českém*, Praha 1904.

32 Lada URBÁNKOVÁ-HRUBÁ, *Ze sirotčí agendy na Moravě 16. století (registra zemských sirotků z let 1552–1563)*, Časopis Matice moravské (dále ČMM) 76, 1957, s. 41–57.

33 Především Pavla SLAVIČKOVÁ, *Právní ochrana dětí v období prvních kodifikací*, Praha 2012.

34 Tereza SIGLOVÁ, *Sirotci a vdovy v městečku Dašicích v letech 1563–1618*, Východočeský sborník historický (dále VSH) 11, Pardubice 2001, s. 3–40; TÁŽ, „*Súd se pokud súd*:“ *spor o opatrovnictví nezletilého dítěte v městečku Bohdanči v letech 1583–1584*, VSH 13, 2006, s. 3–16; Jan AL SAHEB, *Sirotčí agenda na mensálních statcích olomouckého biskupa v 16. a 17. století na příkladu hukvaldského panství*, ČMM 76, 2007, s. 267–283; Srov. také sborník Kateřina JÍŠOVÁ – Eva DOLEŽOVÁ (edd.), *Pozdně středověké testamenty v českých městech. Prameny, metodologie a formy využití*, Praha 2006.

35 Bronislav CHOCHOLÁČ, *Poddanský úvěr na Moravě v 16. a 17. století*, Český časopis historický (dále ČCH) 99, 2001, s. 59–84; TÝŽ, *Sirotčí truhlice*, in: Milý Bore... Ctiboru Nečasovi k jeho

První odborný text zaměřený na osiřelé děti zveřejnil J. F. Svoboda roku 1939. Jeho práce, čerpající ze sirotčích register rudoleckého panství, předznamenala další vývoj bádání o sirotcích v české historiografii.³⁶ Všechny následující studie vycházely z obdobných pramenů dochovaných z 16. a 17. století. Jaroslav Novotný se na základě sirotčího seznamu z chrastického panství pokusil ověřit výsledky demografických zkoumání Otto Plachta a zároveň se zabýval mzdovými poměry sloužících sirotků.³⁷ Podobně byl koncipován výzkum provedený pro oblast Hodonínska, jehož autoři Metoděj Zemek a Vladimír Novák zmínili také další osudy dětí zapsaných v sirotčích seznamech.³⁸ Péči o pozůstalé potomky poddaných rudoleckého, sovineckého a strážnického panství se zabýval František Matějka, který vedle sirotčích seznamů využil i dochované urbáře, na jejichž základě bylo možné podrobně analyzovat sociální a majetkovou situaci osiřelých dětí.³⁹

Metodologicky tyto práce nepřekračují hranice deskripce zkoumaných pramenů. Velmi zajímavým způsobem soupisy sirotků využil Martin Štindl, jenž se rozhodl sledovat osudy a kariéry sirotků evidovaných na bítešském a novoměstském panství. Jeho analytický přístup překonal popisnost starších prací, navíc je chronologicky posunut až do 18. století.⁴⁰ Podrobnost a vysoká výpovědní hodnota sirotčích seznamů, které se jinde v Evropě nedochovaly, činí z dosavadních českých výzkumů významný příspěvek k bádání o osudech osiřelých dětí. Problematika sirotků jimi však není v žádném případě vyčerpána.

Heuristické a metodologické možnosti studia venkovských neúplných rodin

Archivy nabízejí badatelům velice bohatou pramennou základnu, na jejímž základě lze studovat problematiku ovdovění a osiřelých v rámci dějin venkova raného novověku a 19. století. Vedle již zmíněných sirotčích seznamů a agendy sirotčích pokladen, které jsou v kontextu evropských archivních dokumentů do značné míry unikátní, se hojně dochovaly další písemnosti, v nichž se osiřelé rodiny objevují. Široké možnosti využití nabízejí gruntovní knihy, které zaznamenávají mimo jiné pozůstalostní řízení, týkající se ovdovělých partnerů a pozůstalých potomků zůstavitelů. Mimořádný význam mají samozřejmě matriční záznamy a s nimi spojená rekonstrukce rodin.

sedmdesátým narozeninám věnují přátelé, kolegové a žáci, edd. T. Dvořák – R. Vlček – L. Vykoupil, Brno 2003, s. 43–48.

36 J. F. SVOBODA, *Pohledy do života selských sirotků*, Věstník zemědělského muzea 12, 1939, s. 114–121.

37 Jaroslav NOVOTNÝ, *Děti a sirotci na panství chrastickém r. 1636*, Časopis Společnosti přátel starožitností 67, 1959, s. 6–11.

38 Metoděj ZEMEK – Vladimír NOVÁK, *Sirotci na Hodonínsku v letech 1643–1656*, Jižní Morava 14, 1978, s. 149–157.

39 František MATĚJEK, *Péče o venkovské sirotky na Moravě před Bílou Horou*, Sborník historický 36, 1989, s. 65–95.

40 Martin ŠTINDL, *Bítešští a novoměstští sirotci na přelomu 17. a 18. století (pokus o sledování osudové „kariéry“*, Západní Morava 8, 2004, s. 44–56.

Výběr pramenů naprosto zásadním způsobem ovlivňuje výsledky, ke kterým mohou badatelé dojít, i jejich následnou interpretaci. Například soupisy obyvatelstva jsou přes svou výjimečnou výpovědní hodnotu ve vztahu k vdovám, vdovcům a sirotkům schopny zodpovědět jen omezený okruh otázek. Podávají velmi statický obraz života osiřelých rodin a mohou vést i k určitým zkreslením, například v souvislosti s identifikováním příbuzenských vazeb jednotlivých členů domácnosti. Velkou nevýhodou studia gruntovních knih je absence těch vrstev obyvatelstva, které neměly přímou vazbu na držbu usedlostí.

Otázka neúplných rodin úzce souvisí se skladbou populace a průběhem životního cyklu, zkoumanými metodami historické demografie na základě soupisů obyvatelstva nebo matričních záznamů. V českém dějepisectví nechybí studie týkající se rozdílů v úmrtnosti mužů a žen, sňatečnosti a uzavírání opakovaných sňatků.⁴¹ Výzkumy porodnosti, sňatečnosti a mortality přinášejí řadu cenných informací o populačních zákonitostech, které ovlivňovaly životy lidí v minulosti. Jejich nevýhodou je velká míra zobecnění, která zabraňuje vidět osudy konkrétních osob.

Rekonstrukci sítí sociálních vztahů a sledování jednotlivých individuí umožňuje upření pozornosti na malou lokalitu a detailní výzkum zaměřený na jednotlivce.⁴² V souvislosti se studiem rodinných struktur přinesly mimořádné výsledky zejména práce německých historiků Jürgen Schlumbohma⁴³ a Hanse Medicka,⁴⁴ kterými se inspirovali i čeští badatelé. Výzkumy týkající se obyvatel jedné konkrétní lokality mají v českém dějepisectví dlouhou tradici díky Pekařově Knize o Kosti⁴⁵ a Petráňovu Příběhu Ouběnic.⁴⁶

Zásadní přínos znamenaly studie, které vznikaly v rámci mezinárodního projektu *Soziale Strukturen in Böhmen*.⁴⁷ Nejdůležitější z nich byly postupně

41 Pavla HORSKÁ, *Rozdíl v úmrtnosti mužů a žen z hlediska historické demografie*, Demografie 27, 1985, s. 321–328; L. DOKOUPIL – L. NESLÁDKOVÁ, *Charakteristické rysy*; Josef GRULICH, *Venkovská žena v období raného novověku (16.–18. století)*, Československá historická ročenka 2001, s. 223–235, zde s. 227.

42 Srov. například Giovanni LEVI, *On Microhistory*, in: *New Perspectives on Historical Writing*, ed. P. Burke, Cambridge 1992,² s. 97–119; O vztahu mikrohistorie k dalším metodologickým přístupům pojednává sborník Jacques REVEL (ed.), *Jeux d'échelles. La microanalyse à l'expérience*, Paris 1996; Josef GRULICH, *Zkoumání „malíčkostí“*. (Okolnosti vzniku a významu mikrohistorie), ČČH 99, 2001, s. 521–522.

43 Jürgen SCHLUMBOHM, *Lebensläufe, Familien, Höfe, Der Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirchspiels Belm in proto-industrieller Zeit, 1650–1860*, Göttingen 1994; TÝŽ, *Quelques problèmes de microhistoire d'une société locale. Construction de liens sociaux dans la paroisse de Belm (17e–19e siècles)*, Annales 50, 1995, s. 775–802.

44 Hans MEDICK, *Weben und Überleben in Leichingen 1650–1900: Lokalgeschichte als Allgemeine Geschichte*, Göttingen 1996.

45 Josef PEKAŘ, *Knihy o Kosti. Kus české historie I–II*, Praha 1910–1911.

46 Josef PETRÁŇ, *Příběh Ouběnic. Mikrohistorie české vesnice*, Praha 2001.² Srov. TÝŽ, *Dějiny českého venkova v příběhu Ouběnic*, Praha 2011. Srov. TÝŽ, *Mikrohistorie aneb o nedějinách*, in: *Dějiny ve věku nejistot. Sborník k příležitosti 70. narozen Dušana Třeštíka*, edd. J. Klápště – E. Plešáková – J. Zemlička, Praha 2003, s. 201–208.

47 Markus CERMAN – Hermann ZEITLHOFER (edd.), *Soziale Strukturen in Böhmen. Ein regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Gutsherrschaften, 16.–19. Jahrhundert*, Wien–München

vydány formou monografií. Jedná se o práce Josefa Grulichy, který se zaměřil jižní Čechy,⁴⁸ Dany Štefanové, jež zkoumala panství Frýdlant,⁴⁹ Alice Velkové o západočeském panství Štáhlavy⁵⁰ a Hermanna Zeithlofera, který věnoval pozornost farnosti Kapličky patřící k vyšebrodskému klášteru.⁵¹ Jejich východiskem je studium pramenů evidenční povahy, především soupisů obyvatelstva, matričních záznamů a gruntovních knih, ke slovu se dostává i tradiční metoda rekonstrukce rodin.

Velkou roli ve výzkumech výše zmíněných badatelů hrají otázky dědické praxe, předávání usedlostí a rodinných strategií, které velmi často úzce souvisely s předčasným rozpadem domácnosti v důsledku smrti jednoho s rodičů. Jejich práce jsou založeny na kvantifikujících analýzách, avšak neztrácejí ze zřetele konkrétní jednotlivce. Otevřely cestu k všestrannému uchopení dějin venkovské rodiny, včetně dílčích aspektů této problematiky, jakými je ovdovění a osiřetí.

Historik, který se rozhodne hledat v pramenech venkovské vdovy, vdovce či sirotky, musí počítat se zdlouhavou rekonstrukcí sociálních vazeb a životního cyklu jednotlivců, kteří nikdy nevybočili z kolejí všedního života a nezanechali po sobě žádnou osobní výpověď.⁵² Vzhledem k charakteru pramenné základny, která o jednotlivých lidech poskytuje jen velmi málo údajů, je třeba pracovat s databázemi osob a data o nich zpracovávat formou prosopografických analýz či kolektivních biografii.

Využití většího vzorku zkoumaných jedinců a kvantitativních metod výzkumu však v žádném případě neznamena rezignaci na hledání konkrétního člověka v dějinách. Mikrohistorie klade důraz na detail a jednání jednotlivce, ale jejím cílem je začlenění výsledků mikroanalýzy do širšího kontextu, který vytváří poznatky o lidové kultuře⁵³ stejně jako demografická statistika či výzkum ekonomických vztahů regionu.⁵⁴

2002; Markus CERMAN – Robert LUFT (edd.), *Untertanen, Herrschaft und Staat in Böhmen und im „Alten Reich“*, München 2005.

48 Josef GRULICH, *Populační vývoj a životní cyklus venkovského obyvatelstva na jihu Čech v 16. až 18. století*, České Budějovice 2008.

49 Dana ŠTEFANOVÁ, *Erbschaftspraxis, Besitztransfer und Handlungsspielräume von Untertanen in der Gutsherrschaft. Die Herrschaft Frýdlant in Nordböhmen 1558–1750*, Wien-München 2009.

50 Alice VELKOVÁ, *Krutá vrchnost, ubozí poddaní? Proměny venkovské rodiny a společnosti v 18. a první polovině 19. století na příkladu západočeského panství Štáhlavy*, Praha 2009.

51 Hermann ZEITLHOFFER, *Besitzwechsel und sozialer Wandel. Lebenslaufe und sozioökonomische Entwicklungen im sudlichen Bohmerwald, 1640–1840*, Wien-Köln-Weimar 2014.

52 Alain CORBIN, *Na stopě neznámému. Znovunalezený svět Françoise-Luise Pinagota. 1798–1876*, Praha 2006, s. 9–15.

53 Podnětným pokusem o propojení etnografického a mikrohistorického výzkumu je v českém prostředí práce Roman DOUŠEK, *Sebranice a jejich rychtář Ondřej Kanýz (1694–1761): vesnická komunita a její kultura v první polovině 18. století*, Brno 2009.

54 Jacques REVEL, *Micro-analyse et construction du social*, in: *Jeux d'échelles. La microanalyse à l'expérience*, ed. J. Revel, Paris 1996, s. 15–36. Společné rysy a odlišnosti makro- a mikrohistorické perspektivy shrnuje David BELL, *Total History and Microhistory: The French and Italian Paradigms*, in: *A Companion to Western Historical Thought*, edd. L. Kramer – S. Maza, Malden-Oxford-Carlton 2006,² s. 262–276. K problematice mikro- a makroskopických měřítek v historickoantropologickém bádání Hans MEDICK, *Quo vadis Historische Anthropologie?*

Závěr – nezodpovězené otázky a perspektivy výzkumu

Problematika ovdovění a osiřené je velmi široká a zahrnuje velké množství témat, která byla českými historiky dosud zmiňována jen okrajově nebo vůbec. Chybí studie, které by se podrobně věnovaly zastoupení ovdovělých a osiřelých osob ve venkovské populaci v minulých staletích a také struktuře této části obyvatelstva. Ve vztahu k vesnickému prostředí je takřka nedotčené téma hmotného zabezpečení sirotků a podoba veřejné péče o rodiny v nouzi. Velký prostor se badatelům otvírá zejména v souvislosti se sledováním osobních a rodinných strategií uplatňovaných v domácnostech, které opustil jeden z rodičů. Zásadní otázku představuje především sledování perspektiv osiřelých dětí ve srovnání s jejich vrstevníky, kteří vyrostli v úplných rodinách.

Všechna zmíněná témata by samozřejmě bylo třeba sledovat v různých chronologických i geografických horizontech, neboť životní podmínky sirotků i jejich rodičů se proměňovaly v čase i prostoru. Ukazuje se, že nezbytným předpokladem pro komplexní uchopení této problematiky je kombinování různých typů pramenů a metodologických východisek, včetně přístupů historické demografie, sociálních dějin, mikrohistorie a historické antropologie. Vedle obecných tendencí je třeba sledovat konkrétní příběhy jednotlivců, které ukazují, že obyvatelé venkova v minulých staletích dokázali rozvíjet různorodé plány a strategie, čelit životním krizím a rozhodně nebyli jednotným, beztvárným „lidem“.

Rozpad rodiny vinou předčasného úmrtí otce nebo matky znamenal pro pozůstalého partnera i děti zemřelého zásadní přelom. Kolem jedné domácnosti v tomto okamžiku vystoupila na povrch řada faktorů, jejichž studium je pro pochopení životních podmínek i myšlení obyvatel venkova naprosto zásadní. V kontextu evropských výzkumů je zřejmé, že česká historiografie se svým nezájmem o ovdovělé a osiřelé osoby dosud připravovala o velmi důležité a zajímavé téma.

Autorka/Author

Markéta Skořepová

m.skorepova@muzeumpe.cz
Muzeum Vysočiny Pelhřimov, p.o.
Masarykovo náměstí 12
393 01 Pelhřimov

PhDr. Markéta Skořepová, Ph.D., (* 1985), absolvovala na Filozofické fakultě Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích doktorské studium oboru České dějiny, nadále zde působí jako externí spolupracovnice. Pracuje v Muzeu Vysočiny Pelhřimov, p.o., jako historička a etnografka. Zabývá se problematikou rodinných struktur ve venkovské společnosti 19. století.

Summary

Widowhood and orphanhood in the environment of the Czech countryside by the view of historiography

Widowhood and orphanhood are phenomena that significantly affected the family structures of the Czech countryside until the early 20th century. Czech historiography, however, still did not pay more attention to the issue of single-parent families – relatively frequent subject of study. Interest of the Czech historians in recent years have payed attention to the topic of widowed women, standing alone as the head of their settlements. Many researchers addressed issues of inheritance practices and transfer of rural economies, which are topics that the issue of widowhood and orphanhood are related to very closely.

The attention of historians has not escaped from the research of the phenomena of the environment of orphans, related to a problematic of so-called „orphan cashes“. Since the early 20th century continuously exists a research, based on the analysis of orphans lists and inventories of the population of the early modern period. Systematic studies aimed at examining the status and living conditions of widowers, widows and orphans in the Czech Republic, however, is still missing. The most convenient way to understand their situation seems to be a micro-historical analysis, based on combining information from different types of sources.

Dějiny venkovských poddaných jako dějiny venkovských farníků? Poznámky k životu obyvatel farností na panství Třeboň na přelomu 17. a 18. století

PAVEL PUMPR

Abstrakt/Abstract

Studie analyzuje základní aspekty života venkovských obyvatel jihočeského panství Třeboň na přelomu 17. a 18. století, které jsou spojeny s provozem místních farností. Ukazuje, že venkované dokázali být svému faráři rovnocenným soupeřem, který se dožadoval patřičné duchovní péče se sebevědomím investora, jenž si svého kněze platí. Také v péči o vlastní kostel vystupovali venkované jako aktivní činitelé, byť jejich autonomní jednání na tomto poli v 60. letech 17. století výrazně omezila schwarzenberská vrchnost. Právě tento třetí činitel měl i v životě farností rozhodující slovo, čehož si byli dobře vědomi jak venkované – poddaní své vrchnosti, tak i faráři – „duchovní klienti“ svého patrona.

The study analyzes the basic aspects of life of the rural population of the South Bohemian estates Třeboň at the turn of the 17th and 18th centuries, which are associated with the operations of local parishes. It shows that villagers could be a match for their pastor, who demanded proper spiritual care with confidence investor who can pay their priest. Also in the care of their own church villagers acted as active players, although their autonomous conduct in this field in the 60s of the 17th century was significantly hampered by the Schwarzenberg House. This third factor was also crucial in the life of parishes world, which were well aware both the villagers (the subjects of their authority), and pastors („Spiritual clients“ of their patron).

Klíčová slova/Key Words

venkované v raném novověku, farní organizace, duchovní správa, farní kostely, patronátní právo, panství Třeboň
villagers in the early modern period, parish organizations, church administration, parish churches, the patronage law, Třebon Estate

Mezi jednu z hlavních perspektiv, z níž je život venkovského obyvatelstva raně novověkých českých zemí tradičně pojednáván, náleží pohled zprostředkovaný prameny vzniklými z činnosti vrchnostenské správy. V souvislosti s tím histori-

kové nahlíží na venkovany jako na poddané, tedy obyvatele určitého panství. Například historickodemografické výzkumy však nabízejí i jinou perspektivu: zejména práce založené na studiu církevních matrik přibližují život venkovanů v rámci farností. Místo poddaných určité vrchnosti zde tedy vystupují členové konkrétní farnosti. Chceme-li pohlédnout na raně novověké venkovany z tohoto zorného úhlu, nemusíme se omezovat na tři základní momenty životního cyklu spojené s trojicí duchovních úkonů, jež jsou evidovány církevními matrikami. Každodenní život obyvatel venkova zahrnoval řadu momentů, jež se odehrávaly v úzké vazbě na prostor místního kostela a na osobu místního faráře. O jaké konkrétní situace se jednalo a co jejich studium může přinést pro poznání běžné životní praxe příslušníků venkovské společnosti, to se pokusím na tomto místě přiblížit na základě poznatků, které vzešly z výzkumu provozu farností na jihočeském panství Třeboň na přelomu 17. a 18. století.¹ Raně novověké dějiny zvoleného panství a jeho obyvatel představují již více než sto let trvalou součást domácího bádání o dějinách venkova, což souvisí s výjimečně dochovanými prameny.² Z nich byly pro daný účel studovány písemnosti vzniklé v souvislosti s výkonem patronátního práva třeboňskou vrchností (jíž byli od r. 1660 Schwarzenbergové)³ a také další doplňující prameny vzešlé z činnosti církevních orgánů.⁴

Naznačeným způsobem lze postihnout sice dílčí, nikoli však marginální aspekty života venkovanů, a doplnit tak tradiční pohled na problematiku poddaných o kontext situací, kdy vstupovali do kontaktu s lokálními zástupci církve a s místními církevními institucemi.⁵ Bez nároku na vyčerpávající pojednání tématu zde budou uvedené situace pro přehlednost představeny v rámci tří základních okruhů.

-
- 1 Srov. Pavel PUMPR, *Beneficia, záduší a patronát v barokních Čechách. Na příkladu třeboňského panství na přelomu 17. a 18. století*, Brno 2010.
  - 2 Přehled dosavadní literatury je podán *tamtéž*, zejm. na s. 50–51 a 58–70.
  - 3 Tyto písemnosti tvoří samostatné oddělení (signatura 3Kalfa) fondu Velkostatek Třeboň, uloženého ve Státním oblastním archivu v Třeboni (dále jen SOAT, VST). Prostudovány byly i další komplementární materiály z jiných částí uvedeného fondu (urbáře, popisy panství, vrchnostenské instrukce, pozůstalostní písemnosti patronátního kléru atd.).
  - 4 Jde zejména o dvě řady tzv. farářských relací z let 1676/77 a 1700/01: Národní archiv, Archiv pražského arcibiskupství I (dále NA, APA I), sign. B 11/18, B 12/5, B 13/1, B 13/2, B 13/5, B 13/7, B 13/8.
  - 5 Otázku vztahů mezi raně novověkým venkovským obyvatelstvem a církví, tak jak se projevovaly v konfliktech obcí s jejich duchovními správci, průkopnický pojednal Rainer BECK, *Der Pfarrer und das Dorf. Konformismus und Eigensinn im katholischen Bayern des 17./18. Jahrhunderts*, in: *Armut, Liebe, Ehre. Studien zur historischen Kulturforschung* 1, hg. Richard van Dülmen, Frankfurt am Main 1988, s. 107–143, 283–287. V návaznosti na Beckovu studii analyzoval život poddaných rozsáhlého českokrumlovského panství mj. v kontextu jejich vztahu k církvi, reprezentované místním duchovním správcem, Pavel HIML, *Die „armen Leüte“ und die Macht. Die Untertanen der südböhmischen Herrschaft Český Krumlov/Krumau im Spannungsfeld zwischen Gemeinde, Obrigkeit und Kirche (1680–1781)*, Stuttgart 2003, s. 297–333.

1. Venkované jako objekty duchovní správy: Pasivní objekty nebo aktivní činitelé?

Výchozí rolí, v níž venkované v rámci farností vystupují, je přirozeně úloha farníků – objektů duchovní správy vykonávané místním farářem. Uvedená problematika bývá v historiografii často redukována na otázku průběhu pobělohorské rekatolizace. Tento zorný úhel ovšem dané téma v úplnosti nevyčerpává, jak ukazuje i příklad studovaného panství. Na Třeboňsku byla rekatolizace v hlavních rysech provedena (alespoň vnějškově) již během dvacátých let 17. století. Ačkoli po polovině 17. století mizí zprávy o nekatolicích, náboženský život obyvatel třeboňského venkova se neobešel bez projevů, jež přitahovaly kritickou pozornost zástupců církve.⁶ Za všechny připomeňme alespoň příběh dvou „sousedů“, kteří ve farnosti Kostelec o posvícení roku 1680 v hospodě při popíjení piva parodovali eucharistickou liturgii.⁷ Toto jednání, byť v dané době (minimálně ze strany místního duchovního správce) pochopitelně negativně hodnocené, můžeme zdánlivě paradoxně uvést do souvislosti s nahodilými zmínkami o projevech zbožnosti a náboženské praxi fixovanými např. v písemnostech trestněprávní povahy a spolu s nimi jej vnímat jako doklad toho, jak přinejmenším verbální projevy a gesta, jimiž byla vyznávána církví šířená víra, pronikaly do běžného života venkovanů.⁸ Vnějškové přihlášení se ke katolické víře samozřejmě nemuselo mít nijak výrazný vliv na praktické postoje a jednání venkovanů, jak dokládají i příležitostné stesky v relacích farářů, které se zmiňují o „chladných katolicích“, obscénních řečech, pověřivosti či krivém přísahání, resp. zaklínání se při blescích a svátostech.⁹

Klíčovou otázkou v daném kontextu ovšem je, jaký zaujímal venkované postoj k farářem poskytovaným duchovním úkonům. Zprávy z přelomu 70. a 80. let 17. století hovořící o tom, že sedláci v některých třeboňských vsích konají

6 K církevním poměrům na třeboňském panství po roce 1620 P. PUMPR, *Beneficia...*, s. 90–112. Zpovědní seznamy z let 1671–1725 v místních farnostech jen ojediněle zachycují osoby, které nevykonaly povinnou velikonoční zpověď. Jako „heretiky“ označují z několikatisícové populace třeboňských farností v uvedeném období pouhé tři osoby. Josef Vítězslav ŠIMÁK (ed.): *Zpovědní seznamy arcidiecése pražské z let 1671–1725. III/1, Bechynsko*, Praha 1928, s. 66, 71, 127, 131. Také odpovědi místních farářů na otázku arcibiskupské konzistoře po výskytu nekatolíků zaznamenané v relacích z let 1676/77 a 1700/01 (viz pozn. 4) jsou bez výjimky negativní.

7 Podle modrohůreckého faráře Tomáš Pilnej poklekl před svým „spolupijákem“, který mu nechtěl dát napít teplého piva, a bije se v prsa pronesl: „*Pane Ježíši Kriste nejsem hoden, abys všel [!] pod střechu srdce mého, ale toliko dej mne teplého piva pít a uzdravena bude duše má.*“ Podle jiných svědků dokonce prý k této formulaci dodal „strašlivý přídavek“: „*Sakramente nejsem hoden atd.*“ Farář žádal hejtmana, aby byl viník potrestán „pro nápravu toho výsměchu“. SOAT, VsT, sign. IA 3Kalfa 24, 3. října 1681, modrohůrecký farář Jan Karel Voves třeboňskému vrchnímu hejtmanovi Kryštofu Siebertovi z Liliensteinu.

8 Srov. Pavel HIML, *Mýšlení venkovských poddaných v raně novověkých jižních Čechách pohledem trestně právních pramenů*, in: Příspěvky ke každodenní kultuře novověku (Opera historica 4), České Budějovice 1995, s. 162, 180, pozn. 44.

9 Tak relace z farností Soběslav a Lomnice z r. 1677. NA, APA I, sign. B 13/1, f. 20r, 27v, 215v, 226v.

pohřby v noci bez účasti faráře¹⁰ či dílčí doklady nezájmu jednotlivců o účast na kultovním provozu farnosti, které se objevují i v pozdějších letech,¹¹ není možné zobecňovat jako důkazy celkově nízké poptávky po farářově duchovní péči. Proti takové interpretaci totiž stojí fakt, že běžnou součástí stížností farníků na faráře jsou nářky na nedostatečnou duchovní péči, pro niž se farníci v některých případech neváhali vydat do jiných farností. Tyto stížnosti se přitom netýkaly pouze zaopatřování nemocných a umírajících,¹² ale například také nedostatečného zajišťování velikonoční zpovědi.¹³ Duchovní úkon, který je běžně v kontextu tradičního „protireformačního“ výkladového schématu prezentován jako „shora“ vynucovaná náboženská povinnost, tedy ve skutečnosti mohl pro venkovany představovat součást požadovaného duchovního servisu. Venkovští farníci tak zde nevystupují jako pasivní jedinci, kteří jsou k něčemu nuceni, nýbrž jako sebevědomí, aktivně jednající lidé, kteří se nebojí dožadovat se pomocí dostupných nástrojů (prostřednictvím stížnosti u vlastní vrchnosti) toho, na co mají podle svého názoru nárok a co podle svých představ k běžnému životu potřebují. Aktivní vyžadování duchovní péče ovšem nedokládají pouze stížnosti věřících, ale např. také žádosti obyvatel filiálních farností o ustano-

10 Roku 1676 si třeboňský hejtman stěžoval, že v některých vsích konají sedláci pohřby v noci bez vědomí a přizvání faráře, „*sine luce et cruce*“. Otto PLACHT, *Lidnatost a společenská skladba českého státu v 16.–18. století*, Praha 1957, s. 130. Přes zákaz hejtmána Mayerhofferera se (snad ojedinělé) případy pohřbu bez účasti kněze objevily i v dalších letech. V říjnu 1681 si totiž modrohůrecký farář Voves stěžoval třeboňskému hejtmánu Siebertovi na své farníky ze vsi Sviný, že bez jeho dovolení pohřbili mrtvé tělo jakési ženy na místě, kde byla před rokem pohřbívána těla obětí moru. O dva až tři roky dříve prý učinili Svinenští něco podobného s tělem sluzky, kterou nechali zemřít bez zpovědi, ačkoli měli takové jednání zakázáno předchozím hejtmánem Mayerhofferem. Dotčení farníci údajně P. Vovsa neuznávali za „pastýře svých duší“ a obraceli se spíše na faráře do Veselí (čímž porušovali svou příslušnost do správy faráře na Modré Hůrce). SOAT, VsT, sign. IA 3Kalfa 24, 3. října 1681.

11 Purkarecký farář Václav Strauss žádal roku 1724 třeboňského hejtmána o potrestání hospodářů z Kostelce, kteří se nezúčastnili na svátek Neposkvrněného početí Panny Marie mše v Purkarcí. Někteří provinilci přitom prý zanedbávali sváteční bohoslužby pravidelně. O obecním kováři informoval kněz, že „*zřídka do kostela chodívá, anobř místo služeb svý dluhy po vesnicích upomínati chodívá*“. U hospodáře Vaňka se pak duchovní přimlouval za zvláštní trest („*by tuplovanou porci dostal*“), neboť již předtím dvakrát zanedbal sváteční bohoslužbu „*pro samé vožralství*“. SOAT, VsT, sign. IB 3Kalfa 5e, 11. prosince 1724.

12 Např. SOAT, VsT, sign. IB 3Kalfa 4d, 20. května 1713, stížnost purkmistra a rady města Veselí na faráře Václava Kunu adresovaná třeboňskému vrchnímu hejtmánovi. Bod č. 15: „*Jiří Bejlovec pošlouce svou podruhyni na faru pětkrát, aby postaveného velké nemoci Petra Pávka svátostmi zaopatřil, teprva po pátý, sotva již mluvití mohl, přišel pan farář a jej vyspovídal. Za druhé, když Marjána Váchová též v nebezpečné nemoci pozůstávala, byvše po třikráte jistá osoba na faru odeslána, však pan farář přijíti nechtěl, a tak bez svátostí dotčená Marjána Váchová umřela.*“

13 Srov. stížnost obyvatele vsí Velechví a Kolný na lomnického faráře, který prý nezajišťuje jejich duchovní potřeby, ani je nezpovídá, a proto se obracejí k farářům do bližšího Lišova, k velikonoční zpovědi však museli jít až do Českých Budějovic. SOAT, VsT, sign. IB 3Kalfa 5a, 9. dubna 1686, hlubocký hejtman třeboňskému hejtmánovi. Stížnost nemusí vypovídat pouze o nedbalosti kněze, ale také o jeho velkém pracovním vytížení v rámci rozsáhlého obvodu (sídelní farnost a dvě filiální, 1 407 duší roku 1686). J. V. ŠIMÁK (ed.), *Zpovědní seznamy... III/1*, s. 125.

vení vlastního duchovního správce¹⁴ nebo případy uprázdnění benefícia, kdy se příslušní farníci připomínali své vrchnosti s obavou, aby nebyli ponecháni delší dobu bez kněze.¹⁵

Že protesty farníků rozhodně nepředstavovaly bezvýsledné nářky, které by mohly dotčené duchovní správce ponechat v klidu, dokládají situace, kdy taková stížnost iniciovala proces završený nuceným odchodem kněze z farnosti (o němž musel samozřejmě rozhodnout nadřízený církevní orgán).¹⁶ V dané souvislosti stojí za připomenutí, že subjektem zaujímajícím ve sporech s farářem úlohu jeho protistrany již ve sledovaném období nebyla sama farnost, nýbrž obec, resp. správa obce, v níž se nacházelo sídlo farnosti.¹⁷

Ač to může znít paradoxně, duchovní správce, který měl řídit náboženský život svých farníků a střežit jejich mravy a zvyky, byl podroben sociální kontrole, jejíhož výkonu se účastnili mj. právě jeho svěřenci. Vrchnostenská správa schwarzenberských panství tuto roli poddaných akceptovala, a dokonce ji institucionalizovala.¹⁸ Díky tomu se poddaní podíleli na „disciplinaci“ kněží, a pomáhali tedy spoluvytvářet tlak na prosazení kněžského ideálu, který se zřejmě v hlavních rysech zásadněji nelišil od ideálu definovaného potridentskou církví (ta ovšem laiky vykonávanou kontrolu z pochopitelných důvodů nevnímala nijak pozitivně). Farníci dokázali své zmíněné úlohy i zneužívat, jak dokládají případy smyšlených obvinění vznesených proti farářům.¹⁹

14 Např. na počátku třicátých let 18. století žádali obyvatelé Dolního Bukovska, aby jim byl dosazen buď vlastní farář, nebo alespoň rezidenční kaplan. SOAT, VsT, sign. IA 6Wgama No 4/1 (červená), f. 143r–145r.

15 Veselští měšťané připomínali 6. února 1673 třeboňskému hejtmanovi, že již dva týdny (od té doby, co odešel jejich děkan) zůstávají bez duchovního správce, a tak žádali o jeho dosazení. Už 2. února přitom odesílal z Vídně Jan Adolf ze Schwarzenbergu pražskému arcibiskupovi prezentaci na veselskou faru pro P. Hausdorfa. SOAT, VsT, sign. IA 3Kalfa 24. Svou potřebu nového kněze připomínali třeboňskému hejtmanu Siebertovi 2. května 1684 také purkmistr a konšel městečka Ledenic (jejich předchozí farář totiž na konci dubna zemřel). SOAT, VsT, sign. IA 3Kalfa 25.

16 Tak tomu bylo v případě kauzy Václava Kuny, který byl nucen opustit nejpozději na počátku roku 1715 faru ve Veselí kvůli svým „vejstupkům“, jejichž vyšetřování bylo zahájeno na základě stížnosti Veselských z května 1713. Srov. SOAT, VsT, sign. IB 3Kalfa 4d; P. PUMPR, *Beneficia...*, s. 272–278.

17 Tak zmíněnou stížnost proti P. Václavu Kunovi adresovali třeboňskému hejtmanovi purkmistr a rada města Veselí. Také Pavel Himl v uvedeném smyslu příznačně pojímá vztahy mezi duchovním správcem a farníky jako komunikaci na ose farář–obec; připomíná, že při řešení náboženských záležitostí vsi představovali partnery jak pro duchovní, tak pro vrchnost v první řadě zástupci vsi (tedy nikoli kostelníci – správci zádušního majetku). Srov. P. HIML, *Die „armben Leüte“...*, s. 297–333, zejm. s. 303.

18 Roku 1696 si prachatický vikář stěžoval, že na panství Hluboká se schwarzenberští úředníci vyptávají rychtářů, zda faráři řádně slouží mše, konají kázání a katecheze a zda nevnímají příliš vysoké štólové poplatky, a že některé zdejší faráře vrchnost potrestala pokutami kvůli tělesným hříchům. Antonín PODLAHA, *Dějiny arcidiecése pražské od konce století XVII. do počátku století XIX. Díl I. Doba arcibiskupa Jana Josefa hraběte Breunera (1694–1710). Část 1*, Praha 1917, s. 452.

19 Veselský farář Souček byl roku 1747 svými farníky mimo jiné obviněn, že kupuje obilí „na handl“. Vyšetřování vedené třeboňským hejtmanem však ukázalo, že se toto ani jiná další obvinění nezakládají na pravdě. SOAT, VsT, sign. IB 3Kalfa 4d.

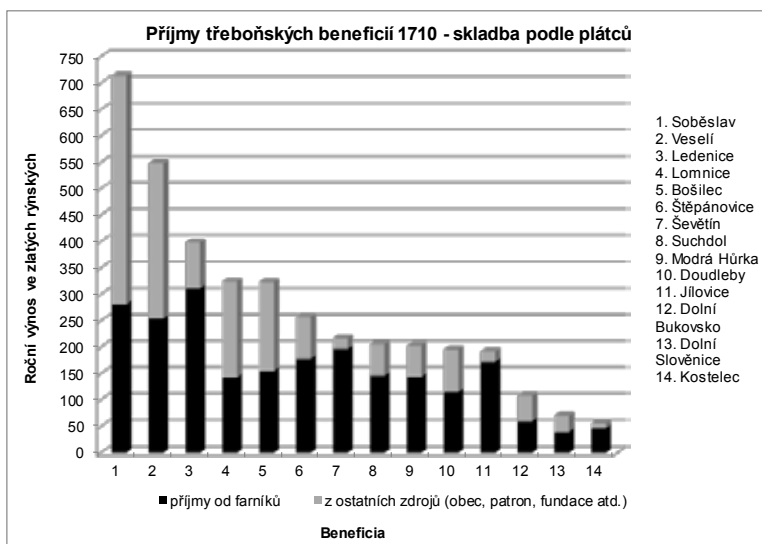
Ve sporech mezi farníky a faráři se zpravidla proplétá více motivů, jež lze postihnout pouze detailním studiem okolností konkrétního případu – vedle skutečností souvisejících s náboženským životem dané farnosti se zde promítají ekonomické zájmy zainteresovaných stran, snaha o uhájení vlastního sociálního statusu a nemalou roli přirozeně hraje i povaha či osobnostní profil zúčastněných aktérů. Zřetelně se zde však projevují i obecně platné předpoklady konfliktních situací, jež souvisely např. se systémem, na němž bylo založeno finanční zajištění duchovní správy, totiž se systémem farních beneficíí. V této souvislosti se již dostává do popředí další role, v níž venkované v rámci farnosti vystupují.

2. Venkované jako osoby financující duchovní správu farnosti: Plátcí nebo investoři?

Vztahy uvnitř farností byly významně ovlivňovány skutečností, že farníci se do značné míry podíleli na zajišťování existenčních potřeb svých duchovních správců. Pokud jde o zde sledované prostředí, na počátku 18. století tvořily příjmy od obyvatel farnosti nadpoloviční většinu důchodů u dvou třetin třeboňských far (srov. graf).²⁰ Vezmeme-li v potaz pouze fary venkovské (tj. sídlící na vsi či ve městečku), platí výše řečené až na jedinou výjimku o všech beneficíích.²¹ Přitom u některých far (Jílovice, Ševětín) místní farníci generovali téměř 100 % farních příjmů.

20 Z velkého množství pramenů k tomuto tématu srov. alespoň SOAT, VsT, sign. IA 3Kalfa 6, Důchody kostelních obročí a kněží (fase, štóla) všeobecně, 1420–1761. Zde je uložen mj. i přehled příjmů třeboňských far z 16. srpna 1710, z něž jsou čerpány údaje prezentované v grafu. V něm jsou vedle sebe uvedeny jak farnosti sídelní, tak i k nim připojené farnosti filiální. Jednotlivé sloupce tedy představují vždy příjmy jednoho benefícia, nikoli příjmy jednoho faráře – většina třeboňských farářů totiž vedle vlastní rezidenční fary spravovala i jednu či více far filiálních. V grafu není záměrně uvedena filiální fara v Novosedlech, neboť skladba jejich příjmů byla v důsledku specifické podoby správy tamní farnosti (kterou vykonávali třeboňští augustiniáni) značně atypická, srov. Jaroslav KADLEC, *Kláster augustiniánských kanovníků v Třeboni*, Praha 2004, s. 212, 233, 301.

21 Ze čtyř far, u nichž příjmy od farníků tvořily méně než polovinu jejich ročního výnosu (byť většinou šlo téměř o polovinu), byla pouze jedna vesnická (Bošilec), ostatní tři sídlily ve městech (Lomnice, Soběslav, Veselí). V případě těchto městských beneficíí se na příjmech duchovního správce výrazně podílela místní obec – a to z jedné čtvrtiny (Soběslav, Lomnice) až více než třetiny (Veselí). Jinak se však tyto fary svým ekonomickým zázemím do značné míry podobaly venkovským beneficíím – nešlo ostatně o farnosti čistě urbánního charakteru, neboť jejich součástí byl vedle města, v němž sídlila fara, vždy i určitý počet okolních vsí.

Ekonomické skutečnosti ovlivňující vzájemný vztah venkovanů a faráře ovšem nelze redukovat jen na otázku po míře, v jaké farníci financovali životní potřeby duchovního správce. Důležitou roli hrálo i to, jakou formou od nich kněz své příjmy dostával. V souvislosti s jednotlivými způsoby získávání své obživy totiž venkovský farář zaujímal rozmanité sociální role, což různě ovlivňovalo i jeho vztah k farníkům. Je tedy třeba připomenout, jaké byly hlavní zdroje výnosů venkovské fary a do jakých situací se v souvislosti s jejich získáváním duchovní správce dostával. Opomenuty přitom nemohou být ani příjmy, které nepocházely od farníků, neboť i ony ovlivňovaly sociální postavení kněze, a v konečném důsledku tak i jeho vztah k ostatním členům místní společnosti.²²

I. Farní hospodářství. V souvislosti s hospodařením na farních pozemcích se kněz dostával do podobných situací jako jeho selští farníci (s trochou nadsázky lze říci, že se stával jedním ze sedláků), sdílel jejich existenční starosti, a to jej s nimi sblížovalo. Vedle případů vzájemné spolupráce se „sousedy“ (účast kněze na společné obecní pastvě) se však v dané souvislosti objevují i případy sousedských sporů (spory o hranice pozemků, poškozování farního majetku atd.). Samo farní hospodářství zřejmě většinou nestačilo plně uspokojit život-

²² Detailně k tomu P. PUMPR, *Beneficia...*, s. 176–288. K sociálním rolím zaujímaným farářem v závislosti na různých typech farních příjmů Hans RÖSSLER, *Pfarrer und Kirchprobste. Die wirtschaftlichen Grundlagen der Pfarrseelsorge im 16. Jahrhundert*, Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte 64, 2001, s. 135–148, na s. 142–144. (Na základě poznatků získaných studiem ekonomického zázemí třeboňských far je zde původní Rösslerův model poněkud modifikován.) Otázku hmotného zajištění farních beneficií v tuzemském kontextu zasvěceně pojednala Pavla STUČHLÁ, *Prachatický vikariát 1676–1750. Vybrané otázky církevní správy*, Praha 2004, s. 55–83. Ze starší literatury k tématu zejména A. PODLAHA, *Dějiny...*, s. 347–462.

ní potřeby kněze a členů jeho domácnosti,²³ proto se duchovní neobešel bez povinných dávek a dobrovolných příspěvků farníků, obce či patrona.²⁴

II. Povinné dávky. Byly odváděny ponejvíce samotnými farníky, tvořily v průměru téměř polovinu ročních výnosů třeboňských beneficíí, v jednotlivých případech se však jejich podíl blížil až ke třem čtvrtinám (filiální fary Jílovice a Kostelec), a představovaly tak základ ekonomického zázemí duchovních správců v daném prostředí. Jejich rozhodující část (v průměru tři čtvrtiny) tvořily obilní desátky, dále šlo o tzv. letníky, různé kompenzace od obce či vrchnosti za zmenšení farních příjmů, fundace atd.

Při vybírání desátku a dalších povinných platů farníků vystřídala farářovu solidární sousedskou roli pozice „vrchnostenské moci“, která však byla zároveň relativizována faktickou závislostí kněze na farnících. Povinné farní dávky představovaly citlivý indikátor ukazující jak stav poddanské ekonomiky, tak i vztah farníků k jejich duchovnímu správci.

III. Akcidenční příjmy, mezi nimiž dominovaly štólové poplatky, se na výnosech třeboňských far podílely v průměru čtvrtinou.²⁵ I zde je zřetelná pozice faráře jako osoby závislé na plátcích – farnících. Štólové poplatky byly bezprostředně spojeny s výkonem duchovní správy, což s sebou přinášelo riziko poškozování náboženského života farnosti ekonomicky motivovanými spory. Jejich konkrétní výnos pak odráží základní charakteristiky populace žijící na území farnosti – tedy jednak její početnost, dále sociální strukturu a také četnost demografických událostí (narození, sňatků a úmrtí), které byly spojeny s konkrétními duchovními úkony.

IV. Dobrovolně poskytované příspěvky patrona či obce. Tyto příspěvky na jednu stranu pomáhaly doplnit příjmy farářů do potřebné výše, na druhou stranu však z nich činily „služebníky“, stojící pod přímou kontrolou svého „zaměstnavatele“, který je mohl snadno trestat ekonomickou cestou (odepřením dávkou).

Ekonomickou rovinu vztahu mezi farářem a farníky lze nahlížet optikou poskytování služby a protislужby – platby farníků knězi představovaly odměnu za zprostředkování kontaktu s Bohem a svatými, resp. náboženských úkonů zajišťujících spásu. Tento model byl v zásadě výhodný pro obě strany, konflikty nastávaly až v situaci, kdy jedna ze stran nabyla dojmu, že došlo k porušení

23 Podle použitého přehledu příjmů třeboňských far z roku 1710 (viz pozn. 20) se výnos farního hospodářství podílel na celkových ročních příjmech u šesti beneficíí zhruba třetinou, u zbývajících osmi se pak pohyboval přibližně v rozmezí 10–20 %; v jednom případě byl dokonce hodnocen jako nulový. Nedostatečný výnos farních pozemků dokládají také stížnosti duchovních správců, srov. P. PUMPR, *Beneficia...*, s. 237–238.

24 Že tuto situaci duchovní nemuseli vnímat jako ideální stav, naznačuje např. psaní kněze Jiřího Severina Billinga z 22. března 1634, v němž pisatel prosil třeboňského hejtmana Eckersdorfa, aby byla co nejdříve vyřízena jeho prezentace na lomnickou faru, přičemž svou urgenci odůvodňoval právě ohledem na farní hospodářství: „*Nebo nejvíce mně o dobytek činiti a mysliti jest, též i o nejakou ječň setbu, též i pomalu k vozimnímu strojení, což [!] vše zavčas hospodář každý v své paměti míti povinen jest, nechce-li lidem v zimě do rukou hleděti.*“ SOAT, VsT, sign. IA 3Kalfa 24.

25 Mezi akcidenční příjmy náležely dále např. koleda, ofěra, postní (velikonoční) vejce či příspěvky poskytované faráři při různých příležitostech, zejména při církevních slavnostech.

pravidel vzájemného „obchodu“, nebyly tedy založeny na principiálním nesouhlasu se stávajícím systémem ekonomického zajištění duchovní správy v rámci farnosti.²⁶ V tomto smyslu je možné konstatovat, že venkovští farníci vůči svému duchovnímu správci nevystupovali pouze v roli poslušných a podřízených plátců, naopak jejich jednání lze v nejednom případě interpretovat jako postoj sebevědomých investorů, kteří za své platby očekávají poskytování požadovaných duchovních služeb. V souvislosti s materiálním kontextem sporů mezi faráři a farníky je konečně třeba připomenout, že některé konflikty se do ekonomické oblasti přenesly až sekundárně, neboť tato sféra poskytovala farářovým protivníkům účinné nástroje, s jejichž pomocí mohli vzdorovat neoblíbenému knězi, příp. jej trestat.

Venkované ovšem nefinancovali pouze svého duchovního správce, nýbrž také místní kostel. Míra, do jaké se farníci podíleli na generování majetku treboňských kostelů, se začala snižovat od 60. let 17. století, kdy v důsledku organizačních změn realizovaných novou schwarzenberskou vrchností přestali hrát dominantní úlohu ve správě zádušních peněz zástupci farností – kostelníci. Tím se dostáváme ke třetí oblasti, ve které venkované v rámci svých farností vystupovali.

3. Venkované ve službách farnosti: Zaměstnanci nebo správci?

Běžný chod farnosti byl nemyslitelný bez aktivního pracovního zapojení laiků. Pomineme-li osoby, které nacházely příležitostný výdělek formou účasti na opravách, údržbě i běžném provozu kostela či fary, profilují se zde dvě rámcové skupiny osob, jež lze označit jako farní a kostelní personál. V prvním případě se jedná o příslušníky farářovy domácnosti, díky jejichž přítomnosti bývaly venkovské fary zalidněny stejně jako okolní selské usedlosti.²⁷ Mezi kostelní personál pak náležel kantor, který byl nejen učitelem ve farní škole, ale také farářovým asistentem a kostelním zaměstnancem – obstarával hudební stránku liturgie, mohl plnit funkce „chrámového služebníka“, varhaníka, zvoníka, ministranta, případně vedl písemnou agendu související s kostelním či farním provozem.²⁸

26 Srov. R. BECK, *Der Pfarrer...*, s. 107–143.

27 Farářovu domácnost tvořili kromě hospodyně i další zaměstnanci – čeledě, tedy pacholci, pohůnci a děvečky. Vedle nich někdy na faře bydleli a jejich úkoly zčásti zastávali také členové rodiny kněze – sourozenci, neteře a synovci či stárnoucí rodiče. Jestliže na Treboňsku připadalo v polovině 17. století na jeden dům v průměru 5,6 obyvatele, roztroušené zprávy o domácnostech farářů s tímto údajem vcelku souhlasí – fara v Lomnici 1651: 5 osob (farář, dva pacholci a dvě děvečky), Veselí 1651: 7 osob (farář, oba jeho rodiče a bratr, pacholek a dvě děvečky), Modrá Hůrka 1702: 7 osob (farář, hospodyně, dva pacholci, pohůnek, dvě děvečky), Bošilec 1730: 8 osob (farář, hospodyně, dva pacholci, „Stalljung“, tři děvečky). Zdena KOKOŠKOVÁ – Helena SEDLÁČKOVÁ – Magda ZAHRADNÍKOVÁ (edd.): *Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Bechyňsko 3*, Praha 1997, s. 559, 589; O. PLACHT, *Lidnatost...*, s. 114; SOAT, VsT, sign. IB 5AE 6a, 17. května 1702, vyúčtování pozůstalosti faráře na Modré Hůrce Jiřího Vojtěcha Mornsteinera; tamtéž, sign. IA 3Kalfa 55h, 1730, vyúčtování pozůstalosti bošileckého faráře Václava Jiřího Manna.

28 Srov. SOAT, VsT, sign. IA 3Kalfa 33b, Služební záležitosti rektorů, kantorů, školních pomocníků a varhaníků (přijímání, přesazování a propouštění, vysvědčení apod.), 1567–1784; sign.

Na zajištění běžného chodu kostela se dále podíleli kostelníci, jejichž klíčovým úkolem však byla správa zádušního (kostelního) majetku.²⁹ Ta byla i ve venkovských farnostech třeboňského panství původně založena na samosprávné funkci farnosti, která prostřednictvím svých představitelů, tedy kostelníků, spravovala prostředky vlastního kostela, vygenerované ponejvíce v rámci farnosti samotné, a využívala je podle uvážení k potřebám kostela, přebytky pak k poskytování půjček zájemcům. V 60. letech 17. století ovšem nová schwarzenberská vrchnost převzala správu kostelních peněz do svých rukou a výrazně redukovala pravomoci kostelníků (nadále pouze vybírali běžné příjmy a hradili menší výdaje, peněžní přebytky odváděli vrchnostenskému úřadu; nezastupitelnou roli sehrávali v plnění běžných drobných úkolů, spojených zejména se zajišťováním bohoslužebného provozu kostela). Uvedenou cestou byl kostelní majetek mj. uchráněn před škodami, jež mohli způsobit kostelníci (zpronevěrami nebo nedostatečnými ekonomickými schopnostmi), zádušní hospodaření překonalo lokální omezení dané hranicemi farnosti i omezeným geografickým horizontem kostelníků. Základní strategií vrchnostenského aparátu v hospodaření se zádušními penězi se stalo rozsáhlé úvěrové podnikání, díky němuž řada kostelů získala významný, nebo dokonce hlavní zdroj příjmů v podobě úroků z půjčky poskytnuté mimo vlastní farnost. Tím byla oslabena původní role farníků jako klíčových investorů vlastního kostela. Zádušní pokladny přitom nepřestaly ve venkovském prostředí hrát roli jednoho z hlavních zdrojů dostupného úvěru, který byl poskytován jak v podobě úrokovaných půjček, tak i v podobě skupování

IB 3Kalfa 4, Školní vyučování, personální méně důležité záležitosti duchovních, školních učitelů, vzájemné stížnosti, 1555–1781. O školách a kantorech v třeboňských farnostech informují také farářské relace z let 1676/77 a 1700/01 (viz pozn. 4). Z literatury alespoň Josef HANZAL, *Nižší školy v Čechách v 17. a 18. století*, Muzejní a vlastivědná práce 10, 1972, s. 152–170; Jan TROJAN, *Kantoři na Moravě a ve Slezsku v 17.–19. století*, Brno 2000; pro pozdější vývoj na sledovaném území Miroslav NOVOTNÝ, *Nižší školy na třeboňském panství ve světle školních řádů druhé poloviny 18. století*, in: Příspěvky ke každodenní kultuře novověku (Opera historica 4), České Budějovice 1995, s. 195–203.

- 29 Ideální obraz správy zádušního majetku nastiňují vrchnostenské instrukce, srov. SOAT, VsT, sign. IB 7B 1 až 4, Knížecí nařízení stran úřednického personálu, služební instrukce, 1547–1743. Konkrétní podobu této správné činnosti dokumentují kostelní účty: SOAT, VsT, sign. IA 3Kalfa 1 až 27 (červená), Účty 27 kostelů a kaplí třeboňského panství z let 1592–1784; sign. IA 3Kalfa 13 až 21, Makulární kostelní účty, podklady pro sestavování těchto účtů za jednotlivé patronátní kostely (rejstříky kostelníků apod.), 1616–1784; sign. IA 3Kalfa 22, Výtahy ze zádušních účtů jednotlivých kostelů a kaplí na patronátu třeboňském, 1643–1784; sign. IA 3Kalfa 23, Likvidace stavu peněz v zádušních pokladnách, 1660–1783. Dané problematiky se dotýká i další materiál uložený v patronátním oddělení fondu Vs Třeboň – např. písemnosti pojednávající o úvěrových operacích s kostelními a fundačními kapitály (sign. IA 3Kalfa 2), spisy týkající se vlastní správy kostelního majetku (vedení zádušních účtů), její kontroly prostřednictvím církevních vizitací (sign. IA 3Kalfa 9; sign. IA 3Kalfa 12; sign. IB 3Kalfa 1a) a konečně i samotných kostelníků (sign. IA 3Kalfa 33c). Analýza uvedených pramenů: P. PUMPR, *Beneficia...*, s. 289–369. Z dalších prací k tématu: TÝŽ, *Správa zádušního jmění na Hlubocku ve druhé polovině 17. století a počátkem 18. století*, Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity C 51, 2004, s. 89–128; P. STUHLÁ, *Prachatický vikariát...*, s. 125–143; Jan ŠIMÁNEK, *Úřad venkovských kostelníků na příkladu jihočeských farností Douleby a Kamenný Újezd v 17. a 18. století*, in: *Člověk a sociální skupina ve společnosti raného novověku*, edd. V. Bůžek – J. Dibelka (Opera historica 12), České Budějovice 2007, s. 169–186.

gruntovních peněz.³⁰ Poddaným tedy byly kostelní peníze i nadále půjčovány v případě hmotné nouze, a zádušní pokladny si tak udržely funkci sociálního zabezpečení.³¹ Doloženy jsou také „investiční úvěry“, sloužící k hrazení potřeb spojených s provozem poddanského hospodářství či k financování drobných podnikatelských aktivit.³²

Kostelnický úřad ve své původní podobě představoval v kontextu vesnického mikrosvéta důležitou mocenskou pozici – osoby, které jej vykonávaly, mohly např. pomocí zádušních peněz posilovat vlastní postavení v rámci vesnické společnosti. Schwarzenberská správní reforma výraznou redukcí pravomocí kostelníků sice sociální prestiž této funkce snížila, avšak zcela ji neeliminovala, jak naznačuje přetrvávání případů, kdy kostelníkem byla osoba zapojená do správy obce.³³ Právě prestiž zřejmě představovala pro venkovany vzhledem k absenci výraznějších materiálních výhod³⁴ i nadále jeden z hlavních motivů k zastávání

30 K otázce úvěru ve venkovském prostředí blíže Bronislav CHOCHOLÁČ, *Poddanský úvěr na Moravě v 16. a 17. století*, Český časopis historický 99, 2001, s. 59–84.

31 Uvedené půjčky jsou zaznamenány např. při postižení poddanských hospodářství požárem či neúrodou. V květnu 1664 si ve Slověnicích vypůjčilo devět hospodářů ze zádušních peněz 29,5 zl. k vystavění „*pohořalých sídel*“. Půjčka měla být splacena do dvou let, ještě roku 1715 však nebyly všechny peníze vráceny. SOAT, VsT, sign. IA 3Kalfa 2, 4. května 1664. Podobně si 11. ledna 1690 půjčili v Jílovicích tři sousedé od místního záduší ke své „*velké a důležité potřebě*“ dohromady 50 zl. na jeden rok (úrok 5 %), ovšem teprve v roce 1711 byla splacena první půjčka, další dva dlužníci (resp. jejich dědicové) spláceli úvěr ještě ve dvacátých a třicátých letech. Tamtéž (zde další podobné doklady). Je zřejmé, že půjčky poskytované poddaným v nouzi dlouhodobě vázaly zádušní peníze bez ohledu na formálně striktně stanovenou lhůtu splacení; hospodáři patrně našli u vlastní vrchnosti více pochopení pro svou sociální situaci, než jaké by měl cizí věřitel. Že ani liknavé splácení úvěrů neodradilo schwarzenberskou vrchnost od této sociální pomoci vlastním poddaným, dokládá povolení úvěru 800 zlatých z peněz třeboňských kostelů tamním poddaným s ohledem na jejich momentální nouzi (půjčka měla být poskytnuta za obvyklých podmínek – tj. zajištěna na pozemcích příjemců, úrok činil 5 %). Tamtéž, 11. ledna 1730, reskript knížete ze Schwarzenberka vrchnímu hejtmánu Olbrichtovi.

32 Roku 1704 si slověnický hospodář Ondřej Hevrdejs „*chtíce sobě k potahu pomoci*“ půjčil prostřednictvím vrchnostenského úřadu z peněz místního kostela 12 zl. Tamtéž, 15. března 1704. O dva roky později se dva sousedé z Dolního Bukovska ucházeli o půjčku 30 zl. na 6 týdnů „*jsouce oumyslu pro obživení do Prahy s kolomastí plouti a nemajíce na takovou na hotově peněz*“. Tamtéž, 15. března 1706.

33 Např. v Dolních Slověnicích byl kolem poloviny 17. století kostelníkem rychtář Matěj Starej (SOAT, VsT, sign. IA 3Kalfa 22 červená, f. 23r, 30r, 35r, 45v), roku 1744 zde doporučoval lomnický farář ustanovit ke dvěma stávajícím kostelníkům (kteří prý ještě mladí a poněkud prostí) jako třetího místního rychtáře Víta Janovského coby člověka skromného, který umí číst a psát (tamtéž, sign. IA 3Kalfa 33c, 1. května 1744). V městečku Dolním Bukovsku byl roku 1750 starším kostelníkem místní primátor Josef Tráger (tamtéž, sign. IA 3Kalfa 12, 14. ledna 1750). Srov. též P. PUMPR, *Správa...*, s. 110–111; J. ŠIMÁNEK, *Úřad...*, s. 181, 182.

34 Na sklonku 17. století kostelníci zpravidla neměli žádný plat, nanejvýš dostávali několik krejcarů nebo pohoštění při skládání účtů. U vesnických kostelů získávali výraznější odměnu pouze dva doudlebské kostelníci (asi 2 zlaté roku 1700). Ojedinele dostávali kostelníci drobnou částku ze zádušních příjmů – v Suchdole a Jílovicích obdrželi za výrobu svíček (jež pak byly prodávány ve prospěch kostela) z každé libry 3 krejcare, to však byl jejich jediný zisk (1677). Výhodou bylo i případné osvobození od robot, doložené v Doudlebech roku 1722. NA, APA I, sign. B 13/8, f. 26r; sign. B 11/18, f. 255v; J. ŠIMÁNEK, *Úřad...*, s. 177–178.

kostelnické funkce, byť bez významu nemusela být ani možnost realizovat svou osobní zbožnost přímou účastí na zajišťování kultovního provozu farnosti.

V rámci farnosti mohli venkované usilující o sociální vzestup dosáhnout teoreticky ještě vyššího cíle – a sice postavení duchovního správce. S ohledem na dosavadní znalosti o sociálním původu farního kléru pražské arcidiecéze lze ovšem říci, že na přelomu 17. a 18. století byly takové případy poměrně vzácné.³⁵

Závěr: Venkované jako obyvatelé farností

Pohled na základní aspekty života příslušníků vesnických komunit třeboňského panství, které jsou spojeny s běžným provozem místních farností, naznačuje, že venkované rozhodně nebyli pasivními objekty, jejichž život by do posledního detailu určovala nařízení „shora“. Dokázali být svému faráři rovnocenným soupeřem, který se dožadoval patřičné duchovní péče se sebevědomím investora, jenž si svého kněze platí. Také v péči o vlastní kostel vystupovali venkované jako aktivní činitelé, byť jejich autonomní jednání na tomto poli výrazně omezily správní změny, jimiž v 60. letech 17. století posílila svou úlohu schwarzenberská vrchnost. Právě tento třetí činitel měl i v životě farností rozhodující slovo, čehož si byli dobře vědomi jak venkované – poddaní své vrchnosti, tak i faráři – „duchovní klienti“ svého patrona.³⁶ Obě strany se proto ve vzájemných sporech obracely na vrchnostenský úřad jako na první instanci, neboť dobře věděli, že mají-li obhájit své pozice, je pro ně podpora vrchnosti – patrona klíčová.³⁷

O náročném postavení kněze, který musel vzdorovat spojenectví mezi farníky a vrchností, svědčí komentář, jímž jindřichohradecký vikář doprovodil roku 1677 relaci suchdolského faráře: Jeho farníci jsou dle vikářových slov „nevzdělaní lidé a sotva ne bezbožní“, ovlivnění třeboňským hejtmanem, „aby se nestarali ani o Boha, ani o Boží služebníky“. Kdyby prý farář neměl přidělenou filiální farnost, nemohl by na svém místě zůstat, „protože sedláci se stali jako pán nepřáteli kněží, dávají, co chtějí, a jestliže jsou farářem nuceni k dávání, zvláště pokud jde o desátky, tak běží k hejtmanovi a mají veškerou i nespravedlivou podporu“.³⁸

35 Drtivá většina kněží působících ve farní správě v této době pocházela z měst (královských i vrchnostenských); u duchovních pražské arcidiecéze, kteří zemřeli v letech 1694–1710 nebyl doložen venkovský původ ani jednou, v období let 1710–1731 však již šlo o více než deset procent kněží. Srov. Zdeňka KOKOŠKOVÁ – Marie RYANTOVÁ, *Sociální a kulturní úroveň nižšího kléru v druhé polovině 17. a v prvních desetiletích 18. století*, in: *Pražské arcibiskupství 1344–1994*, edd. Z. Hledíková – J. V. Polc, Praha 1994, s. 151.

36 Ke klientskému vztahu farářů k patronovi v širším kontextu P. PUMPR, *Beneficia...*, s. 126–176.

37 Vrchnostenský úřad jako faráři preferovanou odvolací instanci v jejich sporech s farníky zdůrazňuje také P. HIML, *Die „armen Leüte“...*, zejm. s. 298, 316. Potřebu zajistit si přízeň patronů a díky tomu i jejich podporu v případných sporech s farníky připomínaly farářům také církevní normy, srov. A. PODLAHA, *Dějiny...*, s. 154.

38 NA, APA I, sign. B 11/18, f. 256r.

Autor/Author

Pavel Pumpr

Pavel.pumpr@gmail.com
Katedra historie
Filozofická fakulta
Ostravská univerzita v Ostravě
Reální 5
701 03 Moravská Ostrava

Mgr. Pavel Pumpr, Ph.D., (* 1978), Působí na Katedře historie FF OU v Ostravě, na Historickém ústavu FF MU v Brně a jako výkonný redaktor Časopisu Maticе moravské. Ve své badatelské činnosti se zabývá tématy na pomezí církevních a hospodářsko-sociálních dějin raného novověku. Je spoluautorem knihy *Peníze nervem společnosti* (2007) a autorem knihy *Beneficia, záduší a patronát v barokních Čechách* (2010).

Summary

History of rural subjects as the history of rural parishioners? Notes on the life of the parish residents on the estate Třeboň at the turn of the 17th and 18th centuries

This study analyzes the basic aspects of life of the rural population of the South Bohemian estates Třeboň at the turn of the 17th and 18th centuries, which are associated with the normal operations of the local parishes. Reached findings suggest that villagers were certainly not a passive objects whose lives would be the last detail oriented regulation „from above“. Proved to be a match for their pastor, who demanded proper spiritual care with confidence investor who can pay their priest. Also in the care of their own church villagers acted as active players, although their independence of action in this field, significantly reducing the administrative changes, which in the 60s of the 17th century strengthened the role of Schwarzenberg House. It is this third factor was also crucial in the life of parishes world, which were well aware of how the villagers – the subjects of their authority, and pastors – „Spiritual clients“ of their patron. Both parties, therefore, in their mutual disputes calling on the manorial office as the first instance, because they knew that if they are to defend their positions for them support gentry – a key patron.

Venkov za prusko-rakouské války roku 1866: Selské paměti jako historický pramen a podnět pro další bádání

JOSEF ŠRÁMEK

Abstrakt/Abstract

Studie se zabývá analýzou paměti sedláka Josefa Volfa (1860–1937) z Máslojed o průběhu prusko-rakouské války roku 1866. Josef Volf se tak stal jedním z předních spoluvůrců historické paměti o prusko-rakouské a koncepcce, která se může stát vítanou inspirací pro moderně pojaté vojenské dějiny, spočívajících v upřednostnění studia civilního života za války.

The study analyzes the memoirs of farmer Josef Volf (1860–1937) from the village of Máslojedy about the Austro-Prussian War in 1866. Josef Volf has become one of the leading co-creator of historical memory of the Prussian-Austrian War and of concept that can become a welcome inspiration for modern conceived military history of study of civilian life during the war.

Klíčová slova/Key Words

Josef Volf, prusko-rakouská válka, 1866, paměti, venkov
Josef Volf, Austro-Prussian War, 1866, memoirs, countryside

„Mezitím přiblížil se nám osudný rok 1866, rok to zděšení a hrůzy, jmenovitě pro obyvatelstvo naší s vůkolních obcí, kdež právě hlavní bitva svedena byla. Manifestem Jeho veličenstva ohlášeným v polovici června téhož roku oznámeno, že nemožno více udržeti přátelský poměr mezi říší Rakouskou a sousedícím Pruskem a že nemožno vyhnouti se více bratrovražednému boji Němců s Němci. Bohužel měl však český rolník nejvíce pocítiti nevyhnutelné následky hrůzy válečné a zakoušeti útrapy polního tažení. Jakási předtucha zmocnila se nás, že hlavně v okolí našem podniknut bude vražedný boj a že na rolích našich krev našich synů téci bude; a nebyla tato onava naše lichá, jak se později ukázalo“.¹

Je banálním konstatováním, že prusko-rakouská válka, které se stala hlavní událostí léta roku 1866, se hluboce zapsala do paměti svých současníků i násle-

1 Pamětní kniha obce Mžan, in: Stanislava SVATOŇOVÁ – Jaroslav ŠŮLA – Petr ZIMMERMANN (edd.), Válka roku 1866 na královéhradecku pohledem současníků. Výbor z obecních, farních a školních kronik regionu, Hradec Králové 1991, s. 8.

dujících generací. Obzvláště to platí pro okolí rozhodujícího bojiště na Chlumu u Hradce Králové, kde se dne 3. července roku 1866 odehrála druhá největší bitva 19. století. Paměť na válečný konflikt a všechno, co s sebou válka obvykle nese, se dodnes odráží v celé řadě východočeských obecních, školních, farních a dalších kronik.² Následující pozornost ovšem bude věnována prameni jinému, pamětem sedláka Josefa Volfa z Máslojed. Josef Volf zažil ve věku šesti let válku z roku 1866 a tento prožitek jej hluboce poznamenal. Jak sám píše, zájem o dějiny prusko-rakouského konfliktu ho neopustil ani v pozdějším věku a své vlastní vzpomínky na válku doplňoval z vyprávění otce, staršího bratra i dalších pamětníků. Pečlivě ale studoval také první vycházející odbornou literaturu, včetně děl německé proveniencí.³ Dlouho před zřízením muzea na Chlumu, které sám ve 30. letech 20. století podnítl, Josef Volf soukromě působil jako vyhledávaný průvodce po královéhradeckém bojišti. Dostal tak příležitost hovořit i s přímými účastníky bojů a seznámit se s jejich hodnocením válečných událostí. Volfův zájem o historii dokládá i skutečnost, že se stal kronikářem obce Máslojedy a sepsal své paměti, přibližující život na vsi v 19. století.⁴ V jeho případě jako by pokračovala tradice východočeského venkovského písmáctví.

V úvodních pasážích své knihy, jež byla poprvé vydána roku 1927, Josef Volf rekapituluje historii prusko-rakouské války a její příčiny, následuje popis stavu, výzbroje a výstroje rakouské a pruské armády i přiblížení prvních událostí války a prvních bojových střetů.⁵ Volf dosvědčuje, jak již v březnu roku 1866 lidé čekali „vojnu s Prajzem“, která se odehraje ve zdejší kraji, „jelikož jsme blízko těch dvou „festuňků“ Josefova a Hradce“. „A netrvalo ani měsíc, vyučování bylo zastaveno, a na místo toho počali všichni žáci cupovat plátno“, konstatuje Volf.⁶ Čilý stavební a opevňovací ruch kolem obou pevností byl dalším signálem nadcházejících těžkých časů. Když pak začátkem června nařídila vláda odvody, nebylo to alespoň ve východních Čechách překvapením. Jako na jiných místech, také v Máslojedech učinili místní obyvatelé zkušenost nejprve s císařskou armádou. Ještě před příchodem vojska se do vsi dostavila ubytovací komise, které shledala nedostatek slámy. Vesničanům proto byly vydány poukázky na slámu, kterou si měli vyzvednout v panském dvoře v Hoříněvsi, aby měli co pod

2 Představu nabízí edice Stanislava SVATOŇOVÁ – Jaroslav ŠŮLA – Petr ZIMMERMANN (edd.), *Válka roku 1866 na královéhradecku pohledem současníků. Výbor z obecních, farních a školních kronik regionu*, Hradec Králové 1991. Srov. také František KUBŮ, *Bitva u Hradce Králové 3. července 1866 ve světle místních kronik*, Historie a vojenství 40, 1991, s. 3–27.

3 Z dnes známějších titulů se Josef Volf odvolává např. na knihu Otakara Jedničky nebo paměti maršála Mollinariho. Srov. Otakar JEDLIČKA, *Boje v Čechách a na Moravě za války roku 1866*, Díly I–III, Pardubice 1883; Anton MOLLINAR, *Sechsendvierzig Jahren im österreich-ungarischen Heere 1833–1879, Bände I–II*, Zürich 1905.

4 Josef VOLF, *Vzpomínky na válku roku 1866 (Zároveň průvodce po bojišti královéhradeckém)*, Hradec Králové 1934, s. 3–4. Svůj životopis podal TÝŽ, *Z paměti starého českého sedláka. Kus selské historie z 2. poloviny XIX. století*, Hradec Králové 1932, s. 251–257.

5 J. VOLF, *Vzpomínky na válku roku 1866...*, s. 7–19.

6 *Tamtéž*, s. 20.

vojáky podestlat. Také obilí bylo podle Volfových vzpomínek málo, neboť rok 1865 byl výrazně neúrodný.⁷

Josef Volf v knize sumarizuje průběh bitev u Trutnova, Náchoda, České Skalice, Mnichova Hradiště, Jičína, Dvora Králové nad Labem a Svinišťan, vzpomíná, jak byla v Máslojedech slyšet kanonáda od Náchoda a jak sousedi pospíchali na okolní vyvýšeniny, odkud měli výhled na místa bojů.⁸ Po bitvě u Náchoda a Trutnova se Máslojedští setkali s uprchlíky z oblastí, ke kterým se přiblížila fronta, a byli jako na jiných místech konfrontováni s poplašnou zprávou, že „*Praiz bere všechny zdravé muže do 45 let věku na vojnu*“. To mělo za následek dočasný exodus mužské populace z Máslojed, včetně Volfova otce (který předtím svěřil rodinu do péče svého staršího bratra).⁹ Josef Volf vzpomíná na průběh odvodů a snahy hospodářů syny z vojenské povinnosti v souladu s branným zákonem vykoupit. Podle Volfa tak v 50. a 60. letech 19. století tvořili naprostou většinu vojska (přirozeně řadového) chudí lidé.¹⁰ V neděli 1. července nad ránem protáhl Máslojedy Benedekův štáb, mířící do Hradce Králové, kde v dnes již neexistujícím hostinci U Města Prahy rozbil Benedek svůj hlavní stan. V dalších dnech vsí projelo velké množství vozů i pěchoty. Volf vzpomíná, jak „*lid vesnický byl zcela nečinný práci a přihlížel stále před staveními pochodujícímu vojsku*“. ¹¹ V důsledku parna a velkého množství vojska, které obcí procházelo, ale došlo k tomu, že začala být nouze o vodu a musela se vozit z širšího okolí z potoků, rybníků či studánek. Jak vzpomíná Volf, „*dobytek hovězí se nenapájel, ač parna byla veliká*“. K neutišení byl hlad vojáků po mléku, másle, chlebu a uzeném masu. Armáda poptávala také koně. Volfův otec se sousedem prý každý jednoho koně vojsku k připřeži poskytl, oba shodně ale jednoho koně zapřeli a ukryli.¹²

Pondělí 2. července 1866 vystupuje ve Volfových vzpomínkách jako ticho před bouří. Vesničané nepracovali, každý byl zaražený, ani dobytek prý ve chlévech nebyl pořádně obsloužen. V pozdním odpoledni se začala obloha zatahovat a už během noci byly slyšet výstřely. Lidé tušili, že nedaleko od nich dojde k boji, v okolí už byli dokonce spatřeni Prusové. Všichni proto spali lehkým spánkem, pokud vůbec, každý měl podle Volfových vzpomínek starost, kam se schová nebo kam uteče.¹³ Ráno, jak známo, vypukla bitva. Josef Volf vzpomíná na palbu nedaleké rakouské dělostřelecké baterie. Granáty lítaly nebezpečně blízko, takže se matka rozhodla se syny ukryt ve sklepě. Josef Volf popisuje prudké boje v okolí Máslojed, které jeho starší bratr společně s dalšími hochy sledoval. Situace se stala obzvláště nebezpečnou v okamžiku, kdy pruská baterie začala rakouskou palbu opěťovat. Volf vzpomíná, že tehdy přijel do vsi rakouský důstojník, který začal obyvatele vyhánět z domů. Máslojedští si tak sbalili nejnnutnější věci a dali

7 *Tamtéž*, s. 20–24.

8 *Tamtéž*, s. 25–36.

9 *Tamtéž*, s. 44–45.

10 Srov. J. VOLF, *Z pamětí starého českého sedláka...*, s. 50.

11 J. VOLF, *Vzpomínky na válku roku 1866...*, s. 37–39.

12 *Tamtéž*, s. 40–48.

13 *Tamtéž*, s. 48–51.

se na útěk. Hovězí dobytek, pár ročních hřebic, kobyla, vepř, slepice a husy, vše ponecháno náhodě na pospas, veškeré zvířectvo následkem nedostatku vody nebylo již kolik dnů dosyta napojeno, vzpomíná s odstupem sedlák Volf. Varování nebylo plané, dělostřelecká palba v Máslojedech způsobila požár.¹⁴

Bitvě na Chlumu Josef Volf ve svých vzpomínkách samozřejmě věnuje velký prostor, zabývá se především střetem v nedalekém lese Svíb, který se oprávněně stal symbolem krveprolití roku 1866.¹⁵ Vzpomíná, že kolem jedné hodiny odpolední byly Máslojedy plné slavicího rakouského vojska, které často násilím vnikalo do uzavřených domů s cílem nalézt něco k snědku. Kolem druhé hodiny odpolední však tuto předčasnou idylu přerušil náhlý pruský útok a Máslojedy se staly bojištěm muže proti muži, do kterého se vložilo i dělostřelectvo. Josef Volf vzpomíná na půdu, rozrytou rakouskými granáty a množství padlých mužů a koní.¹⁶ Volfovi také našli za svou stodolou dvě nedonošená telata a vnitřnosti ze dvou kusů hovězího dobytka. Matka ve zlé předtuše vešla do chléva a zjistila, že dvě nejlepší krávy, obě březí, chybí. Veškeré zvířectvo strádalo žízní a hladem. Na Josefa Volfa obzvláště silně zapůsobil nezvyklý dojem ticha, tolik odlišný od hlomozu běžného života.¹⁷ Dveře od domu byly dokořán a ve sklepě Volfovi našli rakouskou uniformu po zjevně uprchnuvším vojákovi. V obytných místnostech leželo několik desítek zraněných pruských vojáků, stůl sloužil k provádění operací. Ranění byli rozmístěni i po stodolách. Všechny peřiny byly zrekvírovány pro potřeby vojska, Volfova rodina po návratu spala v malé kuchyni, resp. na půdě na zbytcích z olejky, neboť i o slámu byla nouze. Z potravin chyběl chléb, vesničané byli několik dní živi jen o mléce, a to ještě tehdy, když stačili podojit dříve než Prusové, a dokázali si mléko schovat. Volfovi rodiče sice měli ukryto pod podlahou světnice několik pytlů mouky, ale ta byla znehodnocena krví raněných vojáků, kapající skrz podlahu. Josef Volf konstatuje, že tehdy za války teprve poznal, co je to hlad. Až po čase došlo k obnově dodávek chleba, konkrétně Volfovým pomohlo také to, že se navrátilivší se otec seznámil s pruským řezníkem, od kterého nosil domů nespoteřovaný odpad ze zabíjaček.¹⁸

Improvizované lazarety výrazně zasáhly do života máslojedských obyvatel, zvláště ženy musely být Prusům k ruce při péči o zraněné, často je musely také pohřbívat. Tak hned druhý den po bitvě na Chlumu začali Prusové shromažďovat místní obyvatelstvo k odklizení těl a mršin. Ves však byla skoro liduprázdná, až po několika dnech, když se uprchlíci začali vracet do svých domovů, mohlo se začít s pohřbíváním. Prusové za tím účelem chytali i náhodně kolemjdoucí. Mrtvoly byly pohřbívány v lesích i na polích. Volf udává, že např. na poli Josefa Válka u osudného Svíbu bylo pochováno v masovém hrobě 100 vojáků. Z takových hrobů pak ještě po několika let vytékal zelenavě-fialový mastný výtok.

14 *Tamtéž*, s. 51–52, 63–68, 122–123.

15 *Tamtéž*, s. 55–58.

16 *Tamtéž*, s. 71–77.

17 *Tamtéž*, s. 101–102.

18 *Tamtéž*, s. 101–106.

Mnozí hospodáři se proto snažili, aby hroby nebyly na jejich pozemcích, protože krom obav ze znehodnocení půdy, a to i na lukách, kde by zase díky rovům vzniklé hrboly vadily při kosení trávy. Tyto nepříjemné a smutné práce trvaly údajně 18 dní, přičemž ještě na jaře roku 1867 se především ve Svíbu nacházela nepohřbená těla. Rozšířené také bylo okrádání mrtvých bez jakékoliv piety, proti čemuž se Prusové, kteří pole opanovali, snažili razantně zasahovat. Volf přidává vzpomínku jak jedna skupina takových okradačů mrtvých byla Prusy zajata, zbita a museli místním pomáhat s pohřbíváním do doby, než se jim podařilo utéct.¹⁹ Je až překvapivé, že byly Máslojedy ušetřeny epidemie cholery, která kráčela vojákům v patách.²⁰

Vážné však byly hmotné škody. Většina stavení byla ve vsi rozbita, také úroda na polích byla téměř zničena. V samotných Máslojedech zůstala prý jen čtvrtina obilí zachovaná, zbytek byl do země zašlapaný a musel být posečen. Také úroda brambor byla úplně zničena, jenom řepa, která se ovšem tehdy pěstovala zřídka, ještě vyrostla. I tato úroda ale byla slabá. Škody počítvali rolníci o to tíživěji, že i úroda z roku 1865 byla vlivem sucha malá, takže scházely zásoby. Nejedem rolník se proto musel zadlužit, i důsledek poklesu množství dobytka ve chlévech jak z důvodu odprodeje pro nedostatek píce v roce 1865, tak následkem válečných rekvizic znamenal, že byl nedostatek hnoje, což dále negativně ovlivnilo úrodu. Josef Volf tvrdí, že náhrady ze strany státu za utrpěné škody byly zcela nedostatečné. Jeho otec např. dostal náhradu 840 zlatých za škodu na 42 korcích orných polí a 4 korcích louky a za dvě krávy. Což ale neodpovídalo výnosům, pokud by bylo sklizeno, vypočítává Josef Volf. Vedle finanční náhrady poškození dostávali také náhradu v naturáliích: erární chlebovou mouku, kroupy, jáhly a také zrnkovou kávu. Ti, kteří museli vojsku odevzdat koně, dostali náhradou jiné. Na rekvírovaný hovězí dobytek ale musel mít poškozený od Prusů stvrzenku, jinak prý jeho nároky nebyly uznány. Také lesy v okolí (obzvláště opět ve Svíbu) byly zničeny bojem. Mnoho kmenů zpřerážela dělostřelecká nebo raketová palba, stromy usychaly ještě po válce následkem zarytých střepin. Dřevo z těchto lesů bylo neprodejně, protože majitelé pil o něj neměli zájem z obavy před zarostlými střepinami nebo kulkami. Obecní les ve Svíbu proto musel být vykácen, stejně jako les rolníka Prokše.²¹ Rozmanité zkušenosti měli Máslojedští s pobytem pruských vojáků. Pruská posádka v obci čítala podle Volfových údajů v prvních týdnech po válce cca 200 mužů a na

19 *Tamtéž*, s. 108–121, 124–125.

20 Srov. Eduard WONDŘÁK, *Krev smyly deště. Osudy a utrpení roku 1866*, Hradec Králové 1989; dále několik případových studií srov. Blahomil GRUNDA, *Epidemie cholery v Blansku a okolí v roce 1866*, Vlastivědná ročenka Okresního archivu Blansko 1993, s. 25–28; Jiří HRNČÍŘ, *Rok 1866 a cholera v Těchobuzi*, Vlastivědný sborník Pelhřimovska 12, 2002, s. 81–86; Martin DRAPÁK, *Cholera v městečku Mlázovce ve válečném roce 1866*, Bellum 1866. Časopis Komitétu pro udržování památek z války roku 1866 16, 2007, s. 40–42; Martin BARUS, *Cholera roku 1866 na Mnichovohradištsku*, Bellum 1866. Časopis Komitétu pro udržování památek z války roku 1866 20, 2011, s. 45–98; Jan ŠTĚPÁN, *Epidemie cholery v roce 1866 a hřbitov u kostela ve Slatinicích*, Střední Morava 16, 2010, s. 84–90.

21 J. VOLF, *Vzpomínky na válku roku 1866...*, s. 122–123, 131–135.

vojáky tohoto sledu vzpomíná Josef Volf jako na povětšinou surové a hrubé, kteří neváhali ztrpčovat vesničanům život. Za nějakou dobu ale do Máslojed přišlo nové vojsko, tvořené převážně domobranou, a ta se již k místním lidem chovali mnohem lépe, takže když Prusové na konci léta odcházeli, Máslojedští se s nimi prý vřele loučili.²²

Paměti máslojedského sedláka Josefa Volfa nejsou sice neznámé, jejichž dosavadní využití je ale silně limitováno metodologickým konzervatismem české historiografie vojenství.²³ Pro bádání o dějinách prusko-rakouské války je příznačné téměř výhradní zaměření na politický kontext války či průběh bojových operací.²⁴ Za tento horizont se pokusila vykročit popularizační monografie Otto Urbana,²⁵ směr vytyčený v kapitole s příznačným názvem Okupační arabesky však nenašel mnoho následovníků a tak je rozměr prusko-rakouské války nadále redukován především na vojenský rozměr. Vhodným příkladem je i prozatím poslední zpracování dějin tohoto konfliktu z pera Pavla Běliny a Josefa Fučíka. Třebaže se autoři snaží postihnout i otázku každodenního života za války roku 1866, v celkové koncepci tyto pasáže zabírají naprostý zlomek místa a přinášejí tedy spíš nahodilé střípky.²⁶ Tato rozsahem i kvalitou respektu hodná a bezpochyby přínosná práce tak v první řadě ukazuje, že syntetické práce k dějinám války roku 1866 stále postrádají základ v podobě analytických prací z jednotlivých regionů, na jejichž základě by bylo možná provést zevšeobecnující soud, tak postihnout unikátní rozměr událostí.²⁷ Nic v tomto směru nezměnilo ani volné pokračování Bělinovy a Fučíkovy knihy, které napsal Josef Fučík sám.²⁸

Bylo vícekrát konstatováno, že historiografie vojenství se tak uzavírá do jakéhosi specializačního ghetta a přestává komunikovat s ostatními dějepisnými proudy, což lze stěží označit za stav přínosný. Podíváme-li se za hranice českých zemí, poznáme, že v západoevropské a americké historiografii se již po desetiletí úspěšně rozvíjí neformální metodologická škola tzv. *new military history*, snažící se tradiční optiku a instrumenty vojenského dějepisectví obohatit

22 *Tamtéž*, s. 128–129, 142.

23 Srov. Ivan ŠEDIVÝ, *Česká historiografie vojenství 1989–2002. Témata, metody, osobnosti, problémy, kontexty*, Český časopis historický 100, 2002, s. 868–901; Ivan ŠEDIVÝ – Marie KOLDINSKÁ, *Válka a armáda v českých dějinách. Sociohistorické črty*, Praha 2008, s. 5–6, 116–118.

24 I. ŠEDIVÝ, *Česká historiografie vojenství...*, s. 886–887. Paradigma zakladatelských prací se téměř nezměnilo, srov. O. JEDLIČKA, *Boje v Čechách a na Moravě...*; Servác HELLER, *Válka z roku 1866 v Čechách, její vznik, děje a následky*, Praha 1896; Karel KUDR, *Válka rakousko-pruská 1866 v Čechách a na Moravě*, Praha 1936; KOLEKTIV AUTORŮ, *Vojenské dějiny Československa. Díl 2. Od roku 1526 do roku 1918*, Praha 1986; Karel RICHTER, *Třeba i železem a krví. Prusko-rakouské války 1740–1866*, Praha 2007.

25 Otto URBAN, *Vzpomínka na Hradec Králové (Drama roku 1866)*, Praha 1986, zvláště s. 363–378.

26 Pavel BĚLINA – Josef FUČÍK, *Válka 1866*, Praha – Litomyšl 2005, zvláště s. 562–613.

27 Prostor, který se zde nabízí, lze z poslední doby demonstrovat např. na objevu deníku německobrodského měšťana Vojtěcha Weidenhofferera. Srov. Vojtěch WEIDENHOFFER, *Deník 1861–1899*, Havlíčkův Brod 2012.

28 Josef FUČÍK, *Válka 1866. Běda poraženým*, Praha – Litomyšl 2012.

o podněty dalších historických metodologických škol.²⁹ Vedle kladení nových otázek a úsilí o novou optiku pohledu se výrazem těchto snah stalo i vyhledávání dosud opomíjených typů pramenů, mimo jiné právě deníků, memoárů či korespondence.³⁰ Je příznačné, že nejsilněji se takové podněty ujaly na poli raně novověkých studií³¹ (jmenovat lze excelentní sborníky *Zwischen Alltag und Katastrophe* nebo *Militär und ländliche Gesellschaft in der frühen Neuzeit*).³² Přitom právě 19. století, které válkami začalo i skončilo, a zároveň bylo dobou kvasu a přerodu, nabízí velký prostor pro výzkum vztahu války a společnosti v dějinách. Jednou z cest, kterou se lze při znovupromyšlení vojenských dějin (slovy J. Blacka)³³ vydat, je pojmání fenoménu války a vojenství v širším kontextu dějin hospodářských, sociálních či kulturních. Válka je bezesporu fenoménem s širokým vlivem na soudobou společnost, nabývajícímu řadu podob a odstínů.³⁴ Takto pojaté studium války cíleně zkoumá interakci vojska a civilní společnosti, v tomto úhlu pohledu je pak otázka, zda válečný prožitek spadá do hájemství vojenských či hospodářských nebo právě agrárních dějin, jak by šlo výše zmíněné výtky vůči badatelskému diskurzu odbýt, naprosto irrelevantní. Cílem historikova poznání by měl být člověk a jeho život, tedy to, co se v klasických vojenských operačních dějinách velmi často ztrácí.

Svědectví Josefa Volfa bylo doposud využíváno buď pro líčení průběhu bojových operací na chlumském bojišti, případně jako zdroj dílčích postřehů, ba kuriozit. Život civilního obyvatelstva za prusko-rakouské války je přitom přesně tím, kde se mohou vzpomínky Josefa Volfa stát dobrou inspirací. Volfovy paměti např. ukazují, že dosud není uspokojivě zpracována otázka válečných škod a ná-

29 Srov. Thomas KÜHNE – Benjamin ZIEMAN (edd.), *Was ist Militärgeschichte?*, Paderborn – München – Wien – Zürich 2000.

30 Např. Helmut BERDING – Klaus HELLER – Winfried SPEITKAMP (edd.), *Krieg und Erinnerung. Fallstudien zum 19. und 20. Jahrhundert*, Göttingen 2000, zvláště s. 17–62; Michael EPKEHANS – Stig FÖRSTER – Karen HAGEMANN (edd.), *Militärische Erinnerungskultur: Soldaten im Spiegel von Biographien, Memoiren und Selbstzeugnissen*, Paderborn 2006. V českých poměrech je podobným způsobem koncipována dosud ojedinělá publikace Vítězslava PRCHALA a kol., *Mezi Martem a Memorií. Prameny osobní povahy k vojenským dějinám 16.–19. století*, Pardubice 2011.

31 Jak konstatoval už I. ŠEDIVÝ, *Česká historiografie vojenství...*, s. 899–900.

32 Benigna von KRUSENSTJERN – Hans MEDICK (edd.), *Zwischen Alltag und Katastrophe. Der Dreißigjährige Krieg aus der Nähe*, Göttingen 1999; Stefan KROLL – Kersten KRÜGER (edd.), *Militär und ländliche Gesellschaft in der frühen Neuzeit*, Münster 2000; Bernhard R. KROENER, *Militär in der Gesellschaft. Aspekte einer neuen Militärgeschichte der Frühen Neuzeit*, in: THOMAS KÜHNE – Benjamin ZIEMAN (edd.), *Was ist Militärgeschichte?*, Paderborn – München – Wien – Zürich 2000, s. 283–299. Z českého prostředí srov. např. Vít MIŠAGA, *Přichází přítel, nebo nepřítel? Venkovské obyvatelstvo za dánského vpádu v letech 1626 až 1627*, *Historie – otázky – problémy* 1, 2011, s. 47–55. Srov. ale také Benjamin ZIEMAN, *Front und Heimat. Ländliche Kriegserfahrungen im südlichen Bayern 1914–1923*, Essen 1997.

33 Jeremy BLACK, *Rethinking Military History*, London 2004.

34 Srov. Marcus FUNCK, *Militär, Krieg und Gesellschaft. Soldaten und militärische Eliten in der Sozialgeschichte*, in: THOMAS KÜHNE – Benjamin ZIEMAN (edd.), *Was ist Militärgeschichte?*, Paderborn – München – Wien – Zürich 2000, s. 157–174; Anne LIPP, *Diskurs und Praxis. Militärgeschichte als Kulturgeschichte*, in: THOMAS KÜHNE – Benjamin ZIEMAN (edd.), *Was ist Militärgeschichte?*, Paderborn – München – Wien – Zürich 2000, s. 211–227.

hrad.³⁵ Právě toto je otázka, kde je třeba větší množství svědectví pro vzájemnou komparaci. Zatímco totiž Josef Volf píše, že odškodnění nebylo dostatečné,³⁶ jiné prameny naopak uvádějí, že lidé si přišli na více, než kolik činily skutečné ztráty.³⁷ Je také třeba mít na paměti rozdílný vliv lidského faktoru na úspěšnost vyřizování pohledávek.³⁸ Podobný tématem, kde se nevyplácí generalizace na základě dílčích svědectví bez širšího kontextu, je otázka chování pruského vojska k civilnímu obyvatelstvu, kde také převažuje tendence k vykreslování spíše ve tmavých barvách. Ukazuje se však, že existují i opačné případy,³⁹ jak ostatně naznačuje i závěrečné hodnocení pruské okupace Josefem Volfem.

Na podzim roku 1926 se Josef Volf vydal do Hronova za spisovatelem Aloisem Jiráskem, aby se s ním poradil, zda má vyslyšet volání po tom, aby sepsal své paměti na rok 1866. Výsledek je zřejmý a tedy i Jiráskovou zásluhou byly regionální dějiny východních Čech cenným způsobem obohaceny.⁴⁰ Paměti sedláka Josefa Volfa jsou dodnes jedním z nejživějších svědectví o podobě prusko-rakouské války z roku 1866 a nadále mohou být inspirací pro historické bádání. Jako u každého ego-dokumentu je třeba mít na paměti úskalí v podobě ošidnosti lidské paměti v rovině jednotlivostí, nelze také zapomínat na to, že Josef Volf byl v roce 1866 šestiletý chlapec. Jeho vzpomínky ale mají cenu jako poměrně autentický pramen a především jako významný faktor konstruování historické paměti české společnosti na prusko-rakouskou válku roku 1866. Svůj

-
- 35 Ojedinelé jsou studie Alexandry ŠPIRITOVÉ, *Válečné odškodnění obyvatelstva v Čechách zejména na Boleslavsku po roce 1866*, *Paginae historiae* 4, 1996, s. 193–217; a Vlastimila MÁLKA, *Odras války 1866 a válečné škody v Dobřenicích na Královéhradecku*, in: Královéhradecko. Historický sborník pro poučenou veřejnost 3. Rok 1866 a česká společnost. Středoevropské, národní a regionální souvislosti, Hradec Králové 2006, s. 153–178. Jen letmo se tématu dotýká Ludmila ŠTĚPÁNOVÁ, *Odezva horkého válečného léta 1866 v Broumově*, in: Královéhradecko. Historický sborník pro poučenou veřejnost 3. Rok 1866 a česká společnost. Středoevropské, národní a regionální souvislosti, Hradec Králové 2006, s. 181–198.
- 36 *Pamětní kniha obce Máslojed*, in: Stanislava SVATOŇOVÁ – Jaroslav ŠŮLA – Petr ZIMMERMANN (edd.), *Válka roku 1866 na královéhradecku pohledem současníků. Výbor z obecních, farních a školních kronik regionu*, Hradec Králové 1991, s. 137–138. Podobně *Liber memorabilium der Stadt Hohenbruk*, in: Stanislava SVATOŇOVÁ – Jaroslav ŠŮLA – Petr ZIMMERMANN (edd.), *Válka roku 1866 na královéhradecku pohledem současníků. Výbor z obecních, farních a školních kronik regionu*, Hradec Králové 1991, s. 140–142.
- 37 *Denkwürdigkeiten der Pfarre Czibus*, in: Stanislava SVATOŇOVÁ – Jaroslav ŠŮLA – Petr ZIMMERMANN (edd.), *Válka roku 1866 na královéhradecku pohledem současníků. Výbor z obecních, farních a školních kronik regionu*, Hradec Králové 1991, s. 136.
- 38 *Pamětní kniha obce Všeštar*, in: Stanislava SVATOŇOVÁ – Jaroslav ŠŮLA – Petr ZIMMERMANN (edd.), *Válka roku 1866 na královéhradecku pohledem současníků. Výbor z obecních, farních a školních kronik regionu*, Hradec Králové 1991, s. 136; *Pamětní kniha obce Máslojed*, in: Stanislava SVATOŇOVÁ – Jaroslav ŠŮLA – Petr ZIMMERMANN (edd.), *Válka roku 1866 na královéhradecku pohledem současníků. Výbor z obecních, farních a školních kronik regionu*, Hradec Králové 1991, s. 138; *Pamětní kniha obce Nechanic*, in: Stanislava SVATOŇOVÁ – Jaroslav ŠŮLA – Petr ZIMMERMANN (edd.), *Válka roku 1866 na královéhradecku pohledem současníků. Výbor z obecních, farních a školních kronik regionu*, Hradec Králové 1991, s. 139–140.
- 39 Josef ŠRÁMEK, *Význam deníku Vojtěcha Weidenhoffera pro dějiny prusko-rakouské války z roku 1866*, *Havlíčkobrodsko* 27, 2013, s. 130–168.
- 40 J. VOLF, *Z paměti starého českého sedláka....*, s. 5.

pohled na tuto událost Josef Volf předával jako oblíbený průvodce po bojišti a prostřednictvím úspěšně opakovaně vydávané knihy tak činil nadále i po smrti. Bez nadsázky tak ovlivnil celé generace a spoluformoval jejich vnímání válečného roku 1866. Což bylo možná víc, než sám kdy zamýšlel.

Autor/Author

Josef Šrámek

j.sramek@muzeumhk.cz
Muzeum východních Čech v Hradci Králové
Opletalova 334
500 01 Hradec Králové 1

Mgr. Josef Šrámek (* 1982) vystudoval Filozofickou fakultu Univerzity Palackého v Olomouci a působí jako historik a kurátor v Muzeu východních Čech v Hradci Králové. Podílel se na řadě výzkumných projektů se spolupráci např. s Univerzitou Palackého v Olomouci či Centrem medievistických studií Akademie věd České republiky a Univerzity Karlovy v Praze. V současnosti se odborně zabývá především dějinami prusko-rakouské války z roku 1866.

Summary

Countryside during the Austro-Prussian War of 1866: Peasant memoirs as a historical source and an inspiration for further research

The paper analyzes the memoirs of farmer Joseph Volf (1860–1937) from village of Máslojedy about the Austro-Prussian War in 1866. The conflict seemed to be to Josef Volf, in 1866 a little boy, enrolled firmly in mind and increased his interest in the history of the war of 1866. His own experience complemented by memories of other witnesses and readings was the first historical work on the topic, so became a popular guide of the Hradec Králové battlefield. Josef Volf has become one of the leading co-creators of the historical memory of the Austro-Prussian War of 1866 and therefore are his memoirs a suitable object of interest for a historical study. Equally valuable is the conception of the work, which can become a welcome inspiration for the modern concept of military history in the spirit of contemporary foreign historiographical trends of study of civilian life during the war, the interaction between the army and the civilian population and the history of weapon systems.

Zemědělské pojištění jako historiografický problém. Rizika v zemědělství a zemědělské pojištění

VOJTĚCH POJAR

Abstrakt/Abstract

Předkládaná studie podává přehled po historiografii, zabývající se problematikou vývoje českého zemědělského pojištění v moderní době a zasazuje ji do kontextu historického výzkumu pojišťovnictví v českých zemích, jeho výkladových paradigmat a výzkumných témat. Poukazuje zároveň na možné směry dalšího výzkumu této problematiky.

The purpose of this paper is to give an overview of historiography dealing with the development of Czech agricultural insurance in the modern era and to put it into the context of historical research of the insurance in the Czech lands, its interpretative paradigms and research topics. It also indicates possible directions for further research on this issue.

Klíčová slova/Key Words

*dějiny dějepisectví, dějiny zemědělství, dějiny venkova, dějiny pojišťovnictví, zemědělské pojištění
history of historiography, history of agriculture, rural history, history of insurance, agricultural insurance*

Podnikatelé v zemědělské výrobě čelí vysoké míře rizika, jehož příčiny spočívají především v přirozeně existujících přírodních rizicích. Jednou z možných cest, jak mohou toto riziko redukovat, je snižování nepříznivých dopadů nastoupení události, způsobující škodu, prostřednictvím pojištění. Zemědělské pojištění je nástrojem, který podnikatelům v zemědělské prvovýrobě pomáhá ohraničovat a snižovat nejistotu podnikání, tím, že se o riziko zničení nebo snížení výsledků zemědělské výroby dělí s pojišťovací institucí. Ta zařizuje rozdělení rizika mezi více ekonomických subjektů.¹

Současné pojetí zemědělského rizika není totožné se způsobem, jakým bylo chápáno autory, píšícími v první polovině dvacátého století. Soudobá teorie rozlišuje několik hlavních typů zemědělských rizik. Nejzávažnější jsou rizika

1 Alice PICKOVÁ – Jana POLÁČKOVÁ, *Pojištění – eliminace rizik zemědělského podnikání*, Praha 2003, s. 7–9.

klimatická, zahrnující projevy počasí, dopady klimatických vlivů a meteorologických jevů a rizika výrobní, označující dopady jiných přírodních faktorů, například nemocí dobytka nebo vliv výrobní techniky na výsledný produkt. Ekonomická rizika jsou spojená s pohybem cen na trhu. Pod pojmem komerční a finanční riziko se rozumí vliv ostatních výrobních a nevýrobních sektorů. Rizika institucionální souvisejí se změnami zemědělské a obchodní politiky, rizika environmentální s dopady zemědělské výroby na životní prostředí a s vlivem hospodaření jiných sektorů na zemědělství.²

V první polovině dvacátého století pracovali někteří autoři se širším pojetím rizika. Zahrnovalo i rizika, která jsou dnes z velké části kryta sociálním pojištěním. „*Majetek hospodářský jest každé chvíle ohrožen různými nehodami živelnými, jako ohněm, krupobitím, morem, výbuchem atd., rovněž i úrazem dělnictva. Proto zřízeny byly různé pojišťovny, které za mírný poplatek, premii, převezmou nebezpečí – riziko to na sebe, nahrazující hospodáři utrpěnou škodu*“, uvádí učebnice pro zemědělské školy *Hospodářská spravověda* Karla Kindla.³ Ekonom Cyril Horáček v prvním dílu své *Učebnice národohospodářské politiky*, věnovaném politice zemědělské, rozlišuje mezi zemědělským pojišťováním věcným a osobním. Zatímco první kategorie zahrnuje pojištění požární, krupobitní a pojištění hospodářských zvířat, pojišťování osobní obsahuje pojištění úrazové, nemocenské, invalidní a starobní.⁴ Ještě *Pojišťovací slovník* z druhé poloviny čtyřicátých let zmiňuje v heslu „zemědělské riziko“ i pojištění úrazové.⁵

V předkládané studii, jež podává přehled po historiografii zemědělského pojištění v českých zemích a zasazuje ji do kontextu historického výzkumu českého pojišťovnictví, jeho výkladových paradigmat a výzkumných témat, se omezím na pojišťování zemědělských rizik, chápaných v současném smyslu.⁶

Mezi propagací a polemikou: historiografie pojišťovnictví a zemědělské pojištění do poloviny 40. let

První rozsáhlejší práce k dějinám českého pojišťovnictví byly napsány krátce před koncem 19. století. Vzhledem k tomu, že první pojišťovny v českých zemích vznikly ve dvacátých letech 19. století a jejich počet se výrazně rozšířil v letech šedesátých, přestalo být pojištění na sklonku 19. století vnímáno jako novinka. Manažeři, popřípadě úředníci pojišťoven, z jejichž pera pocházela větší část textů, zabývajících se problematikou dějin pojišťovnictví, naopak začínali hledat a zdůrazňovat jeho tradici.⁷

2 A. PICKOVÁ – J. POLÁČKOVÁ, *Pojištění*, s. 10–11.

3 Karel KINDL, *Hospodářská spravověda. Učebnice pro učeliště zemědělské*, Chrudim 1899, s. 163.

4 Cyril HORÁČEK, *Učebnice národohospodářské politiky*, sv. 2, Praha 1914, s. 421–449.

5 Václav REŽNÝ, *Pojišťovací slovník. Slovník soukromého pojištění*, Praha 1947, s. 196.

6 Dějinami pojišťování osob v zemědělství se zabývá např. Jan POSPÍŠIL, *Dějinný vývoj zemědělského nemocenského pojištění za Rakouska*, Praha 1934.

7 První publikace k dějinám pojišťovnictví – dějiny První české vzájemné pojišťovny – vyšla roku 1891.

Pokusů o syntézu pojišťovnictví, která překládala obraz vývoje odvětví jako celku, nevzniklo v této době mnoho. Autorem prvního a nejobsáhlejšího, nazvaného *Historický vývoj pojišťovnictví*, byl Karel Svoboda, v době napsání publikace tajemník Pražské městské pojišťovny. Ve své práci sleduje vývoj pojištění v Evropě od jeho počátků, které hledá v antickém Římě, až po dobu jeho současníků. Na pozadí měnících se ekonomických teorií a hospodářské politiky států se zabývá vznikem vzájemných, akciových i státem nebo jinou veřejnoprávní institucí zřízených pojišťoven. Ve svém výkladu vychází z předpokladu, že „*dle toho, jak vládla v praxi ta nebo ona teorie národohospodářská, měl převahu jeden z uvedených druhů sdružování pojištěných*“.⁸ Na vývoj pojišťovnictví mělo vliv také postupně vznikající „pojistné právo“ a rozvoj vědy. V úsecích, věnovaných vývoji v habsburské monarchii, sleduje Svoboda vliv merkantilismu, liberalismu i socialismu na vývoj pojišťování majetku i osob.⁹ Zemědělskému pojištění nevěnuje větší pozornost.

Vývojem českého pojišťovnictví se ve svých četných publikacích zabýval manažer vzájemné pojišťovny Slavia, Václav Peča. Na pojišťovnictví v jeho pojetí mělo vliv větší množství faktorů: vedle vývoje vědních oborů, o něž se opírá pojistná teorie, je podle Peči vývoj pojišťovnictví „*odrazem proměn života státního, hospodářského, struktury sociální a rozvoje technického*“.¹⁰

Peča konstatuje, že k rozšíření pojištění v českých zemích došlo relativně později, než v „*pokročilých a hospodářsky probudilých zemích evropského západu*“¹¹ a nabízí periodizaci vývoje českého pojišťovnictví, jenž se podle něj rozpadá do čtyř období. Po prvních – neúspěšných – pokusech (od 2. pol. 18. stol. do dvacátých let 19. stol.) následovalo období, končící 60. lety 19. stol., v němž sice vznikly první české pojišťovny, ovšem pojištění zůstávalo relativně málo rozšířené. Rozvojem pojištění se vyznačovalo období třetí, počínající 70. lety a končící první světovou válkou. Ve vzniku ČSR spatřuje Peča počátek období čtvrtého.

Klíčovým mezníkem v dějinách českého pojišťovnictví byla podle Peči šedesátá léta 19. století a to nejen proto, že vzrostla poptávka po pojištění a byly založeny nové pojišťovny, ale také proto, že došlo k formulaci „*ideových pilířů*“ dalšího vývoje, které Peča nachází ve vzájemnosti a především – vyjádřeno dnešní terminologií – v emancipačním hospodářském nacionalismu.¹² Tím je nesena i Pečova analýza dějin českého pojišťovnictví, jež si klade za cíl „*vytýčit si v rámci celkového národního programu ideál pojišťovací a určit cesty, po kterých můžeme k němu dospět*“.¹³

8 Karel SVOBODA, *Historický vývoj pojišťovnictví*, Praha 1910, s. 4.

9 K. SVOBODA, *Historický vývoj*, s. 54–67, 85, 104–107, 115 an, 123, 127 an.

10 Václav PEČA, *O československém pojišťovnictví*, Praha 1937, s. 3–4.

11 Václav PEČA, *Vývoj, dnešní stav a úkoly českého pojišťovatelství*, Praha 1920, s. 4.

12 *Tamtéž*, s. 4–9.

13 *Tamtéž*, s. 3.

Václav Peča, podobně jako autor dalšího, kratšího, přehledu dějin českého pojišťovnictví, agrární historik Josef Nožička,¹⁴ sice zmiňují založení pojišťoven, provozujících zemědělské pojištění, ale rozsáhleji se jím nezabývají. Tuto absenci zemědělského pojištění v syntézách je možné vysvětlit nevysokým podílem zemědělského pojištění na celkovém objemu přijatého pojistného i jeho rizikovostí a tedy jeho relativně malým významem pro pojišťovny samé.

Vedle přehledů obecného vývoje pojišťovnictví vznikaly také podnikové dějiny, vydávané ve formě jubilejních publikací nejvýznamnějších pojišťoven.¹⁵ Jako příklad těchto relativně rozsáhlých publikací lze uvést práci *Banka Slavia 1869–1919*, opět z pera V. Peči. Kniha se zabývá procesem zakládání pojišťovny a vývojem jejích podnikatelských aktivit ve všech pojistných odvětvích, které Slavia provozovala, včetně pojištění krupobitního. Předkládá obraz Slavie, zakládané za spoluúčasti „celého národa“ F. L. Chleborádem jako „ideovým otcem“ pojišťovny a „otcem národa“ Františkem Palackým jako jejím „prvním zakladatelem“. Tato konstrukce měla propojit vznik pojišťovny s mýtem o „znovuzrození národa“ a tím posílit goodwill pojišťovny u jejích klientů.¹⁶ Přestože jsou jubilejní publikace především pramenem k poznání sebeprezentace pojišťovny, pasáže o krupobitním pojištění, jež obsahují, jsou však vlastně prvním zpracováním vývoje tohoto odvětví i podnikatelských strategií, které daný podnik sledoval. Statistické přílohy, které je doprovázejí, jsou vzhledem k pozici těchto pojišťoven na českém trhu cenným pramenem pro výzkum krupobitního pojištění.

Je paradoxem, že nejrozsáhleji je problematika vývoje zemědělského pojišťování pojednána v pracích, které mají spíše polemické, než historiografické ambice: v brožurách i rozsáhlejších studiích ekonomů. Jejich autoři v nich zaujímalí stanovisko ve sporu o přínosnosti zřízení veřejnoprávní pojišťovny, provozující zemědělské pojištění (nejčastěji se diskuse točí kolem pojištění krupobitního, dobytčího a také požárního), probíhající s přestávkami od poslední třetiny 19. století až do znárodnění pojišťovnictví.¹⁷

14 Josef NOŽIČKA, *Pojišťovnictví v historickém vývoji v Čechách a na Moravě*, Český lid 35, 1948, s. 112–114.

15 Karel GERBER, *Založení, vývin a dnešní stav Prvního českého c.k. priv. ústavu ku vzájemnému pojištění proti škodám z ohně a krupobití v Praze*, Praha 1891; Petr ČECH, *První česká vzájemná pojišťovna, zal. roku 1827. V upomínku stého výročí*, Praha 1928; Václav PEČA, *Banka Slavie 1869–1919*, Praha 1919; Václav PEČA, *List z českých dějin hospodářských*, Praha 1924 (upravená a samostatně vydaná kapitola z předchozí citované práce); Václav PEČA, *První desetiletí banky Slavie v samostatném státě československém a vývoj československého pojišťovnictví 1918–1928*, Praha 1929.

16 V. PEČA, *Banka Slavie*, Praha 1919, passim. Pro detailnější rozbor srov. Vojtěch POJAR, *Banka Slavia 1869–1918. Podnikání, podnikatelské strategie a sociální zakotvení*, Bakalářská práce na ÚHSD FF UK, s. 75–80.

17 Srov. např. Karel VIŠKOVSKÝ, *Pojišťování krupobitní v Čechách, jeho nedostatky a náprava*, Praha 1897; Josef FRONĚK – František DVOŘÁČEK, *Pojišťování dobytka*, Praha 1904; František KUBÍČEK, *Přípravy k zemskému pojištění v Království českém*, *Zemědělská politika* 6/4, 1905, s. 40–48, 121–126; Bohuslav ŠEJHAR, *Povinné monopolní pojištění proti krupobití*, Praha 1920; JOSEF GRUBER, *Má býti pojištění krupobitní postátněno?*, Praha 1925; Rudolf KOLÁŘ, *Zemědělské pojištění u nás a za hranicemi*, Praha 1930.

Příkladem argumentace pro zřízení veřejné krupobitní pojišťovny je spisek *Pojištění krupobitní v Čechách, jeho nedostatky a náprava* Karla Viškovského, v době vydání (1897) tajemníka českého odboru zemědělské rady. Přestože bylo podle Viškovského krupobitní pojištění nejvýznamnějším druhem pojištění pro zemědělce, bylo v Čechách nedostatečně rozšířené. Důvody hledal v nepřiměřené ceně služby pro menší zemědělce a v nedůvěře rolnictva ke stávajícím pojišťovnám. Kritice podrobil libovůli pojišťoven při vyměřování sazeb a určování pojistných podmínek, vysoké náklady na jejich režii a dále vysoké procento škod, způsobené tím, že pojištění uzavírali jen zemědělci v krupobitím nejvíce ohrožených regionech. Řešení spatřoval v pojišťovně, subvencované z veřejných prostředků.¹⁸ Práce Viškovského, stejně jako kritika projektu zřízení veřejnoprávní pojišťovny, vedená z liberálních pozic, z pera ekonoma Josefa Grubera, obsahovaly historický exkurs, analyzující nerealizované pokusy pojišťovnu zřídit.¹⁹ Význam těchto prací spočívá v tom, že analyzují vývoj odvětví a podávají přehled diskusí o jeho „pozemštění“. Interpretace v jejich pracích obsažené si našly cestu do pozdější historiografické produkce.

Postupný nárůst zájmu: Pozice zemědělského pojištění v historiografii pojišťovnictví (druhá polovina 20. století)

Studie, zabývající se historickým vývojem pojišťovnictví v českých zemích, vznikaly v první polovině 20. století zpravidla mimo okruh profesionálních historiků, což je možné vysvětlit slabou pozicí oboru hospodářských dějin v české historiografii a jejich zaměřením na starší dějiny. Velká část prací k dějinám pojišťovnictví vznikla jako součást propagace jednotlivých pojišťoven, nebo jako část argumentace analýz, publikovaných zájmovými organizacemi zemědělců. Znárodnění pojišťovnictví, zákaz agrární strany a jejich organizací tedy znamenaly významný zásah do institucionálního rámce, v němž do té doby práce k dějinám pojišťovnictví vznikaly.

Marxistická historiografie nevěnovala dlouho dějinám pojišťovnictví – na rozdíl např. od dějin bankovníctví – pozornost. Téma otevřel až v polovině šedesátých let archivář Bohumil Ježek.²⁰ Ve své rozsáhlé monografii zpracoval dějiny pojišťovnictví do roku 1899; tento mezník odůvodňuje mj. vznikem Rakousko-Uherského svazu soukromých pojišťoven a počátkem nové zakladatelské vlny. Ježek interpretuje obecný vývoj pojišťovnictví třídně. Pojištění, produkt zájmu o zajištění plynulé kapitalistické výroby, mělo podle jeho podání výrazný podíl na rozvíjení podnikatelské iniciativy, protože podnikatele ochránilo před dopady některých druhů rizika. Zároveň se dle Ježka stalo „třídním

18 K. VIŠKOVSKÝ, *Pojišťování krupobitní*, passim.

19 *Tamtéž*, s. 29 an, J. GRUBER, *Má být pojištění*, s. 25–34.

20 Bohumil JEŽEK, *Dějiny pojišťovnictví v zemích koruny české od jeho počátku do roku 1899*, Diplomová práce na Katedře PVH a archivnictví FF UK, Praha 1967. Publikována byla jako TÝŽ, *Nejstarší historie českého pojišťovnictví*, Praha 1984.

*nástrojem vládnoucí třídy, který slouží k vykořisťování a k docilování maximálních kapitalistických zisků“.*²¹

Ve své práci analyzuje Ježek stručně vývoj jednotlivých pojištných odvětví. Poukázal na neúměrně vysoké ceny pojištění pro některé lokality, které činily krupobitní pojištění nedostupným pro drobné zemědělce, což dalo impuls k zakládání místních vzájemných pojišťovacích spolků. Vznik místních spolků pro pojišťování dobytka byl zapříčiněn nedostupností pojištění zvířat, které soukromé pojišťovny pro jeho riskantní povahu neprovozovaly.²² V poslední části své práce popisuje vývoj českých pojišťoven, založených v 19. století, přičemž se především v pasážích o První české vzájemné pojišťovně opírá o nepublikované prameny.

Vedle Ježkovy práce vznikla v šedesátých letech i rozsáhlá analýza vývoje zajišťování. Jako interní tisk státní pojišťovny vydaná brožura *Dějinný vznik a vývoj zajišťování* F. Smrčka představuje vzhledem k osobnosti autora, od roku 1920 vysokého manažera v oddělení dopravního pojištění u několika velkých pojišťoven a po roce 1949 vedoucího ředitele První české zajišťovací banky, exkluzivní zdroj informací o zajišťovací praxi. Obsahuje také zpracování dějin První české zajišťovací banky od jejího založení až po její likvidaci v roce 1958.²³

V šedesátých letech a v průběhu následujícího desetiletí bylo publikováno i několik kratších studií. Na počátku šedesátých let spatřila světlo světa první – a dosud jediná – rozsáhlejší studie k dějinám německého zemědělského pojišťování v českých zemích, zahrnutá do sborníku *Bauerntum und Landbau der Sudetendeutschen*.²⁴ Jednáním managementu pojišťovny Slavie během první světové války se zabýval na okraji svých úvah o „sabotáži“ rakouských válečných půjček Bernard Michel.²⁵ Bohumil Ježek zabýval fenoménem místních a okresních pojišťovacích spolků a snažil se sledovat jejich rostoucí propojení se strukturami agrární strany, přičemž poukázal na její vliv na rozšiřování jejich počtu a na sdružování spolků na zemské úrovni.²⁶ Jubilejní publikace Státní pojišťovny nazvaná *Sto padesát let českého pojištnictví* ze stejného roku se zaměřila především na vývoj po roce 1945.²⁷

Přestože počínaje šedesátými lety začal růst zájem o pojištnictví i mezi profesními historiky, neznamenalo to, že by se problematika zemědělského pojištění dostala do středu zájmu badatelů. I v desetiletí následujícím se s tímto tématem setkáváme spíše na okraji obecněji zaměřených studií.

21 B. JEŽEK, *Nejstarší historie*, s. 37–40.

22 *Tamtéž*, s. 44.

23 František SMRČEK, *Dějinný vznik a vývoj zajišťování*, Praha 1965.

24 Karl HÜBL a kol., *Bauerntum und Landbau der Sudetendeutschen*, München 1963, s. 422–432.

25 Charakterizoval jej jako stejně „opatrné a zároveň nesmlouvavé stanovisko“, jako v případě managementu Živnobanky. Bernard MICHEL, *Sabotáž rakouských válečných půjček českými bankami v letech 1914–1916*, Československý časopis historický 14, 1966, 685–698.

26 Bohumil JEŽEK, *Úloha drobných lokálních pojišťovacích spolků v historii českého pojištnictví*, Archivní časopis 3/27, 1977, s. 157–162.

27 KOLEKTIV, *Sto padesát let českého pojištnictví*, Praha 1977.

Významný impuls pro studium pojištnictví představoval od roku 1983 probíhající projekt, v jehož rámci byla zpracována monografie, mapující vývoj odvětví v předchozích dvou stoletích, která byla vydána ve třech svazcích na přelomu osmdesátých a devadesátých let.²⁸

Hlavnímu výstupu projektu předcházela řada přípravných studií, postavených na studiu primárních pramenů a vydaných zpravidla ve formě interních tisků státní pojišťovny. Na problematiku zemědělského pojištění se zaměřily čtyři z nich.²⁹ Josef Chaloupecký a Miroslav Marvan poukázali na rozpor mezi významem chovu hospodářských zvířat v českých zemích do roku 1948 a nedostatečnou rolí jejich pojistné ochrany. Důvody vidí v trajektorii vývoje kapitalismu v habsburské monarchii, ve vysoké rizikovosti pojišťování hospodářských zvířat a z toho vyplývající nechuti soukromých podnikatelů zakládat „dobyččí pojišťovny“ a špatnými obchodními výsledky místních pojišťovacích spolků. Zájem o dobytčí pojištění se tak omezoval pouze na „venkovskou buržoazii“. Přestože v monarchii vznikly zemské „dobyččí“ pojišťovny, založené na vzájemnosti, dobrovolnosti, jejichž chod umožňovaly zemské subvence, nebyla chráněna většina stád.³⁰

Na tuto studii navázal Ján Patoprstý ve své faktograficky bohaté práci o problematice pojišťování hospodářských zvířat v českých zemích. Podrobně popsal, jak bylo pojištění organizováno na místní (pojistné spolky zemědělců) a zemské úrovni (zajišťovací svaz v Čechách,³¹ zemská pojišťovna na Moravě). Podal přehled diskusí o přínosech zřízení zemské organizace a sledoval její obchodní výsledky. Ukázal, že největší poptávka po pojištění existovala mezi chovatelem hovězího dobytka.³² V následující studii se Patoprstý zabýval povinným pojišťováním jatečního dobytka, součástí nacistické zemědělské politiky v Protektorátu, zavedeným roku 1942. Autor představil jednotlivá nařízení a analyzoval obchodní výsledky pojišťovny, která toto pojištění provozovala.³³ Ve své další práci popsal Patoprstý zakládání veřejnoprávních pojišťoven, posky-

28 Tento projekt byl součástí širšího akce, řízené komisí dějin závodů v ČSSR při Ústřední škole ROH, mající za cíl zpracování dějin závodů a podniků. V jejím rámci byla zřízena na konci roku 1983 i komise dějin České státní pojišťovny a o několik měsíců později komise dějin Slovenské státní pojišťovny, které se později spojily do komise dějin československého pojištnictví.

29 Mezi studii, které se zemědělským pojištěním nezabývají, se nachází např. analýza právní úpravy pojištnictví a podniková historie pojišťovny Moldavia. Pavel MATES – Karel SCHELLE, *Vývoj právní úpravy pojištnictví do roku 1918*, Praha 1986. Dostupnější je druhé, rozšířené vydání: Karel SCHELLE, *Vývoj právní úpravy pojištnictví*, Praha 1994. Jiří VONDRÁČEK, *Činnost a působení pojišťovací společnosti Moldavia-Generali v letech 1912–1939. Příspěvek k dějinám československého pojištnictví*, Diplomová práce na FF UK, Praha 1986.

30 Josef CHALOUPECKÝ – Miroslav MARVAN, *Pojišťování hospodářských zvířat v Habsburské monarchii = K dějinám pojišťování hospodářských zvířat I*, Praha 1985

31 Klíčovou roli při zřizování českého zajišťovacího svazu sehrál český odbor zemědělské rady.

32 Ján PATOPRSTÝ, *K dějinám pojišťovania hospodárskych zvierat II*, Praha, b. d.; TÝŽ, *K dějinám pojišťovania hospodárskych zvierat v Čechách do roku 1948. Část III*, Praha 1988.

33 Poukázal při tom na vysokou ziskovost tohoto pojištění. Ján PATOPRSTÝ, *Poistenie jatočných zvierat. IV.*, Praha 1988.

tujících živelní pojištění nebo pojištění hospodářského zvířectva v jednotlivých evropských zemích, včetně habsburské monarchie.³⁴

Novou problematiku otevřela také analýza pronikání politických stran do pojišťovnictví z pera Zdeňka Sládka, postavená na základě dobového tisku. Autor mapuje vlivové sítě politických stran v českých pojišťovnách a dochází k závěru, že po přelomu století nabralo posilování pozic stran v pojišťovnách na dynamice. Zvláště aktivní v tomto procesu i ve snaze prosadit zřízení zemské živelní pojišťovny byla agrární strana, jež do své vlivové sféry zahrnula „asi 1/3 hlavních československých pojišťoven“.³⁵

Ve své studii, otiskované v časopise *Hospodářské dějiny*, argumentoval M. Marvan, že pojišťovnictví hrálo rostoucí roli při stabilizaci agrárně-průmyslového komplexu českých zemí, což dokládá dynamikou zakládání nových pojišťoven v českých zemích a údaji, ilustrujícími růst pojistné částky pojišťoven, sídlících v Rakousko-Uhersku.³⁶

Výsledkem práce expertního týmu byly třísvazkové Dějiny pojišťovnictví v Československu, redigované M. Marvanem, které představují na vysoké odborné úrovni zpracovanou, dosud nejrozsáhlejší a nekomplexnější publikaci, analyzující vznik a rozvoj pojišťovnictví v českých zemích od prvních pokusů o založení pojišťovny v českých zemích až do rozpadu Československa.

Vydané svazky mají totožnou strukturu. Autoři vycházejí z toho, že vývoj ekonomické a sociální struktury dává vzniknout pojistným potřebám určitých sociálních skupin. Další faktory, například hospodářské cykly, pak ovlivňují míru, do níž se tyto objektivní pojistné potřeby promítnou do reálného pojistného zájmu, poptávky po pojištění.³⁷ Pozornost autorů se nejprve zaměřuje na „vývoj snah o uspokojování pojistných potřeb“, jejichž předpokladem je rozvoj „pojistné vědy“ a „pojistného práva“ a organizace výuky pojišťovnictví i odborného tisku. Ve středu jejich pozornosti leží vznik a podnikání jednotlivých pojišťoven i vývoj hlavních druhů živelního a životního pojištění. Dále se zabývají zajišťováním, reklamou pojišťoven, prevencí škod a zájmovými organizacemi pojišťoven i zaměstnanců v pojišťovnictví. Pasáže o zemědělském pojištění analyzují vývoj jednotlivých pojistných odvětví v některých obdobích, představují podnikové dějiny pojišťoven, které zemědělské pojištění provozovaly a popisují

34 Ján PATOPRSTÝ, *Snahy o zverejnenie živelného a dobytčieho poistenia*, Praha 1988.

35 Zdeněk SLÁDEK, *České pojišťovnictví v kontextu hospodářského a politického života české společnosti před první světovou válkou*, Praha 1988; TÝŽ, *Československé pojišťovnictví v meziválečném období*, Praha 1985; TÝŽ, *České pojišťovnictví a politické strany za první republiky*, in: Sborník z mezinárodního semináře k problematice zpracování dějin pojišťovnictví v ČSSR, Praha 1985, s. 28–35.

36 Miroslav MARVAN, *Význam pojišťovnictví pro vývoj agrárně průmyslového komplexu v Českých zemích do roku 1918*, *Hospodářské dějiny* 16, 1989, s. 253–273.

37 Kapitoly o obecném hospodářském a demografickém vývoji v českých zemích byly otiskovány jako František DUDEK – Jan HÁJEK – Ludmila FIALOVÁ, *Historický rámec vývoje pojišťovnictví v Československu do roku 1918*, Praha 1987.

opakované snahy o „pozemštění“ zemědělského pojištění v 19. stol. a v první polovině století následujícího.³⁸

V polovině osmdesátých let vyšla také syntéza dějin pojištnictví v Rakousku, která se, především pro dobu před rokem 1918, dotýká i českých zemí. Spíše popisné studie, zabývající se i problematikou zemědělského pojištění³⁹, otiskněné v několikavazkové kolektivní monografii, nespojovala jednotná linka výkladu. Jako náhradu úvodní studie je možno chápat studii editora knihy, Wolfganga Rohrbacha, otiskněnou v *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*.⁴⁰ Rohrbach si klade za cíl „popsat vzájemné působení mezi technickým pokrokem a pojištěním od 18. století do roku 1938 v Rakousku“. Průmyslová revoluce přinesla zánik starých dobročinných zařízení, což otevřelo prostor pro vznik pojištnictví v moderním smyslu.⁴¹ Rozvoj zemědělského pojištění souvisel podle Rohrbacha především s modernizací zemědělství. Vzhledem k tomu, že místní spolky nebyly sto poskytnout dostatečně rozsáhlou pojistnou ochranu, vznikly podle Rohrbacha akciové pojišťovny, které ale dlouho narážely na problémy – na nedostatek obeznalých agentů a na nedůvěru zemědělců k pojišťovnám.⁴²

Přibližně ve stejné době se obrátila pozornost některých hospodářských historiků na podnikání pojišťovny Slavie mimo české země. Nejrozsáhleji se tímto tématem v řadě menších studií a následně ve své práci *Na prahu české kapitálové expanze* zabýval Ctibor Nečas, který analyzoval geografickou strukturu filiálek Slavie a sestavil chronologii její obchodní expanze. Zdůraznil význam obchodní expanze Slavie jako „předobrazu vývozu českého kapitálu“. Zároveň vyvrátil mýtus o „slovanské spolupráci“ jako motivaci podnikání Slavie za hranicemi českých zemí. Namísto toho poukázal na ekonomickou racionalitu jako hlavní motivaci.⁴³ Případovou studii o podnikání banky na Slovensku, pracující s prameny z budapeštských archivů, publikoval Roman Holec.⁴⁴

38 Miroslav MARVAN a kol., *Dějiny pojištnictví v Československu. Díl 1. Do roku 1918*, Praha 1989; Miroslav MARVAN – Josef CHALOUPECKÝ, *Dějiny pojištnictví v Československu. Díl 2. (1918–1945)*, Bratislava 1993; Josef CHALOUPECKÝ – Miroslav MARVAN, *Dějiny pojištnictví v Československu. Díl 3. (1945–1992)*, Praha 1997.

39 Srov. především příspěvky: Bernhard SCHNEIDER, *Die Geschichte der Hagelversicherung in Österreich 1880–1938*, in: *Versicherungsgeschichte Österreichs. Band 2. Die Ära des klassischen Versicherungswesens*, Wolfgang ROHRBACH (Hg.), Wien 1988, s. 801–829; Gabriele MAYER, *Die Einführung der Viehversicherung in Österreich*, in: *tamtěž*, s. 837–859.

40 Wolfgang ROHRBACH, *Technischer Fortschritt und Versicherung in Österreich. Historische Betrachtung einer bedeutungsvollen Wechselbeziehung (bis zum Ende der Ersten Republik)*, in: *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* 94, 1986, s. 81–142, 381–432.

41 *Tamtěž*, s. 83.

42 *Tamtěž*, s. 125.

43 Ctibor NEČAS, *Na prahu české kapitálové expanze. Rozpínavost českého bankovního kapitálu ve střední, jihovýchodní a východní Evropě v období rakousko-uherského imperialismu*, Brno 1987, s. 11–31; TÝŽ, *Činnost vzájemně pojišťovací banky Slavie v Zalitavsku*, Sborník prací FF brněnské univerzity C 30, 1983, s. 99–107; TÝŽ, *K počátkům české kapitálové expanze na slovanský jih*, Osječki zbornik 16, 1979, s. 171–183; Ctibor TÝŽ, *Na pragu česko-slovenských finančních stíků*, Zgodovinski časopis 43, 1989, s. 49–57.

44 Roman HOLEC, *Medzi slovanskou vzájomnosťou a podnikateľskou aktivitou (Pražská banka Slávia v Uhorsku v druhej polovici 19. storočia)*, *Hospodárske dejiny* 21, 1995, s. 145–172.

Zájem o dějiny pojišťovnictví začal asi po polovině devadesátých let klesat. Pojišťovnictví byly na konci devadesátých let věnovány dvě ilustrované publikace, které popularizovaly závěry předchozího výzkumu. V poslední době publikované studie se zaměřují spíše na jeho kulturní souvislosti, například ve spojitosti s biografickým zájmem o slavné zaměstnance pojišťoven,⁴⁵ nebo s problematikou interakce mezi pohřby žehem, sociologickým věděním a pojišťováním.⁴⁶

Závěr

Pojišťovnictví není problematikou, jež by ležela v centru odborného zájmu historiků a které by byla věnována systematická pozornost. Dvojnásob toto zjištění platí pro otázku pojišťování zemědělských rizik. Jediné přehledy vývoje zemědělského pojištění, pocházející z první poloviny 20. století, vznikly vlastně mimo prostředí historické vědy a intence jejich autorů nebyla primárně historická. V primárně historických pracích se začíná téma zemědělského pojištění objevovat od konce 60. let. První monograficky zaměřené studie vznikly však až o dvě desetiletí později.

Zatímco ve vývoji historiografie pojišťovnictví je možné odlišit měnící se paradigmatata, práce o zemědělském pojištění byly dosud psány spíše se záměrem otevřít novou tematiku a shromáždit k ní základní informace. Dosavadní bádání se věnovalo nejvíce podnikání jednotlivých organizací, provozujících zemědělské pojištění, a snahám o „zveřejnění“ zemědělského pojištění. Naopak méně se dosavadní výzkum zabýval sociálními sítěmi manažerů těchto pojišťoven, rolí agrární strany v nich a významem, jaký pro tato strana zemědělskému pojištění přikládala. Zcela na okraji zůstala problematika sociálního zakotvení zemědělských pojišťoven, přestože umožňuje klást otázky po kupní síle zemědělského obyvatelstva i po proměnách venkovské mentality ve vztahu k penězům. Dosavadní výzkum zatím nepokládal otázky po míře, v níž se zemědělské pojišťování na venkově v českých zemích rozšířilo ve srovnání s dalšími oblastmi střední Evropy, po vlivu hospodářských cyklů i dalších faktorů na pojištěnost zemědělských podniků a – obecněji – do větší míry nezasadil vývoj zemědělského pojištění do kontextu modernizace českého zemědělství.

Autor/Author

Vojtěch Pojar

vojtechpojar@seznam.cz

V loučkách 190

277 51 Nelahozeves

45 Josef CHALOUPECKÝ – Věra CHALOUPECKÁ, 170 let českého pojišťovnictví, Praha 1997; Miroslav MARVAN – Josef CHALOUPECKÝ, Historie českého pojišťovnictví v dokumentech, Praha, b. d.; Josef ČERMÁK, *Franz Kafka v Assicurazioni Generali. Kafkův první zaměstnavatel.*, Praha 2011.

46 Zdeněk NEŠPOR, *Socioekonomie spalování mrtvol, aneb neznámá kapitola z dějin české sociologie a pojišťovnictví*, Pantheon 2/6, 2011, 22–47.

Bc. Vojtěch Pojar (* 1990) je studentem magisterského programu *Hospodářské dějiny* na Ústavu hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze.

Summary

Agricultural insurance as a historiographical problem. Risks in agriculture and agricultural insurance

In this paper, I analyze the historiographical production, dealing with agricultural insurance and put it into the wider context of historical research on insurance in the Czech lands, its paradigms and research topics. I argue that despite the relatively limited interest of scholars in the history of insurance it is still possible to distinguish the changing paradigms of interpretation in the development of historiography on insurance. This is, however, not the case of the history of agricultural insurance, to which scholars have so far paid only marginal attention. Most studies about agricultural insurance have been content just to gather newempirical evidence, without attempting to seek explanations.

First studies on the development of agricultural insurance, dating from the first half of the 20th century, actually originated of academia. They were penned by insurance managers, who in their business histories attempted to emphasize the credibility of their businesses and thus to increase the prestige of their brand. Other authors have analyzed the development of agricultural insurance in pamphlets and expert publications dealing with topical issues of political practice. Following the nationalization of insurance and with the ban of the Agrarian Party these authors lost their institutional backing. Academic historians first began to deal with history of agrarian insurance in the 1960s. First monographs on agricultural insurance arose, however, only two decades later, as a contribution to the project, which resulted in a comprehensive three-volume history of insurance industry in Czechoslovakia. In the mid-1990s, when the project ended, scholarly interest in the history of insurance industry began to wane. In conclusion, we may say that so far, investigations have been confined to business histories of companies engaged in agricultural insurance, and to mapping efforts to introduce public agricultural insurance. To demonstrate the role of agricultural insurance in the modernization of agriculture in the Czech lands, however, still remains a challenge for further research.

„Venkov – pramen (obrody) národa“. Historiografie německých spolků a nacionalizace venkova českých zemí v letech 1880–1938

JITKA BALCAROVÁ

Abstrakt/Abstract

Nacionální „obranné“ spolky sehrály v německé společnosti českých zemí 19. a 20. století významnou roli, a to zejména při formování nacionální identity. Jako podstatná komponenta německého nacionálního hnutí obecně, podněcovaly ve veřejném prostoru ideovou a politickou radikalizaci na bázi xenofobního nacionalismu. Analýza zásadní domácí a zahraniční historiografické produkce k danému tématu mapuje přístupy zpracování spolkové problematiky spolu s nacionální otázkou, přičemž klade důraz na výzkum procesu utváření skupinové sounáležitosti Němců jako sociální kategorie. Zároveň je poodhalena podstata, ideová platforma a pestrá škála aktivit fenoménu nacionální „obranný“ spolek.

National „defensive“ organizations played in the German society of the Czech lands of the 19th and 20th centuries an important role, particularly in shaping of the national identity. As an essential component of German nationalist movement in general, they encourage public space to the ideological and political radicalization on the basis of xenophobic nationalism. Analysis of major domestic and foreign historiographical production on the topic maps the approaches of the German organizations issues along with nationalist question, with an emphasis on research into the process of shaping belonging to a group of Germans as a social category. It also unveils the essence, ideological platform and a diverse range of activities of the national phenomenon of „defensive“ organizations.

Klíčová slova/Key Words

Bund der Deutschen, hospodářský nacionalismus, kolektivní identita, nacionální „obranné“ spolky, „národnostní boj“, německá politická kultura, německý nacionální socialismus, Sudetendeutsche Partei, „sudetští Němci“, všenněmecké hnutí
Bund der Deutschen, economic nationalism, collective identity, national „defense“ associations „national struggle“, the German political culture, German National Socialism, Sudetendeutsche Partei, „Sudeten Germans“, Pangerman movement

---

„Selský stav je ochránce německé země...“.¹ (1904) – „Selský stav je základní pilíř státu a pramen obnovy národa“.² (1915) – „Selský stav je nejsilnější pramen německé krve“.³ (1937) – „Půda nám poskytuje chléb, na ni žijí naši sedláci, kteří jako strážci a ochránci německé krve jsou pramenem života národa“.⁴ (1938)

Uvedené citace jsou převzaty z tisku tzv. německých „obranných“ spolků a spolků zemědělských v českých zemích. Vystihují propojení a semknutost venkova, půdy a selského stavu s německou nacionální ideologií a jejím rasovým učením. Uvedené spolky společně představovaly hlavního reprezentanta německého nacionálního hnutí na venkově a tamních kolektivních identit (nacionální, stavovské).⁵ Předkládaná studie se věnuje historiografii těchto nacionálních, respektive nacionálně „obranných“ spolků, neboť je můžeme označit za fenomén konce 19. a počátku 20. století, kterému se dařilo venkov českých zemí vtahovat do víru nacionálních konfrontací.

Nacionální „obranné“ spolky: charakteristika

Spolky, družstva a zájmové organizace nejrůznějšího druhu představovaly důležitou součást veřejného politického života konce 19. století a jejich zdárný rozkvět podporovalo i demokratické prostředí meziválečného Československa. Existovaly desítky tisíc hospodářských, politických, nacionálních, profesních, náboženských, kulturních, vzdělávacích, svépomocných, podpůrných, hasičských, tělovýchovných a jiných spolků. Některé z nich byly spojeny s politickými stranami, jiné působily nezávisle. Postupující diferenciací a přeskupování politických sil postupně spolkový život výrazně politizovaly a štěpily, což byl znak především meziválečného období. Spolky se tak postupně stávaly ještě výraznějším aktivním faktorem veřejného života než politické strany.

Institucionální úsilí o rozvoj svébytnosti toho kterého národa a pocitu sounáležitosti jeho příslušníků dalo vzniku spolkům s atributem nacionální. Ostatní hlediska klasifikace spolků zpravidla vystupovala jako kritérium až v druhém pořadí. V principu se jednalo o účelové spolky označované za „obranné“ (nationale „Schutzvereine“).⁶ Vznikaly v pozdější fázi nacionalizace

- 1 Josef BERGER, *Bildung des Landwirtes*, in: Zentralblatt für die mährischen Landwirte, 1904, s. 123.
- 2 Landzeitung. Zeitschrift zur Vertretung der Interessen des deutschen Bauern-, Handels-, Gewerbe- und Arbeiterstandes. Organ der Organisation der deutschen Landwirte Mährens 30. 9. 1915, Jhg. 4, Nr. 39, s. 1.
- 3 Sepp SCHWARZ, *Aus der Volkstumsarbeit des Bundes der Deutschen*, Bodenschutz, in: Sudetendeutsche Monatshefte, 1937, s. 452.
- 4 *Tamtěž*.
- 5 Zemědělské spolky, svým vznikem starší, se k této své nacionální úloze dopracovaly postupně, naproti tomu „obranné“ spolky vznikaly již jako spolky s cílem podporovat a rozšiřovat nacionální ideu.
- 6 Vedle nacionálních úkolů spolky plnily úlohu zájmových, kulturních a podpůrných organizací. Vnitřní dělba německé nacionální „obranné“ práce odpovídalo členění nacionálních „obran-

společnosti v 80. letech 19. století. Jak v německém, tak i v českém prostředí se staly nejrozšířenějším indikátorem nacionální identity. Mezi sebou rozpoutaly oboustranný konkurenční zápas o obsazení stejných pozic – mocenských, hospodářských, sociálních, kulturních – a významně se podílely na utváření konfliktního soužití mezi Němci a Čechy. Svou podstatou uzavíraly prostor pro mocenský kompromis a národnostní sblížení.⁷

Spolková rozsáhlá a důmyslná organizační infrastruktura (tisíce místních odboček, statisíce členů, organizační a personální propojení s dalšími strukturami nacionálně definovaného prostoru) obsáhla i tu nejmenší vísku s německým obyvatelstvem. Spolky tvořily „nervovou síť“ procesu nacionalizace veřejného prostoru, německého venkova obzvlášť. Ten obecně platil ve srovnání s městským prostředím za nacionálně vlašný a ve svém nacionálním uvědomění za opožděný. Spolky venkov pomáhaly formovat jako aktivní subjekt politické soutěže o ovládnutí veřejného prostoru. Pojmy „venkov, půda a prostor“, „sedlák a selský stav“ zaujímaly stěžejní pozici v ideovém prostředí spolků, resp. v ideologii německého nacionálního hnutí jako celku.⁸ Jejich magický nádech síly, podstaty, původu, naděje a šťastné budoucnosti pro německý národ dodával nacionálnímu hnutí na jistém mysticismu.⁹ Staly se osou rasového učení a teorií „životního prostoru“ a „krve a půdy“. Selský stav a mravně nezkažený a rasově nezdegenerovaný venkov se v nich stával nositelem sociálních, kulturních a rasových vlastností. Během druhé světové války se selský stav stal politicko-mocenským prostředkem při germanizaci nově nabytého prostoru na východě.

Nacionální spolky šířily přesvědčení, že selský stav je životní pramen německého národa, že „návrat k půdě – na venkov“ je nutnou podmínkou jeho „obrody“, kritizovaly proces „únik z půdy“ a odmítaly město jako „masový hrob národa“, „mravní bažinu“ či „židovskou líheň“. Obecně spolky oslavovaly vztah lidí k půdě a kladly důraz na ctnosti života zemědělského venkova. Venkov byl

---

ných“ spolků hospodářských (svazy Němců, jejich integrace v Bund der Deutschen v roce 1934, dále jen BdD), školských (Deutscher Kulturverband, dále jen DKV), tělovýchovných (Deutscher Turnverband, dále jen DTV) a sociálně podpůrných (Deutsche Landeskommission für Kinderschutz und Jugendfürsorge in Böhmen, popř. Mähren a Schlesien). Češi disponovali obdobnými organizacemi: národní jednoty, Ústřední matice školská a Československá obec sokolská.

- 7 Srov. Jitka BALCAROVÁ, „Jeden za všechny, všichni za jednoho!“ *Bund der Deutschen a jeho předchůdci v procesu utváření sudetoněmecké identity*, Praha 2013; TÁŽ, *Die deutschen nationalen „Schutzvereine“ in den böhmischen Ländern und der Tschechoslowakei 1880–1945. Begriffsabgrenzung, Klassifizierung und Periodisierung*, in: *Schutzvereine in Ostmitteleuropa. Vereinswesen, Sprachenkonflikte und Dynamiken nationaler Mobilisierung 1860–1939*, Peter HASLINGER (hg.), Marburg 2009, s. 111–141.
- 8 Emil BREUER, *Bodenschutz, die Aufgaben des Jahres*, in: *Bundesarbeit im Gau Prag. Jahresbericht für 1937/1938*, Prag 1938, s. 17.
- 9 Původ německého národa se spatřoval v germánském prasedlákovi. K jeho podstatě vyjádřené sepětím s půdou se měl německý národ opětně navrátit. Sedláci a venkov se ztotožňovali s „kořenem nacionální podstaty“, „zdrojem nacionální obnovy“ a „pramenem nacionální síly“. Jejich zánik či jen ohrožení údajně znamenaly oslabení a záhubu německého národa.

interpretován jako garant dědičného, biologicky zdravého a rasově neposkvrněného německého vývoje. Člověk obdělávající půdu se stal symbolem přirozeného společenského řádu, v němž lidé žijí v souladu s přírodou a v jednotě s půdou.¹⁰ Selský stav reprezentoval „protipól městské kultury“ a „poslední bastion zdravé národní podstaty“. V meziválečném období docházelo k upevňování přesvědčení o „německém obrození“ možném pouze a jen ze selského stavu na venkově, který byl stylizován do role „záštity národní podstaty“. Na základě příkladného způsobu života a „rasové čistoty“ měl selský stav sloužit jako „pramen krve“ pro nutné kvantitativní navýšení rasově kvalitní německé populace. S mytizací selského stavu jako „pramene krve nezkaženého němectví“ a „ochránce dědičné hroudy“ se pojila „ochranitelská a dobytvačná“ úlohou vojska Germánů a jejich mečů. Pluh a meč, sedlák a voják vytvářely dvojice symbolicky zajišťující obrodu a budoucnost německého národa.

Rozvinutá organizační spolková struktura tyto teoretické ideové koncepty nejen že kultivovala a šířila do vrstev německé společnosti, ale také je převáděla do praktické roviny. Nejvýrazněji se projevovaly v pracovních oblastech spolků „ochrana půdy“, „osídlování“ a „populační politika“, včetně např. pořádání dožínkových slavností, tedy v oblasti tzv. nacionální lidovýchovy či osvěty.¹¹

Nacionální „obranné“ spolky: historiografie

Historiografii německých nacionálních „obranných“ spolků v českých zemích je třeba posuzovat společně s historiografií obecně se týkající česko-německé problematiky a nacionálních hnutí. K výraznému a pozitivnímu zlomu došlo po roce 1989, kdy nastoupilo úsilí o revizi politicky motivovaných a jinak jednostranných interpretací a aplikací moderních metod historické práce. Po dlouhá desetiletí pěstované „tradiční nacionální pohledy“ na „toho druhého“ a stereotypy bádání mají hluboké kořeny, a proto se občasné prvky nacionálních rozepří v česko-německém diskurzu objevují i nadále. Převažující část české a německé historiografie však dnes již uplatňuje hermeneutický historický výklad a snaží se o vysvětlení a porozumění složitých a mnohvrstevných česko-německých dějin českých zemí.

Tradiční, rozuměje nacionální přístup výkladu vychází ze vzájemné nacionální animozity. Charakteristický je selektivním zacházením s fakty a jejich vytrháváním ze souvislostního, časového i prostorového kontextu. Takový výklad je zpravidla psán z „obranných“ pozic vůči „agresi“ nacionálních konkurentů. Na jedné straně ospravedlňuje, na straně druhé obviňuje. Vina za tragické události se spatřuje u „těch druhých“, a to bez hlubšího porozumění

10 Jaroslav MED, *Hledání nového vztahu k zemi. Ideové kořeny ruralismu*, in: Dějiny a současnost, 2005, 8, s. 23.

11 Spolkový článek o smyslu Dožínky z roku 1921 vyzvedává význam „věčného a čistého venkova pro obnovu rasy a krve.“ Venkov se staví do kontrastu pomíjivých měst. Richard SCHLEGEL, *Erntefeier*, in: Bundesbote, 1921, 18, s. 2.

vzájemného ovlivňování Čechů a Němců. České tradiční nacionální pojetí vykládá české dějiny jako „stýkání a potýkání“ demokratických Čechů a feudálních či imperialistických Němců. Akcentuje znevýhodnění a ohrožení Čechů v prostoru českých zemí. Stranou však ponechává roli českého nacionalismu, z něhož vzešel samostatný Československý stát. Vyhnání a odsun se interpretují jako „odčinění Mnichova“. Marxistická historiografie navíc dodala nálepkou „imperialismu a revanšismu“. Vysídlení Němců bylo údajně sebezáchovnou nutností pro český lid a jeho prostor. „Sudetoněmecký“ výklad tíhne ke stanovisku oproštěného od viny a odpovědnosti za události let 1918–1947. Němce líčí jako oběti, a to buď politiky Edvarda Beneše, Adolfa Hitlera a jeho ideologie či obojího najednou, anebo poválečných antiněmeckých nálad a politických změn. Němec jako aktér je výrazně vědomě oslabován. Obě extrémní polohy výkladu se vyznačují typickými specifickými schémata porozumění.¹²

K česko-německé problematice existuje značné množství literatury.¹³ Německá historiografie k českým zemím s vedoucí úlohou mnichovského Collegia Carolina pracuje s „bohemistickou“ či „multikulturní“ perspektivou. Češi, Němci, židé aj. jsou pojímáni jako organická součást historie českých zemí. Odstranit používání tradičních nacionálních interpretačních vzorců je jeden z hlavních cílů Českoněmecké komise historiků (*Deutsch-tschechische Historikerkommission*, zal. 1993).¹⁴ Nahrazuje je nový diskurz, který má především kontextualizovat a vysvětlovat „společnou minulost“ posledních dvou století.

Analýza literatury, kterou zde však s ohledem na její obsáhlost nelze prezentovat v její celistvosti, ukazuje, že se vedle doposud preferovaných politických dějin a dějin politických stran dostává do popředí badatelského zájmu oblast výzkumu objasňující formování a fungování německého názorového spektra. Jedná se o vývoj spolků a zájmových sdružení, německou kulturu, školství, vědu,

12 Stereotypní interpretační modely česko-německé problematiky analyzuje Hans Lemberg v citované studii. Hans LEMBERG, 1918. *Die Staatsgründung der Tschechoslowakei und die Deutschen*, in: Wendepunkte in den Beziehungen zwischen Deutschen, Tschechen und Slowaken 1848–1989, Detlef BRANDES – Dušan KOVÁČ – Jiří PEŠEK (edd.), Essen 2007, s. 119–135.

13 Přehled stavu výzkumu česko-německé otázky zpracoval Jaroslav Šebek: Jaroslav ŠEBEK, *Národnostní problematika v Československu – německá otázka. Kladené otázky a výsledky bádání po roce 1989*, in: Reflexe dějin Československa 1918–1948 v historiografii na počátku 3. tisíciletí, Jan NĚMEČEK (ed.), Praha 2008, s. 85–95; zpracování problematiky po roce 1989 převážně na akademické úrovni zpřehledňuje studie: Michal KOPEČEK – Miroslav KUNŠTÁT, „Sudetoněmecká otázka“ v české akademické debatě po roce 1989, in: Soudobé dějiny 10, 2003, 3, s. 293–318. Historiografii k českým zemím včetně k česko-německé problematice se dlouhodobě věnuje mnichovské Collegium Carolinum. Z jeho produkce např.: Christiane BRENNER – Erik K. FRANZEN – P. HASLINGER – Robert LUFT (edd.), *Geschichtsschreibung zu den böhmischen Ländern im 20. Jahrhundert. Wissenschaftstraditionen, Institutionen, Diskurse*, München 2006; Stephan ALBRECHT – Jiří MALÍŘ – Ralph MELVILLE (edd.), *Die „sudendeutsche Geschichtsschreibung“ 1918–1960. Zur Vorgeschichte und Gründung der Historischen Kommission der Sudetenländer*, München 2008.

14 Srov. *Konfliktní společenství, katastrofa, uvolnění. Náčrt výkladu německo-českých dějin od 19. století*, Praha 1996, s. 35–36.

hospodářská témata a biografii osobností německého politického, hospodářského a společenského života. Zvláště významné, v mnoha ohledech objevené, jsou práce k formování českého a německého nacionálního vědomí a utváření kolektivní identity Čechů a Němců.¹⁵ Očividně jednostranné porozumění problematiky prosazované tradiční nacionální interpretací ustupuje komparativně pojatému výzkumu. Ten dokládá neoddelitelnou provázanost českého a německého nacionálního hnutí, proces vzájemného ovlivňování a učení se, podobnost nacionálních tužeb a taktiky „boje“ pro dva „nacionální zájmy“.

Problematiku nacionálních „obránných“ spolků nejkomplexněji představuje sborník z konferencí vydaný marburským Herder-Institut (*Tagungen zur Ostmitteleuropa-Forschung*).¹⁶ Čtrnáct jeho studií poskytuje obraz nacionálního „obránného“ spolku ve střední Evropě z nejrůznějších hledisek, a to v širokém časovém horizontu 1860–1939. Přímá komparace umožnila vysledovat analogické, překrývající se a přesahující struktury. Společně českým¹⁷ a německým

15 Rudolf JAWORSKI, *Deutsche und tschechische Ansichten. Kollektive Identifikationsangebote auf Bildpostkarten in der späten Habsburgermonarchie*, Innsbruck 2006; Eva HAHNOVÁ, *Sudetoněmecký problém. Obtížné loučení s minulostí*, Ústí nad Labem 1999; Hans Henning HAHN – Elena MANNOVÁ (edd.), *Nationale Wahrnehmungen und ihre Stereotypisierung. Beiträge zur historischen Stereotypenforschung*, Frankfurt am Main 2007; E. HAHNOVÁ – H. H. HAHN, *Sudetoněmecké vzpomínání a zapomínání*, Praha 2002; H. H. HAHN (ed.), *Hundert Jahre sudetendeutsche Geschichte. Eine völkische Bewegung in drei Staaten*, Frankfurt am Main 2007; Otfrid PUSTEJOVSKY, „Sudetendeutsche Identität“ als Abgrenzungs- und Rechtfertigungsideologie. Überlegungen und Argumente aus historischer Sicht, in: *Die böhmischen Länder zwischen Ost und West. Festschrift für Karl Bosl zum 75. Geburtstag*, Ferdinand SEIBT (ed.), München, Wien 1983; Petr LOZOVIUK, *Evropská etnologie ve středoevropské perspektivě*, Univerzita Pardubice, Fakulta humanitních studií, Monographica III, 2005; TÝŽ, *Identitätskonstruktionen in der Zwischenkriegs- und Kriegszeit. Zu den 'volkscharakterologischen' Konzepten Emanuel Chalupný und Emil Lehmanns*, in: *Aufbruch und Krise. Das östliche Europa und die Deutschen nach dem ersten Weltkrieg*, Beate STÖRTKUHL – Jens STÜBEN – Tobias WEGER (edd.), München 2010, s. 435–445; TÝŽ, *Die sudetendeutsche Volkskunde in den 1930er- und 1940er-Jahren. Von der Herkunftsfrage der kulturellen Erscheinungen zur „Rassenkunde“ in der „Volksforschung“*, in: *Volkskunde in Sachsen, Sonderdruck*, 19, 2007, s. 119–214; Michael BERGER, *Von der böhmischen Heimat ins sudetendeutsche Grenzland. Differenzierungsprozesse in der deutschböhmischen Literatur von 1848 bis 1949*, in: *Brücken. Germanistisches Jahrbuch. Tschechien – Slowakei*, Neue Folge 3, 1995, s. 241–277; Karsten RINAS, *Die sudetendeutsche und die tschechische Grenzlandliteratur im Vergleich*, in: *Aufbruch und Krise...*, s. 602.

16 P. HASLINGER (ed.), *Schutzvereine in Ostmitteleuropa...*

17 Práce k českým nacionálním „obránným“ spolkům vykazují velice rozdílnou úroveň zpracování a jsou častým námětem regionální historiografie. Ne vždy reflektují fakt, že jak německé, tak i české spolky byly organizačním vyjádřením nacionalismu jako takového, zpravidla jeho útočné formy, že nepůsobily ve vakuu své statutárně proklamované činnosti, ale že byly součástí širšího společenského akčního rádia a že jejich „soutěživý duch“ z nich dělal subjekty, které ke svému bytí potřebovaly existenci „toho druhého“. Moment vzájemné nepostradatelnosti, analogie ve strategiích a metodách a role „vzájemného učení“, se v české historiografii často vytrácí a do popředí vystupuje pouhý popis a konstatování o blahodárném působení spolků na českou společnost. Tento profil bádání se jen částečně vztahuje na kolektivní práci o českých nacionálních aktivitách v pohraničních oblastech první republiky, kde míra zdůraznění interakce Čechů a Němců a jejich spolkových struktur je u různých autorů odlišná. Je to zatím jediná práce, která nabízí souvislejší zpracování české „nacionální obrany“ a jejich spolkových aktérů. (*České národní aktivity*

nacionálním „obranným“ spolkům se věnovala prvorepubliková několika-dílná *Československá vlastivěda*.¹⁸ Jejich soupis a charakteristiku podává **Josef Škába**, aktivní člen českých nacionálních „obranných“ jednot. Příspěvek se vyznačuje nepoměrem rozsahu textu věnovaný na jedné straně českým (18 stran) a na druhé straně německým spolkům (necelé dvě strany). Je psán z českých nacionálních „obranných“ pozic. Škába akcentuje důmyslnost a prvotnost německých spolků s jejich útočnou funkcí a funkcí poněmčování „české půdy a českých lidí“. Charakterizuje je jako „nebezpečné odpůrce národních jednot“ a „postrach českých zemí“. Podle Škáby jsou české spolky jen „odezvou na německou útočnost a nepřátelské činy, které český lid trpělivě snášel“. Širší porozumění prokázal prvorepublikový filozof a přírodovědec **Emanuel Rádl**. Nacionální „obranné“ spolky jako celek střízlivě označil za „*rušivý element v nacionálně smíšených oblastech*“.¹⁹

Nacionalizace habsburské monarchie a jeho výrazný činitel – nacionální „obranné“ spolky – se v posledních dvaceti letech staly tématy anglicky píšících autorů (**Gary B. Cohen, Pietr M. Judson, Jeremy King, Tara Zahra aj.**).²⁰ Je-

v pohraničních oblastech první Československé republiky, Olomouc, Opava 2003.) Českým spolkům se dlouhodobě věnuje Peter Haslinger. Jeho studie z marburského sborníku zkoumá otázku ovlivnění lokálního diskurzu v ČSR spolky a jejich vztah ke státu a vládě. Příspěvek koncipuje převážně na bázi konfliktního charakteru vztahu Čechů a Němců, jejich ustavičného „boje v bojových zónách“ a vzájemného vymezování se v nacionálně smíšených oblastech. Ačkoli v úvodu zmiňuje existenci „paralelních struktur“ českých a německých spolků, jejich vzájemná interakce se v textu vytrácí. Adekvátně však zhodnotil funkci spolků při vytváření socializačního rámce ve smíšených oblastech pro nově příchozí Čechy. Podle autora spolky stály v centru nacionálního diskurzu. Jejich nacionální výklad sociálních a lokálních konfliktů působil jako „spouštěč nacionálních konfrontací“. Spolky označuje za „sít, která přinášela nové způsoby vnímání, nové formy sociálních vazeb a nové hodnotové představy“. (P. HASLINGER, *Der Rand als Zentrum? Die deutsch besiedelten Grenzregionen der böhmischen Länder als Wertezentrum im tschechischen nationalen Diskurs (1880–1938)*, in: *Mythen der Mitte. Regionen als nationale Wertezentren Konstruktionsprozesse und Sinnstiftungskonzepte im 19. und 20. Jahrhundert*, Weimar 2005, s. 287–300; TÝŽ, *Imagined territories. Nation und Territorium im tschechischen politischen Diskurs 1889–1938. Habilitationsschrift*, Freiburg i. Br. 2004; TÝŽ, *Staat, Gesellschaft und tschechische Schutzvereine in den Grenzregionen der böhmischen Länder in der Zwischenkriegszeit*, in: *Schutzvereine in Ostmitteleuropa...*, s. 208–234; TÝŽ, *Nation und Territorium im tschechischen politischen Diskurs 1880–1938*, München 2010.) K dějinám Sokola vyšla v 90. letech 20. století publikace od Marka Waice a jeho spolupracovníků. Marek WAIC a kol., *Sokol v české společnosti 1862–1938/Sokol in der tschechischen Gesellschaft 1862–1938*, Praha 1996.

18 Josef ŠKÁBA, *Národní organizace v Československé Republice*, in: *Československá vlastivěda*, V., Praha 1931, s. 224–254.

19 Emanuel RÁDL, *Válka Čechů s Němci*, Praha 1928, s. 145–152.

20 Gary B. COHEN, *Němci v Praze 1861–1914*, Praha 2000; TÝŽ, *Společnost, politický život a vláda v pozdně imperiálním Rakousku: zamyšlení nad novou syntézou*, in: *Český časopis historický (dále jen ČČH)*, 102, 2004, 4, s. 745–765; Pietr M. JUDSON, *Tourismus, Nationalisierung der Landschaft und lokales Identitätsmanagement um die Jahrhundertwende: Böhmen, die Steiermark, und Trentino/Südtirol*, in: *Regionale und nationale Identitäten*, P. Haslinger (ed.), Würzburg 1999, s. 113–128; TÝŽ, *Frontiers, Islands, Forests, Stones. Mapping the geography of a German Identity in the Habsburg Monarchy, 1848–1900*, in: *The geography of Identity*, P. YEAGER (ed.), Ann Arbor 1996, s. 382–406; TÝŽ, *Versuche um 1900 die Sprachgrenze sichtbar zu machen*, in: *Die Verortung von Gedächtnis*, Moritz CSÁKY – Peter STACHEL (edd.), Wien 2001, s. 163–173;

jich práce sledují především proces, jak se jedinci či skupiny stávali nacionálními příslušníky kolektivní národní jednotky. Zkoumají přitom problematiku nacionální indiferentnosti a bilingvismu, popř. nacionálního přechylování, kterou středoevropská historiografie prozatím výrazně do svého bádání nezahrnula.

Komparativní přístup v analýze spolků aplikoval **Miloš Hořejš**. Jeho studie o českých a německých spolcích v letech 1900–1938 se zaměřuje na sociálně ekonomickou analýzu a na jejich nacionálně mobilizační charakter, který umožnil do veřejného života vtáhnout střední sociální vrstvy.²¹ Analýza spolků obou nacionálních společenství mu umožnila závěrečné konstatování, že jejich působení výrazně přispělo k vyostření nacionálních konfliktů a k rozšíření třecích ploch mezi českým a německým obyvatelstvem. **Eduard Kubů a Jitka Balcarová** komparativním způsobem zpracovávají české a německé spolky pod hospodářským prizmatem (předmětem analýzy byly spolky s programovou „hospodářskou obranou“, tj. národní jednoty a svazy Němců).²² Ve společné studii objasňují úlohu spolků v propagaci a uplatňování hospodářského nacionalismu v českých zemích. Spolky analyzují z perspektivy mikroekonomické (konkrétní hospodářská činnost) a z perspektivy makroekonomické (hospodářská nacionální mobilizace ovlivňující hospodářské prostředí). Autoři docházejí k závěru, že spolky hospodářský nacionalismus výrazně profilyovaly, byly jeho nástrojem a činitelem. Vedle jeho agitace výrazně působily při jeho akreditování a reprodukci v každodenním životě. Výzkum „zápasu o nacionální hospodářskou državu“, kterou autoři zaměřili na zápas o půdu, tedy na nejvíce exponované pole „národnostního boje“, ukázal výrazné ekonomické limity zápasu na obou nacionálních stranách. Do popředí však vystoupila významná politicky a nacionálně mobilizační funkce „obrany rodné hroudy“, která dalekosáhle přesahovala efekty hospodářské. Problematiku nacionálních „obránných“ spolků zmiňuje **Jaroslav Kučera** v souvislosti s praxí uplatňování jazykového

---

TÝŽ, *Die Schutzvereine und das Grenzland: Strategien zur Verwirklichung von imagined borderlands*, in: *Schutzvereine in Ostmitteleuropa...*, s. 20–27; TÝŽ, *Guardians of the Nation. Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria*, Cambridge, Massachusetts 2006; Jeremy KING, *Budweisers into Czechs and Germans. A local history of Bohemian politics, 1848–1948*, Princeton 2001; TÝŽ, *Od Budweiserů k Čechům a Němcům*, in: Jihočeský sborník historický, 2002, 71, s. 81–97; Tara ZAHRA, *Kidnapped souls. National Indifference and the Battle for Children in the Bohemian Lands, 1900–1948*, Ithaca, London 2008; TÁŽ, *From Christmas Gifts to Orphans' Pensions: How Nationalists Associations Created the Welfare State in the Bohemian Lands, 1900–1918*, in: *Schutzvereine in Ostmitteleuropa...*, s. 192–207.

- 21 Miloš HOŘEJŠ, *Die nationalen „Schutzvereine“ in Böhmen, Mähren und Schlesien (1900–1938). Mitgliedschaft, finanzielle Einnahmen und „Efektivität“ ihrer Tätigkeit*, in: *Wirtschaftsnationalismus als Entwicklungsstrategie ostmitteleuropäischer Eliten. Die böhmischen Länder und die Tschechoslowakei in vergleichender Perspektive*, E. KUBŮ – Helga SCHULTZ (edd.), Praha, Berlin 2004, s. 197–220.
- 22 J. BALCAROVÁ – E. KUBŮ, *Institutionální zázemí hospodářského nacionalismu (1918–1938)*, in: *Nacionalismus zvaný hospodářský. Střety a zápasy o nacionální emancipaci/převahu v českých zemích (1859–1945)*, Drahomír JANČÍK – E. KUBŮ (edd.), Praha 2011, s. 231–273.

zákonodárství.²³ Analýzou některých z jeho národnostních aspektů se snaží překonat tradiční nacionální interpretace. Podává obraz složité česko-německé koexistence a ukazuje, v jakém poměru v česko-německém vztahu společně působily konfrontace a kooperace. Svou prací přináší korekci výtek, že Němci v ČSR byli vystaveni „všeobecnému brutálnímu utlačování ze strany hrubého českého šovinismu“, jakožto i další extrém, že Československo představovalo nacionálně politický „vzorný model“.

Německé nacionální „obránné“ spolky v českých zemích zařadil do své práce *Der Kampf um das Deutschtum* (1897) **Guntram Franz Schultheiss**. Jedná se o práci koncipovanou v nacionálně „obránném“ duchu vůči údajně „nacionálním agresorům“. České protějšky označuje za „čechizační spolky“ vznikající podle německých vzorů. Německé spolky se údajně brání přílivu „slovanské vlny“ a „nenacionálním krokům“ vídeňských vlád, které Němce existenčně ohrožují.²⁴ Na Schultheisse se odvolává práce **Gustava Adolfa von Metnitze** k „dějinám německého nacionálního hnutí 1871–1933“ (1939).²⁵ Hledá kořeny „nového *völkisch* myšlení“ ve 30. letech, které podle něho na veřejnosti získaly vnější formy v podobě spolků a politických stran. Základnu shledává v rozvinutém „systému nacionálních obranných spolků“.²⁶ Německé nacionální „obránné“ spolky v monarchii považuje za „jádro nacionálního odporu proti státu a *völkisch* cizím vlivům“, za počátky „antisemitského a celoněmeckého hnutí s klíčovými velkoněmeckou ideou“ a za organizace k „obraně nacionálních hodnot“. *Bund der Deutschen in Böhmen* pokládá za „bojové zřízení proti liberálnímu židovstvu“. Pro meziválečné období jim připisuje charakteristiku „strážce německé podstaty ve střední Evropě“.²⁷ České protějšky označil za „útočné organizace“.²⁸ Práce od **Erwina Barta a Karla Bella** k „dějinám německé obranné práce“ (1930) se stěžejně věnuje spolkům *Deutscher Schulverein*, *Südmark* a *Verein für das Deutschtum im Ausland*.²⁹ Spolky a jejich činnost údajně reprezentují „obránný boj proti pokusům odněmčování ze strany nacionálních odpůrců“. Autoři je představují v jejich „ochranné“ funkci, která měla podpořit údajně „ohrožené Němce“ a napomoci „udržet němečtví“ v pohraničí a v zahraničí.³⁰ Reprezentativní publikace

23 Jaroslav KUČERA, *Minderheit im Nationalstaat. Die Sprachenfrage in den tschechisch-deutschen Beziehungen 1918–1938*, München 1999.

24 Franz Guntram SCHULTHEISS, *Der Kampf um das Deutschtum. Deutschnationales Vereinswesen. Ein Beitrag zur Geschichte des deutschen Nationalgefühls*, München 1897, s. 55–56.

25 Gustav Adolf von METNITZ, *Die deutsche Nationalbewegung 1871–1933*, Berlin 1939.

26 Pojem „*völkisch*“ nacionální rétorika užívala v několika interpretacích, tj. ve smyslu lidový, německý, nacionální a extremisticky nacionální. Být *völkisch* v podstatě znamenalo, být extrémně nacionální, rasistický, antisemitský a oddávat se mytickým představám „německé krve a německé půdy“ a ideám o „německé výlučnosti a nadřazenosti všem jiným národům.“ Axel SCHILDT (ed.), *Deutsche Geschichte im 20. Jahrhundert. Ein Lexikon*, München 2005, s. 383.

27 G. A. von METNITZ, *Die deutsche Nationalbewegung*, s. 203.

28 Tamtéž, s. 9, 26, 54, 46.

29 Erwin BARTA – Karl BELL, *Geschichte der Schutzarbeit am deutschen Volkstum*, Dresden 1930.

30 Tamtéž, s. 58, 331.

o „sudetoněmectví“ (1937) předních „sudetoněmeckých“ intelektuálů ohledně zřizování nacionálních „obranných“ spolků rovněž uvádí české napodobování německých vzorů.³¹ Výstavbou německých spolků údajně v pohraničí vznikla myšlenka „nacionální solidarity“, která „u Němců v sousedním císařství čekala teprve na své zrození“. V meziválečném období kladně posuzuje jejich úlohu při šíření „sudetoněmecké sjednocující myšlenky“ a řadí je mezi předchůdce Henleinova „sudetoněmeckého osvobozujícího hnutí“.³²

Německé nacionální „obranné“ spolky v meziválečné ČSR částečně zařadila do své práce z 60. let 20. století o vývoji německých politických stran dvojice autorů **Jaroslav César a Bohumil Černý**.³³ Práce je výrazně dobově podmíněna ideologií sklonku 50. a 60. let. Jejich charakteristika spolků jako výrazného faktoru politického dění v republice byla součástí utilitárního interpretačního vzorce, který spolky využívá k demonstraci agresivního německého imperialismu a který německou menšinu instrumentalizoval v nástroj ovládnutí českého prostoru. Metoda jejich zpracování je selektivní. Akcentuje se to, co zapadá do uvedeného interpretačního vzorce. Hodnota práce spočívá ve využití původního archivního materiálu, jehož část je dnes nenávratně ztracená. Práce s touto publikací vyžaduje obezřetnost a nutnou konfrontaci s prameny a výsledky nových výzkumů.³⁴

Práce rakouského historika **Lothara Höbelta**³⁵ k utváření německého politického spektra v rakouské monarchii umožňuje sledovat vznik prvních německých nacionálních „obranných“ spolků. Höbelt ukazuje na spojení spolků s vývojem německonacionálního politického hnutí. K tomuto poznatku dochází i analyticko-syntetizující studie od **Jitky Balcarové**. Nabízí klasifikaci a periodizaci německých nacionálních „obranných“ spolků v českých zemích včetně jejich definování.³⁶ Zdůrazňuje jeden z centrálních aspektů spolkových aktivit, jímž je sejetí se vzory činnosti nacionálního konkurenta. Poukazuje na úskalí při používání adjektiva „obranný“, neboť jeho obsah nebyl pouze a jen „bránící“. Spolky se ve svém působení dostávaly od roviny defenzivní, přes mutace „ofen-

31 Gustav PIRCHAN – Wilhelm WEIZSÄCKER – Heinz ZATCHEK (edd.), *Das Sudetendeutschtum. Sein Wesen und Werden im Wandel der Jahrhunderte*, Brünn, Prag, Leipzig, Wien 1939, (1. vydání 1937), s. 458–459.

32 *Tamtéž*, s. 464.

33 Jaroslav ČESAR – Bohumil ČERNÝ, *Politika německých buržoazních stran v Československu v letech 1918–1938*, 2 sv., Praha 1962.

34 Obdobnou charakteristiku lze vztáhnout na sborník dokumentů **Kolomana Gajana**, jehož cílem je představit politiku Německa vůči ČSR v letech 1918–1939. Vedle dokumentů diplomatické oficiální povahy jsou zde zařazeny dokumenty spolků a organizací na podporu Němců v zahraničí, které zásadním způsobem ovlivňovaly a finančně podporovaly německé spolky v ČSR. Koloman GAJAN (ed.), *Verein für das Deutschtum im Ausland. Německý imperialismus proti ČSR (1918–1939)*, Praha 1962.

35 Lothar HÖBELT, *Kornblume und Kaiseradler. Die deutschfreiheitlichen Parteien Altösterreichs 1882–1918*, München, Wien 1993.

36 J. BALCAROVÁ, *Die deutschen nationalen Schutzvereine...*, s. 192–207.

zivně defenzivní“ a „defenzivně ofenzivní“ až k agresivním formám nacionální radikalizace demonstrováné např. hospodářským a sociálním bojkotem. V další regionálně zaměřené studii autorka podává politicko-ideovou analýzu jednoho ze svazů Němců (*Bund der Deutschen Schlesiens*).³⁷ Má za to, že při posuzování vlivu spolků je třeba zohledňovat lokální perspektivu, mít na vědomí, že na danou společnost nepůsobily izolovaně, ale že působily společně s ostatními společenskými strukturami a že při své komunikaci, která probíhala na nejrůznějších stupních od mocenských složek až k městské a venkovské chudině, se snažily prosazovat určitý politicko-kulturní koncept. Autorka píše o tzv. „strategii propojení“, která umožňovala kontakt téměř se všemi společenskými složkami. Následkem byla výrazná multiplikace spolkového vlivu.

Nejnověji spolky v jejich úloze reprezentantů německého nacionálního hnutí a spolutvůrců nacionální identity zpracovává monografie od **Jitky Balcarové** „Jeden za všechny, všichni za jednoho!“ *Bund der Deutschen* a jeho předchůdci v procesu utváření „sudetoněmecké identity“. Na základě široce pojatého pramenného výzkumu hospodářských „obranných“ spolků (regionální svazy Němců) autorka nabízí rozbor základních pilířů nacionálního „obranného“ hnutí Němců v českých zemích. Přináší tím analýzu jedné z určujících struktur německého nacionálního hnutí, jejího fungování a funkcí ve veřejném prostoru; tedy analýzu struktury, která se významně uplatnila v procesu nacionální mobilizace a v procesu formování nacionální identity, konkrétně identity „sudetoněmecké“. Spolky jsou představeny ve své roli spolutvůrců a spolunositelů této varianty kolektivní identity Němců v českých zemích. Práce rozkrývá, jak organizační struktury spolků zapojené do širší nacionální sítě tento nový identifikační proces „sudetského Němce“ ve veřejném prostoru fixovaly. Zároveň je postihnout tzv. nacionalismus každodennosti a kořeny a zdroje německé mentality. Práce tak dává porozumět zásadním hospodářsko-sociálním, politickým a kulturním fenoménům, včetně politického jednání většiny Němců ve vypjatých 30. letech. Zvláště autorka postihla výstavbu a fungování struktur, které stály za tím, že německý venkov se stával nacionálně uvědomělý, ve své době pak uvědomělý nacionálně socialisticky. Jedná se např. o proces zemědělského osidlování, zakládání hospodářských družstev a výchovně pracovních táborů pro mládež na venkově, škol, hostinců, knihoven apod.

Regionálním svazům Němců se věnoval **Dan Gawrecki**. Jeho příspěvky k *Bund der Deutschen Nordmährens*, *Nordmark* a *Bund der Deutschen* z 60. až 80. let výrazným způsobem promluvily do problematiky. Vybočují z dobového diskurzu porozumění problému a vnášejí nový prvek – sociální analýzu spolkových aktérů (členská základna, řídicí složky).³⁸ Vývojem a působením *Bund der Deutschen*

37 J. BALCAROVÁ, *Bund der Deutschen Schlesiens. Z dějin nacionálního hnutí Němců v meziválečném Slezsku, I, II*, in: Slezský sborník, 106, 2008, 2, s. 112–137, *tamtéž*, 106, 2008, 3, s. 188–207.

38 Dan GAWRECKI, *Německé obranné spolky 1880–1938*, Opava 1975, (rukopis kandidátské dissertace, uloženo v knihovně Historického ústavu AV ČR); TÝŽ, *Německé nepolitické spolky a jejich*

Südmährens do začátku první světové války se zabývá studie **Martina Markla**.³⁹ Vývoj spolku sleduje spolu s modernizačním procesem jižní Moravy. Považuje ho za „typickou mobilizační instituci, která zapojuje 'středního a malého' muže do veřejného života“. Soudí, že spolek do myšlenkového světa jihomoravských Němců vnášel vyhraněnou nacionální argumentaci, která nedovolila nastolit trvalý mocenský kompromis mezi Čechy a Němci. V této souvislosti Markel píše „o počátcích nové fáze nacionalismu, který požadoval totálně (a totalitně) unifikovaného jedince“.⁴⁰ Aktivitám svazů Němců ve sféře německého nacionálního peněžnictví se věnují studie **Eduarda Kubů** o *Kreditanstalt der Deutschen*⁴¹ a **Jitky Balcarové** o německých finančních elitách ve spolkách angažovaných.⁴² Autoři se shodují na tom, že nacionálně německé peněžní ústavy představovaly významné prostředí nacionálních konfrontací a že jejich obchodní aktivity v důsledku striktního dodržování nacionálně politických a nacionálně hospodářských hledisek byly částečně omezeny, čímž neumožňovaly trvale vysokou ekonomickou úspěšnost. Použití biografické metody v případě předsedy *Bund der Deutschen Schlesiens* (JUDr. Otto Wenzelides) umožnilo autorce v další její studii sledovat motivační pohnutky nacionální angažovanosti a v nemalé míře též kořeny nacionální identity Němců v rakouském, popř. čs. Slezsku.⁴³ Ve studii o německých plánech vnitřního osidlování českých zemí Balcarová analyzuje vedle tzv. sudetoněmeckého osidlovacího hnutí iniciované spolky i jejich ideovou platformu. Prezентuje se tak dlouhodobé působení ideových prvků teorií „životního prostoru“ a „krve a půdy“ ve spolkovém prostředí spolu se schopností spolků tyto ideje vnášet do projektů ovlivňující, ba dokonce utvářející veřejný prostor, v tomto případě zejména prostor německého venkova.⁴⁴

úloha v rozvoji německého nacionalismu na severní Moravě a ve Slezsku, in: O vývoji německého nacionalismu a o soudobém západoněmeckém revanšismu, Ostrava 1967, s. 20–25; TÝŽ, *Německé obranné spolky na cestě k Mnichovu*, Severní Morava, 1978, 36, s. 12–19; TÝŽ, *K organizačnímu vývoji spolku Bund der Deutschen Nordmährens v letech 1886–1918*, Severní Morava, 1982, 41, s. 31–36; TÝŽ, *Bund der Deutschen Nordmährens a německý nacionalismus na severní Moravě (1886–1918)*, Severní Morava, 1986, 52, s. 19–28; TÝŽ, *Spolek Bund der Deutschen a jeho sjezd ve Vrchlabí v roce 1937*, Krkonoše–Podkrkonoší, 1967, 3, s. 166–190; TÝŽ, *Spolek Nordmark a německá politika*, in: Slezský sborník, 1972, 70, s. 1–16.

39 Martin MARKEL, *Svaz Němců jižní Moravy do roku 1914. Příspěvek k charakteru nacionalizmu na počátku století*, in: Časopis Matice Moravské 119, 2000, s. 403–421.

40 *Tamtéž*, s. 420–421.

41 E. KUBŮ, *Die Kreditanstalt der Deutschen 1911–1945. Ein Beitrag zum Wirtschaftsnationalismus der Deutschen in den böhmischen Ländern und ihrem Verhältnis zu Deutschland*, in: Zeitschrift für Unternehmensgeschichte, 45, 2000, 1, s. 3–29.

42 J. BALCAROVÁ, *Finanční elity německých nacionálních peněžních ústavů a jejich aktivity v tzv. regionálních svazech Němců v českých zemích*, in: Finanční elity v českých zemích (Československu), E. KUBŮ – J. ŠOUŠA (edd.), Praha 2009, s. 191–226.

43 TÁŽ, *Dr. Otto Wenzelides. Ze života předsedy německého nacionálního „obraného“ spolku Bund der Deutschen Schlesiens*, in: Vlastivědné listy, 33, 2007, 2, s. 17–22.

44 TÁŽ, *Německá vnitřní kolonizace v koncepci regionálních svazů Němců a související stavební projekty v českých zemích ve 30. a 40. letech 20. století*, in: Věda a technika v českých zemích v období 2. světové války, M. HOŘEJŠ – Ivana LORENCOVÁ (edd.), Praha 2009, s. 39–70.

Tělovýchovný nacionální „obrný“ spolek *Deutscher Turnverband*, který spolu s *Bund der Deutschen* ve 30. letech 20. století vyvíjel nemalé úsilí získat pro radikální německví venkovské oblasti, zpracovává monografie **Andreas Luha**.⁴⁵ Autor spolek považuje za „iniciátor a katalyzátor *völkisch* sjednocujícího procesu sudetoněmeckví“, bez něhož by údajně bylo tak rychlé prosazení *Sudetendeutsche Heimatsfront* (dále jen SHF) a *Sudetendeutsche Partei* (dále jen SdP) nepředstavitelné.⁴⁶ Domnívám se, že úspěch SdP nebyl závislý pouze na DTV, který ostatně nebyl jediný a dovoluji si tvrdit, že také ne nejvýznamnějším ze všech nacionálních „obrných“ svazů. Bylo by nepřesné a vůči spolkům snad i nekorektní usuzovat o nich v relacích, který z nich byl důležitější, a který méně. Jejich činnost směřující ke společnému cíli se vzájemně doplňovala. To z nich jako celku činilo vlivný masový nástroj nacionální mobilizace. Nejnověji se problematikou německých nacionálních aktivit v oblasti tělovýchovy a sportu věnuje sborník českých, německých a rakouských autorů vydaný pod editorským perem **Marka Waice**. Autoři se zabývají mírou přispění turnerských spolků (i ostatních sportovních a tělovýchovných spolků) německým nacionálním snahám. Studie rovněž odkrývají vztahy německých spolků s českými protějšky a vazby s říšskoněmeckými a rakouskými organizacemi v kontextu vývoje české i německé politiky a státoprávních změn po vzniku ČSR.⁴⁷

Německé „obrné“ spolky v českých zemích okrajově figurují v německé historiografii k problematice „*völkisch* hnutí“ (**např. Uwe Puschner, Walter Schmitz, Justus H. Ulbricht a Clemens Vollnhalse**).⁴⁸ Tyto práce se obecně vyznačují širokým mezioborovým vnímáním problémů a kladením otázek po historických příčinách a souvislostech ve srovnávací perspektivě. Německé spolky v českých zemích jsou v nich považovány za nedílnou komponentu středoevropského radikálního *völkisch* hnutí. Autoři docházejí k závěru, že

45 Andreas LUH, *Der Deutsche Turnverband in der Ersten Tschechoslowakischen Republik*, München 1988.

46 *Tamtéž*, s. 13.

47 M. WAIC (ed.), *Německé tělovýchovné a sportovní spolky v českých zemích a Československu. Deutsche Turn- und Sportvereine in den tschechischen Ländern und in der Tschechoslowakei*, Praha 2008; M. WAIC (ed.), *Češi a Němci ve světě tělovýchovy a sportu. Die Deutschen und Tschechen in der Welt des Turnens und des Sports*, Praha 2004.

48 Klíčové práce k *völkisch* problematice: George L. MOSSE, *Die völkische Revolution: über die geistigen Wurzeln des Nationalsozialismus*, Frankfurt am Main 1991; Heiko KAUFFMANN – Helmut KELLERSHOHN – Paul JOBST (edd.), *Völkische Bande. Dekadenz und Wiedergeburt. Analysen rechter Ideologie*, Münster 2005; Stefanie von SCHNURBEIN – Justus H. ULBRICHT (edd.), *Völkische Religion und Krisen der Moderne. Entwürfe „arteigener“ Glaubenssysteme seit der Jahrhundertwende*, Würzburg 2001; Kai BUCHHOLZ – Rita LATOCHA – Hilke PECKMANN – Klaus WOLBERT (edd.), *Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst um 1900*, 2 Bd., Darmstadt 2001; Uwe PUSCHNER – Walter SCHMITZ – J. H. ULBRICHT (edd.), *Handbuch zur „Völkischen Bewegung“ 1871–1918*, München 1996; U. PUSCHNER, *Die völkische Bewegung im wilhelminischen Kaiserreich. Sprache–Rasse–Religion*, Darmstadt 2001; W. SCHMITZ – Clemens VOLLNHALS (edd.), *Völkische Bewegung – Konservative Revolution – Nationalsozialismus. Aspekte einer politisierten Kultur*, Dresden 2005.

na *völkisch* infrastrukturu mohla navázat mocensko-strategická robustnost německého nacionálního socialismu.

Závěr

Spolkové struktury nacionálních „obranných“ spolků poskytly radikálnímu německému získat trvalejší stopy v mentalitě podstatné části čs. Němců. Podařilo se jim vtáhnout široké vrstvy německého obyvatelstva do nacionálního angažmá, a to i z původně nacionálně vlašného venkova a periferních, zejména horských oblastí. Jejich prostřednictvím mohlo tamní obyvatelstvo stanout na vyostřených nacionálních pozicích, které zamezovaly národnostnímu kompromisu. Obecné práce k národnostní problematice a k dějinám českých zemí, popř. ČSR téma těchto spolků sice zohledňují, představuje v nich však více méně téma okrajové. Současná historická věda téma nacionálních spolků jakoby „znovuobjevila“. Tomuto faktu odpovídá i nárůst studií ke spolkové problematice v českých zemích. Dosavadní výzkumy byly publikovány převážně v dílčích studiích a v několika málo monografiích. Tyto nové výzkumy postupně překonávají jednostranné porozumění problematiky, které je charakteristické pro tradiční nacionální interpretace. Zdůrazňuje se vzájemná interakce dvou do sebe zaklíněných nacionálních hnutí, jakožto výchozí bod komparativního přístupu. Navíc historici a jejich práce projevují širší porozumění pro spolkový fenomén. Výrazněji si uvědomují funkci spolků jako významného indikátoru společenského klimatu a instrumentu formování, upevňování a ve svém důsledku reprezentanta kolektivních identit. Patrná je přitom tendence odklonu od převažujícího popisu organizačních či statutárních včetně personálních záležitostí směrem k hlubší analýze spolkové funkce ve společnosti. Tento trend se vyznačuje využitím soudobého tištěného materiálu, zejména publicistiky a doposud marginalizovaných pramenů jako jsou např. pohlednice a krásná literatura. Otázka „německé identity“ a související role spolků v českých zemích, popř. ČSR je však doposud stále zkoumána jen sporadicky. Celkově proces utváření skupinové sounáležitosti Němců jako sociální kategorie představuje badatelskou neznámou.

Autorka/Author

Jitka Balcarová

jitka.balcarova@seznam.cz

Atas elektromotory Náchod a.s.

Vančurova 1763

547 01 Náchod

PhDr. Jitka Balcarová, Ph.D., (* 1979), studovala historii a germanistiku na univerzitách v Opavě, Würzburgu a Mnichově. Je absolventkou doktorského studia na Ústavu hospodářských a sociálních dějiny Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Soustavně se věnuje moderním hospodářským a sociálním

dějínám 19. a 20. století ve střední Evropě s akcentem na německou společnost v českých zemích a na její soužití a konfrontace s ostatními nacionálními skupinami z hlediska nacionálního, hospodářského, sociálního, politického a kulturního. Zvláště se specializuje na problematiku německých a českých nacionálních „obránných“ spolků.

Summary

„Countryside – source of (the reborn of the) nation.“ History of the German organizations and rural nationalization of the Czech lands in the years 1880–1938

Organizational structures of the national „defense“ radical associations provided the Germanness to obtain permanent traces in the mentality of a substantial part of Czechoslovakian Germans. They managed the German population to become a part of the nationalistic movement, also in originally peaceful countryside, especially in mountain areas, through the nationalist positions that prevent the nationalist compromise. The current historical science considers the topic of nationalist associations as „rediscovered“. This fact is reflected in the increase of the studies in the Czech lands. Previous researches were published mainly in sub-studies, and in a few monographs. These new researches have gradually overcome the one-sided understanding of the issue, which is characteristic of traditional nationalist interpretation. Important is the interaction of two wedged nationalist movements as a starting point for a comparative approach. In addition, historians and their work reflected a better understanding of the German organizations phenomenon. It is an apparent tendency to move away from the prevailing description of the organizational or statutory including personnel matters towards a deeper analysis of organizational functions in society. This trend is characterized by using modern printed material, especially journalistic, and previously marginalized sources such as postcards and literary works. The question of „German identity“ and the related role of associations in the Czech lands, eventually Czechoslovakia, however, is still examined only sporadically. Overall, the process of formation of belonging to a group of Germans as a social category is scholarly unknown.

Venkov padesátých a šedesátých let pohledem sociologie (Rurální sociologie v padesátých a šedesátých létech 20. století)

ZDENĚK PÁTEK

Abstrakt/Abstract

Rurální sociologie byla v meziválečném období významnou složkou české sociologie, charakterizovanou jmény I. A. Bláha, K. Galla, T. Čep. V období po únoru 1948 byla odmítnuta jako „nevědecká pavěda“. V konci padesátých let, v souvislosti s politickými změnami po 20. sjezdu KSSS došlo k jejímu postupnému oživení a v šedesátých létech k obnově. Nejvýznamnější roli v tomto procesu sehrál Jan Tauber, ředitel Institutu sociologie a historie venkova a zemědělství a profesor sociologie na ČZU v Praze. Charismatická osobnost Jana Taubera, jeho vzdělanost, umění jednat s lidmi, organizační schopnosti i pragmatismus, sehrála programově-zakladatelskou roli v obnově české sociologie venkova a zemědělství.

Klíčová slova/Key Words

rurální sociologie, politika, agrární strana, totalitní režim, absolutní ideologie, kolektivizace, osobnost Jana Taubera

Rurální sociologie, resp. sociologie venkova a zemědělství, byla od svého vzniku významnou součástí české sociologie. Její vůdčí osobnosti, I. A. Bláha, T. Čep a K. Galla, charakterizují její úroveň v meziválečném období. Vyznačovala se několika rysy. Především to bylo zaměření na ekonomické problémy zemědělských hospodářství, které byly hlavním zdrojem existenčních starostí všech vrstev rolnictva. Odtud pozornost chodu rolnických hospodářství a národohospodářským otázkám. Dalším charakteristickým rysem bylo organické sepětí s ideologií agrarismu ve smyslu vědomí o roli zemědělství a rolnictva v životě národní společenosti. Odtud také souvislost se „selskou“ literaturou a zájem o studium dějin. Nesporná byla i vazba na agrární stranu: Republikánská strana byla přirozenou základnou pro otázky venkova. Ustanovená komise pro sociologii venkova s předsedou I. A. Bláhou, autorem průkopnické práce „Sociologie sedláka a dělníka“, tuto vazbu dokládá.¹

1 Inocenc Arnošt BLÁHA, *Sociologie sedláka a dělníka*, Praha 1925. Práce vyšla v prvním vydání v roce 1925 v Orbisu, ve druhém vydání v roce 1937 jako první svazek Masarykovy sociologické společnosti. I tato skutečnost svědčí o postavení sociologie venkova v české sociologii té doby.

Další představitel meziválečné sociologie venkova, K. Galla, své výzkumné práce „Sány“ a „Dolní Roven“ realizoval díky subvencím agrární strany. Spojení s agrární stranou se těšili i další, méně výrazní badatelé, přičemž se ne vždy jednalo o členy strany.²

Po druhé světové válce, nastolením politického režimu tzv. lidové demokracie s jeho omezením principu plurality na čtyři politické strany, došlo k deformaci parlamentní demokracie. Nepovolením činnosti agrární strany ztratila rurální sociologie své dosavadní přirozené organizační i politické zázemí. Prostor zemědělské politiky ovládla komunistická strana, když pro sebe ve vládě získala ministerstva zemědělství i vnitra a ovládla tak agendu přidělování hospodářství a půdy v pohraničí.

Nicméně v oblasti duchovní, vědeckého bádání i vzdělávání ještě žil „duch svobody“. Sociologie se na vysokých školách vyučovala, střetávaly se názory, vedly se spory. Tomáš Čep získal v roce 1947 mimořádnou profesuru sociologie. O dalším vývoji se však nerozhodlo v demokratických diskusích, ale v tvrdém střetu, ve kterém rozhodla reálná vnitropolitická i vnější mocenská převaha. Po uchopení moci v únoru 1948 a nastolení diktatury jedné strany komunistická strana realizovala „očistu veřejného života“ od stávajících odpůrců a „reakčních živlů“. Pro oblast vysokých škol, vědy a výzkumu to znamenalo zásadní kvalitativní změnu v ideové orientaci, omezení akademických svobod a nuceném odchodu vědeckých i pedagogických pracovníků i studentů.³

Sociologie se stala nežádoucí nepotřebnou „pavědou“ zkoumající nepodstatné souvislosti a přestala se na vysokých školách vyučovat. Na všech vysokých školách byla zavedena povinná výuka marxismu-leninismu ve zbytněném rozsahu, a co do obsahu ve stalinistické deformaci podle sovětského vzoru.⁴ Počínaje akademickým rokem 1949/1950 na vysoké školy již přicházeli posluchači přijímaní podle zásad tzv. třídního výběru a v dalším roce již také absolventi ročních přípravných kurzů (nahrazujících maturity) pro talentované dělníky (ADK).

V těchto nových podmínkách pro rurální sociologii nebyl prostor. Ještě působící T. Čep byl ve vykonstruovaném procesu odsouzen a uvězněn. K. Galla „přesedlal“ ke komunistické straně a ideologii a od rurální sociologie k pedagogice. Představa o nepotřebnosti zkoumání konkrétních společenských procesů souvisela s přeceněním role a možností jediné vládnoucí ideologie, z jejíž předpokládané vědeckosti („vědy věd“) lze odvozovat závěry a návody pro činnost ve všech oblastech. Navíc byla uplatňována teze o závaznosti sovětských zkušeností jako obecně platných i v podmínkách ostatních zemí.

Lze se důvodně domnívat, že v počátku tohoto období ve vedení komunistické strany ještě převládala iluze, že při předpokládané výstavbě nové společnosti

2 Ostatně i sám I. A. Bláha byl sociálním demokratem.

3 Na tehdejší Vysoké škole zemědělského a lesního inženýrství v rámci ČVUT (dnešní ČZU) bylo ze studia vyloučeno více než 240 posluchačů.

4 Počínaje šk. r. 1949/50 na vysoké školy již přicházeli posluchači přijímaní podle zásad tzv. „třídního výběru“ a v dalším školním roce již také absolventi ročních přípravných kurzů pro talentované dělníky. (ADK).

bude možné respektovat vlastní konkrétní podmínky a zkušenosti. V oblasti venkova a zemědělství to znamenalo využití tradic různých forem zemědělského družstevnictví k postupnému prosazení kolektivního hospodaření v dlouhodobém dobrovolném procesu.⁵ Vnější tlak Moskvy, ostatně přijatý bez protestů, rozhodl o aplikaci sovětského modelu jako závazného „vzoru“, a tedy i metody kolektivizace cestou třídního boje.

Nicméně složitost společenských procesů a problémy i neúspěchy (jakkoliv utajované), vyvolávaly badatelský zájem pracovníků i studentů marxismem unifikovaných společenskovědních oborů. Zvláště v řadách filosofů dějin sílilo poznání, že historický materialismus je třeba chápat jako obecnou sociologii, která se má věnovat zkoumání i současné společnosti. Tak již v polovině padesátých let se objevují první studentské práce, zaměřené na aktuální problémy venkova a zemědělství. Tyto pokusy o poznání reality pochopitelně nebyly programově zaměřeny proti oficiální politice. I označení těchto textů za sociologické je odvážné. Vychází z dokumentů vládních a stranických orgánů a omezených informací, jsou poznamenány neznalostí sociologických metod a technik, a také nepřízní doby, neboť přinášely i kritické pohledy na společenskou realitu.⁶

K příznivému vývoji došlo po XX. sjezdu KSSS. Kritika tzv. kultu osobnosti a odhalení zločinné stalinistické politiky otevřely prostor pro objektivnější pohled na nemarxistické myšlenkové proudy včetně dosud odmítané sociologie. V této souvislosti nelze opomenout přínos osobností, usilujících o tvůrčí přístup ve společenských vědách v našich podmínkách. Nejednalo se o odmítání oficiální ideologie, ale o kritiku deformací, o objektivní poznání, tedy „svobodu bádání na základě historicko-materialistického východiska“. Pro renesanci sociologie v tomto rámci měla zásadní význam činnost vysokoškolských pedagogů Jaroslava Klofáče, Vojtěcha Tlustého a Pavla Machonina, ředitele Ústavu marxismu-leninismu pro vysoké školy.⁷ Především jejich překladatelskou, publikační i organizátorskou činností se podařilo oživit zájem o sociologii na vysokých školách i v širší veřejnosti. V roce 1965 došlo k založení České sociologické společnosti a k vydání prvního čísla Sociologického časopisu.⁸

V úsilí o obnovu rurální sociologie sehrál rozhodující úlohu Jan Tauber (1906–1976). Pocházel z učitelské rodiny, absolvoval studium knihovnictví a sociologie na Filosofické fakultě Karlovy univerzity a zemědělského inženýr-

5 Lze to usuzovat z výroků K. Gottwalda o tom, že nebudeme zavádět kolchozy, z deklarované postupnosti dobrovolného přechodu od nižších typů družstev k vyšším...V oblasti průmyslu se předpokládalo využití baťovských zkušeností (SPH).

6 Na filosoficko-historické fakultě UK byly v roce 1954 obhájeny diplomové práce H. Švarcové a Z. Pátka, zabývající se problematikou venkova. Obhajoba práce Z. Pátka „Kolektivizace české vesnice v letech 1949/53“ (vedoucí J. Cvekl, oponent I. Rubík) byla neveřejná, protože obsahovala nepublikované statistické údaje o průběhu rozpadu družstev.

7 Machoninův ústav zabezpečoval aspirantské studium pro učitele společenských věd včetně obhajob a přiznání titulu CSc. Měl velký vliv a jeho činnost byla významnou součástí reformního proudu šedesátých let.

8 Zdeněk R. Nešpor v rozsáhlé studii (Z. R. NEŠPOR, *Dějiny české sociologie*, Praha 2014, 668 s.), charakterizuje etapu šedesátých let jako marxistickou: vazba na společenské podmínky a historický materialismus je evidentní.

ství na ČVUT v Praze. Znalost sociologie si prohloubil studijním pobytem na univerzitě v Ithace ve Spojených státech. Zaměstnání knihovníka a osvětového pracovníka mu umožňovalo rozšiřovat vzdělání, mj. znalost jazyků. Po druhé světové válce v roce 1946 obhájil doktorskou práci o zemědělských výrobních družstvech a stal se ředitelem ministerského Ústavu pro mezinárodní spolupráci v zemědělství a lesnictví, poté ředitelem obdobného odboru ministerstva. Jeden čas zastával funkci generálního ředitele FAO. V roce 1955 byl pověřen funkcí ředitele Kabinetu pro sociální a kulturní otázky v zemědělství ČAZV. Ten byl v počátku šedesátých let převeden do Výzkumného ústavu zemědělské ekonomiky a v roce 1965 se stal základem Institutu sociologie venkova a historie zemědělství. V roce 1967 předal řízení institutu H. Schimmerlingovi a převzal vedení nově zřízené Katedry sociologie a historie venkova a zemědělství na Vysoké škole zemědělské v Praze.

Jan Tauber byl charismatickou osobností. Podle vzpomínek působil na okolí již svým vzhledem: Byl statné postavy, vlnitých vlasů nad širokým a vysokým čelem a jiskrného pohledu černých očí. Pohyboval se důstojně, jakoby nikdy nespěchal. Jednal rozvážně, v rozhovoru a diskusi volil přesné formulace. Pokud nesouhlasil, reagoval taktně; pokud souhlasil, často argumenty druhé strany na znamení souhlasu opakoval. Odtud asi jeho častý výběr do mezinárodních institucí, kde důstojně representoval. Pracovně pobýval téměř ve všech evropských zemích, studijní pobyty realizoval také v Číně, Indii a Izraeli.

Rurální sociologie byla jeho doménou a přirozeným badatelským prostředím. Prvotně mu asi byl bližší zájem o historické problémy (ty zůstaly v okruhu jeho zájmů trvale), ale aktuálnost a bezprostřední spjatost sociologie s každodenností převážila.⁹ Nechápal ji jako předmět pouze akademického badatelského zájmu, ale jako praktické, společensky prospěšné poznání.

Pro prosazení takto chápané sociologie byl Jan Tauber schopen vynaložit podivuhodné úsilí. Přesvědčoval i tam, kde nemohl očekávat vstřícné přijetí, v nejvyšších stranických a státních aparátech. Neodradilo ho žádné nepochopení. Opakovaně opakoval a zdůvodňoval myšlenku, že konkrétní poznání, založené na faktech, ověřených empirickými výzkumy, je nezbytné pro úspěšnou řídicí praxi.¹⁰

Autor měl možnost účastnit se jeho výzkumu a sledovat jeho práci v terénu. Sebevědomě a suverénně začínal s představením u předsedy MNV, kde vysvětlil výzkumný záměr a požádal o pomoc a spolupráci. Totéž opakoval u předsedy JZD. Získal od nich současně první potřebné informace. S každým respondentem dokázal navázat kontakt, získat jeho důvěru, povzbudit jeho sebevědomí. V oblasti obecně sociologického zaměření měl výrazný sklon k pozitivismu,

9 Ve všech jím řízených institucích vytvářel prostor pro zkoumání historie; sám byl ředitelem Zemědělského muzea v Kačíně, kde zároveň zřídil jednu ze svých laboratoří.

10 Je pochopitelné, že toto úsilí si také vybíralo svou „daň“. Tauber byl pragmatik a věděl, že nemůže jen žádat, ale že musí přijít i s konkrétními návrhy popř. vyhovět požadavku. Někdy v roce 1964 přišel s žádostí o napsání textu o svazku dělníků a rolníků v naší společnosti v nejkratším termínu. Nemohl jsem mu odmítnout a tak jsem text obratem vyhotovil. Vyšel v podobě brožurky o 26 stranách, určené pro propagandisty....Obsah by bylo sotva možné označit jako sociologický; nejspíše to byla dobová „informovaná publicistika“.

což vyplývalo z jeho sociologického vzdělání, životních zkušeností i zaměření na terénní výzkumy. Když v roce 1965 oponoval habilitační spis Z. Pátka, nejvýše hodnotil sondu o sociálně ekonomickém (resp. třídním) rozvrstvení čtyř vesnic právě pro konkrétní odlišnosti a věcnost.¹¹ Vlastní terénní výzkumy dokázal připravit a pro účast vybrat vhodné spolupracovníky: V roce 1958 pro postojový výzkum mládeže v pohraničí, v roce 1965 pro výzkum šesti jihočeských zemědělských družstev. Výrazným rysem jeho osobnosti byly organizační schopnosti. Byl iniciátorem všech setkání a konferencí sociologů a historiků venkova a zemědělství šedesátých let a významně je ovlivňoval. Na sympoziu konaném v Babicích v prosinci 1967 přednesl rozsáhlý úvodní referát, hodnotící celý vývoj české a slovenské rurální sociologie. Mimořádnému uznání se těšila jeho úspěšná snaha o vytvoření publikačních možností. Časopis „Sociologie a historie zemědělství. Sborník ÚVTIZ“, založený v roce 1965, byl druhým povoleným sociologickým periodikem. Poskytoval prostor i začínajícím autorům a byl otevřen i pro práce z blízkých oborů.¹²

O osobnosti Jana Taubera, úrovni jeho vzdělání a šíři zájmů, vypovídají i jeho literární pokusy – drobné, ale vtipné a myšlenkově bohaté. Věnoval je vždy ve vánočním a novoročním čase přátelům. Jan Tauber dokázal získat souhlas s vydáním soukromých tisků v době, kdy snad na to ani neexistoval předpis.

Sociologie venkova a zemědělství šedesátých let se již rozvíjela jako obnovená a svébytná subdisciplína české sociologie. Dokumentuje to četnost publikovaných statí a jmen pracovníků, kteří se jí věnovali. Mimo pracovníků Tauberova Institutu sociologie venkova a zemědělství při VÚZE to byli členové Katedry sociologie a historie venkova a zemědělství na VŠZ v Praze, obdobného pracoviště na tehdejší brněnské VŠZ, a četní jednotliví pracovníci z ostatních vysokých škol, kateder a institucí, sdružených již v Československé sociologické společnosti. Jan Tauber byl v jejich řadách uznáván a respektován v zakladatelské a vůdčí roli po válečné rurální sociologie. Bylo přijato se zadostiučiněním, když po příchodu na pražskou VŠZ získal profesuru sociologie a stal se vedoucím katedry. Zde přednášel ucelený kurz sociologie venkova. Směřování rurální sociologie výrazně ovlivnil nejen zásadním úvodním referátem na konferenci v Babicích v prosinci 1967, ale i vydáním skript Sociologie venkova a zemědělství v roce 1968.

Rurální sociologie šedesátých let se nerozvíjela v prázdném prostoru. Byla součástí společenského pohybu doby, podstatně ovlivňována silicím reformním hnutím uvnitř komunistické strany i celospolečenským obrodným procesem. Jako konkrétní sociologie, zabývající se zkoumáním každodenních souvislostí, nemohla opomíjet problémy, přesahující vztahy považované za sociologické; odtud pozornost i ekonomickým souvislostem a otázkám řízení. Tato tendence

11 Sonda zkoumající sociální stratifikaci dvou sousedních obcí na Vysočině a dvou na Hané, ukázala, že přes shodné přírodní podmínky včetně bonity půdy, shodné dějiny a totožné celospolečenské klima, existují výrazné sociální odlišnosti. Ty se projevíly v sousedských vztazích, v přístupu ke kolektivizaci, k tzv. „kulakům“ aj.

12 Časopis vycházel 2x ročně, od roku 1965 pod názvem „Sociologie a historie zemědělství“, poté od roku 1975 „Sociologie zemědělství“, a od roku 1990 „Sociologie venkova a zemědělství“.

byla posilována i „společenskou objednávkou“ a roli jistě hrály i personální vazby. Proto v neúplném přehledu najdeme i autory, kteří v té době měli blízko k filosofii, ekonomii, či historii: z Tauberova institutu Z. Antoš, J. Honcová, E. Horáková, P. Kohn, J. Kolařík, E. Němcová, H. Schimmerling a J. Šíma; z VŠZ (ČZU) L. Bičík, F. Lom, L. Lopata, I. Michalcová, Z. Pátek, J. Procházka a J. Vavřík; z brněnské VŠZ např. A. Burian, F. Křenek a další.¹³

Slibný rozvoj české rurální sociologie byl přerušeno po nastolení režimu tzv. normalizace. Zvláště z vysokých škol byla propuštěna velká část autorů a byla jim znemožněna práce v oboru (jako trest za aktivní účast v obrodném procesu).

Sociologie venkova a zemědělství však nezanikla. Její prostor však byl zúžen na zkoumání problematiky chodu zemědělských podniků a jejich řízení, tj. problematiku, v níž v předchozích letech prokázala svou praktickou užitečnost. Takto orientované výzkumy byly dokonce požadovány.¹⁴ Obrazně řečeno, brázda vyoraná Janem Tauberem byla hluboká. Obecněji zaměřené práce se v letech normalizace nepožadovaly, tendence k socioekonomii naprosto převládla. Zřetelný byl v tomto období také pokles zájmu o historická témata.

K oživení zájmu o sociologii dochází v osmdesátých letech a po listopadu 1989 také k obnově kateder a výuky na vysokých školách a rozvoji svobodného bádání. V nových podmínkách se plně rozvinula i výzkumná činnost rurálních sociologů a historiků.

Obrazové přílohy

Autorovi se podařilo ukázat, jak společnost, mající jednotný cíl /v našem případě vybudování komunistické společnosti/, překonává antagonistické rozpory bez zakrývání velmi složitých procesů, které se v průběhu mizení třídní společnosti odehrávají. Jestliže autor nemohl pro svá tvrzení vždy přinést postačující dokumentaci nebo sociologické a sociálně psychologické rozborů, nebylo to jeho vinou, ale prostě tou okolností, že společenský výzkum a statistika tyto jevy zanedbávala. Proto nelze mu vytknouti tuto okolnost jako slabinu jeho práce, ale jako obecný jev všech našich studií z oboru sociologie a vědeckého komunismu. Autor cítil tento nedostatek a proto sám podnikl jednodušší sociologický průzkum sociální stratifikace - a to je také jedna z nejcennějších částí jeho práce, poskytující důležitý empirický materiál pro vývoody, i když je nelze bezpečně zobecňovat. Zde si právě uvědomujeme, jak velkou rezervou našeho politického života, resp. vědecké organizace společnosti je sociologický výzkum a bezpečná statistika.

Úryvek z posudku J. Taubera na habilitační práci Z. Pátka, 1965

- 13 Podrobný přehled autorů, publikujících na stránkách Sociologie zemědělství sestavil i podle tematického zaměření H. SCHIMMERLING, *Bibliografický soupis původních prací dvaceti ročníků vědeckého časopisu Sociologie zemědělství*, Sociologie zemědělství, ročník 21, Praha 1985, s. 63–73.
- 14 Např. ministerstvo lesního a vodního hospodářství objednalo v roce 1971 u Vědeckého lesnického ústavu VŠZ tři výzkumy: sociálního klimatu lesního závodu, těžebních čer a hrázňůch.

Ukázka literární tvorby J. Taubera

ÚSTAV MARXISMU-LENINISMU
PRO VYSOKÉ ŠKOLY
PRAHA 1, CELETNÁ 20

V Praze dne 19. listopadu 1965

Číslo 2396/65-Ls

Soudruh
doc. Zdeněk P á t e k CSc.
Vysoká škola zemědělská
Kamýcká ul.
S u c h b a t o v a U Prahy

Vážený soudruhu,

ve smyslu instrukcí předsedy Československé akademie věd a ministra školství a kultury uveřejněných ve vyhlášce č. 199 ze dne 11. listopadu 1964, ustanovuji Vás školitelem externí aspirantky Věry T a u b e r o v é pro obor sociologie.

Obecné povinnosti školitele jsou uvedeny ve zmíněné vyhlášce.

Se soudružským pozdravem

za ústav
z pověření *P. Machonin*
doc. Pavel M a c h o n i n CSc.

Dokument z ústavu Pavla Machonina

Autor/Author

Zdeněk Pátek

patekzo@centrum.cz

Kamýcká 939

165 00 Praha-Suchdol

Doc. PhDr. Zdeněk Pátek (* 1929) pracoval po absolvování filozofie na UK v roce 1954 a aspirantury na MSU od roku 1959 na VŠZ, kde v roce 1965 obhájil habilitační spis o obecných a specifických souvislostech společenských přeměn venkova a zemědělství a převzal vedení katedry filozofie. Předmětem jeho odborného zájmu byla problematika filozofie dějin a sociologie v návaznosti na sociologii venkova a agrární politiky. V té době spolupracoval s profesorem Janem Tauberem. Po nastolení režimu tzv. normalizace byl nucen školu opustit a byla mu znemožněna práce v oboru. Na ČZU se vrátil po listopadu 1989 a stal se vedoucím nově vytvořené Katedry humanitních věd.

Summary

Countryside of 1950s and 1960s in the perspective of Sociology (Rural Sociology in the fifties and sixties of the 20th century)

In the interwar period was relatively independent rural sociology an integral part of the Czechoslovak sociology. I. A. Blaha, K. Galla and T. Čepl were its respected its leaders. The level of rural sociology was largely influenced by the organizational support of the Republican Agrarian Party. This background was lost in the postwar period when the Republican party was politically eliminated and its position dominated by the Communist Party of Czechoslovakia. After February 1948 and the establishment of a totalitarian regime a single political ideology dominance was present in Czechoslovakian science. It also served to justify the social transformation of rural collectivization of agriculture. In this new situation, sociology for its factuality and objectivity become undesirable and was officially designated as „bourgeois pseudoscience“. A revival of interest in exploring the social reality occurred in connection with changes to the 20th Congress of the CPSU, especially in the sixties created favorable conditions and in Czechoslovakia. The work of researchers esp. in philosophy and economics have been attempts by sociological research. In exploring the countryside and agriculture played the role of founder Jan Tauber. His education, charisma, pragmatism and purposeful tireless commitment demonstrated in conditions almost impossible: in the first place foundation of a magazine Sociology agriculture, thus creating a space for publishing activities. He also worked as a college professor and head of department.

Renaissance of the rural sociology in the late 1960s became part of a number of other staff and students interested. After the establishment of Normalization in 1969, there has been negative interventions and focus mainly on research problems of running cooperatives and state goods, but sociology was perish. After November 1989, the research developed and was resumed to be part of the study programs at the universities.

Svéhlaví aktéři a (bez)mocná diktatura Dějiny každodennosti a výzkum mentalit zemědělského obyvatelstva na příkladu kolektivizace v pohraničí českých zemí

JAROMÍR MRŇKA

Abstrakt/Abstract

Dějiny každodennosti jako komplexní metodologický přístup jsou v současné době již po více než čtvrtstoletí plnohodnotným nástrojem historické vědy při rekonstrukci historických procesů a událostí. Studie konkrétně demonstruje aplikaci metodologie dějin každodennosti na příkladu zhodnocení důsledků kolektivizace v pohraničních okresech Šumperk a Zábřeh v letech 1951 až 1953, vše na základě výsledků výzkumů provedených v rámci autorovy diplomové práce. Celé toto období bylo pro ustavující se komunistickou diktaturu po všech stránkách krizové, přičemž stupňující se represe nebyla symptomem narůstající legitimacy nového společenského uspořádání, spíše naopak. Navzdory snaze o ovládnutí společnosti reagovali aktéři celou plejádou rozličných strategií a způsobů jednání, což nejlépe ukazuje v článku podrobně rozzebraný případ Julie Ajglové. Tradiční mentality venkovského obyvatelstva a jeho představy spokojeného života vykazovaly výraznou kontinuitu, vzpírající se snahám o revoluční proměnu.

History of Everyday Life as a comprehensive methodological approach currently is for more than a quarter-century an instrument of historical science in the reconstruction of historical processes and events. The article specifically demonstrates the application of methodology of the history of everyday life, evaluate the effects of collectivization in the border districts of Šumperk and Zábřeh in the years 1951–1953, all based on the results of research conducted as part of author's thesis. Throughout this period were, for establishing of the communist dictatorship, present all aspects of the crisis, with escalating repression as a symptom of the growing legitimacy of the new social order. Despite efforts to control society authorities responded with a litany of different strategies and methods of action, which is best shown in the article discussed in detail case of Julie Ajglová. The traditional mentality of rural population and its vision of a contented life showed significant continuity, defying the efforts of revolutionary change.

Klíčová slova/Key Words

dějiny každodennosti, výzkum mentalit, venkov, kolektivizace, pohraničí, české země, Zábřeh, Šumperk, 1945–1955

history of everyday life, research of mentalities, rural collectivization, Borderlands, the Czech lands, Zábřeh, Šumperk, 1945–1955

Dějiny každodennosti jako komplexní metodologický přístup jsou v současné době již po více než čtvrtstoletí jedním z mnoha plnohodnotných nástrojů historické vědy napomáhajících rekonstrukci historických procesů a událostí. Opětovným udělením slova dříve mlčenlivým (nebo dokonce umlčeným) aktérům, důrazem na rekonstrukci jejich jednání, chování, porozumění a pocitů.¹ Interpretační důraz je kladen na životní praxi mnohých, plně v intencích od 60. let minulého století narůstající snahy o vysvětlení a pochopení minulého tzv. zevnitř, na základě hodnot vlastních studované kultury, a tzv. zdola, na co nejnižší možné rovině historické skutečnosti. Ačkoliv bývají v prostředí české historiografie přístupy dějin každodennosti do značné míry spojovány spíše s výzkumem starších dějin, nabízejí současně v otázkách fungování mocenských vztahů řadu plodných metodologických nástrojů, důležitých pro vysvětlení fungování moderních společností. Jedním z takových přístupů je například pojetí mocenského panství jako sociální praxe², vypracovaného německým historikem Alfem Lüdtkem. Ten se zaměřil na formy, jakými si historičtí aktéři osvojují podmínky a možnosti vlastního jednání a porozumění, v jejichž rámci interpretují vlastní zkušenosti, vyjadřují se a pojmenovávají svět kolem sebe.³

Na výše uvedené přístupy víceméně přímo navazují výzkumy na specifickém poli společností socialistických diktatur, zabývající se vztahy panství diktatury SED a svéhlavostí historických aktérů v bývalé Německé demokratické republice.⁴ Jako konkrétní inspirativní aplikaci na tematický segment dějin venkova je v této souvislosti třeba zmínit například výzkum sociální praxe zavádění kolektivizace v několika obcích v oblasti Dolní Lužice, který za využití metod oral history publikovala na přelomu tisíciletí Dagmar Langenhanová pod titulem plně zapadajícím do rámce dějin každodennosti: „*Drž se dál od komunistů, ne-*

1 Alf LÜDTKE, *Stofflichkeit, Macht-Lust und Reiz der Oberflächen, Zu den Perspektiven von Alltagsgeschichte*, in: Winfried Schulze (ed.), *Sozialgeschichte, Alltagsgeschichte, Mikro-Historie*, Göttingen 1994, s. 75.

2 Ke komplexnímu metodologickému přístupu tzv. Herrschaftsgeschichte, na pomezí mezi politickými, sociálními a kulturními dějinami v širokém slova smyslu, srov. Alf LÜDTKE, *Herrschaft als soziale Praxis, Historische und sozial-anthropologische Studien*, Göttingen 1991.

3 Srov. A. LÜDTKE, *Stofflichkeit...*, s. 72.

4 Srov. Thomas LINDENBERGER (ed.), *Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur, Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR*, Köln – Weimar – Wien 1999. Více ke koncepci panství a svéhlavosti aktérů srov. Thomas LINDENBERGER, *Die Diktatur der Grenzen, Zur Einleitung*, in: *tamtéž*, s. 21–26.

chtějí pracovat!"⁵ Výzkumem reakcí jednotlivých aktérů na nároky komunistické diktatury v každodennosti konkrétních lokalit, tedy na prosazování vlastních hospodářských představ a sociálních stanovisek, rozkryla Langenhanová destabilizační funkci represivního nátlaku na socializaci vesnických hospodářství, na jehož základě diktatura SED ztrácela loajalitu doposud konformních skupin obyvatelstva. Podobně destabilizační efekt měly také tradiční myšlenkové vzorce, přetrvávající sociální hierarchie a zavedené způsoby jednání, které se nepodařilo odstranit ani po masovém vstupu většiny hospodářů do zemědělských družstev (LPG⁶) na sklonku 50. let. Obdobně ambivalentní důsledky represivních snah diktatury SED o ovládnutí společnosti prokázal Thomas Lindenberger při výzkumu souvislostí působení lokálních bezpečnostních orgánů (ABV⁷) v rámci kolektivizace v prostředí postupimského okresu. Autorovi se na základě výzkumu každodennosti podařilo přesvědčivě vykreslit rozporuplnost jednání příslušníků lidové policie, kteří měli na jedné straně za úkol udržování veřejného pořádku, tedy předcházení konfliktům, na druhé straně měli působit v rámci socializace vesnice, což naopak konflikty vyvolávalo.⁸

* * *

Z podobných metodologických východisek jako dva výše zmiňované badatelské projekty jsem vycházel při výzkumu ustavování nové společnosti v pohraničí českých zemí v prostředí severomoravských okresů Šumperk a Zábřeh, na němž bych chtěl konkrétně demonstrovat možnou aplikaci metodologie dějin každodennosti a to na příkladu důsledků kolektivizace v letech 1951 a 1953.⁹ Z hlediska obecného historického vývoje v českých zemích došlo v průběhu roku 1950 k ustálení základního schématu fungování diktatury KSČ. Z určitého úhlu pohledu bychom mohli konstatovat, že se jednalo minimálně o ukončení jedné z fází zakladatelského období, ale daleko pravděpodobněji se zdá být rok 1950 mezníkem ukončujícím celé zakladatelské období diktatury KSČ. Tři následující léta se podle představ stranického vedení měla stát vrcholnou fází budování socialistické společnosti. Do roku 1953 byla charakteristická vrcholící represe státu v čele s komunistickou stranou vůči rozličným společenským skupinám, probíhajícími politickými procesy a snahou o sovětizaci téměř všech složek života společnosti. Vrcholem ukončujícím předchozí vývoj se ale navzdory

5 Dagmar LANGENHAN: „*Halte Dich fern von Kommunisten, die wollen nicht arbeiten!*“, *Kollektivierung der Landwirtschaft und bäuerlicher Eigen-Sinn am Beispiel Niederlausitzer Dörfer (1952 bis Mitte der sechziger Jahre)*, in: *tamtéž*, s. 119–165.

6 Landwirtschaftliche Produktionsgesellschaft.

7 Abschnittsbevollmächtigter.

8 Thomas LINDENBERGER, *Der ABV als Landwirt, Zur Mitwirkung der Deutschen Volkspolizei bei der Kollektivierung der Landwirtschaft*, in: *Herrschaft und Eigen-Sinn...*, s. 167–203.

9 Následující výklad jsem vystavěl na zestručněných závěrech výzkumu, k jehož podrobnější argumentaci a širšímu spektru konkrétních aplikací a příkladů srov. Jaromír MRŇKA, *Proměny každodennosti pohraničí českých zemí a ustavování diktatury KSČ na příkladu okresů Šumperk a Zábřeh 1945–1960*, Rigorózní práce, ÚHSD FF UK, Praha 2014.

očekáváním stala zásadní systémová krize, pramenící s největší pravděpodobností právě z proměn období let 1951 až 1953. Celé toto období by tak dle mého názoru mělo být vnímáno jako po všech stránkách krizové, přičemž stupňující se represe nebyla symptomem narůstající legitimacy nového společenského uspořádání, ale naopak její krize.¹⁰

Do lokálního prostředí pronikala v této době celá řada nových prvků, což se odráželo například v proměnách užívaného jazyka. V případě přebírání ideologických pojmů do víceméně běžné mluvy můžeme uvažovat o snaze aktérů vyjádřit loajalitu s probíhajícími společenskými procesy. Obrat komunistů k tzv. tvrdému kurzu vůči určitým společenským skupinám vyžadovalo otevření vyjednávání legitimacy se skupinami jinými. Konkrétně na venkově byl boj proti vesnickým boháčům doprovázen přechodem na socialistický způsob hospodaření, na jehož úspěšnosti záleželo jeho následné přijetí nebo odmítnutí. Podobně důležitou úlohu plnila ve stejné době například výkonnost a spokojenost továrního dělnictva, která úzce souvisela se společenským požadavkem růstu životní úrovně. Právě od společenských skupin důležitých pro naplňování hospodářského plánu odvozovali lokální straníční představitelé svoji vlastní autoritu. Pokud se od manuálně pracujících v průmyslu a zemědělství nedostávalo podpory, nebo dokonce docházelo z jejich strany ke kritice, musela být stranická autorita opětovně vyjednávána mezi stranickým centrem, jeho lokálními představiteli a dalšími konkrétními lokálními aktéry, k čemuž docházelo jak v každodenním jednání, tak v rámci různých ritualizovaných aktů.

Nároky diktatury KSČ vůči obyvatelstvu vycházely z představ možného ovládnutí života společnosti do všech aspektů chování a jednání jednotlivců, čemuž odpovídalo také nahrazení v představách komunistů chaotického trhu plánovaným systémem hospodářství, v němž měl každý jedinec své pevně určené místo. Jedním ze segmentů, ve kterém se nejočividněji projevovaly dysfunkce hospodářského plánování a který se mu nejvíce vzpíral, bylo zemědělské hospodaření. Chronický nedostatek pracovních sil a nízká efektivita zaváděného kolektivního hospodaření vedly od let 1954–1955 k postupnému zavádění opatření, která měla čelit ještě dalšímu oslabování zemědělského sektoru předáváním nechtěné půdy k obdělávání JZD a odchodem pracovních sil do průmyslu.¹¹ Zemědělská půda, která byla konkrétně v pohraničí v poválečném období pro řadu příchozích rodin příslibem ekonomické samostatnosti a jistoty, se proměňovala v těžké břemeno. Pokud by byly státní autority schopny důsledně vymáhat své záměry, nelišily by se životní podmínky zemědělského obyvatelstva v této době v mnohém od znevolnění. Zemědělci nicméně dokázali v podmínkách diktatury KSČ využívat celou řadu strategií umožňujících vyjednávání prostoru pro udržení vlastní autonomie a prosazování svého zájmu.

10 Karel KAPLAN, *Kronika komunistického Československa. Doba tání 1953–1956*, Brno 2005, s. 16 an. Dále srov. Jiří KNAPÍK – Martin FRANČ a kol., *Průvodce kulturním děním a životním stylem v českých zemích 1948–1967*, Praha 2011, s. 26–28.

11 K obecným vývojovým tendencím v zemědělském sektoru v letech 1945–1960 srov. Karel KAPLAN, *Proměny české společnosti...*, Část druhá, s. 387–388.

Znevolnění tedy v reálných sociálních dopadech nebylo tak zásadní, podobně jako nám v případě nevolnictví raného novověku ukazuje soudobý výzkum.¹²

Zcela unikátním příkladem, jak vzhledem k délce jeho trvání, tak k použitým strategiím, byl případ Julie Ajglové z Rohle na Zábřezsku. V červnu 1952 požádala po úmrtí svého manžela a kvůli vlastnímu zhoršenému zdravotnímu stavu MNV v Rohli o převzetí obhospodařované zemědělské půdy. Argumentovala zcela v intencích prováděné zemědělské politiky, například poukázala na rozdrobenost svých polností, které nemohly být napojeny v rámci HTÚP na lány JZD apod.¹³ Rada MNV jí jako jediné možné a „nejrozumnější“ řešení navrhla vstoupit se svým hospodářstvím do JZD. Pokud by tak Julie Ajglová učinila, nebyl by její případ mezi jinými ničím výjimečným. Se svou žádostí se ovšem obrátila opětovně v červenci a znovu v prosinci 1952 na zemědělský referát ONV v Zábřehu: „*Doufám, [...] že budete brát ohled na zákon zdraví člověka, jako nejceněnějšího statku socialistické společnosti*“.¹⁴ Neúspěch v jednání s ONV v Zábřehu ovšem Julii Ajglovou neodradil od dalšího postupu, obrátila se totiž na KNV v Olomouci. Zemědělský referent KNV v březnu a opětovně v dubnu 1953 apeloval na MNV v Rohli, aby jeho členové zajistili řádné obhospodařování půdy. Představitelé MNV v Rohli reagovali na přípis KNV v Olomouci poukazem na neutěšenou a z jejich pozice neřešitelnou situaci v oblasti zemědělského hospodaření v obci následovně: „*U nás jest taková situace, že dnes na lékařské osvědčení dávají k dispozici MNV zemědělci závody z 15 ha výměrou o menších od 1 ha do 3 ha ani nemluvíme. Tak kdyby měl MNV všem vyhovět, stane se s Místního národního výboru ohromný kolchoz*“.¹⁵ Následovala celá řada žádostí, přípisů a stížností, která vyvrcholila v říjnu 1953 svoláním šetření komise pro zkoumání činnosti národních výborů. V konfrontaci s úředníky se plně projevila tvrdohlavost Ajglové, se kterou ale do jisté míry kontrastovala odevzdanost a poraženectví. Na výtku, že nemyslela do budoucnosti, když nenechala ani jednoho ze svých synů při zemědělství, odpověděla: „*Nemyslela, myslela jsem na pronajmutí pole. [...] Já nemohu pracovat, když to pole nechce MNV převzít, já ho nechám ležet a půjdu po žebrotě. V JZD bych byla přítěží. [...] Nejlepší by bylo, kdybyste mě odstřelili*“.¹⁶

Angažmá syna Julie Ajglové Jiřího, který se do celého případu oficiálně vložil v březnu 1953, byla dalším velmi zajímavým prvkem předkládaného případu. Jiří

12 O překvapivě vysoké míře horizontální sociální mobility „znevoleného“ obyvatelstva v období 16. a 17. století srov. Jaroslav ČECHURA, *Kriminalita a každodennost v raném novověku, Jižní Čechy 1650–1770*, Praha 2008.

13 Žádost Julie Ajglové na MNV v Rohli o převzetí části zemědělské půdy ze dne 29. června 1952, Státní okresní archiv Šumperk (dále jen SOkA Šumperk), fond ONV Zábřeh 1945–1960, karton (dále kart.) 353, inventární číslo (dále i. č.) 795, Stížnosti na lidosprávné orgány 1950–1954.

14 Žádost Julie Ajglové na ONV v Zábřehu o převzetí zemědělské půdy MNV v Rohli, SOkA Šumperk, fond ONV Zábřeh 1945–1960, kart. 353, i. č. 795, Stížnosti na lidosprávné orgány 1950–1954.

15 Přípis MNV v Rohli na KNV v Olomouci ze dne 31. března 1953, SOkA Šumperk, fond ONV Zábřeh 1945–1960, kart. 353, i. č. 795, Stížnosti na lidosprávné orgány 1950–1954.

16 Úřední záznam o jednání komise pro zkoumání činnosti NV při ONV v Zábřehu ze dne 1. října 1953 ve věci stížnosti Jiřího Ajgla proti MNV v Rohli, SOkA Šumperk, fond ONV Zábřeh 1945–1960, kart. 353, i. č. 795, Stížnosti na lidosprávné orgány 1950–1954.

Ajgl, zaměstnaný jako účetní v Gottwaldově, byl členem KSČ a brilantně ovládal ideologicko-byrokratický jazyk diktatury, což mu umožňovalo rozehrát se složkami lidové správy daleko sofistikovanejší partii. Argumentoval především národohospodářskou škodou, která kvůli jednání MNV v Rohli vznikala. Na jedné straně jeho neschopností zajistit obhospodařování půdy a na straně druhé držení jeho matky při zemědělství, když mohla zastávat jinou práci a „přispět tak k budování socialismu“. Svoji stížnost předsedovi ONV v Zábřehu z června 1953 zakončil slovy, ve kterých při důsledném zachování linie stranické politiky nadřazoval blaho celku nad své vlastní: „*Věřím, že předsednictvo ONV prošetří řádně moji stížnost i celý případ a zjedná konečně nápravu nejen v zájmu žadatelky, ale v prvé řadě v zájmu nás všech, v zájmu rychlejšího vybudování socialismu v naší vlasti*“.¹⁷ Ke zdůraznění svých argumentů neopomněl využít ani třídní aspekty státní politiky, když označil vedoucího zemědělského referátu ONV v Zábřehu za syna bývalého kulaka, „*který pak pochopitelně nemůže jednat v zájmu drobných lidí*“.¹⁸ Celým případem se ONV v Zábřehu opětovně zabýval v únoru 1954. Opět bezvýsledné jednání nakonec vedlo k předání celého případu k dořešení Okresní prokuratury v Zábřehu: „*Ač po celé dopoledne byly hledány cesty k vyřešení daného případu, nedospělo se k žádnému závěru pro naprosté nepochopení a nedostatek dobré vůle jak Ajglové, tak a to hlavně Jiřího Ajgla. Ani jednání na místě téhož dne provedené nevedlo k cíli*“.¹⁹

* * *

Usedlé zemědělské obyvatelstvo reagovalo na direktivní zásahy do svého života celou plejádou rozličných postojů, nálad, jednání nebo ucelených strategií, které můžeme jen velmi těžce zařadit do zjednodušujících kategorií odboje a odporu na jedné straně a kolaborace na straně druhé.²⁰ Aktéři jednali na rozhraní mezi těmito ideálními typy, střídali různé polohy projevované loajality podle konkrétní situace, ve které se zrovna nacházeli, a přesto byli do určité míry schopní udržovat svému jednání vnitřní integritu. Navíc nejednali vždy zcela racionálně a s jasnými záměry, ale často naopak spontánně až impulzivně, přičemž nedokázali dohlédnout všech možných důsledků aktuálního subjektivního jednání.²¹ Přiznávání legitimacy panujícímu státnímu zřízení tak například mohlo sloužit

17 Stížnost Jiřího Ajgla na jednání při vyřizování žádosti zemědělským referátem ONV v Zábřehu k rukám předsedy ze dne 6. června 1953, SOkA Šumperk, fond ONV Zábřeh 1945–1960, kart. 353, i. č. 795, Stížnosti na lidosprávné orgány 1950–1954.

18 *Tamtéž*.

19 Přípis ONV v Zábřehu na Okresní prokuraturu ze dne 10. března 1954, SOkA Šumperk, fond ONV Zábřeh 1945–1960, kart. 353, i. č. 795, Stížnosti na lidosprávné orgány 1950–1954.

20 K podobně zjednodušujícímu vnímání reakcí obyvatelstva srov. např. Petr BLAŽEK (ed.), *Opozice a odpor proti komunistickému režimu v Československu 1968–1989*, Praha 2005.

21 Jedná se o efekt tzv. nezamýšlených důsledků sociálního jednání, jehož příkladem může být například omyl: „*Můžeme se mýlit v hodnocení stávající situace, v tom, co z ní vyvozujeme pro budoucí objektivní situaci, ve volbě směru jednání a konečně i v tom, jak jednání, pro které jsme se rozhodli, ve skutečnosti realizujeme*.“ Srov. Robert King MERTON, *Studie ze sociologické teorie*, Praha 2000, s. 125.

jako nástroj prosazování vlastních zájmů v rámci dlouhodobého vyjednávání. Rétorické přijetí nároků diktatury KSČ včetně převzetí jejího jazyka v takových případech nutně nevedlo k reálnému přizpůsobení do všech důsledků. Vnější zdání konformity bylo naopak neoddělitelnou součástí svěhlavého jednání aktérů. Státním autoritám tak působilo daleko větší těžkosti, protože jej nemohli snadno odmítnout jako nelegitimní. Tradiční mentality obyvatelstva a jeho představy spokojeného života vykazovaly výraznou kontinuitu, vzpírající se snahám o revoluční proměnu. Nastalá krize legitimacy tak vedla stranické funkcionáře po roce 1953 k rychlému obratu. Opětovné zohledňování životní úrovně obyvatelstva se stalo nutným krokem k obnovení důvěry obyvatelstva, navzdory všem předchozím ideologickým bariérám.

Autor/Author

Jaromír Mrňka

jaromir.mrnka@gmail.com
Univerzita Karlova v Praze
Filozofická fakulta
Ústav hospodářských a sociálních dějin
nám. Jana Palacha 2
116 38 Praha 1

PhDr. Jaromír Mrňka (* 1988) je absolventem oboru *Historie se specializací na sociální dějiny* na UK FF ÚHSD, v současné době je studentem prezenčního doktorského studia tamtéž. Zaměřuje se na moderní sociální a kulturní dějiny, dějiny každodennosti, teorii a metodologii historické vědy. Píše disertační doktorskou práci na téma *Radikalizace společnosti v českých zemích ve 30.–50. letech 20. století*.

Summary

Wayward Actors and (non-)powerful dictatorship. History of Everyday Life Research of mentalities of the agricultural community on the example of collectivization in the Czech Borderland

Using the methodology of the history of everyday life allows us to uncover specific course and consequences of the establishment of the communist dictatorship in the Czech lands. The example of collectivization in the districts of Šumperk and Zábřeh shows that a settled agricultural population responded to the prescriptive interventions into life with a litany of different attitudes, moods, actions or comprehensive strategies. The traditional mentality of the population and its ideas of „happy life“ defied the efforts of revolutionary change. Occurring crisis of legitimacy led the leaders of the Communist Party after 1953 to rapid turnover. Re-consideration of

the standard of living of the population has become a necessary step to restore the confidence of the population, despite of all ideological barriers.

materiálové statě

Poznání dějin venkova z lidových kronik přelomu 18. a 19. století

MIROSLAV SVOBODA

Abstrakt/Abstract

Stať reflektuje fenomén lidového kronikářství. Ten se objevuje ve stejné době v Čechách i na Moravě, přitom situace na Moravě je mnohem méně zmapovaná než v Čechách. Text je věnován pouze kronikám moravským, na nichž je demonstrováno, jakým způsobem lze jejich výpovědní hodnotu využít pro poznání dějin venkova.

Knowledge of the history of countryside based on the folk chronicles of the 18th and 19th centuries

The article reflects the phenomenon of the folk chronicles. This phenomenon occurs at the same time in Bohemia and Moravia, while the situation for Moravia is much less researched than for Bohemia. Text is dedicated only to the chronicles of Moravia, on which will be demonstrated, how historians can use their predictive value for understanding the history of the countryside.

Klíčová slova/Key Words

venkov, kroniky, 18. století, 19. století, Morava
countryside, chronicles, 18th century, 19th century, Moravia

Přelom 18. a 19. století bývá nazýván „zlatou dobou lidového kronikářství“. Není divu, vždyť právě z této doby, rámcově ji můžeme vymezit léty 1750–1830, pochází celá řada kronikářských děl, kterým se v historiografii dostalo názvu lidové, neboť jejich autoři pocházeli z prostředí venkova – vesnic a malých poddanských měst a městeček. Fenomén lidového kronikářství se objevuje ve stejné době v Čechách i na Moravě, přitom situace na Moravě je mnohem méně zmapovaná než v Čechách, kde pro výzkum lidového kronikářství existuje řada prací i edic, byť pravda rozdílné kvality.¹ Následující řádky se budou věnovat pouze kronikám moravským, na nich pak bude demonstrováno, jakým způsobem lze jejich výpovědní hodnotu využít pro poznání dějin venkova.

Autory kronikářských zápisů musíme hledat mezi příslušníky vesnické inteligence – učiteli a obecními písaři, dokonce je zde i jeden lékař, u nichž lze

---

1 Výstižný přehled výzkumu lidových kronik i vydaných edic podal Eduard MAUR, *Kronikářské záznamy lidové proveniencie jako historický pramen*, in: Historická dílna I. Sborník příspěvků přednesených v roce 2006, Plzeň 2006, s. 76–85.

předpokládat větší rozhled.² Kroniky vedli často také vlastníci majetnějších usedlostí, alespoň čtvrtlánici, zpravidla zároveň zástupci obecní samosprávy, rychtáři a purkmistři. Stranou ponecháváme kronikářská díla farářů, přestože i ona mají pro výzkum venkova velký význam. Nevznikla však ze spontánní potřeby předat své zážitky papíru. Doba vzestupu vesnického kronikářství spadá do období, kdy venkov postihla dlouhá řada výrazných změn a ty kronikáři pochopitelně ve svých dílech s většími či menšími podrobnosti reflektovali. Starší bádání, ovlivněné veskrze negativním pohledem na „dobu temna“, vidělo v pořizování česky psaných kronik naplnění touhy po jinak těžko dostupných českých knihách. Podle jiného názoru měl být vznik kroniky ovlivněn prastarou písmáckou tradicí či představoval reakci venkovského prostředí na náhlé a převratné změny, realizované za vlády Marie Terezie a jejího syna.³ Samy kroniky však tuto teorii zpochybňují, protože v řadě z nich není o tereziánských a josefínských reformách ani slovo.

Každý z kronikářů reprezentuje svými postoji a názory určitou sociální a kulturní skupinu venkovského obyvatelstva s řadou společných rysů, v níž byl pevně zakotven a ze které nemohl vybočit. Konzervativní prostředí venkova navíc bylo velmi senzitivní k jakýmkoli změnám, narušujícím zažitý stereotyp. Všechna taková vybočení, ať již šlo o změnu duchovního, stavbu kostela, požár, vichřici, neúrodu, robotní patent či zprávu o vyhlášení války, kronikář cítil potřebu zaznamenat a to je moment, kdy se v díle začíná projevovat autorova jedinečná individualita, poskytující nutně subjektivní pohled na svět kolem sebe. Pro naprostou většinu autorů kronik, bez výjimky to platí o sedlácích, tvoří páteř záznamů zprávy o počasí a s ním související úrodě, cenách obilí, drahotě, ale i o požárech, bouřích, krupobitích či povodních. To vše byly události, které velmi významně ovlivňovaly život na přelomu 18. a 19. století, a to zvláště na venkově.

Pro přiblížení se podívejme na jeden takový typický záznam z roku, kdy k žádné významné události nedošlo, jde o zápis kronikáře Františka Vrby z Mutěnic na Hodonínsku z roku 1798: „*V tomto roce se obilí více jak minulého roku podařilo. Pšenice dobrá, prostředně rža, ječmene také, proso dobře. Vína nemnoho a sena prostředně*“.⁴

Při podrobnějším pohledu a srovnání s dalšími zápisy téhož kronikáře vyplyne jeho pořadí priorit, neboť vyjmenované komodity se vždy objevují ve stejném pořadí. Přestože Mutěnice rozhodně byly a stále jsou vinařskou obcí, pro život místních obyvatel měla mnohem větší význam úroda obilí, konkrétně

2 Následující text byl psán na základě rozboru necelých třech desítek kronik z teritoria Moravy, které byly vedeny minimálně v letech 1789–1815. Jejich soupis, vyjma dvou farních, srov. Miroslav SVOBODA, *Reflexe francouzské revoluce a napoleonských válek v kronikářských záznamech z moravského venkova*, in: Claire MADL – Daniela TINKOVÁ (edd.), *Francouzský švindl svobody. Francouzská revoluce a veřejné mínění v českých zemích*, Praha 2012, s. 272–275.

3 Naposledy s odkazy na starší literaturu přehled všech názorů na vznik lidového kronikářství Barbora MLYNÁŘÍKOVÁ, *Geografický horizont prostého člověka v Čechách v letech 1740–1830. Svazek I*, Praha 2001, s. 32–33.

4 Kronika Františka Vrby z let 1757–1847, s. 5. Uložena je na Obecním úřadě v Mutěnicích.

pšenice, žita, ječmene a prosa. Teprve poté přichází na řadu víno a seno. Až pro rok 1805, v souvislosti s dodávkami pro francouzskou armádu, se dovídáme i o dalších plodinách, které se v Mutěnicích na počátku 19. století pěstovaly: hrách, čočka a fazole. To vše, spolu s obilím a vínem a dobyt看 museli mutěničtí sousedé vozit do velkých vojenských skladů do Brna, Ivanovic, Mikulova, Podivína a Hodonína.⁵

Zápisy o úrodě, kalamitách a návštěvách vojsk tvoří jádro zápisů nejen Františka Vrby, ale mnoha dalších kronikářů. Jiní autoři však byli mnohem obšírnější, jmenujme například správce školy v Drahotuších u Olomouce Ignáce Regera, z jehož kroniky získáme kompletní přehled o dění v městečku i na celém panství. Zvláště obsáhle, protože byl i místním regenschorim, zapisoval události, týkající se kostela – postavení nových varhan, rekvizici stříbra, změny farářů a kaplanů, apod.⁶ Pohříchu však je nutno přiznat, že takto podrobné a detailní kroniky jsou ve výrazné menšině. Většina kronikářských děl se omezuje na události ve vlastní obci, zpravidla na úrodu, požáry, povodně apod. Tyto kroniky i dvojí francouzskou invazi na Moravu, v letech 1805 a 1809, popisují jen z hlediska dodávek pro Francouze, aniž bychom se o pobytu nepřátelských vojáků dozvěděli jakoukoli podrobnost. Za příklad může posloužit kronika Holasic, ležící jen nedaleko od Rajhradu u Brna, která po stručném úvodu o bitvě u Slavkova, pouze konstatuje, že v „*rěhradským klášteře bil špitál kdežto Francozov bylo 300 plezýrovaných* (tj. raněných, pozn. M.S.). *Tam (j)sme musili skládat chléb, krávy, ovce, husy, slípke, slámu, seno, oves*“. V podobném duchu je i zápis o čtyři roky mladší: „*1809 roku byl tady podruhé Francoz, přišel dne 13. července a byl tady až do 1. listopadu. U Tuřan byly v Lotrách a u Podolí kdežto se jich počítalo 50 000 tisíc. Museli (j)sme jich živit a skládat jim víno, maso, chléb, oves, seno, slámu a krávy, ovce a všechno co žádali*“.⁷

Na událostech závěru roku 1805 a 1809 lze mimo jiné velmi názorně ukázat, jak mnoho se od sebe jednotlivé zápisy mohou lišit a jak rozličnou vypovídací hodnotu mají. Přitom nemusí vždy hlavní roli hrát pouze zájem kronikáře, ale často i časový odstup, s jakým své zápisy pořizoval.⁸ Máloukterý kronikář zapisoval své poznámky každý den, vždyť někdy je celý rok odbyt jen stručnou větou o úrodě a cenách. Více času měl asi také spíše v zimě za dlouhých večerů, kdy se zemědělské práce nevykonávaly. Řada kronikářských děl také vznikla až v pokročilém kronikářově věku, přičemž valná část zápisů je retrospektivních. Tento typ lze poměrně snadno poznat, protože aktuálně pořizované zápisy bývají, na rozdíl od záznamů z let již uplynulých, podrobnější a mnohem přesnější.

Je logické, že čím delší doba uplynula od popisovaných událostí, tím jsou poddáváné informace méně přesné a detailní. Pokud autor psal o bezprostřední

5 Kronika Františka Vrby, s. 7.

6 Bohumír INDRA – Adolf TUREK (edd.), *Paměti drahotušských kronikářů 1571–1911*, Olomouc 1947.

7 Státní okresní archiv Brno-venkov se sídlem v Rajhradě u Brna (dále SOKA Brno-venkov), fond Archiv obce Holasice, neuspořádan, Kronika obce 1772–1937, pag. 164.

8 Srov. B. MLYNÁŘÍKOVÁ, *Geografický horizont*, s. 83.

současnosti svého bydliště, mohl být a zpravidla také byl přesný a podrobný. Velmi detailně právě bývá různými písmáky zapsán průběh pobytu francouzských či spojeneckých vojáků ve vlastní obci v letech 1805 a 1809. Někteří autoři popsali nejen přesný průběh událostí, ale i počty vojáků, jejich chování, často i jednotku, spolu mnoha různými příhodami, které jim stály za zaznamenání. Občas se vyskytne v kronikách i užití přímé řeči, což dokáže situaci mnohem víc přiblížit.⁹ Osobní zkušenost dokládá i přesná identifikace příchozích vojáků, často zacházejících až do takových podrobností, jakými jsou čísla pluků. Francouzského husara kronikář snadno poznal, byl koneckonců velmi podobný husarům vlastním, lišili se v podstatě jen barvou kalhot a kožíšku a symboly panovníka a země, ovšem boskovický kronikář Dominik Kučera byl schopen rozeznat nejen husary, ale i dragouny, jízdní myslivce a dokonce i příslušníky elitní eskadrony husarského pluku, odlišující se od ostatních kožešinovými kalpaky na hlavách.¹⁰ Podobně přesně identifikoval první Francouze ve vsi i kronikář z Příbice, kam zavítali jízdní myslivci a posléze kyrysníci („*na to se do dědiny položily 3 compaq. pěchoty a 1 compa: Cawalerii a sice Kyrysarů*“).¹¹ Naprosto přesně, na počátek 19. století naprosto nezvykle, identifikoval v roce 1809 francouzskou jednotku František Vrba z Mutěnic, když napsal, že v září do vsi „*vlehl 12ⁱ Ch(as)seur Regiment*“, tzn. 12. pluk jízdních myslivců.¹² Tyto všechny zápisy však vycházejí z autopsie, mnohem méně dokážeme dnes ale identifikovat, odkud bral kronikář informace o událostech geograficky vzdálenějších.

Otázka o kronikářových informačních zdrojích je vůbec velmi složitá. Nejjednodušší je to samozřejmě v případě, když pisatel své zdroje přímo uvedl a problémy nedělají zpravidla ani převzaté zprávy z novin, často doslova bez vlastní invence citované.¹³ Před mnohem složitějším problémem se badatel ocitá při snaze identifikovat kronikářovy oficiální zdroje, neboť nemáme k dispozici zápisy, samozřejmě pokud vůbec byly pořizovány, z pravidelných schůzek rychtářů na vrchnostenských kancelářích, kde jim byly poskytovány oficiální zprávy o dění v zemi a stejně tak neznáme informace, jaké získávali lidé v kostelích od farářů.

Za příklad může sloužit známá bitva u Slavkova. Nejvíce podrobností mají samozřejmě kroniky z míst, přímo bojem zasažených, mnohem skoupější jsou pak zápisy z obcí vzdálenějších, přesto z bojištěm sousedících. Zde se lidé neměli

9 Velmi podrobně popsal příjezd prvních Francouzů, i předcházející přípravy, kronikář v Příbících, ležících nedaleko od Pohořelic. Srov. M. SVOBODA, *Příbice koncem roku 1805*, Jižní Morava, 2006, roč. 42, sv. 45, s. 269–278. Velmi známý je popis návštěvy císaře Napoleona na faře v Pohořelicích, zachycený v tamní farní kronice farářem Sebastianem Libischerem. Český překlad německého zápisu otiskl poprvé A. SLOVÁK, *Bitva u Slavkova*. Brno 1898², s. 23–24. Odtud pak vycházeli v podstatě všichni český píšící autoři.

10 Milena HENZLOVÁ, *Ohlasy Velké francouzské revoluce a napoleonských válek, II. část, 2. Kučerova kronika*, Vlastivědná ročenka OA Blansko 1990, s. 12.

11 Státní okresní archiv Břeclav se sídlem v Mikulově (dále SOKA Břeclav), Archiv obce Příbice, neuspořádaný, pamětní kniha z let 1696–1925, s. 272 a 278.

12 Kronika Františka Vrby, s. 6.

13 M. SVOBODA, *Reflexe francouzské revoluce*, s. 245.

o průběhu bitvy jak dozvědět a i v kronikách tak jsou spíše zachyceny události s bitvou nevyhnutelně spojené, především příchod velkého počtu zraněných. Téměř všichni kronikáři také uvádí, byť v rozličných číslech, počet mrtvých a raněných. Jejich množství a utrpení, zhoršené navíc naprosto nedostatečnou lékařskou péčí, obyvatele Moravy šokovalo. Stejně jako počty vojáků, liší se v kronikách i časový údaj o skončení bitvy, což jistě bylo zapříčiněno dobou, kdy se do obcí dostávali první přímí účastníci, ať již vítězové, ranění nebo prchající spojenci.¹⁴ Již zmiňovaný František Vrba kupříkladu vycházel z vlastní zkušenosti, když napsal, že bitva trvala do tří hodin, protože přes jeho rodné Mutěnice spojenci vojáci prchali.¹⁵

Kronikáři z vojsky obsazených oblastí skutečně vycházeli jen ze zpráv, které dostávali od přímých účastníků bitvy. Zajímavé je, že většina kronikářů nehovoří vůbec o rakouské účasti, museli tudíž přijít do styku, samozřejmě kromě Francouzů, pouze s vojáky ruského cara, ať již před bitvou nebo po ní. Bylo by ovšem omylem předpokládat, že kvůli jazykové bariéře pocházely získané informace pouze od Rusů nebo v menší míře od vlastních vojáků. Řada obyvatel okupovaných území mohla získat zprávy i od vítězných Francouzů. Nejednoho voják Velké armády pocházel z německy mluvících oblastí a pro Moravany nebyl problém se s nimi domluvit a zase naopak, někteří obyvatelé venkova (faráři, učitelé, vrchnostenská úředníka) mohli francouzsky také umět.¹⁶ Ze strany státu totiž převládala snaha zprávy o vojenských operacích co nejvíce omezit, neboť by mohly negativním způsobem ovlivnit postoje obyvatel monarchie. Veškeré noviny byly cenzurovány, v Brně navíc kvůli válce nevycházely vůbec, a přísné kontrole podléhali i cizí státní příslušníci a jejich korespondence.¹⁷ Z tohoto důvodu byla informovanost obyvatel o bitvě svedené nedaleko od Brna velice nízká. Milčický rychtář Vavák považoval slavkovské střetnutí až na závěrečnou tragédii v rybníkách, která měla za důsledek vítězství Francouzů, za vítězné pro Rusy.¹⁸ Tento názor není nijak ojedinělý a souvisí právě s velmi špatnou informovaností v oblastech od jižní Moravy vzdálených.¹⁹ Typickým příkladem, je zpráva vrchního úředníka žďárského panství Jana Aloise Ulricha ze 4. prosince 1805, podle které byli Francouzi u Brna poraženi, a Napoleonův švagr princ Joachim Murat byl zajat.²⁰

14 K reflexi slavkovské bitvy Miroslav SVOBODA, *Bitva u Slavkova očima kronikářů (K 200. výročí bitvy tří císařů)*, Jižní Morava 41, 2005, s. 307–314.

15 Kronika Františka Vrby, s. 6.

16 Rozhovor císaře Napoleona s pohořelickým farářem S. Libischerem tlumočil německy i francouzsky mluvící brigádní generál Jean Rapp, pocházející z Alsaska. Srov. Augustin KRATOCHVÍL, *Pohořelský okres. Vlastivěda moravská II. Místopis Moravy*, Brno 1913, s. 48.

17 František ROUBÍK, *Co se dělo v Čechách roku 1805*, Dějiny a současnost, roč. I, 1959, č. 3, s. 38–39.

18 Jindřich SKOPEC (ed.), *Paměti Františka J. Vaváka souseda a rychtáře milčického z let 1770–1816. Kniha IV (rok 1802–1806)*, Praha 1936, s. 144.

19 Dušan UHLÍŘ, *Situace na Moravě v době francouzské okupace*, in: Příspěvky k válečným událostem roku 1805 ve Slavkově, Slavkov 1983, s. 8.

20 František MATERNA, *Napoleon v bitvě u Slavkova poražen? Napoleon*. Sborník napoleonské společnosti v Praze I, 1935, č. 1, s. 5–6.

Příklad bitvy u Slavkova umožnil alespoň v nutné zkratce pohled na informovanost moravského venkova v případě tak závažné události, jakou tato bitva bezpochyby byla a v neposlední řadě zápisy o bitvě poskytují dostatek prostoru pro poznání reflexe, tzv. „velkých dějin“ ve venkovském prostředí.²¹ Lidé byli závislí na zprávách mimo oficiální zdroje, takže snadno docházelo k různým deformacím. Pokud kronikář popisoval dění válce předcházející, většinou ve snaze bitvu, k níž v jeho zemi došlo, vysvětlit, mohl vycházet do určitého okamžiku z oficiálních zpráv, byť ne nutně vždy. V duchu státního zájmu upravené informace přinášely noviny *Brünner Zeitung*, de facto jediné noviny na Moravě, navíc vycházející pouze v němčině. Němčiny neznalí venkované tak byli odkázáni pouze na zprávy od rychtářů a farářů a, otázkou je nakolik, též na informace od svých blízkých, sloužících na vojně. Ačkoli jich není mnoho, několik důkazů psaní dopisů z války domů existuje i z této doby. K roku 1794 zmiňuje Daniela Tinková list prostého kanonýra, sloužícího v rakouské armádě, adresovaný sedláku Jakubovi Pospíchalovi.²² Soubor několika dopisů z Itálie z roku 1799 je dnes uložen ve Státním okresním archivu Brno – venkov se sídlem v Rajhradě u Brna,²³ z českého prostředí známe Josefem Dlaskem citovaný dopis kaprála Smrtě z roku 1813.²⁴ Patrně ne od vojenské osoby pak pochází zajímavý list, který do své kroniky zahrnul Jan Čupík z Olešnice. Dostal jej 1. března 1813 z Marienburgu (psán byl 27. prosince 1812) a pisatel v něm Čupíkovi popisuje zoufalý stav francouzské armády po ústupu z Ruska.²⁵

Všechny zápisy kronikářů z neklidných let napoleonských válek jsou samozřejmě jedinečným pramenem po poznání dopadu dvou válek, vedených na našem území, na moravský venkov. Pro komplexní obraz obou francouzských invazí však kronikářské zápisy nestačí, je třeba je doplnit prameny úřední povahy, ponejvíce výkazy škod z jednotlivých obcí či z celých panství. Výpověď kronik však nutně nemusí být přínosná pouze pro dějiny venkova, ale například i pro dějiny vojenství. V kronice Lanžhota, ležícím na pomezí Moravy, zachytil purkmistr Michal Tuček ozbrojenou srážku mezi rakouskými a francouzskými oddíly, o níž jiné doklady nejsou: „*Když na potom maličke ustanovení tejš bitvy sestalo* (tj. bitvy u Slavkova, pozn. M.S.), *tu nenadále něco málo našich Císařských vojáků se vyskytlo při Břeclavě který něco Francouzů sem i tam pohubili. Nato ale za*

21 K tomu srov. Daniel DRÁPALA, *Kronikáři malých lidských dějin*, in: Museum Vivum. Sborník Valašského muzea v přírodě v Rožnově pod Radhoštěm 3, 2007, supplementum, s. 33.

22 Daniela TINKOVÁ, *Jakobín v sutaně. Neklidní kněží, strach z revoluce a konec osvětenství na Moravě*, Praha 2011, s. 158.

23 SOKA Brno-venkov, fond Chloupek Pius 1799–1809.

24 František KUTNAR (ed.), *Paměti sedláka Josefa Dlaska*, Praha 1941, s. 25–28.

25 *Kronika Jana Čupíka z Olešnice*, in: Vincenc PRASEK (ed.), *Paměti starých písmáků moravských*, sv. I, Velké Meziříčí 1913, s. 28. Pisatele bohužel Čupík neuvádí. Soukromé korespondenci ve venkovském prostředí doposud nebyla věnována patřičná pozornost, přesto, jak dokládá příklad Ondřeje Kanýze z počátku 18. století, existovala, byť zrovna tento příklad zřejmě není zcela typickým, neboť dochované dopisy jsou důsledkem rodinné krize. Srov. Roman DOUŠEK, *Prameny ke studiu kultury Sebranic na konci 17. a v první polovině 18. století*, in: Miroslav VÁLKA a kol. (edd.), *Agrární kultura. O tradičních formách zemědělského hospodaření a života na vesnici*, Etnologické studie 4, Brno 2007, s. 83–103.

*pár dní, od všelikad Francouz se sebral, k Hruškám, k Nové Vsi jak mračno proti tím našim vojákom dotáhl, a kdyby ale Bůh všemohoucí v tu dobu nás nebyl chránil, tak by to naše vojsko, které dosti malé a slabé bylo, buď by všecko byl zajal, alebo hlavu stal, za tím ale z milosti Boží když proti sobě stáli a k potýkání na strážení byli, tu v tom okamžení na místě Svatý Pokoj se stal“.*²⁶

Okruhů možných badatelských využití lidových kronik přelomu 18. a 19. století je celá řada, jak však bylo ukázáno, není možné kronikářovo sdělení přejímat bezmyšlenkovitě. Vždy je nutné mít na paměti osobu pisatele a snažit se získat o ní co nejvíce informací z jiných pramenů a těch je naštěstí pro tuto dobu relativně dostatek. S úspěchem lze využít pro informace o kronikářově rodině samozřejmě matriky, dále různé katastry, počínaje tereziánským a v neposlední řadě i spisy vrchnostenských úřadů, občas pomohou školní matriky a katalogy. Zvláště pokud kronikář zastával nějakou funkci. Možností je celá řada a téměř vždy nakonec získáme poměrně detailní portrét zaníceného písmáka, byť ne všichni dosáhli významu Františka Vaváka či Josefa Dlaska. Přestože již zmínovaný František Vrba o sobě ve své kronice skutečně mnoho nepsal a všímal si především události v rodných Mutěnicích, víme o něm, že se narodil 30. září 1757 v usedlosti č. p. 104 Jiřímu Vrbovi a jeho manželce Kateřině. Dospělosti se dožil patrně jako jediný syn a v dubnu 1778 převzal rodinnou usedlost. To byl již necelý rok ženat s Kateřinou, dcerou mutěnického pololáníka Pavla Jaroška. K Vrbově hospodářství, jednomu z nejbohatších ve vsi, patřilo necelých 54 jiter polí, téměř tři jitra vinohradů, necelé jitra pastvin, tři jitra luk a 360 sáhů ovocné zahrady přímo u domu, dohromady šlo o cca 35 ha půdy. V roce 1784, ve svých dvaceti sedmi letech, byl František Vrba jmenován rychtářem a v tomto úřadu setrval celých patnáct let. V roce 1799 se rychtářem v Mutěnicích stal Martin Matušina, zatímco František Vrba byl zvolen purkmistrem a stanul na dlouhých 25 let v čele obecní samosprávy. Zemřel jako obecně uznávaná osobnost 4. ledna 1838 v pozeňnaném věku 81 let.

Se svou ženou Kateřinou měl František Vrba celkem dvanáct dětí, dospělosti se dožilo nejméně pět z nich. Největšího významu dosáhli synové Jan a Jiří, oba otcem vybraní pro duchovní dráhu. Jan Vrba (1792–1858) se postupně stal brněnským biskupským radou, biskupským konzistoriálním přísedícím a čestným brněnským kanovníkem. Jeho bratr Jiří (1797–1867) byl díky své znalosti italštiny ustanoven za zpovědníka na brněnském Špilberku vězněným Italům a zde navázal velmi úzký vztah se známým básníkem a revolucionářem Silviem Pellicem, s kterým si ještě dlouho po jeho propuštění z vězení dopisoval a vyměňoval knihy. Kvůli své náklonnosti k uvězněným karbonářům však nakonec upadl v nemilost, byl zbaven místa v Brně a přesunut na místo děkana do Klobouk u Brna. Rodinné hospodářství převzal mladší bratr obou, František.²⁷

26 SOKA Břeclav, fond Archiv obce Lanžhot, neuspořádan, kronika obce 1800–1890, s. 7–8.

27 Miroslav SVOBODA, *Venkovský písmák a kronikář – Příklad Františka Vrby*, in: *Člověk na Moravě ve druhé polovině 18. století*, edd. J. Malík a kol., Brno 2008, s. 326–330. Zde podrobněji a s odkazy na prameny.

Kronika Františka Vrby z Mutěnic je jednou z mnoha a není ani zdaleka nejpodrobnější, přesto tvoří důležitý pramen k poznání života na moravském venkově a mentality jeho obyvatel na přelomu 18. a 19. století. Na tomto omezeném prostoru nelze vyjmenovat všechny okruhy témat, ke kterým má studium venkovských kronik co říci. Je jich celá řada. Rozhodně však lze říci, že pokud se někdo badatelsky věnuje životu některé obce či městečka počínaje druhou půlí 18. století a má to štěstí, že z této lokality existuje kronika, získá jejím studiem obraz mnohem plastičtější a detailnější, než jak jej můžeme získat pouhým studiem pramenů hospodářského rázu.

Autor/Author

Mgr. Miroslav Svoboda, Ph.D.

svoboda@mza.cz

Státní okresní archiv Břeclav se sídlem v Mikulově

Pavlovská 2

692 24 Mikulov

Možnosti využití vceňovacích operátů stabilního katastru pro dějiny zemědělství

KAMILA SVOBODOVÁ

Abstrakt/Abstract

Stať se zabývá významem vceňovacích operátů katastru pro dějiny zemědělství. Upozorňuje na důležité aspekty významu tzv. Stabilního katastru jako důležitého historického pramene pro hospodářské dějiny 19. století.

Possibilities of use of the valuating operators of the cadastre for the history of agriculture

The article discusses the importance of the valuating operators of the cadastre for the history of agriculture. Text shows an aspects of so-called Stable cadastre as an important historical source for the economic history of the 19th century.

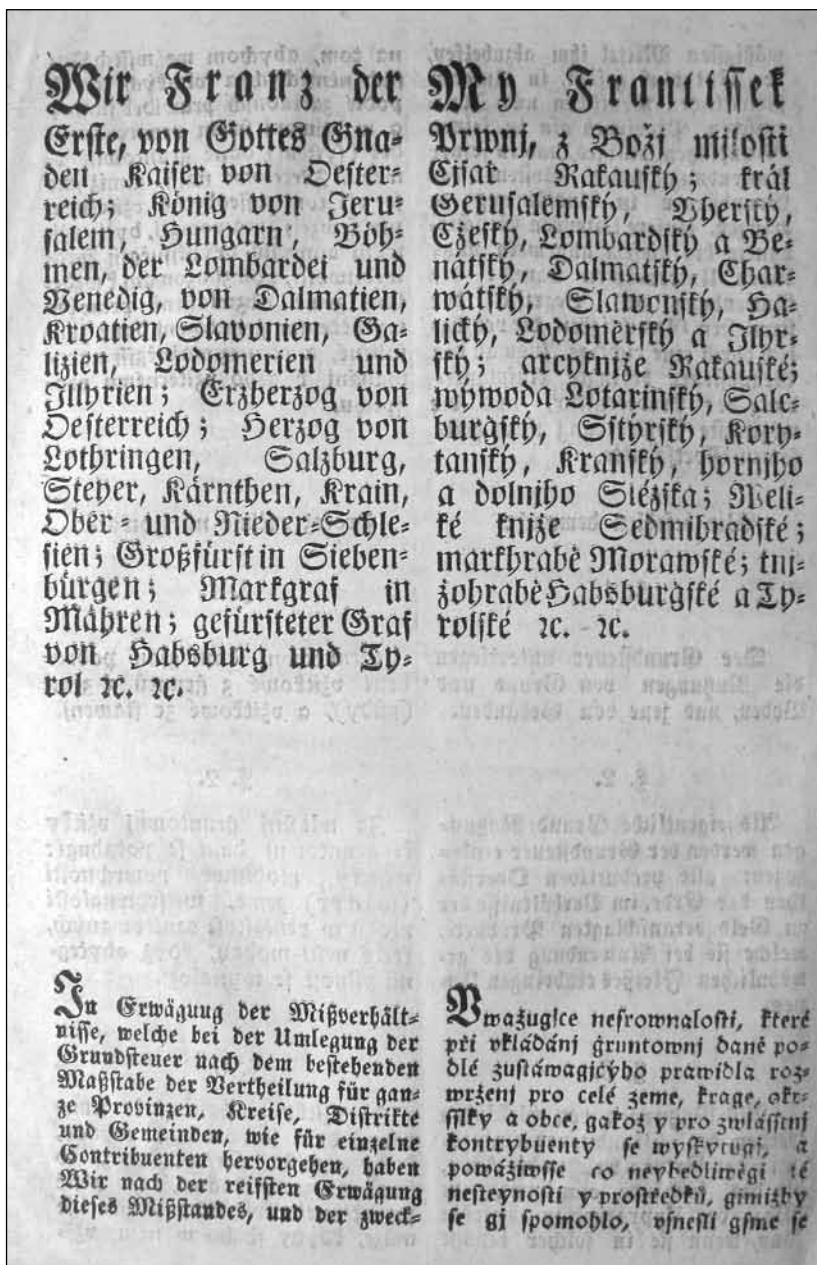

Klíčová slova/Key Words

*dějiny zemědělství, vceňovací operáty, stabilní katastr, 19. století
history of agriculture, valuating operators, stable cadastre, 19th century*

Tento příspěvek se týká důležitého hospodářského pramene pro naše dějiny poloviny 19. století, Stabilního katastru. Jeho název měl být inspirován přáním císaře Františka I., aby tento katastr vydržel „na věčné časy“, a proto byl nazván „stabilní“ – trvalý. V rakouských zemích se však dodnes označuje také jménem jeho zadavatele „Franzische Kataster“.

Se soupisem pro stabilní katastr se začalo v roce 1817 v Dolních Rakousích přípravnými pracemi. Nejdříve probíhalo vyměřování, jehož výsledkem byla pro každou obec katastrální mapa v měřítku jedna ku dvěma tisícům osmi

stům osmdesáti (1:2880) s odpovídajícími parcelními protokoly, po měření následovalo ocenění jednotlivých pozemků.¹ Dolní Rakousy se staly první zemí Habsburského soustátí, kde byl celý katastr vyhotoven, podle zkušeností zde získaných se pak postupovalo dále. Dalo by se tedy říci, že byly jakýmsi pokusným králíkem, pozemková daň vyměřená v rámci stabilního katastru zde začala platit už v roce 1835.

Předmětem zdanění byl v tomto katastru pozemek, zde zvaný parcela, pro který byl určen čistý výnos. Zaměření, zobrazení, sepsání a popsání pozemků mělo být provedeno jednotně v téměř celé monarchii (kromě Uher a Lombardie), bylo proto postupováno podle předem vyzkoušených zásad. Byla vybudována trigonometrická síť, pro každou katastrální obec byla zeměměřiči zhotovena samostatná katastrální mapa, v níž byly znázorněny hranice obce a veškeré pozemky, lišící se od sebe různým držitelem, kulturou, užíváním apod. Zobrazené pozemky byly označeny parcelními čísly, oproti číslům topografickým, užívaným ve starším katastru josefinském. Měřičské práce prováděly osoby vojenské, ale také civilisté, a to zejména v pozdější době, kdy se tyto práce rozrůstaly a vyžadovaly množství pracovních sil.²

Celá akce, která započala, jak již bylo řečeno, v roce 1817 v Dolních Rakousích, trvala celých 42 let a skončila v roce 1860 v Tyrolsku. Morava byla mapována v letech 1824–1836, Čechy nezávisle na ní v letech 1826–1843.

Pro organizaci berní správy byl do značné míry převzat systém vytvořený josefinským katastrem, tedy systém krajských a okresních berních výběrčí, přičemž obvody krajských výběrčí byly totožné s obvody krajů, obvody okresních berních výběrčí byly pro tento účel nově vytvořeny. Pro jednotlivé větší pozemkové vrchnosti, které zde byly pověřeny berní správou, byly vytvořeny berní okresy, řídicí se velikostmi jednotlivých panství. V roce 1850 pak byly vytvořeny nové berní okresy zcela bez souvislostí s vrchnostenskou správou a již vyměřené katastrální obce byly do nich přerozděleny.³

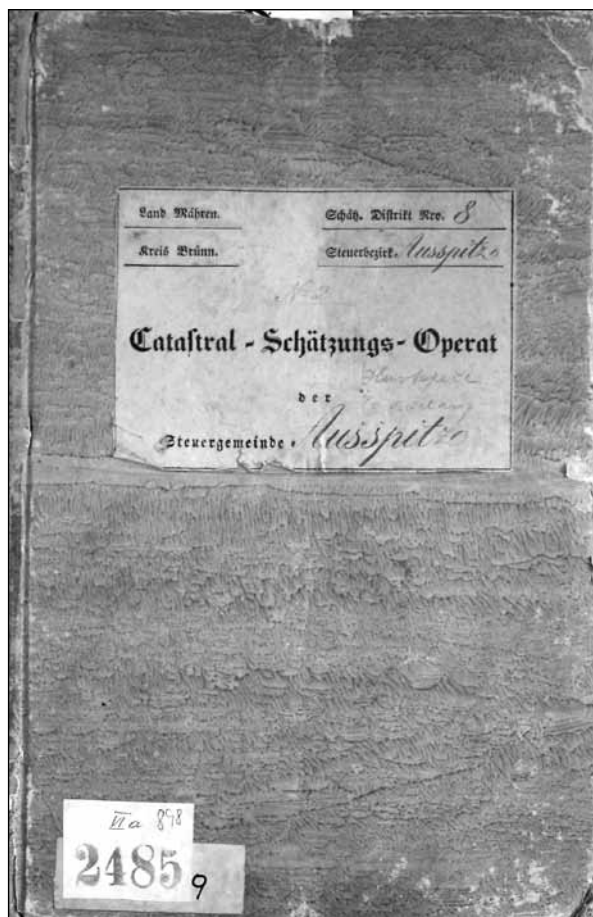
Po kartografických pracích následovalo oceňování pozemků neboli parcel, prováděné podle prováděcího nařízení vydaného v roce 1825 pro Dolní Rakousy, které bylo na ostatní země převedeno v téměř nezměněné podobě. Oceňování pozemků prováděli odhadní komisaři pod vedením odhadního inspektora spolu se zástupci obcí a místních úřadů, komisaři měli být poctiví, nezaujatí a přesní a měli dobře rozumět polnímu a lesnímu hospodářství. Jedna odhadní komise byla určena pro obvod asi 12–15 čtverečních mil. Oceňování pozemků probíhalo v našich zemích ve 40. letech 19. století.⁴

1 Roman SANDGRUBER, *Österreichische Agrarstatistik 1750–1918*, in: *Wirtschafts- und Sozialstatistik Österreich-Ungarn II*, edd. A. Hoffmann – M. Herbert, Wien 1978, s. 31.

2 František MAŠEK, *Pozemkový katastr*, Praha 1948, s. 16–17.

3 Ota POKORNÝ, *Územní členění berní správy v Čechách před rokem 1848*, *Historická geografie* 6, 1970, s. 133–134; Jan JANÁK – Zdeňka HLEDÍKOVÁ, *Dějiny správy v Českých zemích do r. 1945*, Praha 1996, s. 273.

4 František BOGUSZAK – Jan CÍSAŘ, *Mapování a měření českých zemí od poloviny 18. století do počátku 20. století*, Praha 1961, s. 55; O. POKORNÝ, *Územní členění berní správy*, s. 135; F. MAŠEK, *Pozemkový katastr*, s. 17.

Výsledkem práce těchto komisí byly pro každou obec zvlášť vytvořeny tzv. vceňovací operáty. Ty jsou přes svou jedinečnou hodnotu dosud stále ještě málo zpracovaným pramenem. Dnes jsou využívány především badateli, zabývajícími se dějinami jednotlivých obcí, pro které přinášejí nepřehledné množství údajů o vzhledu té které obce v pevně stanovené době, v 40. letech 19. století. Tyto operáty byly ve své době zpracovány pro všechny obce téměř celé Habsburské monarchie (s výjimkou Uher a Lombardie), je v nich tedy zafixován obraz velkého území tak, jak vypadalo během asi čtyřiceti let, kdy byl stabilní katastr zpracováván. Na základě těchto operátů jednotlivých obcí byly následně zpracovány okresní, krajské a zemské sumáře. Informace, v nich obsažené, mohou v případě, že se operát některé obce nedochoval, částečně chybějící údaje nahradit. Jedná se o sumáře, týkající se obyvatelstva a chovaného dobytka, sumáře s rozlohami a výnosy všech hlavních druhů plodin a sumáře s cenami plodin v jednotlivých obcích.

3) Obyvatelstvo – počty obyvatel podle pohlaví na základě posledního soupisu, zpravidla z roku 1843 (pokud je uveden počet obyvatel z roku 1840, je většinou hned vedle příp. na jiném místě operátu doplněn i počet z roku 1843), dále počet „*der Wohnparteien*“ neboli domácností, počty hospodářů nebo rodin (je to vždy výslovně uvedeno), kteří se živí zemědělstvím, řemesly spolu se zemědělstvím, řemesly a ničím z uvedeného, průměrný počet a druh čeledi ve větších hospodářstvích a obvyklá i sváteční strava a nápoje obyvatel.

S. 2.

Borowke *Tharf der Bevölkerung der Aufzählung*
am 1. Jan. 1840 *gegen den Stand*
am 1. Jan. 1840 *z. Z.*

<i>Alle Haushaltungen männlich</i>	<i>=</i>	<i>2298</i>	
<i> " " weiblich</i>	<i>=</i>	<i>2582</i>	<i>4880</i>
<i> " " männlich</i>	<i>=</i>	<i>1763</i>	
<i> " " weiblich</i>	<i>=</i>	<i>1777</i>	<i>3545</i>
<i>Zusammen</i>	<i>=</i>	<i>8425</i>	<i>Zusammen</i>

4) Stav dobytka – komisaři byli povinni sami zjišťovat stavy dobytka.⁵ Jsou zde uvedeny počty kusů jednotlivých druhů domácího zvířectva, rasy a jejich původ, způsob chovu, strava a jejich počet ve větších hospodářstvích. Počet hovězího dobytka je rozdělen podle užítku zvířat (tažní voli, býci na chov, krávy na mléko a mladý dobytek), u ovcí podle plemena (šlechtěné, pološlechtěné a nešlechtěné).

5) Řeky a potoky – jejich využití, eventuálně zjištění, kde se bere pitná voda pro obyvatelstvo a dobytek.

6) Ulice a cesty – popis jejich stavu a informace, kdo za něj odpovídá.

7) Místa trhu – je uvedeno místo nejbližšího trhu, jeho vzdálenost v čase i mílích, často i způsob prodeje nadbytku obilí (odkud a kdy sem jezdí podomní obchodníci).

8) Kultivovaná, nekultivovaná a nepoužitelná půda – v podobě soupisu, příp. tabulky. Poté je uveden poměr těchto druhů půdního fondu (1:1000).

9) „*Die Grunderzeugnisse*“ – jsou vypočítány jednotlivé druhy kultur a u každé je uvedeno, jaké plodiny a v jakém množství jsou tam pěstovány.

⁵ Andreas MORITSCH, *Der Franziszeische Kataster und die dazugehörigen Steuerschätzungsoperat als wirtschafts- und sozialhistorische Quellen*, East European Quaterly 3, 1969, s. 442.

10) Půdní kultury – jsou popsány způsoby, jak se jednotlivé kultury obdělávají a kdy, např. termíny stříhání vinic, vinobraní, doby setí a žní. Často jsou popsány druhy nářadí, používaného při jednotlivých pracích.

11) Kvalita a cena „*der Grunderzeugnisse*“ – jednotlivé produkty jsou oceněny podle jejich kvality a je také uvedeno, proč mají některé produkty lepší kvalitu a jiné horší. Rovněž se zde zmiňuje, kterých produktů je v obci dost, příp. nadbytek, a které se musí kupovat.

12) Počet hospodářství – uvedeny jsou počet a velikost všech druhů usedlostí, zahrnuti jsou i bezzemci a hospodáři na dominikálu, ale také další domy v obci, škola, fara, hospoda, obecní dům, vrchnostenské budovy atd.

5	$\frac{1}{2}$	121	151
2	"	29	31
6	$\frac{3}{4}$	35	38
18	$\frac{1}{2}$	19	28
10	$\frac{1}{2}$	15	19
30	$\frac{1}{4}$	6	14
26	$\frac{1}{8}$	$\frac{1}{4}$	$\frac{1}{2}$
169.			
1			
1			
1			
1			
1			

13) Domy – jejich počet, vzhled a způsob stavby, někdy jsou obsaženy i zmínky, jestli jsou domy pojištěny proti požáru a jejich počet, příp. název pojišťovny.

14) Průmysl – jsou uvedeny počet a druh řemesel, speciální zemědělské činnosti, jako např. chov včel nebo bource morušového. Jsou vyjmenovány průmyslové podniky, často palírna nebo mlýn, s podrobnostmi, např. kolik má palírna zaměstnanců a kolik alkoholu ročně vyrobí (nebo kolik spotřebuje obilí či brambor), příp. počet a druh složení mlýna.

Druhá část operátu se pak věnuje vlastnímu vceňování pozemků. U každé kultury je uveden počet bonitních tříd, u každé třídy osevní postup a výnos jednotlivých plodin na jedno jitro (v měřicích, metrických centech nebo mázech podle druhu plodiny). Vše je podrobně vysvětleno, sled jednotlivých plodin po sobě, způsob úhoření, způsob počítání výnosu. Tato část je ukončena datem sepsání protokolu a podpisem komisařů.

Třetí část operátu obsahuje podrobné protokoly o jednotlivých pracích, zejména o vypočítávání hrubého a čistého výnosu, o cenách v roce 1824, který byl hlavním měřítkem při vypočítávání peněžního výnosu jednotlivých produktů, více či méně rozsáhlý protokol lesní, protokoly o existenci či neexistenci robot a konečný protokol čistého výnosu ve formě tabulky.

Cultur. Gattung.	In den meisten Gütern und and. sonders	Bewirtschaftung und Reinertrag pr. Aech				Vollberechnung bei durchschnittl. geordneten Culturzuständen				Summe des Reinertrags und des sonst. einer Aeberechn.	Abzüge	Reiner Ertrag.		
		Frucht folge	Natural Ertrag	Im Gelde	Frucht folge	Natural Ertrag	Im Gelde	Im Gelde	nach der Berechnung					
Acker	I 221	221 221	221	1/2 Weizen	2 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2
				1/2 Roggen	2 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2
				1/2 Gerste	2 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2
				1/2 Hafer	2 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2
II 177	177	177	177	1/2 Weizen	2 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2
				1/2 Roggen	2 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	
				1/2 Gerste	2 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	
				1/2 Hafer	2 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	
Garten	I 675	675	675	1/2 Obst	2 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	
				1/2 Gemüse	2 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	
Wald	I 935	935	935	1/2 Holz	2 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	
				1/2 Fuchsbau	2 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	
II 600	600	600	600	1/2 Holz	2 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2		
				1/2 Fuchsbau	2 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2		
III 11	11	11	11	1/2 Holz	2 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2		
				1/2 Fuchsbau	2 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2		

Z uvedené vyplývá, že vceňovací operáty stabilního katastru jsou doslova nabitě informacemi o stavu zemědělství v našich zemích na konci první poloviny 19. století, které dosud nebyly našimi historiky plně využity a na svůj okamžik slávy stále ještě čekají.

Autorka/Author

Mgr. Kamila Svobodová, Ph.D.

kamila.svobodova@nzm.cz

Národní zemědělské muzeum Valtice

Nám. Svobody 8

691 42 Valtice

Sedlák – okresní starosta – zemský poslanec. Hájení zájmů venkova a modernizace zemědělství na příkladu Václava Kropáčka

LUKÁŠ KOPECKÝ

Abstrakt/Abstract

Stať se zabývá jednou ze zapomenutých osobností, kterým by měla být věnována pozornost ve výzkumu dějin venkova. Je jím soběkurský sedlák, přeštický okresní starosta a poslanec zemského sněmu Václav Kropáček starší. Stať přináší přehled záběru jeho aktivit, jeho vlivu na venkov a celý jihoplzeňský region a jeho život jako celek.

Farmer – District Mayor – Provincial Member of Parliament Defending the interests of rural and agricultural modernization on the example of Václav Kropáček

This paper deals with one of the forgotten figures, which should be paid attention in the research the history of the country. Is it farmer of Soběkury, district mayor of Přeštice and provincial member of the Parliament Václav Kropáček Sr. The article provides an overview shot of his activities, his influence in the country and the entire region of South Plzeň and his life as a whole.

Klíčová slova/Key Words

*Dějiny venkova, Václav Kropáček st., Plzeňsko, okresní starosta, poslanec
Rural history, Václav Kropáček st., Plzeň, district mayor, member of parliament*

Obec Soběkury nedaleko Přeštic. Do krajské metropole Plzně zhruba 30 kilometrů. Dnes vcelku zapomenutá vesnice, jakých jsou stovky. Ale právě z takovýchto dědin, osad se před více než sto lety rekrutovali reprezentanti zemské samosprávy v Království českém. Český zemský sněm měl pozoruhodnou sociální strukturu a každý jednotlivý osud by vydal za samostatný článek, studii nebo alespoň letmou biografickou zmínku.

Zatím neexistuje nový, kritický přehled poslanců a senátorů po roce 1918, natož pak poslanců Českého zemského sněmu v Praze a Říšské rady ve Vídni.¹

1 Z nejnovejších alespoň pokusů o přehled připomeňme výběrový přehled osobností českého parlamentarismu k 150. výročí přijetí ústavy, která dala základ zastupitelskému systému: Josef TOMEŠ a kol., *Tváře našich parlamentů. 150 let parlamentarismu v českých zemích 1861–2011*, Praha 2012. V ediční poznámce na s. 639 však editor Dr. Josef Tomeš slibuje, že kniha představuje

Pro Moravu je dispozici slovník poslanců Moravského zemského sněmu.² Vystačit si tak musíme s krátkými příručkami, či s více jak sto let starými přehledy a souhrny.³

Větší pozornosti a hlubšího zkoumání se většinou dostalo jen těm, kteří výraznou (většinou politickou) stopu napsali v dobách 1. republiky. U ostatních panuje takřka stoleté ticho. Česká historiografie zcela nutně potřebuje toto téma hluboce bádát a dojít k odpovídajícím závěrům a především vydat kritické přehledy osobností parlamentů.

Jednou z takových zapomenutých osobností, která poslouží jako ilustrativní příklad za mnohé další, kterým by měla být věnována pozornost, je soběkurský sedlák, přeštický okresní starosta a poslanec zemského sněmu Václav Kropáček starší.⁴ Záběr jeho aktivit, vliv na venkov a celý jihoplzeňský region, odkaz předaný rodině a výchova, to vše byly atributy, které se až do dnešních dnů stále v rodě Kropáčků přenášejí.⁵

Autorovi článku se téma rodiny Kropáčků stalo v podstatě osudným. Narazil na ně při pátrání po archivním materiálu již v době dokončování jeho diplomové práce.⁶

Mohl se tak ponořit především do osudů Václava Kropáčka mladšího (1898–1943), legionáře z 1. světové války, prvorepublikového důstojníka generálního štábu a především hrdiny protinacistického odboje, který zaplatil svým životem na popravišti drážďanské věznice 13. prosince 1943.⁷ Jeho manželka Božena (1901–1975) projevila z dnešního pohledu neuvěřitelnou statečnost, když v těžkých květnových a červnových dnech roku 1942 několik dní v svém bytě (s dvěma nezletilými dětmi) ukrývala velitele parašutistů npor. Adolfa Opálku. Tato její odbojová činnost zůstala Němcům po celou dobu války utajena. Kruté moderní československé dějiny jí pak místo odměny připravily vězení a soud v roce 1948, naštěstí však byla osvobozena.⁸ Jejich syn Jiří (1930–2009) se stal

první z řady publikací, které se budou věnovat české parlamentní biografistice 19.–21. století, která by měla být zakončena rozsáhlou encyklopedií všech členů českých a československých parlamentů od roku 1918. Z dřívější doby srov. Marie LIŠKOVÁ, *Slovník představitelů zemské samosprávy v Čechách v letech 1861–1913*, Praha 1994. Info k V. Kropáčkovi na s. 163.

- 2 Jiří MALÍŘ a kol., *Biografický slovník poslanců moravského zemského sněmu v letech 1861–1918*, Brno 2012.
- 3 Michal NAVRÁTIL, *Nový český sněm (1901–1907). S životopisy a podobiznami*, Tábor 1902, Josef HUSÁK – Rudolf SCHRÁNIL (edd.), *Sněm království českého 1861–1911*, Praha 1911.
- 4 Výrazem „starší“ odděluji od stejnojmenného syna Václava (1898–1943). Pravdou je, že jméno Václav bylo v rodině velmi časté.
- 5 Archiv autora, rozhovor s MUDr. Libuší Kropáčkovou, Praha 1. srpna 2011.
- 6 Srov. Lukáš KOPECKÝ, *František Machník – život agrárního politika a ministra národní obrany*, diplomová práce FF JČU, České Budějovice 2011. K dispozici na: http://theses.cz/id/cvd63e/DP_Luk_Kopeck.pdf.
- 7 K jeho osobě srov. Ivan LACH, Eduard STEHLÍK, *Vlast a čest byly jim dražší nežli život*, Dvůr Králové nad Labem 2000, s. 114–115 a *Vojenské osobnosti československého odboje 1939–1945*, Praha 2005, s. 153–154.
- 8 Lukáš KOPECKÝ, *Božena Kropáčková-neobyčejný osud obyčejné ženy*, Paměť a dějiny 7, 4/2013, s. 86–96.

významným odborníkem a pedagogem v oblasti umění, pracoval v Alšově jihočeské galerii a vyučoval na FF UK. Jeho manželka, dr. Libuše Kropáčková (1932) je dcera ruralistického spisovatele a oběti Státní bezpečnosti vykonstruovaného procesu s tzv. Zelenou internacionálou Františka Křeliny.⁹ Právě ona mi dovolila studovat v rodinném archivu a hlavně pochopit zázemí rodiny Václava Kropáčka, skromnost, oddanost vlasti a hrdinství v mezních situacích. Za to jí tímto ještě jednou veřejně děkuji. Měl jsem též možnost mít tu čest být zprostředkovatelem předání pozůstalosti po plk. Václavu Kropáčkovi (včetně unikátních motáků z Pankráce a dopisů z Drážďan) do sbírek Vojenského historického ústavu.¹⁰

Život

Václav Kropáček st. se narodil 15. srpna 1864 v Soběkurech.¹¹ Jeho otec Václav (1823–1886) byl soběkurským rolníkem a také starostou, několik let také starostou okresu Přeštice. Matka Anna, rozená Tolarová (1841–1922) pocházela z Nezabavetic. Zmíněný hrdina Václav Kropáček byl prvorozeným nejstarším synem. Dále se narodila Ludmila (1900), která však zemřela brzy po narození, v roce 1901 Jaroslav Kropáček (*1963), posléze bankovní úředník; dále Ing. Jiří Kropáček (1903), který po smrti otce převzal rodový statek a hospodářství (po únoru 1948 a znárodnění pracoval ve Škodě Plzeň), MUDr. Josef Kropáček (1907), soběkurský lékař a nejmladší z dětí byla dcera Marie, provdaná Kopejtková (1915).¹²

Václav Kropáček studoval na reálném gymnáziu v Klatovech, na Horšovskotýnsku absolvoval hospodářskou praxi, aby se pak ve velmi mladém věku ujal zděděného statku v rodných Soběkurech. Zde byl brzy zvolen do zastupitelstva a následně obecním starostou. V roce 1889 ve věku 25 let byl zvolen do přeštického okresního zastupitelstva. Jeho otec byl okresním starostou nepřetržitě od svého zvolení 4. května 1865 až do smrti 11. října 1886. Kropáček v okresním zastupitelstvu zasedal takřka také nepřetržitě, vyjma let 1896–1901, až do své smrti v roce 1934. Od roku 1907 byl okresním starostou. Po vzniku republiky se v roce 1920 stal předsedou okresní správní komise, v letech 1924–1928 jejím místopředsedou.

V roce 1901 byl zvolen poslancem Zemského sněmu království Českého. V měsíci říjnu se dostavili voliči k urnám. V okrese (volebním obvodu) Přeštice-Nepomuk se z 3724 oprávněných voličů k urnám dostavilo 1752 voličů. Neplatných bylo 7 hlasů. Mladočeský kandidát Rudolf Treybal obdržel 286

9 Zora DVOŘÁKOVÁ, *Navzdory nenávisti a mstě. Z politických procesů 1952 až 1953*, Třebíč 2002, s. 77–78.

10 Michal BURIAN, *Pozůstalost po pplk. gšt. Václavu Kropáčkovi a Boženě Kropáčkové*, *Historie a vojenství* 62, 2/2013, s. 103–107.

11 Autor o něm napsal krátkou životopisnou črtu, srov. Lukáš KOPECKÝ, *Václav Kropáček, zapomenutý soběkurský sedlák a agrární vůdce na jihu Plzeňska*, *Selská revue* 3/2013, s. 93.

12 Rodokmen rodiny Kropáčkových, ve vlastnictví MUDr. Libuše Kropáčkové, kopie v držení autora.

hlasů, kandidát Jan Kůs 159, agrárník Václav Kropáček 794, národní socialista Václav Fresl 317 a sociální demokrat Vít Träger 184.

14. října došlo k druhé volbě. Dostavilo se 2378 mužů, kteří dali 1227 hlasů Václavu Kropáčkovi, který tak byl zvolen poslancem Zemského sněmu. Na druhém místě skončil se 484 hlasy Václav Fresl.¹³

Na Zemském sněmu byl kupříkladu zvolen členem petiční komise. V tu dobu se stal též delegátem Zemědělské rady české. Na parlamentní půdě usiloval o zlepšení situace zemědělců, ale snažil se vždy pomáhat i v případech že jeho volební obvod zasáhla nenadálá přírodní katastrofa jako krupobití a průtrže mračen na jaře 1903.¹⁴ O dva roky později pak stejnou oblast naopak trápila velká sucha, která na mnohých místech zničila celou úrodu.¹⁵

Od 1. června 1906 byl členem okresního školního výboru, dále členem odhadní komise pro daň z příjmu podle zákona z r. 1896. V roce 1904 stál u založení Vzájemné okresní požární pojišťovny, kde se stal postupně členem správní rady a následně předsedou. Jako okresní starosta se přičinil o založení okresní komise pro péči o mládež v Přešticích, jejímž byl od roku 1919 až do své smrti předsedou. V letech první světové války byl jmenován členem okresní vyživovací komise a zvolen předsedou okresní aprovizační komise v Přešticích.

V roce 1908 mandát na Zemském sněmu ve volbách bez problémů uhájil.¹⁶

Když 28. října 1918 padlo Rakousko-Uhersko, byl jednomyslně zvolen předsedou okresního národního výboru v Přešticích a svým vlivem se zapřičinil o to, že se přechod do nových poměrů v právě zrozeném státě obešel bez rušivých momentů a takřka nikde nebyl narušen veřejný pořádek.

V roce 1921 se mu splnil jeho dávný sen a v Přešticích byla zřízena Zimní hospodářská škola. O ni dlouhá léta usiloval, proto bylo naprosto přirozené, že byl až do své smrti předsedou jejího kuratoria. V okrese dále založil Zemědělskou nemocenskou pojišťovnu. V dalších funkcích pak seděl ve správní radě Západočeského svazu elektrárenského (posléze a.s. Západočeské elektrárny v Plzni) a také byl revisorem účtů. Jak, bude dále zmíněno, byl velmi činný na poli zemědělského družstevnictví, proto byl po celý svůj aktivní život předsedou dozorčí rady Hospodářského družstva českého západu v Plzni a členem Jednoty hospodářských družstev v Praze.¹⁷

Pozoruhodné je, že po říjnu 1918 neaspiroval na nejvyšší politické funkce, které by si bezesporu zasloužil a na rozdíl od jiných bývalých kolegů ze Zemského sněmu¹⁸, se nestal ani poslancem či senátorem. Věnoval se práci pro okres, obec a rodný zemědělský statek.

13 M. NAVRÁTIL, *Nový český sněm...*, s. 168. Srov. též Národní archiv (dále jen NA), fond Český zemský sněm (f. ČZS), karton (kart.) 105, signatura (sign.) I6-5/67-volební okres Přeštice-Nepomuk.

14 *Stenografické zprávy sněmu království Českého 1901–1903 (26–40. sezení)*, Praha 1904, s. 1980.

15 *Stenografické zprávy sněmu království Českého 1904–1905 (1–30. sezení)*, Praha 1906, s. 905.

16 NA, f. ČZS, kart. 104, sign. I6-5/63-volební okres Přeštice-Nepomuk.

17 *Za Václavem Kropáčkem*, Plzeňský kraj, č. 9, ročník XXVIII, 31. ledna 1934, s. 1.

18 Namátkou jmenujeme Karla Viškovského, Karla Práška, Františka Staňka, Františka Udržala a mnohé další.

V jednom z nekrologů byl oceňován jako nositel vzácných lidských vlastností, jimiž nikdy nešetřil a vždy je používal pro dobro druhých: *velký hospodářský rozhled, sociální a humánní citění, poctivost, svědomitost, spravedlnost a pracovitost*. Tím se těšil všeobecné vážnosti v jak mezi těmi, kdo práci dávali, tak i mezi zaměstnanci. V práci pro zmíněnou pojišťovnu projevoval největší porozumění a nestrannost při jednání o pomoci sociálně nejslabším, tedy velmi často zemědělským dělníkům, kteří často hledali ztracené zdraví.¹⁹

Hospodářské družstvo

8. srpna 1904 se v hostinci u Slovana sešlo na osmnáct místních sedláků, aby na popud Václava Kropáčka (kterého považovali za nejpokrokovějšího z nich) založili Hospodářské strojní družstvo²⁰ v Soběkurech, zapsané společenstvo s ručením omezeným. V preambuli činnosti stojí: *V život uvedené družstvo má účel povznášeti a zdokonalovati výrobu zemědělských svých členů. Účelu toho dosahuje se společným opatřováním mechanických pohonů a jiných strojů hospodářských a jejich propůjčováním k různým pracím v hospodářství členů společenstva*. Stanovy byly zapsány do obchodního rejstříku a 24. března 1905 se nové družstvo stalo členem Ústřední jednoty hospodářských družstev pro Království České v Praze.²¹

Ještě před samotným založením, v červenci 1904 byl sedláky zakoupen parní stroj (lokomobila) a mlátička od firmy Clayton and Shuttleworth 52²² za 9 200 korun. Stroj byl zaplacen jak z členských podílů, tak z úvěru Okresní hospodářské záložny v Přešticích. 9. srpna dorazila mlátička na nádraží do Lužan, o tři později uvedena do provozu a od druhé poloviny srpna začal výmlat. Nejdříve stohy, posléze obilí svezenu do stodol všech 18 členů družstva. Poplatek za mláčení činil 2,30 K za hodinu, mzda strojníka 2,40 K denně. Mlátička sloužila až do roku 1951 v Soběkurech, pak byla znárodněna do STS Přestavky.²²

Družstvo v dalších letech postavilo kolnu na stroje, zakoupilo lis na slámu, zdvihač pytlů, soupravu mlýnských kamenů na šrotování obilí či lukořez na řezání mechovitých luk. Vůdčí osobností byl, jak už bylo zmíněno, Václav Kropáček. Několikanásobně byl zvolen předsedou. V listopadu 1927 hovořil o možném zakoupení motorového pluhu (zařízení ve smyslu traktoru), v roce 1931 pravil, že se v budoucnosti družstvo jistě neobejde bez sběrný a společného prodeje drobných produktů: másla, vajec a mléka, které takto budou lépe zpeněžovány. Evidentně těmito nápady předbíhal dvou dobu.²³

Podíl Václava Kropáčka v majetku družstva byl největší. Do družstva vstupoval v roce 1904 se 44 podíly na celkovém vlastnictví (148 podílů) a postupně je

19 *Zemřel dobrý člověk*, Plzeňský kraj, č. 9, ročník XXVIII, 31. ledna 1934, s. 1–2.

20 K zemědělskému družstevnictví obecně srov. Ladislav FEIERABEND, *Zemědělské družstevnictví v Československu do roku 1952*, Volary 2007.

21 Petr HODAN, *Kořeny selského pokroku*, Zemědělský kalendář 16, 2012, s. 169.

22 *Tamtéž*.

23 *Tamtéž*, s. 171.

rozšiřoval. V roce 1927 to již bylo 88 podílů.²⁴ 17. března 1934 se po smrti otce s již 132 závodními podíly přihlašoval do družstva syn Jiří Kropáček.²⁵

V Soběkurech založil Kropáček v letech 1891–1892 sad Jana Amose Komenického, v roce 1911 začal meliorovat své pozemky, v tom se inspirovali další sedláci a v letech 1929–1931 proběhla v Soběkurech velká meliorační akce.²⁶

Konec života a odkaz

Václav Kropáček st. zemřel po těžké operaci v plzeňské nemocnici 28. ledna 1934. Poslední lednový den ho pak rodná obec vyprovodila na poslední cestě. Od přeštického vlakového nádraží toho dne autobusy, kočáry a auta odvážely mnoho přátel do Soběkuru, aby se všichni mohli poklonit památce zesnulého. Mezi smutečními hosty byli agrární poslanci Machník a Kočandrlé, členové zemského i okresního zastupitelstva, zástupci úřadů, ústavů a podniků, funkcionáři agrární strany ze všech mnohých úrovní a míst, zástupci spolků, jejichž byl zesnulý členem, Selská jízda či zpěvácký spolek *Skála* z Přeštic.

O druhé hodině odpolední provedl dnešický farář Pulda za asistence dalších kněží výkrop v rodném domě, pak byla rakev přenesena na náves ke kapliče, kde církevní hodnostáři dle tradice provedli druhý výkrop. Pak se dal do pohybu pohřební pochod, který vedla Selská jízda, směrem na soběkurský hřbitov. Nad hrobem promluvil velký Kropáčkův přítel, poslanec agrární strany a ředitel klatovské Hospodářské školy František Machník. Vyzdvihl jeho záslužnou činnost ve všech odvětvích, kterým se zesnulý věnoval.

Za okresní školní výbor se rozloučil odborný učitel Václav Fikrle, za agrární stranu Vojtěch Švec, pak promluvil předseda Hospodářského družstva v Přešticich Josef Valter, jménem domoviny okresní důvěrník Pánek, za zemskou péči o mládež ředitel v. v. Václav Sedláček z Přeštic. Starosta zemské nemocenské pojišťovny Bohumil Tichota ocenil lásku, kterou Kropáček věnoval potřebám zaměstnanců, a která měla i nedále držet lidi věrného jeho odkazu pospolu. Za zaměstnance poděkoval ředitel Zemské nemocenské pojišťovny v Klatovech František Bicek, který pravil, že tak jako se země občas otvírá, aby vydala poklady, dnes se otevřela, aby jeden poklad přijala. Za vzájemnou požární pojišťovnu promluvil místopředseda Kokoška z Vřeskovice, za hospodářskou školu poděkoval ředitel Otto Frinta, za Sbor dobrovolných hasičů ředitel měšťanské školy Šindelář. Za republikánský dorost Sláva Beran ze Soběkuru a naposledy jménem obce, všech obyvatel a místních spolků promluvil soběkurský starosta

24 Archiv Ing. Petra Hodana, přihlášky Václava Kropáčka do družstva z let 1904 a 1927.

25 Archiv Ing. Petra Hodana, přihláška Ing. Jiřího Kropáčka do družstva, Soběkury 17. března 1934.

26 E-mailing, Petra Hodana autorovi z 24. 5. 2014. Pradědeček pana Hodana byl sedlákem soběkurským a současně Kropáčkovým. V osobním archivu pana Hodana se dodnes nacházejí účetní uzávěrky družstva, knihy protokolů i členské přihlášky.

Václav Sedláček. Zazněla státní hymna v podání pěveckého spolku *Skála* a rakev se zesnulým byla spuštěna do hrobu.²⁷

Kropáčkova smrt byla o to horší, že nový přeštický okresní hejtman – J. Hladík, který byl do úřadu přeložen z Milevska, v den svého nástupu do úřadu byl přímo v budově okresního úřadu stížen mozkovou mrtvicí a přivolaní lékaři mohli už jen konstatovat smrt.²⁸

Na závěr jistě platí i Václavu Kropáčkovi teze o většině sedláků, kteří měli velké hektarové bohatství, dělali svou práci dobře, tím pádem odpovídající společenskou prestiž, ale právě na ně a jejich rodiny byla po roce 1948 zaměřena největší represe a zabírání jejich majetku.

Autor/Author

Mgr. Lukáš Kopecký

kopeck.l@seznam.cz

Katedra historie

Filozofická fakulta

Univerzita J. E. Purkyně v Ústí nad Labem

Pasteurova 13

400 96 Ústí nad Labem

---

27 *Poslední cesta vůdce zemědělského lidu na Přešticku*, Plzeňský kraj XXVIII, č. 10, 3. února 1934, s. 2.

28 *Tragický skon nového okresního hejtmana J. Hladíka v Přešticích*, Plzeňský kraj XXVIII, č. 9, 31. ledna 1934, s. 2.

Prameny k dějinám venkova ukryté ve fondech státních statků (na příkladu východních Čech)

HELENA POCHOBRADSKÁ

Abstrakt/Abstract

Cílem stati je na příkladu z východních Čech představit podrobněji archivní fondy státních statků uložených ve Státním oblastním archivu v Zámrsku a motivovat zájemce z řad historiků o dějiny venkova 20. století k hlubšímu studiu. Analýza archivních pramenů bude provedena na příkladu fondů státních statků zpracovaných v několika posledních letech ve zmíněném archivu.

Sources for the History of Countryside hidden in the funds of state farms (example of East Bohemia)

The aim of this paper is to introduce, on the example of the eastern Bohemian Region, archival documents about the state farms, stored in the State Regional Archives in Zámrsk and motivate the interested historians of rural history of the 20th century to further study. The analysis of archival sources will be made on an example of archival funds of state farms, processed in the last few years in the Archive in Zámrsk.

Klíčová slova/Key Words

*venkov, historické prameny, východní Čechy, státní statky
countryside, historical sources, eastern Bohemia, state farms*

Ukazuje se, že zájem o dějiny venkova, a zejména ty agrární, se posouvá ve zkoumaném čase stále více do současnosti. Na tuto skutečnost se snaží reagovat i archiváři a postupně tak zpřístupňují další okruh přinejmenším zajímavých pramenů, kterými mohou být, mimo jiné, i archivní fondy státních statků. Státní statky totiž byly podobně jako zemědělská družstva významným, byť časově omezeným fenoménem, který si zaslouží pozornost historiků i široké badatelské veřejnosti. Na úvod svého příspěvku je proto nezbytné pokusit se vysvětlit, jak spolu souvisejí dějiny venkova 2. poloviny 20. století a archivní fondy státních statků uložené v našich archivech.

Co se týká jejich začlenění do prostoru venkovského osídlení, je v tomto případě hranice ne příliš ostrá, protože jak známo, ředitelství, alespoň těch velkých „tradičních“ statků, sídlila spíše ve větších, často okresních městech. Nicméně jejich závody, střediska či farmy zcela jistě vyplňovaly prostor ven-

kovský a později i ředitelství mnohých statků našla své umístění právě ve venkovských obcích.

Jedním z typických znaků venkovských sídel, jejichž počet výrazně převládal v agrární sídelní struktuře předindustriální společnosti, byl specifický ráz venkovské zástavby, kde vedle obytných místností zaujímaly značnou část prostory pro hospodářskou činnost. Současně s tím byla od nepaměti venkovská sídla centry zemědělského zázemí a i dnes je rozvoj zemědělství spíše spojován s rozvojem venkova než měst. A přestože vznik, rozvoj a fungování státních statků 2. poloviny 20. století nelze jednoznačně lokalizovat do oblasti venkovských sídel (viz výše), jsou ve fondech těchto podniků ukryty zajímavé prameny právě k dějinám venkova.

Cílem příspěvku je na příkladu z východních Čech představit podrobněji archivní fondy státních statků uložených ve Státním oblastním archivu v Zámrsku¹ a motivovat zájemce z řad historiků o dějiny venkova 20. století k hlubšímu studiu. Analýza archivních pramenů bude provedena na příkladu fondů státních statků zpracovaných v několika posledních letech ve zmíněném archivu. Proto, aby bylo možné archiválie popsat a zpřístupnit, bylo nutné učinit několik zásadních kroků. V první řadě bylo potřeba archiválie soustředit do archivu, dále pak prostudovat a popsat správní vývoj státních statků v celostátním i regionálním měřítku a konečně archivním zpracováním zpřístupnit fondy badatelské veřejnosti. Problematice soustřeďování archiválií, jejich zpřístupnění i správnímu vývoji se autorka věnovala intenzivně v některých dřívějších pracích.²

Postupným zpracováním se potvrzuje, že struktura fondů, stejně jako organizace statků, jsou si velice podobné. Vyplývá to nejen z přísně centralistického systému řízení, ale také z poslání, které tyto podniky měly plnit. Je při tom potřeba si uvědomit, že jiná pravidla pro řízení i plnění stanovených úkolů platila pro sídla ředitelství statků a jiná pro jejich organizační jednotky.³ Proto také bezprostřední vliv na venkovský způsob života měly ty státní statky, které byly zakládány mimo městské aglomerace. V 60. až 90. letech minulého století byla sídla státních statků situována spíše do větších měst, snad s výjimkou příhraničních horských oblastí, kde ředitelství statků byla i v menších obcích, jako např. Hajnice, Radvanice či Vysoké nad Jizerou. Teprve v 80. letech dvacátého století se sídla státních statků v důsledku zákona o státním podniku přesunula do jiných lokalit. Ve východních Čechách se tak objevily vedle tradičních statků Jičín, Smiřice, Moravská Třebová i takové jako Bartošovice, Orlické Záhoří, Nebeská Rybná či Božanov.

1 V současné době je ve Státním oblastním archivu v Zámrsku evidováno na 60 archivních souborů státních statků a jejich společenských a politických organizací. Zhruba čtvrtina je zpracována formou inventáře, další jsou ve fázi rozpracování.

2 Např. Helena POCHOBRADSKÁ, *Jak na pořádání státních statků na příkladu z východních Čech*, in: Sborník prací východočeských archivů 15, Zámrsk 2011, s. 223–252; Helena POCHOBRADSKÁ, *Vývoj správy státních zemědělských podniků na území východních Čech po roce 1945 se zvláštním zřetelem na vývoj státních statků*, disertační práce, Univerzita Pardubice, Ústav historických věd, Pardubice 2012, 173 s.

3 Těmi byly v různých letech buďto závody, střediska či farmy.

Lze představit jednotlivé skupiny dokumentů z činnosti zkoumaných podniků se zaměřením na možnosti historického bádání. Využito bude při tom jedno z uplatněných ukládacích schémat.⁴

1. Vedení

Tato skupina písemností obsahuje celé řady pokynů, příkazů, směrnic a vyhlášek jak vlastního vedení podniků, tak i řídicích orgánů, kterými v určitých vývojových etapách byly střídavě ministerstvo, národní výbory, krajské či okresní zemědělské správy, ale i orgány stranické či odborové. Do této skupiny patří rovněž dochované obsáhlé kolektivní smlouvy, které zcela jednoznačně zařazují státní statky do podnikové sféry. Pokud byly statky členy dalších společných podniků, dochovaly se i dokumenty k těmto aktivitám. Hojně byly zastoupeny rovněž písemnosti vyplývající ze vzájemné spolupráce statků, včetně mezinárodní.⁵

2. Organizační záležitosti

Skupina těchto písemností má význam zejména pro správní dějiny, neboť vypovídá nejen o založení, reorganizaci, převodech jednotných zemědělských družstev, delimitaci či ukončení činnosti statků, ale nalezneme zde i doklady o jejich organizační struktuře, která byla nadměru komplikovaná a jak se později ukázalo, odrážely se v ní snahy o nalezení té nejefektivnější.

3. Kontrola

Ve státních statcích fungoval propracovaný systém kontrol jak ze strany ministerstva, tak národních výborů, zemědělských správ, ale i bank či orgánů lidové kontroly. Ve statcích byla rovněž aplikována tzv. samokontrola, četné byly hygienické prověrky, nezřídka s negativními výsledky. Řešily se stížnosti nadřízených orgánů i zaměstnanců statku.⁶

4. Legislativa a právo

V této skupině písemností lze nalézt agendu trestních, kárných či rozhodčích řízení a s ohledem na jejich četné zastoupení lze usuzovat, že se zaměstnanci státních statků často dostávali do konfliktu se zákony.⁷

4 Jedná se o ukládací schéma vytvořené na základě dochovaného spisového řádu Státního statku Králíky. Srov. Státní oblastní archiv v Zámrsku (dále jen SOA Zámrsk), f. Státní statek, s. p. Králíky, inventář.

5 Na tomto místě je možné uvést např. Státní statek, s. p. Králíky, Státní statek Krkonoše, s. p. Vysoké nad Jizerou a další. Ve spolupráci mezinárodní se jednalo většinou o Slovensko nebo země bývalého východního bloku.

6 Zaměstnanci si stěžovali např. na nevhodné ubytování, na nekorektní vztahy na pracovišti, na špatné platové podmínky apod.

7 Řešilo se rozkrádání socialistického majetku, absence, nejčastěji z důvodu alkoholismu, porušování pracovní kázně, porušování tzv. socialistického soužití, zkršlování výsledků hospodaření apod.

5. Plánování a vykazování

Druhá polovina dvacátého století byla typická svým přístupem k plánování a v zemědělské výrobě toto platilo dvojnásob. Jednak bylo nutné naplnit vládní úkoly spojené s potřebou zajistit obživu národa a navíc bylo nutné se vyrovnat s neustálým srovnáváním výsledků v průmyslových podnicích. Řádné a detailní plánování tomu mělo napomoci. Řešily se plány roční, pětileté, plány sezónních prací,⁸ náборы pracovníků. Tyto se pak vyhodnocovaly a řešily za přítomnosti stranických a odborových orgánů. Stejně jako se plánovalo se i vykazovalo. Nepřehlédnutelným pramenem dokumentujícím činnost státních statků byly detailně zpracované komplexní rozborů, které se navíc dochovaly v mnohačetných svázaných výtiscích, což vypovídá o významu, který byl jejich vypracování přikládán.⁹

6. Statistika

Samostatnou kapitolu a to doslova tvoří statistika. Statistických výkazů státní statky vyhotovovaly a zasílaly nadřízeným orgánům desítky. Ministerstvo je pravidelně připravovalo spolu s praktickými směrnici pro jejich vyplňování a rovněž vyhodnocovalo. Ve fondech státních statků se jich zachoval bezpočet.

7. Finanční, úvěrová a cenová politika

Zajímavým pramenem ke studiu hospodářských dějin nejen statků jsou doklady o finanční, úvěrové a cenové politice. Pozornosti jistě neunikne bohatě zastoupená oblast dotační politiky, jejíž uplatnění bylo pro fungování státních statků typické. Dotovalo se téměř vše, co se jevilo jako nerentabilní a bylo nutné za každou cenu dospět k plánovaným výsledkům. Zachovaly se žádosti o přiděly investičních limitů, žádosti o pomoc adresované ministerstvu financí, bohatě je zastoupená korespondence s bankami.

8. Ekonomika práce a sociální vztahy

Dokumenty této oblasti dochované ve fondech státních statků přinášejí pohled na změny v sociální struktuře obyvatel venkova zaměstnaných na statcích. Nové typy dělnických profesí si postupně získávaly stabilní místo v horských farmách či střediscích. Významná pozornost byla věnována vzdělávání pracovníků v závodních školách práce, mnohým bylo umožněno studium na středních a později též vysokých školách. Bez zajímavosti není skutečnost, že počátky fungování statků se potýkaly s nedostatkem kvalifikovaných odborníků, kteří by mohli stát v jejich čele. Nároky na odborné vzdělání se začaly prosazovat v plné míře až

8 Jednalo se o jarní práce, podzimní práce, senoseče, sklizně obilí apod.

9 Byť výsledky uváděné v komplexních rozbořech bývají často zpochybňovány, jejich struktura a preciznost zpracování jsou důležitým pramenem se specifickou vypovídací hodnotou. Pro jejich objektivní využití je nutná konfrontace s dalšími prameny či kombinace dalších metod historického bádání.

koncem 80. let, kdy na pozicích ředitelů či vedoucích pracovníků statků často stávali zemědělstí inženýři či ekonomové. Fondy obsahují seznamy zaměstnanců, včetně sezónních pracovníků, poukazují na problémy se zajišťováním brigádníků na podzimní či jarní práce, korespondenci se zahraničními partnery, kteří zajišťovali praktikanty. Některé statky si samy organizovaly výchovu učňů, což dokládají smlouvy, výkazy či směrnice k jejich získávání.

S ekonomikou práce souvisí i komplikace spojené s častou fluktuací a strukturou obyvatel vůbec. Zejména horská střediska zaměstnávala především pracovníky, kteří přicházeli z vnitrozemí, samozřejmě bez jakéhokoliv vztahu k místu, ve kterém se zabydleli. Mnohé ze statků, pokud nevládaly náročné úkoly plnit samy, přistupovaly k povolávání zaměstnanců z průmyslu či služeb, nežádka z bankovního sektoru a občas vypomáhala i armáda (včetně zahraniční).¹⁰Jedná se o pramen zajímavý zejména pro demografické a sociální dějiny venkova 2. poloviny 20. století.

9. Zemědělská výroba

Oblast zemědělské výroby se členila na výrobu rostlinnou a živočišnou. Významnou roli v této agendě hrají dokumenty o ochraně a využívání půdního fondu, o jeho struktuře, o investiční výstavbě, o melioracích. Pro řadu statků se stala samozřejmostí, občas i nevyhnutelnou, přidružená výroba, a to čehokoliv: výrobků ze dřeva, železa, potravin,...¹¹

Okruh písemností z oblasti zemědělské výroby je rozhodně jedním z těch, které by si v budoucnu zasloužily zevrubnější studium zejména zemědělských inženýrů, agronomů, zootechniků nebo i ochránců přírody. Bez zajímavosti jistě není tehdy progresivní zavádění tzv. ministájí, např. na Státním statku Mladkov.¹²

10. Vědeckotechnický rozvoj

V této skupině písemností se vyskytují ty, které přinášejí informace o výhledu technických inovací, změnách plánovaných zemědělských kultur apod. Tyto však nebývají příliš časté. Ne snad, že by na statcích nebyla této oblasti věnována patřičná pozornost, ale nebyly pravděpodobně systematicky sledovány.

11. Personální a pracovně-právní záležitosti

Další typickou částí archivních fondů státních statků jsou písemnosti dokumentující socialistické soutěžení a propracovaný systém udělování vyznamenání. Společenské místnosti či chodby ředitelství statků byly bohatě vyzdobeny

10 Typickým příkladem statku s armádní výpomocí je Státní statek Vysoké. Ta armáda byla přirozeně sovětská. Srov. SOA Zámrsrk, f. Státní statek Vysoké Mýto, inv. č. 99, kart. 11.

11 Zde je možné připomenout např. Státní statek Hajnice. SOA Zámrsrk, f. Státní statek Mladkov, f. Státní statek Hajnice, inventáře.

12 Srov. SOA Zámrsrk, f. Státní statek Mladkov, inventář.

zarámovanými diplomy a čestnými uznáními.¹³ Nezřídka jich bylo ve fondech dochováno několik desítek.¹⁴

Přestože ochraně a bezpečnosti práce byla věnována patřičná pozornost, je pro fungování státních statků typická vysoká úrazovost a to včetně úrazů smrtelných. Úrazy na statcích vznikaly nejčastěji z důvodu nepozornosti, podcenění nebezpečí, svou roli sehrál i alkohol, nevzdělanost, v některých případech i protiprávní jednání (např. zneužívání traktorů pro osobní potřebu, nesprávné používání strojů apod.). Zaznamenány byly rovněž úrazy dětí způsobené nezabezpečenými stroji v prostorách statků. Každopádně četnost a závažnost pracovních úrazů ukazuje na složité pracovní podmínky.

Samozřejmostí bohatě zdokumentovanou byla oblast socialistického soustředění, závazkového hnutí, podpory mezinárodních konfliktů. V některých fondech jsou obsaženy i kádrové či pracovní řady.

12. Účetnictví

Účetnictví je kapitola velice důležitá, neboť se ukazuje, že tomuto tématu byla na statcích věnována výjimečná pozornost. Fondy obsahují snad všechny druhy účetních dokladů, které si lze v podnikové sféře představit: rozvahy, výsledovky, zprávy o hospodaření. Účetnictví bylo vedeno obzvláště pečlivě. Přestože je nutné výsledky hospodaření brát s jistou rezervou, mohou pro zemědělské ekonomy přinést řadu zajímavých podkladů k ekonomickým analýzám.

13. Správa majetku a služeb

Z pohledu fungování statků rovněž důležitá agenda, která přináší přehledy půdní držby, doklady o převodu lesní půdy, agendu přebírání pozemků, převody správy národního majetku, nájemní smlouvy, odhady movitého i nemovitého majetku, pronájmy honitby, důležité doklady o podnikové stabilizační výstavbě, prodeji, koupi. Největší pozornost si však v této skupině zaslouží agenda restituční, která patří jednoznačně mezi nejvíce využívanou. Její význam lze srovnávat s významem písemností dokumentujících proces znárodnování. Restituční spisy obsahují podstatné informace o navrácení majetku oprávněným osobám a lze předpokládat, že i do budoucna budou hojně využívaným pramenem. Jsou řazeny abecedně a statky, které agendu restitučních případů vyřizovaly, je nashromáždily v kompletní podobě. Problémem zůstává, že některé restituční spisy byly uloženy v komerční spisovně PROFIT I v Želeticích u Znojma, kterou v 90. letech minulého století zřídilo ministerstvo zemědělství. Většina státních statků však tento strategický materiál uložila v územně příslušných archivech a po kompletním zpracování budou k dispozici potřebným zájemcům.¹⁵

13 Ještě na počátku devadesátých let minulého století toto zaznamenala sama autorka během intenzivního soustředování archiválií zanikajících státních statků.

14 Jako jeden za všechny lze uvést archivní fond Státního statku Hořice v Podkrkonoší, který obsahuje na tři desítky nejrůznějších diplomů, čestných uznání či vyznamenání.

15 Např. ve fondu Státního statku Králíky se jich dochovalo bezmála 50 archivních kartonů.

14. Požární ochrana

Jedna z mála skupin, která neobsahuje žádné písemnosti hodné zvláštního zřetele.¹⁶

15. Dokumentace

Skupina bohatá na nejrůznější typy dokumentů od listinných až po výkresy (situační, geometrické, vodohospodářské plány), katastrální mapy, tiskoviny, otisky razítek, fotografie, propagační materiály. Jedná se určitě o zajímavé doklady dokumentující fungování statků ve společenském kontextu.

16. Spisová a archivní služba

V této skupině se dochovalo ve fondech státních statků naprosté minimum archiválií, přestože lze z množství a stavu dochovaných materiálů usuzovat, že této oblasti byla věnována patřičná pozornost a to včetně spolupráce s příslušnými archivy. Ve fondech některých statků se nacházejí i vlastní spisové a skartační řády.

Na závěr stručného přehledu struktury archivních fondů státních statků¹⁷ lze shrnout jejich význam pro výzkum dějin venkova ve druhé polovině dvacátého století:

1. Archiválie dochované ve fondech státních statků podávají ucelený obraz o fungování specifické formy hospodaření v oblasti zemědělské výroby a to navzdory předpokládané tendenčnosti.

2. Tyto archiválie mohou posloužit ke studiu dějin správních, agrárních, sociálních, demografických, jejich využití je tedy mnohostranné. Využití je mohou rovněž ekonomové či ekologové.

3. Archiválie z činnosti státních statků se dochovaly ve velice dobrém fyzickém stavu a po ukončení zpracování fondů budou zpřístupněny odborné i laické veřejnosti.

4. Archiválie jednotlivých skupin písemností se dochovaly často v ucelených časových i tematických řadách, mohou se proto stát pramenem s vysokou vypovídací hodnotou.

5. Nespornou výhodou využití těchto pramenů pro historický výzkum je možnost jejich kombinování s dalšími prameny a uplatnění různých historických

16 Spíše jako kuriozitu lze uvést dochovaný záznam o „požáru ocelokolny“ ve fondu Státního statku n. p. Mladkov.

17 Pro účely zpracování analýzy byly využity archivní fondy uložené ve Státním oblastním archivu v Zámrsku: Státní statek, n. p. Mladkov, Revoluční odborové hnutí – základní organizace Státní statek n. p. Mladkov, Socialistický svaz mládeže – základní organizace Státní statek, n. p. Králíky, Státní statek Hořice v Podkrkonoší, Státní statek Vysoké Mýto, Státní statek Bystré, Statek Králíky, s. p., Králíky, Státní statek Pardubicko, s. p. Pardubice, Farma Krkonoše, s. p. Poniklá, Statek Rokytnice, s. p. Rokytnice nad Jizerou, Státní statek Krkonoše, s. p. Vysoké nad Jizerou, Revoluční odborové hnutí – základní organizace Státní statek Pardubicko, s. p. Pardubice, Revoluční odborové hnutí – základní organizace, Státní statek Krkonoše, Vysoké nad Jizerou, Statek Cerekvice, národní podnik, Státní statek Jičín.

kých metod. Zcela nabíledni se nabízí možnost využití metody orální historie, neboť řada pamětníků období fungování státních statků stále ještě žije a mají k této problematice co říci.

6. Bohužel se ve fondech státních statků nedochovalo mnoho fotografického materiálu. Ojedinelá alba či jednotlivé fotografie jen stěží mohou konkurovat bohatě dochovaným materiálům průmyslových podniků. Nabízí se několik vysvětlení. Buďto se nedochovaly, nebo byly vyhotovovány v minimální míře ze soukromé iniciativy zaměstnanců, která odpovídá stupni zachovalosti, nebo se z činnosti státních statků fotografie nepožadovaly (to ovšem odporuje skutečnosti, že některé statky přeci jen vydávaly bulletiny obsahující mj. fotografie).

7. Zpracováním archivních fondů státních statků jsou zpřístupňovány informace k dějinám specifických zemědělských organizací druhé poloviny dvacátého století, které přinášejí zajímavý pohled rovněž na dějiny každodennosti a přestože sídla ředitelství státních statků byla většinou v okresních, krajských či větších městech, desítky farem a závodů fungovaly v obcích a městečkách, kde neskrývají svůj venkovský charakter. Mnohé z nich pak svým umístěním v pohraničních a horských oblastech východních Čech vytvářely specifické podmínky pro venkovský život pod vedením ministerských úředníků.

8. Archivní fondy státních statků otevírají historikům další témata ke studiu, která na své zpracování teprve čekají. S využitím specifických metod historického bádání bude možné nalézt odpověď na řadu zatím otevřených otázek ohledně jejich společenského postavení a podílu na fungování socialistického zemědělství.

Závěrem je nutné říci, že ne ve všech fondech státních statků se dochoval tak úplný a bohatý archivní materiál, jako ve fondu Státního statku Králíky, jehož struktura posloužila jako podklad pro analýzu. Avšak jak vyplynulo ze studia především správních dějin, byla podobnost organizačního vývoje natolik zřejmá, že lze výsledky zkoumání zobecnit na celou skupinu fondů státních statků. Samozřejmě přitom byly využity poznatky ze všech dosud zpracovaných archivních fondů státních statků ve Státním oblastním archivu v Zámrsku.

Každopádně fondy státních statků uložené v našich archivech přinášejí a stále ještě ukrývají cenné poznatky k dějinám venkova v českých zemích druhé poloviny 20. století.

Autorka/Author

Mgr. Helena Pochobradská, Ph.D.

helena.pochobradska@upce.cz

Ústav historických věd

Fakulta filozofická

Univerzita Pardubice

Studentská 84

532 10 Pardubice

Několik slov k organizačně institucionálnímu zázemí bádání o moderních agrárních dějinách (18.–20. století)

EDUARD KUBŮ – NAĎA MACHKOVÁ
– JIŘÍ ŠOUŠA

Abstrakt/Abstract

Stať shrnuje vývoj bádání o moderních agrárních dějinách (od 18. století) a současné trendy výzkumu fenoménu dějin zemědělství a venkova v české historiografii.

A few words to organizational and institutional background of researches on modern agrarian history (18th–20th centuries)

The article gives a survey about the development of modern research on agrarian history (from the 18th century) and current research trends on the phenomenon of history of agriculture and rural development in the Czech historiography.

Klíčová slova/Key Words

venkov, zemědělství, agrární dějiny, historiografie, historický výzkum countryside, agriculture, agrarian history, historiography, historical research

---

Problematika agrárních dějin a agrární společnosti středověku a raného novověku je tématikou klasickou, historiografií mnohovrstevně reflektovanou. Stala se samozřejmou páteří součástí výkladů dějin těchto období. S rozvojem novověké modernizace problematika vesnice, vesnického hospodářství i velkostatku zvolna ustupuje z badatelského výsluní a historikové se zaměřují na další jevy a procesy reflektované v životě společnosti. Jde především o základy soudobého kapitalismu, formování občanské společnosti, industrializaci, razantní nástup terciární sféry aj. V závěru 19. století a zejména ve století dvacátém se agrární dějiny a dějiny venkova ocitly ve stínu nejen dějin politických, sociálních a kulturních, ale i na periferii samotných dějin hospodářských, kde jsou favorizovány dějiny průmyslu, obchodu, peněžnictví či „business history“. Do popředí pak vystupují jen v obdobích transformačních změn vyjadřujících změnu řádů, a zejména pak v uzlových dějinných bodech značících markantní mezníky mezi nimi. Máme na mysli především problematiku pozemkových reforem a kolektivizace.

Institute, jež by se v českých zemích systematicky věnovala venkovu a dějinám zemědělství se rodila zvolna, v první fázi jako muzeum. Jeho základem se

stal soubor předmětů soustředěných po Jubilejní zemské výstavě v Praze, která se konala roku 1891. Uvedený komplet byl zprvu součástí Národopisného muzea. Roku 1918 byla založena samostatná instituce pod názvem Zemědělské muzeum. To v meziválečném období s podporou vlivné vládní agrární strany úspěšně expandovalo, zřídilo zemské odbočky v Brně, Opavě, Bratislavě a v Mukačevě, jež za okupace zanikly. Kromě trojrozměrných předmětů se stala součástí fondu muzea sbírka dokumentů a fotografií.

Dějinám venkova se profesionálně věnoval v roce 1919 ustavený Zemědělsko-lesnický archiv spadající do kompetence ministerstva zemědělství. V něm se vytvářela první institucionální základna pro rozvoj specializovaného vědeckého bádání zaměřeného na dějiny zemědělství v nejširším slova smyslu. Vyzdvihnout je třeba skutečnost, že česká historická agraristika¹ měla k dispozici specializované periodikum *Časopis pro dějiny venkova* (1914–1941). Nepřehlédnutelným pracovištěm zkoumajícím dějiny venkovského lidu se stala Filozofická fakulta Univerzity Karlovy reprezentovaná především Josefem Pekařem a několika jeho žáky (na prvním místě Kamilem Kroftou).

S negací agrární strany po roce 1945 zájem o agrární dějiny na pražské univerzitě načas ustoupil do pozadí. Badatelskou nadějí představovala mladá generace archivářů ze sítě odboček vytvořených v českých zemích Ústředním zemědělsko-lesnickým archivem v Praze, do něhož se transformoval prvorepublikový Zemědělsko-lesnický archiv. Za vedení Václava Černého a Emanuela Janouška se stala základem – mezi archiváři proslulé „zelené squadry“ českého archivnictví a agrární historie (zaměstnanci poboček chodili v zelených uniformách, které fasovali jako zaměstnanci lesních úřadů). Po inkorporování Ústředního zemědělsko-lesnického archivu do Státního ústředního archivu v Praze v roce 1956, tedy po jeho přechodu do pravomoci ministerstva vnitra, odešli V. Černý a E. Janoušek do nově zřízeného Kabinetu zemědělství a lesnictví Československé akademie zemědělských věd. Ten se následně personálně a poté i organizačně propojil se Zemědělským muzeem. Právě Zemědělské muzeum tehdy zařazené do organizace Ústavu vědecko-technických informací pro zemědělství nabylo charakteru integračního centra, kolem něhož se soustřeďovali badatelé z oblasti agrárních dějin (předními osobnostmi této skupiny byli historizující ekonom František Lom a historik František Kutnar). Od šedesátých let 20. století zde začaly vycházet *Vědecké práce zemědělského muzea*, spolu s pozdější řadou *Prameny a studie k dějinám zemědělství a lesnictví* nejvýznamnější publikační orgány oboru. Do osmdesátých let 20. století udávalo toto pracoviště tón. Jeho publikace v období dominující marxistické historiografie metodologicky čerpaly z odkazu pozitivismu. Význam zemědělského muzea, v roce 2006 došlo ke změně názvu na Národní zemědělské muzeum v Praze, přesahoval střední Evropu. To dokumentuje vydávání bulletinu Mezinárodní organizace zemědělských muzeí (AIMA) s názvem *Acta Museorum Agriculturae*. Již v průběhu osmdesátých let

1 Pod tímto pojmem rozumíme dějiny zemědělství, lesnictví, potravinářského průmyslu, venkova a venkovské společnosti vůbec.

začala ze Zemědělského muzea odcházet silná badatelská generace (Vratislav Šmelhaus, Lumír Loudil, Josef Tlapák, Zdeněk Tempír) a muzeum se primárně soustředilo na sbírkotvorné úkoly. Druhá polovina 20. století přinesla rozvoj skanzenů, jako kulturně historického fenoménu rozpracovávaného etnologií, jejich cíle ovšem zcela nesouzní s obsahem historické agraristiky.

V šedesátých až osmdesátých letech 20. století se jako silné badatelské centrum zkoumající novověký velkostatek a selská hnutí 17. a 18. století znovu formovala Filozofická fakulta Univerzity Karlovy (Josef Petráň, Eduard Maur, Jaroslav Kašpar). Počátek devadesátých let 20. století znamenal přechod této generace k jiným tématům. V devadesátých letech vznikají nové univerzity s novou badatelskou generací a dochází i k renesanci historicko-agraristického bádání na univerzitách tradičních. K univerzitním centrům v Praze, Brně, Olomouci se pojí badatelé v Českých Budějovicích, Ostravě, Opavě, Ústí nad Labem, Hradci Králové či Pardubicích. Badatelé s nepřehlédnutelnými výsledky o problémech dějin zemědělství a venkova působící na univerzitách, v archivech, muzeích i dalších institucích však pracovali víceméně izolovaně a postrádali pravidelnou komunikační platformu, na níž by se mohli setkávat, referovat o svých výzkumech a diskutovat aktuální problémy oboru. Vhod jim přišla iniciativa skupiny historiků Historického ústavu České akademie věd, jež vyústila v pořádání pravidelných agraristických konferencí s mezinárodní účastí v Uherském Hradišti (tradičním centru agrárního regionu), jež byly organizačně zastřešeny tamním Slováckým muzeem. Zkonstituovala se tak neformální platforma bádání o agrárních dějinách, která funguje až do současnosti.

V posledních dvou desetiletích agrární bádání profilovali Vlastislav Lacina, Lubomír Slezák a Jan Rychlík. Ti se soustředili na český a slovenský politický agrarismus závěru 19. a první poloviny 20. století a soubor problémů, které řešil, počínaje pozemkovou reformou a změnou vlastnických vztahů, konče pak agrární krizí, zásahy nacistické správy do zemědělského komplexu, jeho vývojem v době limitované demokracie, to vše ve středoevropském a jihovýchodoevropském kontextu. Štafetu v oboru historické agraristiky jako dlouhodobé platformy vědecké diskuse a rozvoje bádání roku 2014 převzalo Muzeum východních Čech v Hradci Králové ve spolupráci s pedagogy Filozofické fakulty Univerzity Karlovy – Katedry pomocných věd historických a archivního studia a především Ústavu hospodářských a sociálních dějin.

Autoři/Authors

Prof. PhDr. Eduard Kubů, CSc.

eduard.kubu@ff.cuni.cz

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav hospodářských a sociálních dějin

Nám. Jana Palacha 2

110 00 Praha 1

Mgr. Naďa Machková Prajzová, Ph.D.

n.machkova@muzeumhk.cz

Muzeum východních Čech v Hradci Králové

Eliščino nábřeží 465

500 01 Hradec Králové 1

Doc. PhDr. Jiří Šouša, CSc.

doc.sousa@seznam.cz

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Katedra pomocných věd historických a archivního studia

Nám. Jana Palacha 2

110 00 Praha 1

recenze

**Ondřej FELCMAN – Ryszard GLADKIEWICZ a kolektiv,
*Kladsko, Dějiny regionu, Filozofická fakulta Univerzity
Hradec Králové, Polsko-Czeskie Towarzystwo Naukowe
Wrocław, Historický ústav AV ČR v. v. i., Nakladatelství
Historický ústav a Powiat Kłodzki, Kłodzko 2012, 608 s.***

Obsáhlou publikací vyvrcholilo dlouholeté úsilí skupiny českých a polských historiků o komplexní zpracování dějin nevelkého území na pomezí Čech, Moravy a Slezska, území zvláštní podoby a s velmi osobitým historickým vývojem. Nejedná se o první české zpracování této problematiky, v edici Dějiny států nakladatelství Libri vyšla v roce 2007 výrazně stručnější publikace Františka Musila s prostým názvem Kladsko. Kolektivní práce mezinárodní skupiny historiků však na větší ploše může přiblížit dějiny kladské země mnohem podrobněji, plastičtěji a vyváženěji. Za základním textem, členěným do pěti hlav následují samostatné průřezové studie o znaku hrabství (O. Felcman), kladských mincích (P. Vorel) a kartografii (E. Semotanová), uvedené přehledem kladských vládců (O. Felcman a R. Gładkiewicz).

Kladsko od počátku svých středověkých dějin tvořilo součást českého státu, jeho zvláštní postavení se odrazilo ve zřízení manského systému a dovršilo v roce 1459 zřízením hrabství, které v průběhu 16. století začalo silněji směřovat ke Slezsku. Od 2. poloviny 16. století se vztahy Kladska k Čechám opět utužovaly, ale roku 1742 se se Slezskem stalo na dvě století součástí pruského a pak německého státu. V jejich průběhu se z této svébytné zemičky stala důležitá průmyslová oblast s prudce se rozvíjejícím lázeňstvím a turistickým ruchem. Po ukončení 1. světové války se německé obyvatelstvo semklo v boji proti československým nárokům na Kladsko či alespoň území Českého koutku s přibližně 5200 etnických kladských Čechů, systematicky germanizovaných. Také ve 2. světové válce setrvalo Kladsko v hlubokém zázemí a bylo osvobozeno vojsky Rudé armády až 9. května 1945. Na základě postupimských dohod bylo území pruského Slezska a Kladska přiznáno Polsku, jehož orgány zorganizovaly odsun německého obyvatelstva a osídlování území Poláky z oblastí, přiřčených Sovětskému svazu. Obnovu československého usilování o Kladsko ukončila v roce 1947 smlouva o československo – polské spolupráci a vzájemné pomoci. Při výměně obyvatelstva postupně zaniklo i české osídlení tohoto území. Nově se utvářející společenství obyvatel nemělo a dodnes nemá ustláno na různých, průmysl obnovený po 2. světové válce prakticky zanikl koncem 20. století.

O jednotlivá témata kladských dějin se různým dílem podělilo 18 členů autorského kolektivu, v němž se čeští autoři věnovali starším dějinám od 14. do poloviny 18. století a průřezovým tématům. Text knihy se dělí na pět hlav podle jednotlivých epoch kladských dějin (pravěk a raný středověk, v středověkém českém státě, hrabství do slezských válek, v pruském a německém státě, v polském státě). Každá hlava se člení na kapitoly, pojednávající vždy o politickém, hospodářském a kulturním vývoji. Do závěrů některých kapitol jsou vloženy

texty o dalších otázkách dějin kladské zemičky (etnický vývoj, vojenské události). Jednotlivé kapitoly přehledně a srozumitelně informují o historii Kladska se všemi základními tendencemi a zvraty vývoje. Při bližším pohledu by se možná našla nepovšimnutá témata, nejedná se však o podstatné věci (např. činnost zvonářů, pomínutá i monografii dějin města Kladska). Za syntézou kladských dějin následují zmíněné samostatné profilové texty, odkazy z nich nebyly zařazeny do soupisu pramenů a literatury. Petr Vorel upozorňuje na tři období kladského mincování a vyvrací tradované představy o existenci dvou mincí z období hrabat z Hardeka, jejichž mincování skončilo finančním neúspěchem. Eva Semotanová se věnuje vývoji nejstarších kladských map a vrací do kladské kartografie i dosud opomíjené české mapy Klaudyánovu z r. 1518 a velice podrobnou Müllerovu mapu z roku 1722, jež se stala vzorem pro četná další mapová díla a atlasy.

Závěrečnou čtvrtinu knihy vyplňují nezbytné pomocné tabulky (přehled polských, českých a německých podob místních názvů v Kladsku a Slezsku), seznamy (zkratky, zkratky publikací a pramenů, seznam pramenů a literatury, černobílých a barevných ilustrací), anglické a německé resumé, rejstříky a seznam autorů. Soupis pramenů a literatury je členěn na práce souhrnné a pak podle jednotlivých kapitol, což čtenáři poněkud ztěžuje orientaci a může dojít i ke ztrátě některých titulů – to je však chyba systému, historiky stále masochisticky užívaného bez ohledu na pohodlí čtenářů. Výběr ilustrací bohužel neobsáhl řadu zajímavých a pro dějiny Kladska důležitých dokumentů, předmětů a objektů. Zřejmě z ekonomických důvodů zvolené malé rozměry ilustrací v textu nedovolují pojmout vyobrazení jako objekty s informační hodnotou.

Obsáhlému textu lze vytknout drobné nedostatky, neohrožující hlavní tok líčení dějin kladské země. Například v partii o pruskorakouské válce roku 1866 je na s. 218 zmíněn ústup hesenského vojska na rakouské území. Zřejmě se má jednat o vojsko saské, které se mj. zúčastnilo i rozhodující bitvy na Chlumu u Hradce Králové. Polemizovat lze i s tvrzením o budování čističek odpadu ve 2. polovině 19. století (s. 241) – jejich nástup je spojen až s 1. třetinou 20. století, když již v městech existovala moderní vodovodní a kanalizační síť. Pochybnosti vzbuzuje údaj o nezaměstnanosti v době 1. světové války (s. 246).

Důsledkem tvorby textu ve dvou jazycích byla nutnost překladu velké části textu z polštiny do češtiny. Zde došlo k několika problémům. Zásadním je zavádění několika nových českých názvů pro lokality bez historických českých jmen, zatímco v jiných případech jsou používány polské názvy či jejich přepisy do češtiny. Nové české názvy byly víceméně mechanicky odvozeny od polských, najdou se však i odlišná řešení, bohužel bez ohledu na historicky vžitá názvy. Výsledkem je vznik novotvarů a znepřehlednění soustavy místních jmen. Příkladem je případ slezského Landshutu (Kamienna Góra), přeloženého jako Lanžhot aniž by byl vzat v potaz dříve používaný tvar Landshut a prostý překlad z polštiny (Kamenná Hora). Z Reichenbachu (Dzerżoniów) se má stát Rychbach bez ohledu na obvyklý způsob tvorby české varianty podobných názvů (Reichenau – Rychnov, Reichenburg – Rychmburk z území východních

Čech či Rajchmberg – Liberec). Kupodivu v partiích o sedmileté válce žádnou proměnou neprošla současná pomístní jména opevňovacích prvků kladské pevnosti (v češtině nejspíše reduta Jeřáb a Velký tenailon). V jednotlivých případech překladatelé zopakovali skladbu polského originálu věty, takže výsledek zní poněkud nečesky. Vytknout je nutno nedostatky v překladech odborných termínů, některé z kategorie častých, např. *twierdza* má ekvivalent v české pevnosti, nikoliv v tvrzi. V kapitole II. 5 Kladská tvář renesance v Hlavě III. z *obramienia okien* povstaly okenní rámy (správně ostění oken), *ze strzelnic* (střílen) se staly střelnice (ty si šlechta na venkově stavěla až ve 2. polovině 19. století) a polemizovat by bylo možno i s výrazem *dwór* označujícím neopevněné šlechtické sídlo ve 2. pol. 16. století (vše na s. 147), kde čeština rozlišuje tvrz, dvůr a zámek. Obdobně vznikla *lněná sláma* (s. 330) z neznalosti termínu lněný stonek. Zřejmě s nejhorším omylem se setkáme na s. 177 v kapitole IV.7 Hospodářské vztahy s Čechami, Slezskem a dalšími zeměmi, kde z české mincovní jednotky 2. poloviny 17. století (krejcar?) vznikl denár (!).

Výše uvedené nedostatky jsou jen drobnosti, znepříjemňující studium přiřtažlivě zpracovaného tématu. Publikace bude v krátké době vydána i v polské mutaci a v ní jistě budou odstraněny všechny nedostatky.

Jiří Slavík

Zdeněk HRABA, *Kolektivizace a transformace československého zemědělství v letech 1945–2004. Právně normativní pohled*, Vladimír Lelek, Praha 2013, 312 s.

O dějinách českého a československého zemědělství v poválečném období i za existence komunistického režimu (1945–1989) bylo napsáno velké množství publikací, ale ucelená syntéza zabývající se právně-normativní stránkou jeho vývoje dosud chyběla. Vydáním publikace Zdeňka Hraby, která je zároveň disertační prací autora, bylo v roce 2013 téma dějin zemědělství o tento pohled obohaceno. Tato práce není k tématu kolektivizace první publikací a vychází z kontextu vývoje a tvorby za posledních deset let. Mezi tyto nejvýznamnější publikace ze současnosti k dějinám kolektivizace československého venkova se kromě knihy Z. Hraby řadí i několik stěžejních děl české historiografie, jež je nutno zmínit z hlediska širšího kontextu, ve kterém tato syntetická kniha vznikala.

Z hlediska hospodářských a sociálních dějin řeší podobu změn venkova Karel Kaplan v monografii *Proměny české společnosti (1948–1960)*.¹ Druhá část monografie se věnuje situaci na venkově. Zevrubný a dopodrobna rozepsaný popis změn sociální struktury venkova ukazuje proces proměny venkova od počátku až po její konečnou podobu. Velmi detailně je rozebrán proces přechodu od soukromé malovýroby ke státem organizované velkovýrobě, což z hlediska právního ukotvení struktury tohoto hospodářského procesu prostřednictvím norem publikace Z. Hraby doplňuje. Syntetické dílo Karla Kaplana zahrnuje též problematiku represí při realizaci tzv. třídního boje, jehož cílem bylo proměnit sociální strukturu venkova podle představ vládnoucí Komunistické strany Československa. Druhý syntetický pohled na dějiny kolektivizačního procesu na českém venkově přináší monografie Hany Rottové a Petra Slintáka.² Rozbor jednotlivých filmů, které vznikly v období kolektivizace, ukazuje pohled vládnoucí propagandy na jednotlivé aktéry venkovského života, který má být vnucen celé společnosti. Vytvářejí tak obraz nového venkova dříve, než byl fakticky. Z kritického období šedesátých let kniha naopak rozebírá filmy, jež bez skrývání odhalují negativní jevy v průběhu kolektivizace a její dopad na venkovskou společnost.

Z pohledu represivního postupu a likvidace selského stavu jako celku se dějinami kolektivizace zemědělství zabývá kniha z rozsáhlého díla Karla Jecha.³ Velký důraz autor klade na sociální dopady kolektivizace, způsoby perzekuce, sociálního vyloučení a soudních postihů tzv. „vesnických boháčů“, aby jako politická a hospodářská třída byli ze života na venkově vymazáni. Na základě

- 1 Karel KAPLAN, *Proměny české společnosti (1948–1960). Část druhá. Venkov*, Praha 2013, 467 s.
- 2 Hana ROTTOVÁ – Petr SLINTÁK, *Venkov v českém filmu 1945–1969. Filmová tvář kolektivizace*, Praha 2013, 483 s.
- 3 Karel JECH, *Soumrak selského stavu 1945–1960*, Praha 2001, 252 s. Srov. zpráva Jiřího KŘESŤANA, Karel JECH, *Soumrak selského stavu 1945–1960, Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2001, Sešity Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, sv. 35, 253 s., ČCH 100, 2002, s. 970–971.*

souboru archivních pramenů je zpracována problematika Akce K (Kulak), jež tvoří nejdůležitější část publikace. Represe zaznamenává na konkrétních případech postižených jednotlivců. Na druhou stranu je publikace velmi úzce zaměřená pouze na represivní problematiku bez zřetele na osudy většiny selského obyvatelstva, již hlavní represivní akce minula a byla postižena méně drastickým, za to však dlouhodobě intenzivnějším nátlakem. Velmi důležité jsou přílohy s reprodukcemi podstatných dobových dokumentů a archiválií. Druhá důležitá publikace Karla Jecha řeší kolektivizaci z politického i hospodářsko-sociálního hlediska.⁴ V sociální rovině kniha ukazuje způsob likvidace tradičních společenských institucí, jejich nositelem byl právě selský stav. Novou myšlenkou k dějinám kolektivizace zemědělství je tlak ze strany Sovětského svazu na Československo na její urychlenou realizaci. Důvodem tlaku na vlády satelitních států autor udává snahu unifikovat východní blok, aby se těmto zemím zabránilo odpadnout po vzoru Titovy Jugoslávie. Mezníky z posledního období Stalinova života autor užil jako periodizaci Akce Kulak, u které rozebral způsob její organizace na základě rozboru statistických dat.

Institucionální podobou kolektivizace a nejzazší formou represí v jejich normativní podobě se nejuceleněji zabývá kolektivní monografie Petra Blažka, Karla Jecha, Michala Kubálka a dalších historiků, která problematiku řeší na základě svědectví obětí a archivních dokumentů.⁵ Akce K je opět obsáhle rozepsána na příkladech mnoha selských rodin ze tří rozdílných okresů i s podrobnými seznamy jednotlivců, které postihlo vystěhování, což je v příloze doplněno velmi přehledným jmenným rejstříkem. U represivních opatření se někteří autoři zabývali jejich normativní stránkou, což kniha Z. Hruby doplňuje o zemědělsko-hospodářské normy, jejichž praktický dopad se nejvíce uplatnil později během druhé poloviny 50. let.

Tlak režimu na provedení kolektivizace a pozvolnou změnu myšlení zemědělců od soukromých hospodářů k družstevníkům formou modelového procesu mapuje Jiří Urban.⁶ Ukazuje na příkladech ekonomického nátlaku, kdy neplnění přemrštěných dodávek vyvolalo proces, který měl za následek kriminalizaci režimu nepohodlných jednotlivců. Důležité je zmínit, že periodizace kolektivizace v této knize vychází z periodizace Karla Kaplana. Podobně jako v recenzované publikaci Z. Hruby se tato kniha v poslední kapitole zabývá majetkovým vyrovnáním státu s postiženými rodinami po roce 1990 a dodává tak problematice rozměr blízký současnosti.

Mezi nejnovější publikace k dějinám kolektivizace zemědělství patří kolektivní monografie editorů Jaroslava Rokovského a Libora Svobody *Kolektivizace*

4 Karel JECH, *Kolektivizace a vyhnání sedláků z půdy*, Praha 2008, 336 s.

5 Petr BLAŽEK – Karel JECH – Michal KUBÁLEK a kol., *Akce „K“: vyhnání sedláků a jejich rodin z usedlostí v padesátých letech*, Praha 2010, 632 s.

6 Jiří URBAN, *Venkov pod kolektivizační knutou, okolnosti exemplárního „kulackého“ procesu*, Praha 2010, 304 s. Srov. recenze Pavla BOŠTÍKA, *Jiří URBAN, Venkov pod kolektivizační knutou, okolnosti exemplárního „kulackého“ procesu*, Praha 2010, 304 s., *Východočeské listy historické* (dále jen VLH) 30, 2012, s. 199–200.

v Československu,⁷ jež formou jednotlivých příspěvků pomocí mikrosond řeší téma z pohledu majetkových přesunů, práva, církevní problematiky nebo filmu. Kolektivní monografie je tematicky rozčleněna, aby statě mnoha autorů vytvářely tematicky jednotné oddíly. Pohledy historiků se zabývají souvislostmi kolektivizace z hlediska vývoje společensko-hospodářských procesů. Orientují se jak na proměny v poválečném zemědělství před únorovým převratem, tak na postižení stranické propagandy v dobovém filmu anebo na tehdejší agitaci v regionálním tisku. Cenný je též přínos příspěvků v kapitole věnované perzekucím, jimž je dána zcela konkrétní podoba v průřezu několika regionů Československa. Mikrohistorický pohled do některých regionů odkrývá místní rozdíly v provádění kolektivizačního procesu. Poslední část nahlíží na zemědělskou politiku z hlediska československého exilu. Objevují se v ní i dobové exilové úvahy, jaká by byla sociálně ekonomická a společenská východiska k řešení problému na venkově, kdyby se komunistický režim v Československu podařilo odstranit.

Formou regionálních sond ke kolektivizaci v její poslední vlně je zpracován sborník pod vedením editorů Vladimíra Březiny a Jiřího Pernese.⁸ Na této vlně kolektivizace je pozoruhodné, že se stala východiskem, které mělo umožnit řešení nastalé vnitřní krize systému. Průběh kolektivizace je ve sborníku ukázán v mnoha regionálních podobách, a to na Berounsku, Jihlavsku, střední a severní Moravě. Nechybí ani vzpomínky pamětníků na léta totality. Nastíněný historiografický přehled umožní hlubší uchopení obsahu recenzované publikace Zdeňka Hruby o československé kolektivizaci a dekollektivizaci.

Zdeněk Hraba v *Kolektivizaci a transformaci československého zemědělství v letech 1945–2004* detailně rozebírá jako právník po stanovených obdobích právní normy, které se týkaly zemědělství a zemědělské politiky státu, a komentovanou formou vysvětluje dopady těchto norem. Z hlediska struktury a periodizace autor dílo člení na sedm částí-období, ale již název publikace vypovídá, že dílo je fakticky členěno na dvě hlavní části. První částí je proces kolektivizace zemědělství od jeho přípravy přes jeho naplnění a fungování mezi lety 1945–1989. Druhou část tvoří komentovaný právní rozbor transformace zemědělství a jeho postupná dekollektivizace prováděná mezi lety 1990–2004.

V úvodu autor krátce rozebírá dobovou právní terminologii v zemědělství s možností hospodářsko-právních dějin a problematiku jejich protichůdné interpretace. Vytýčuje rovněž hlavní cíl práce, která „je věnována procesu normativní regulace československého a českého zemědělství“ (s. 8) a procesům přechodu mezi dvěma zcela odlišnými hospodářskými systémy. Stručně je nastíněn i právní vývoj v širších souvislostech od výchozích podmínek mezi lety 1918–1945 po převratné zákonodárné procesy 90. let 20. století.

7 Jaroslav ROKOSKÝ – Libor SVOBODA (edd.), *Kolektivizace v Československu*, Praha 2013, 473 s. Srov. recenze Pavla BOŠTÍKA, *Jaroslav ROKOSKÝ – Libor SVOBODA (edd.), Kolektivizace v Československu, Ústav pro studium totalitních režimů, Praha 2013, 473 s., VLH 31, 2014, s. 213–215.*

8 Vladimír BŘEZINA – Jiří, PERNES (edd.), *Závěrečná fáze kolektivizace zemědělství v Československu 1957–1960*, Praha 2009, 234 s.

První kapitola práce České zemědělství a zemědělská politika v letech 1918–1945 se věnuje právním souvislostem od pozemkové reformy z počátku meziválečného období až po konec období protektorátu, kdy byly položeny základy pro centrálně řízené zemědělství po roce 1945. Z hlediska zákonů se autor věnuje počátečnímu stavu před prvorepublikovou pozemkovou reformou v kontrastu změn, které pozemková reforma do zemědělství přinesla. Druhým objektem zkoumání je přeměna z částečně regulovaného zemědělského trhu první republiky v monopolně řízené zemědělství druhé republiky, které německé okupační orgány v Protektorátu Čechy a Morava přebudovaly prostřednictvím norem na státem řízené hospodářství.

Druhá kapitola práce *Právní regulace počátků kolektivizace (1945–1947)* hned ve svém úvodu řeší pojmoslovně nepřesné vymezení pojmu kolektivizace. Autor kapitolu označuje jako „počátky socializace zemědělství.“ Zásah do fungování zemědělství popsáno na základě rozboru dekretů prezidenta Edvarda Beneše,⁹ Košického vládního programu a zemědělských zákonů z let 1946–1947, které vzešly z dílny ministra zemědělství Ďuriše. Kromě revize pozemkové reformy, státních zásahů do pozemkových pachtů, stíhání černého obchodu a zásahů do pozůstalostních práv zemědělců měly za následek položení základů centrálního řízení zemědělství prostřednictvím vzniklých centrálních organizací zemědělců – Ústřední rady zemědělců a národních zemědělských svazů. Centralizace se projevila faktickým osekáním pravomocí zemědělské samosprávy, takže státní orgány mohly zasahovat do činnosti dosud samostatných zemědělských spolků a četných specializovaných družstev zemědělců. Vydané zákony započaly také se zvýhodňováním všech typů kolektivních forem hospodaření, a to pomocí pobídek a podpor pro organizující se zemědělce.

Třetí a druhá nejobsáhlejší kapitola *Právní regulace v procesu kolektivizace (1948–1958)* řeší velmi podrobně právní rámec procesu kolektivizace. Opětovně začíná výchozím stavem československého zemědělství a rozebírá, jak sami představitelé KSČ měli potíže určit, kdo je a není kulak a jakým českým slovem tento termín nahradit. Zároveň Z. Hraba odmítá zúžený náhled na kolektivizaci pouze jako perzekuci selského stavu. Tato kapitola stručně mapuje

---

9 Srov. Nejdůležitější dekrety prezidenta Edvarda Beneše z roku 1945, které se týkají problematiky zemědělství a na ně navazující vládní nařízení:

Předpis č. 12/1945 Sb. ze dne 21. 6. 1945 Dekret presidenta republiky o konfiskaci a urychleném rozdělení zemědělského majetku Němců, Maďarů, jakož i zrádců a nepřátel českého a slovenského národa

Předpis č. 28/1945 Sb. ze dne 20. 7. 1945 Dekret presidenta republiky o osídlení zemědělské půdy Němců, Maďarů a jiných nepřátel státu českými, slovenskými a jinými slovanskými zemědělci

Předpis č. 32/1945 Sb. ze dne 3. 8. 1945 Vládní nařízení o mimořádných opatřeních k zabezpečení nutných zemědělských prací v roce 1945

Předpis č. 64/1945 Sb. ze dne 13. 6. 1945 Vyhláška ministra ochrany práce a sociální péče o úrazovém pojištění zemědělských a lesních podniků

Předpis č. 70/1945 Sb. ze dne 3. 9. 1945 Vládní nařízení, kterým se vydává statut Národního pozemkového fondu při ministerstvu zemědělství

<http://www.zakonyprolidi.cz/cs/rocnik/1945> (online 30. 10. 2014)

postup v zakládání JZD, jeho forem a růst počtu jeho členstva. Dále analyzuje jednotlivé články Ústavě 9. května, které se týkají zemědělství, i fakt, že tvořila jen hrubý právní rámec pro další změny. Konkrétní kroky v zemědělské politice autor objasňuje podle obsahu jednotlivých zemědělských zákonů. Zákon o nové pozemkové reformě poukazuje na fakta, komu má být půda zabavena, kdo má nárok na její přiděl a za jakých podmínek bylo možno půdu získat. Cílem měla být likvidace velkostatků, jejichž půdu měli obdržet drobní rolníci, kteří jsou bez zkušeností a mechanizace, měli mít zájem se organizačně vázat v kolektivních formách hospodaření. Zákon o JZD z roku 1949 měl dát kolektivním formám hospodaření jednotnou podobu a sloučit dosavadní formy družstevnictví v jeden celek, aby mohlo být snáze řízeno centrálními orgány. Velmi zřetelně jsou rozebrány nové formy vlastnictví a způsob, jakým bylo soukromé vlastnictví v jednotlivých typech JZD postupně omezováno. Právní rámec fungování JZD podle jeho stanov, jejichž podoba byla z velké většiny určena centrálními orgány, ukazuje zcela detailně způsoby centrálního řízení JZD prostřednictvím orgánů státní správy. Zákon též řeší způsob fungování JZD, ekonomické zajištění jeho členů i způsob propagace této formy hospodaření. Ve vyhlášce o hospodaření na půdě je na základě nové pozemkové reformy osvětlen způsob hospodaření JZD a pronájmu půdy. Vyhláška o výkupu mechanizačních prostředků vesnických boháčů stanovuje právní rámec zabavování mechanizace jako formy represe a zároveň posílení centrálně řízeného družstevního sektoru. Vládní nařízení o finanční pomoci JZD a soukromým rolníkům a o systému dodávek a výkupu zemědělských výrobků a opatření vlády k zajištění zemědělské výroby jsou též autorem interpretovány jako nástroje perzekuce. Byť se nejednalo o zákony, svou působností tyto normy předčily „právní předpisy vyšší síly“ (Hraba, s. 96). Mezi zákony, jejichž restriktivní funkci autor ukazuje na konkrétních příkladech i s vyjádřením skutkové podstaty, patří zákon na ochranu lidové demokratické republiky, trestní zákon soudní a trestní zákon správní. Vrcholem zůstává kapitola o potlačení vesnických boháčů, v níž autor rozebírá okolnosti vstupu těchto rolníků do JZD. Posledním řešeným tématem třetí kapitoly je vlastnictví a užívání kolektivního zemědělského majetku. Všechny tyto právní normy položily základy nového poměru státu k zemědělským závodům, které v průběhu jednoho desetiletí zcela ztratily soukromoprávní charakter. Došlo tak ke strukturální změně podoby československého zemědělství. Zdeněk Hraba stručně a výstižně vysvětluje nejpodstatnější právní normy tohoto období i s jejich účinnými dopady.

Čtvrtá kapitola *Právní regulace upevnění organizace a materiální základny JZD (1959–1974)* rozebírá ve třech stručných bodech předpisy týkající se JZD, a to včetně nového zákona o JZD z roku 1959. Tento zákon upravoval lépe podmínky fungování JZD a pevněji stanovil podobu stanov JZD, neboť předchozí zákon je definoval jen velmi volně. Toto období se vyznačovalo slučováním stávajících JZD do větších zemědělských závodů. Autor potvrzuje tento stav statistickými čísly růstu průměrné rozlohy zemědělských závodů (s. 125–126, 131).

Pátá kapitola *Právní regulace vrcholné etapy socialistického zemědělského družstevnictví (1975–1989)* je z velké většiny zaměřena na právní normy z roku 1975. Jedná se o zákony o zemědělském družstevnictví, o užívání půdy a jiného zemědělského majetku k zajištění výroby a nařízení vlády ke vzorovým stanovám JZD. Autor opět statisticky shrnul počty zemědělských závodů a jejich rostoucí průměrnou výměru. Dále se zabývá růstem reálných mezd a zemědělské produkce, jejíž intenzifikace vedla k problémům v oblasti životního prostředí, kde byly v důsledku intenzivní činnosti napáchány i četné škody. Stručně je také zachycen trend poklesu počtů pracovníků v zemědělství i růst zisků z přidružené výroby JZD. Zmíněné právní normy poloviny 70. let se nejvíce zabývaly organizační stránkou způsobu fungování JZD a právního postavení jejich členů. Také bylo nutno vyřešit právní postavení kolektivizovaných závodů ve vztahu k půdě, na které tyto závody mnohdy hospodařily bez právních podkladů nebo dokonce protiprávně. Snahou zákona o užívání půdy bylo podchytit právo zemědělských velkozávodů na užívání půdy a to i v případě, že se změnil její vlastník. Dále zákon ještě pamatoval na povinnost soukromého vlastníka předat půdu do užívání JZD či státnímu statku v případě, že není schopen vlastními prostředky půdu dále obdělávat. Poslední důležitý bod nařízení dával JZD možnost nakládat s půdou svých členů, jako by samo JZD bylo jejím vlastníkem, což mu umožňovalo budovat na pozemcích stavby a provádět na nich úpravy důležitých pro činnost – např. velké meliorační projekty atd.

Zákon o zemědělském družstevnictví z roku 1988 znamenal dílčí uvolnění a větší samostatnost pro zemědělská družstva, neboť omezil administrativní zásahy ze strany státní správy do činnosti družstev (s. 164–166). Dále byla družstvům a jiným zemědělským podnikům umožněno více prohlubovat vzájemně prospěšnou spolupráci tzv. společných podniků. Družstva však nadále zůstávala závislá na státním plánu zemědělské výroby, normativních nařízeních nebo dotacích. Zákon také umožňoval zvláštní režim hospodaření, dostalo-li se družstvo do potíží, nebo dokonce i zánik družstva. Upravoval práva a povinnosti členů a rozšiřoval možnosti přijetí za člena JZD nebo naopak zánik členství. Zákony autor analyzoval do velkých podrobností, ale zcela chybí rozměr předchozích kapitol, v nichž byla praktická realizace zákonů alespoň částečně ukazována na konkrétních příkladech.

Šestá kapitola *Právní regulace začátku transformace (rok 1990)* ve svém úvodu *Východiska a počátky právní regulace transformace československého zemědělství* opět statisticky ukazuje počty družstevních závodů a jejich pracovníků. Autor v ní rozvádí rozdíly společensko-ekonomické situace v 50. letech a koncem 80. let, kdy se již převážná většina dřívějších rolníků s družstevním systémem sžila a byla oporou režimu. Dále vyzvedává fakt, že generace, jež většinu života prožila v družstvech, neměla díky dobrému materiálnímu zajištění chuť nést riziko návratu k samostatnému hospodaření. V této kapitole rozvádí Z. Hrabba pouze dva zákony: novelizaci zákona z roku 1975 o užívání půdy a jiného zemědělského majetku k zajištění výroby a nový zákon o zemědělském družstevnictví. Oba tyto zákony měnily právní ustanovení z poloviny 70. let. Ve své

podstatě nové zákony posílily práva vlastníků k půdě a připravily tak prostor pro obnovu soukromého hospodaření, pokud o to vlastníci půdy projeví zájem. Např. tak byl řešen vztah zemědělské organizace k vlastníkovi pozemku, na kterém stojí její stavba, a způsoby náhrady za zábor půdy nebo způsoby vytyčování hranic pozemků. Zákon o zemědělském družstevnictví upravoval vztah státu a družstev, když odstraňoval jejich administrativní řízení a uvolnil prostor pro podnikatelské aktivity.

Sedmá kapitola *Právní regulace transformace československého a českého zemědělství (1991–2004)* je nejrozsáhlejší kapitolou celé knihy. V této kapitole je již vynechán rozbor výchozího stavu, mapovaného v kapitole předcházející. Z. Hraba velmi podrobně rozebral tři nejdůležitější zákony k transformaci zemědělství: „Zákon č. 229/1991 Sb. o úpravě vlastnických vztahů k půdě a jinému zemědělskému majetku“ (zákon o půdě), „Zákon č. 42/1992 Sb. o úpravě majetkových vztahů a vypořádání majetkových nároků v družstvech“ (transformační zákon) a „zákon č. 39/1993 Sb. o pokutách a kaucích za nedodržování zákonů upravujících transformaci zemědělských družstev a nápravu majetkových křivd v oblasti vlastnických vztahů k půdě a jinému zemědělskému majetku.“ Autor neopomíná zdůraznit, že přijetí zákona o půdě bylo motivováno snahou dočinit majetkové křivdy, jichž se stát dopustil po roce 1948. Proces vzniku zákona o půdě je zmapován do velkých podrobností. Také restituční podmínky, za kterých se půda zabavená státem nebo nuceně vázaná v družstvech měla navrátit, autor do podrobností popisuje, a to včetně lhůt o zažádání či promlčení nároku restituenta. Nezmiňuje však žádný konkrétní příklad praktické realizace zákona. Podmínky stanovené v zákoně jsou v knize detailně vypovězeny, např. co se rozdílů v restitucích týče. Řešen je také rozdíl v podmínkách Českých zemí a Slovenka, obzvláště po rozpadu federace v roce 1993. Zajímavě jsou vylíčeny rozdíly mezi náhradami za majetkovou újmu, které stát hradil v omezené míře pouze za státní statky, zatímco náhradu poškozených nemovitostí, půdy a lesních porostů činností JZD měla nést zemědělská družstva, která nedokázala nároky na odškodnění naplnit, takže mnoho restituentů bylo ve svých nárocích poškozeno. Rozbor přesného znění zákona ukazuje i na mnohé nepřesnosti při vydávání restituovaného majetku, které bylo vázáno na státní občanství tehdy České a Slovenské federativní republiky. Mnozí emigranti v důsledku emigrace nebo získáním cizího státního občanství, byli z restitucí půdy vyloučeni. Zdeněk Hraba poukazuje na problémy při určování platnosti občanství a tím i restitučních nároků, které provázelo mnoho zmatků. Zmatky vedly také k častým tzv. neoprávněným restitucím a v případě mnoha šlechtických rodů zatížily soudní systém státu na celá desetiletí. Zákon dále řešil vznik Pozemkového fondu¹⁰, náhrady za živý a mrtvý inventář nebo užívací vztahy k půdě – např. podmínky hospodaření nebo její pronájem.

10 Pozemkový fond České republiky vznikl na základě zákona č. 569/1991 Sb. o pozemkovém fondu České republiky účinného k 1. 1. 1992. Jeho vznik byl motivován snahou lépe obhospodařovat státem vlastněnou půdu a odčinit majetkové křivdy z let 1948–1989. Zákon č. 229/1991 Sb. „o půdě,“ vysloveně počítá s fungováním Pozemkového fondu ČR, pro jehož práci je stěžejním

Transformační zákon podrobněji řešil a rozšířil odpovědnost družstev za náhrady poškozených staveb, pozemků (např. zástavbou, ekologickými škodami) nebo lesních porostů. Z. Hraba se též zabýval častým přeceňováním majetku při převodech účetních cen na ceny tržní. Nepřímo zmiňuje častou příčinu nevypořádání majetkových podílů ze zemědělských družstev, na která stát zákonodárstvím uvalil milionová finanční břemena, která fakticky u mnoha družstev vedla k jejich likvidaci, což autorem přímo sděleno není. Problematika novelizace transformačního zákona je nastíněna ve světle různých cest transformace družstev v České republice a na Slovensku, kde družstva byla v polovině 90. let transformačních závazků zbavena převodem závazků na podílnické listy. V České republice byla však novela transformačního zákona z roku 1999 zrušena Ústavním soudem a odškodnění prostřednictvím podílových listů nikdy nevstoupilo v platnost. Autor se též zabývá i dalším neúspěšným pokusem z roku 2004 transformační zákon novelizovat a podrobně rozepisuje jeho obsah a přesněji vysvětluje jednotlivé pojmy, které ze zákona vyplývají. Z hlediska pojmů se nejvíce ohledně pojmů zabývá majetkovými podíly s možnostmi jejich vypořádání a také promlčení. Zákon o pokutách a kaucích je zmíněn pouze krátce v souvislosti s výší pokut a se změnami ze zániku okresních úřadů.

V závěru knihy Zdeněk Hraba vylohuje názor, že kolektivizovaná velkovýroba neznamenała efektivnější výrobu v porovnání se soukromým sektorem. Na druhé straně vidí mezi kolektivizací a transformací zemědělství podobnost, jelikož oba procesy byly ve své podobě administrativně vnuceny nesouhlasící většině zemědělců. Násilné vnucení regulace společenských vztahů podle ideologických představ degraduje funkci práva na pouhý ideologický nástroj. Rozdíl mezi právním vnucením kolektivizace a transformace spatřuje ve značně neefektivním a nekvalitním právu transformačních zákonů. Právo, které většina zúčastněných jednotlivců vnímá jako nespravedlivé, vede k pokroucení právního vědomí a vede dle autora „k rezignaci na právo“ nebo jeho přímému porušování. Dalším významným shrnutím je mravní odpovědnost a odlišný postoj vesnice 50. let k shora vnucovaným represím vůči velkým sedlákům. Zajímavý je postřeh ve smyslu lokálních rozdílů, kde autor srovnává okresy, kde byla zemědělská družstva v období transformace zcela zlikvidována ve srovnání s okresy, kde většina zemědělských družstev transformaci přežila. Právo by dle autora nemělo být nástrojem nuceného pokrucování stávajících společenských vztahů, ale mělo by v regulaci respektovat stávající podmínky společnosti.

Tato z mého pohledu právní syntéza dějin československého a českého zemědělství je publikací přehledovou, jež svým rozsahem zcela vyčerpává pohled na dějiny skrze zemědělské zákonodárství Československé i České republiky. Je také jednou z cest, jak odborné i širší veřejnosti bez právního vzdělání přiblížit dopad zákonů ve stravitelné formě. Kniha obsahuje český a anglický abstrakt se jmenným rejstříkem. Její závěr je doplněn rozsáhlým seznamem pramenů, internetových zdrojů a literatury. Velkým přínosem je také rozsáhlý

---

právním předpisem, byl samotný vznik Pozemkového fondu ČR je vázán na později vydaný zákon České národní rady z téhož roku.

poznámkový aparát, který se může stát inspirací při hledání dalších zdrojů prací k tématu zemědělství či zemědělské politiky. Každému, kdo se problematikou československého a českého zemědělství zabývá, lze knihu doporučit k přečtení, případně k zevrubnému prostudování.

Jaromír Karpíšek

Roman HOLEC, *Dejiny plné dynamitu. Bratislavský chemický koncern Dynamit Nobel na križovatkách novodobých dejín (1873–1960)*, Kalligram, Bratislava 2011, 172 s.

Významná monografie renomovaného slovenského historika Romana Holce, s nespornou vazbou na chemický a zbrojný průmysl východních Čech, jež vyšla v nakladatelství Kalligram, spol. s r.o., s podporou Ministerstva kultury Slovenské republiky v roce 2011, sleduje osudy zbrojního podniku Dynamit Nobel Wien i jeho dceřiné bratislavské továrny na území Rakousko-Uherska a po vzniku ČSR i na území nově vzniklého státu. Kniha, recenzovaná Gáborem Czochem a Ivanem Kamencem a navazující na maďarskou verzi, která vyšla v roce 2009 a zabývala se dějinami Dynamit Nobel, je rozšířena o zpracování dějin společnosti v patnácti poválečných letech, které zachycují existenci podniku po nástupu komunistů k moci.

Vznik práce umožnily prostředky z projektu VEGA č. 2/0044/11 *Slovensko v druhej polovici 19. storočia* a VEGA č. 2/0181/10 *Slovensko v Európe, Európa na Slovensku*, které autor využil k výzkumným cestám do Německa, Velké Británie a Švédska. Získaná dokumentace umožnila zkonfrontovat nadnárodní kontakty koncernu Dynamit Nobel ve sledovaném období.

Dějiny bratislavské Dynamitky autor koncipoval jako zamýšlenou součást širšího celku, jenž zmapuje středoevropský vývoj od druhé poloviny devatenáctého století až do šedesátých let století dvacátého. Dějiny Dynamit Nobel rozhodně mají v tomto projektu nezanedbatelné místo, protože šlo o jeden z nejstarších a nejdůležitějších podniků na slovenském území, nehledě na to, že byl součástí nadnárodního komplexu Nobelových továren s celoevropským významem, a jeho kapitál nebyl slovenský, ale rakouský. Přesto uvedl Bratislavu jako jedno z center chemického i zbrojního průmyslu do mezinárodního povědomí. Je cenné, že autor velmi výstižně a zároveň i čtivě zachytil technologicko-výrobní, technické, obchodní i jiné změny ve vývoji podniku v souvislosti se státoprávními změnami, na něž bylo dvacáté století mimořádně bohaté. Zároveň neopomenul podrobně a v relevantních souvislostech přiblížit a vyhodnotit vznik a vývoj manažerských elit, jejich podnikatelské aktivity, strategické počiny i mezinárodní vazby. Tak významný podnik, jako Dynamit Nobel byl zároveň pevnou součástí městského, regionálního, národního, státního i mezinárodního prostředí, které ovlivňoval, ale jež zároveň ovlivňovalo chování majitelů a představitelů jeho vedení. Tyto okolnosti pak vymezovaly možnosti uvedených hospodářských elit a mnohdy i priority jejich podnikání.

Monografie má velmi přehlednou a logickou strukturu. V úvodní kapitole jsou zahrnuty okolnosti, jež se týkají důvodů lokalizace podniku na slovenském území a v městě Bratislava. Zájem o umístění podniku, který měl přinést zaměstnání více než tisícovce dělníků i odborníkům specializovaným na zbrojnou výrobu, mělo každé významnější město. Autor přesvědčivě dokládá, proč zvítězilo rozhodnutí vybudovat podnik právě v Bratislavě, byť po půlstoletí

se továrna, která stála původně na odlehlém území, ocitla díky další výstavbě uprostřed města. To však v roce 1873 vedení společnosti Alfred Nobel Co. se sídlem v Hamburгу nemohlo předpokládat. Stejný problém měl po letech i jiný závod Dynamit Nobel, postavený v roce 1868 v Zámčích u Roztok, nedaleko Prahy, ale v tomto případě šlo o menší továrnu, pro společnost ne tak důležitou.

Bratislavský podnik zahájil výrobu výbušnin v roce 1875 a jeho hlavním výrobním produktem se stal dynamit. Autor si všímá výrobního programu a personálního zabezpečení, především však sleduje, jak se rakouský nobelovský koncern Dynamit Nobel se sídlem ve Vídni a s továrnami v Zámčích u Roztok, Bratislavě, Saubersdorfu, i v St. Lambrechtu konstituoval. V centru pozornosti Romana Holce nadále zůstává továrna v Bratislavě, technika a technologie výroby, vzájemné vazby s městem, jehož rozvoj urychlila, kartelové dohody a vztahy s chemickými podniky i expanze nobelovské společnosti do zahraničí. Autor uvádí na podnikatelskou scénu rodinu Philippovců, pocházející z Německa, kteří jako typická židovská podnikatelská rodina našli v monarchii vyhovující sociokulturní prostředí pro svou rozvíjející se a velmi úspěšnou podnikatelskou činnost. Spolu s Alfredem Nobelem se rodina podílela na zakládání německých firem v Hamburгу a Troisdorfu i středoevropských podniků ve Vídni a Bratislavě. Jméno Erwina Philippa bude pak po desetiletí pevně spojeno s bratislavskou Dynamitkou, jejími obchodními úspěchy i konkurenčními boji, které pro tohoto zkušeného podnikatele – a v dnešním slova smyslu úspěšného manažera – neskončily vždy podle jeho představ. Na základě rozsáhlé korespondence zdůrazňuje autor postavení Dynamitky uvnitř celého koncernu i nepomíjející zájem Alfreda Nobela o její co nejúspěšnější uplatnění. V rámci Rakousko-Uherska byla považována za společnost s maďarským charakterem, byť oficiálně na svou polohu v uherské části monarchie nedoplácela, a byla vnímána jako německorakouský podnik. To jí však po vzniku Československé republiky v roce 1918 přineslo zásadní existenční problém. V další kapitole autor představuje růst výroby i modernizaci bratislavské továrny v letech Velké války, její přínos pro válečné úsilí Rakousko-Uherska i možnost zaměstnání pro tři tisíce dělníků a vojenských odborníků. Dalo se předpokládat, že modernizace továrny a její výrobní kapacita budou využity též v budoucnu, tj. i po vzniku nového československého státu. Přes ochotu vedení společnosti přijmout podmínky nostrifikace i nacionalizace správní rady, se nepodařilo zabránit tomu, aby se právě rakousko-německý charakter podniku nestal odrazovým můstkem pro vypjatou nacionální kampaň, jež zasáhla politicky i hospodářsky společnost v Čechách i na Slovensku.

Strategicky důležitá výroba výbušnin, jež byla navíc výrazně zisková, nezůstala stranou zájmu československých bank, které se hodlaly ve zbrojním průmyslu uplatnit. Lokalizace továrny – sedm kilometrů od maďarských hranic – i její rakousko-německý charakter tak napomohly tomu, že po tvrdých bojích v parlamentu i ve vládě společnost ztratila výrobní licenci k výrobě výbušnin ve prospěch společnosti, jež měla teprve vzniknout, buď jako podnik státní, anebo – což se později stalo – jako akciová společnost s majoritní účastí českých bank a 48% účastí dohodového, tj. britského a francouzského kapitálu. Autor

situaci kolem nostrifikace výstižně zachycuje, čímž doplňuje pohled z české strany, který provází studie a publikace zabývající se politickými, hospodářskými i vojenskými aspekty, které sehrály rozhodující roli při udělení monopolu k výrobě výbušnin Československé akciové továrně na látky výbušné v Praze s továrnou na území východních Čech, v Semtíně u Pardubic. Uvedená hlediska, která byla veřejně proklamována, však byla veskrze podmíněna konkurenčními důvody, jež zdůrazňovány nebyly, protože nezněly tak dobře a vlastenecky. Jakmile tedy československé banky za pomoci ministerstva národní obrany i díky aktivitě vládních stran dosáhly svého, a výrobní monopol získala nově ustavená společnost, později označovaná jako Explosia, čs. akciová továrna na látky výbušné, přestal být na závalu rakouský charakter Dynamitky, která sice nemohla výbušniny v ČSR vyrábět, ale směla se stát akciovým podílníkem v nové továrně. Každý ze zahraničních účastníků pak participoval na kapitálu společnosti šestnácti procenty; domácí kapitál si uchoval majoritní podíl 52 %. Dynamit Nobel odprodala nepotřebné stroje na výrobu výbušnin semtínské Explosii a Erwin Philipp zasedl v její správní radě. Setrval v ní až do roku 1931, kdy bratislavská továrna přešla na nový výrobní program a svůj akciový podíl prodala britské kapitálové skupině.

V dalších kapitolách autor sledoval osudy „Dynamitky“ v krizovém období předmnichovském i pomnichovském, problémy židovského podnikatele Erwina Philippa i tlaky na identitu podniku. Obnovená výroba výbušnin ve Slovenské republice mohla být dočasně pocíťována jako určitá satisfakce, avšak existence podniku „v síti německých monopolů“ pod vlivem IG Farbenindustrie AG nebyla pro její vedení jistě důvodem k radosti. Erwina Philippa nahradil Heinrich Gattineau a válečnou výrobní konjunkturu vystřídal tvrdý pád – a po roce 1945 nové konstituování identit v znovuobnoveném Československu. Stejně jako český konkurent Dynamitky – semtínská Explosia – byla také znárodněna a k 7. březnu 1946 zřízena pod změněným jménem Chemické závody Dynamit Nobel, národní podnik.

Roman Holec velmi zajímavě, logicky i čtivě objasňuje složité prokazování skutečnosti, že Dynamit Nobel byla před válkou československou společností, v níž německý kapitál nehrál žádnou roli. Osudy podniku – přejmenovaného později na Závod Juraja Dimitrova – a po sloučení se závodem Mieru a podnikem Slovenský hodváb Senica po roce 1958 na Chemické závody Juraja Dimitrova, dovedl autor až do roku 1960, kdy podnik s více než pěti tisíci zaměstnanci vstoupil do nové etapy svého téměř stoletého vývoje.

Není bez zajímavosti, že v současné době bývalý konkurent Dynamit Nobel, firma Explosia, a.s., v Semtíně u Pardubic, která působí v oblasti výroby výbušnin a služeb spojených s aplikací energetických materiálů pro civilní i vojenské použití, vlastní od 23. července 2011 též společnost Istrochem – bývalou Dynamit Nobel Bratislava. Osudy dvou rivalů i dočasných akciových spolupodílníků se tak po devadesáti letech znovu proluly a spojily.

Marta Kohárová

Bohuslav LITERA, „Druhá revoluce“. *Stalinská transformace v Sovětském svazu 1928–1934*, Dokořán, Praha 2013, 184 s.

Výzkum dějin Sovětského svazu ve dvacátých a třicátých letech se těší zájmu odborníků především mezi autory ze Spojených států. Česká historiografie se tématu nástupu stalinismu a radikální transformace příliš nezabývá. Z této nevelké skupiny českých autorů stojí za vyzdvižení Michal Reiman a Bohuslav Litera. Literova „*Druhá revoluce*“ představuje celkové zhodnocení radikálních sovětských ekonomických, sociálních a kulturních změn na přelomu dvacátých a třicátých let minulého století. Na úvod popisuje podmínky přechodu k nejrychlejšími změnám Evropy dvacátého století. Stalin chápal tuto transformaci jako nutnou, aby zahladil rozdíly mezi Sovětským svazem a západem. Podle jeho mínění bylo zapotřebí překonat stoletou propast za méně než deset let. Litera správně poukazuje, že překonávání v podobě transformace mělo dvě hlavní roviny. Na jedné straně šlo o všeobecnou modernizaci – Sovětskému svazu se podařilo přiblížit západoevropským státům v nevídaném tempu již v třicátých letech. Na druhé straně si tento velký skok vyžádal obrovské oběti, především na lidských životech.

„*Druhá revoluce*“ popisuje především změny ve dvou hlavních sektorech sovětské ekonomiky – v průmyslu a zemědělství. Procesy rychlé industrializace a kolektivizace poukazují na celkové změny v ekonomickém fungování státu. Autorovi se podařilo velmi dobře vystihnout rozdíly mezi fázemi před a po zahájení velké transformace, postupné překonání Nové ekonomické politiky (NEP) a odstranění jejich nositelů z řad drobných soukromých podnikatelů. Nesoustředil se pouze na vnitřní podmínky transformace, ale také na nebezpečí válečného konfliktu, které vyvolalo nutnost modernizace armády a přechodu k těžkému průmyslu. Komplettní nastínění procesu přechodu od NEPu k nové ekonomice dokresluje převzetí moci Stalinem a postupnému nastolení moci jedinou osobou na úkor kolektivního vedení, které znamenalo zahájení éry stalinismu.

Na přelomu dvacátých a třicátých let se v Sovětském svazu udály podstatné změny jak ve městech, tak i na venkově. Autor se snaží poukázat na Stalinovu snahu uchopit otěže ekonomiky a direktivními příkazy z centra řídit postupnou industrializaci a kolektivizaci. V rámci industrializace zdůrazňuje postupnou přeměnu měst, na základě statistických ukazatelů upozorňuje na zvýšenou potřebu pracovních sil a také na příchod zástupu nových pracovníků z kolektivizovaného venkova. Město se tak stalo místem, kde každou chvíli hrozilo vypuknutí sociálních bouří. Mezi příčinami vyjmenovává přesun pracovních sil, bytovou krizi a problémy se zásobováním z venkova. Litera dále zmiňuje určité pokroky v industrializaci a nepochybný pokrok v zahlazení ekonomické zaostalosti za západními zeměmi.

Autor považuje kolektivizaci za plně destruktivní proces pro venkov a jeho společnost. Správně začíná s jejím předvojem na sovětském venkově v období NEP, kdy zahraniční obchod spočíval hlavně na dodávkách obilí z venkova. Dů-

ležitost obilné produkce přetrvala i po nástupu rapidní industrializace. Zahájení kolektivizace mělo za úkol přechod k modernizaci a uvolnění pracovních sil. Modernizace je zde předkládána jako ekonomický proces, kde podstatnou roli hraje zakládání kolchozů, scelování půdy a podstatná mechanizace zemědělství. Neopomínají se ani útlak kulaků, jejich vystěhovávání do severních oblastí, za Ural nebo jejich únik do měst. Poměrně velký prostor je věnován hladomoru v letech 1932 a 1933. Autor zde řeší otázku, zda bylo Stalinovým úmyslem nechat venkov vyhladovět a vyhnout se tím silicím protestům proti násilné kolektivizaci, nebo zda šlo pouze o výsledek rapidních změn na venkově. Přiklání se k druhé možnosti, ale dodává, že se jednalo o nutnost obětovat venkovské obyvatelstvo na úkor zásobování měst obilím, aby se tak předešlo mnohem nebezpečnějším vzpourám hladovějících dělníků ve městech a tím i ohrožení samotného režimu. V knize se také podařilo vystihnout Stalinovu úlohu v rámci kolektivizace, kdy z pozice hlavního iniciátora přešel do role pochybuujícího o jejím tempu v článku *Závrať z úspěchů*, aby později opět zahájil nový a rozhodující nápor na venkově.

K modernizaci Sovětského svazu patřila tzv. kulturní revoluce. Litera zdůrazňuje především vzdělávání obyvatelstva. V první řadě popisuje odstranění negramotnosti u venkovského obyvatelstva a výchovu nových odborníků – inženýrů pro rychle rostoucí průmyslové oblasti. Co však bylo podstatnější, podařilo se vzdělat a vychovat nové loajální kádry pro stranu, které v průběhu velkého teroru v druhé polovině třicátých let nahradily staré a nepohodlné straníky. V dalších kulturních oblastech ukazuje na rozvoj kinematografie a literatury, která vykresluje nové hrdiny v rámci socialistického realismu. Zahájil se také boj proti starým řádům přetrvávající z období carského Ruska, především s církví, která byla považována za hlavní nositelku překonané kultury. Do kompletního pohledu na Sovětský svaz zařazuje i změny v sovětské zahraniční politice. K nejzajímavějším částem řadí popis orientace československé zahraniční politiky od sovětského diplomatického zástupce v Československu Alexandra J. Aroseva.

„*Druhá revoluce*“ nabízí komplexní přehled radikální sovětské ekonomické transformace. Literovi se podařilo zachytit podmínky a příčiny velké transformace. Správně poukázal na zmíněné dvě roviny, jednak na nutnou modernizaci, ale také na vynucené oběti těchto změn. Podařilo se mu také popsat rodící se stalinismus, který se po druhé světové válce stal stavebním kamenem pro tvořící se Východní blok. Ve státech tohoto bloku začaly probíhat radikální změny po vzoru Sovětského svazu doprovázené velkým počtem obětí. Litera nabízí určitou cestu pro výzkum těchto změn v padesátých letech v Československu, které jsou v rámci studia kolektivizace chápány pouze jako destruktivní proces a opomínají se pohled na modernizaci venkova a na další témata spojená s industrializací a kolektivizací, jakými např. mohou být problém pracovních sil nebo vztah mezi průmyslovým městem a zemědělským venkovem.

Pavel Boštík

zprávy

Kulturněhistorické centrum Františkánský klášter Hostinné

Areál bývalého františkánského kláštera v Hostinném vstupuje do čtvrtého roku své novodobé historie. Objekt v minulosti odsouzený téměř k zániku byl za významné finanční podpory Evropské unie v letech 2009–2011 zrekonstruován a v současné době slouží kulturním účelům.

Dějiny kláštera v Hostinném mají své počátky v 16. století. Tehdy bylo ve městě zapotřebí vyřešit problém pohřbívání. Hřbitov u děkanského kostela byl zaplněn a nebylo možné ho rozšířit. Městskou radou bylo proto rozhodnuto založit hřbitov nový. Na něm byl v letech 1597–1599 italským stavitelem Carlem Valmadim v renezančním stylu postaven malý hřbitovní kostelík Nejsvětější Trojice. Ten se také stal základem pozdějšího františkánského kláštera. V roce 1635 město koupil holandský šlechtic Vilém Lamboy z Desseneru. Lamboy byl zapřísáhlý katolík a chtěl pro město získat některý z církevních řádů. Jako první nabídku přijali jezuité, ale po čase odešli. Brzy poté zájem o působení v Hostinném projevili františkáni.

Františkáni do Hostinného přišli roku 1666. Řádoví bratři chtěli od samého počátku pro svoji činnost postavit vlastní objekt. V roce 1674 od městské rady získali k užívání hřbitovní kostelík a povolení přikoupit pozemek pro výstavbu kláštera a zřízení klášterní zahrady. V roce 1676 zahájili jednání se stavitelem a měšťanem Nového Města pražského Martinem Reinerem o výstavbě kláštera. Brzy nato byla podepsána smlouva a v roce 1677 zahájena stavba. Roku 1679 však řádovým bratřím došly peníze a další výstavba byla až do roku 1680 přerušena. Navíc ještě v roce 1680 zemřel stavitel Reiner. V době začátku výstavby kláštera byl u Reinerera jako polír zaměstnán mladý Wolfgang Dientzenhofer (1649–1706) a vyučil se u něho i zednickým mistrem. Dientzenhofer začal jednat s františkány a nabídl se, že by stavbu dokončil. Dohoda na sebe nedala dlouho čekat a již 11. března 1681 byla v Praze u Panny Marie Sněžné sepsána smlouva mezi františkány a Dientzenhoferem o dostavbě kláštera. Podmínkou bylo dodržení původních Reinerových plánů. Se stavbou se pokračovalo v roce 1683. Byly dokončeny klenby a provedeno odvodnění budovy. V následujícím roce byla stavba téměř celá hotova. Dne 8. srpna 1684 byli františkáni do nového kláštera uvedeni provinciálem P. Bernardem Sanigem. Františkánský klášter v Hostinném je první a zároveň i jedinou dochovanou stavbou Wolfganga Dientzenhofera v Čechách.

V roce 1685 byl klášterní kostel rozšířen o kapli Bolestné Panny Marie. V roce 1686 byla dokončena klauzura konventu a knihovna. V následujícím roce byla postavena zeď kolem zahrady kláštera se slepými arkádami uvnitř. Postupem času se začalo ukazovat, že stávající klášterní kostel svou kapacitou už nevyhovuje, a tak bylo rozhodnuto o jeho rozšíření. Dne 13. srpna roku 1744 byly zahájeny stavební práce na přístavbě druhé kostelní lodi. Stavební činnost trvala až do roku 1748, kdy byl dostavěn unikátní dvouloďní kostel. A právě v jeho prostorách se pak po více jak 200 let odehrávala hlavní část slavné pouti Porciunkule.

V době josefínských reforem byl klášter roku 1785 zrušen, ale již o čtyři roky později si františkáni prosadili jeho obnovení. Pomohl jim v tom především argument, že v objektu provozovali již od roku 1688 lékárnu a od roku 1728 klášterní nemocnici pro poutníky a chudé.

V roce 1950 byl klášter v Hostinném komunistickou vládou zlikvidován. Představený kláštera – kvardián byl uvězněn v internačním táboře Želiv a zbývající řeholníci převezeni do kláštera v Hejnici. Poté klášterní areál sloužil jako sklad obuvi a později jako sklad celulózy Krkonošských papíren. Dokonce se uvažovalo i o přestavbě klášterního kostela na širokoúhlé kino. V polovině šedesátých let 20. století byl objekt kláštera natolik v havarijním stavu, že byl na jeho likvidaci vydán demoliční výměr. V letech 1967–1969 se jako zázrakem blýsklo na lepší časy. Filozofická fakulta Karlovy univerzity v Praze si objekt kláštera vyhlédla jako možný depozitář kopií odlitků antických soch. Kostel byl zrekonstruován a v jeho prostorách následně pro veřejnost zpřístupněna expozice sbírky odlitků antických plastik, která má své místo v Hostinném dodnes.

Po listopadu 1989 byl vrácen areál kláštera zpět řádu františkánů. Po několikaletém vyjednávání se nakonec v roce 2007 městu Hostinné podařilo klášter odkoupit do svého majetku. V letech 2004–2009 byla postupně provedena celková oprava klášterního kostela za spolufinancování města Hostinné a Ministerstva kultury ČR v rámci Programu regenerace městských památkových zón. V roce 2008 město Hostinné uspělo s žádostí o finanční dotaci na realizaci projektu rekonstrukce bývalého klášterního konventu. V letech 2009–2011 byla firmou Metrostav, a. s. Praha úspěšně provedena celková rekonstrukce klášterního konventu a klášterní zahrady z prostředků Regionálního operačního programu NUTC II Severovýchod ve výši 50 milionů korun. Poskytnutá dotace činila více než 90 % hodnoty projektu. Rekonstrukce objektu získala dvě celostátní ocenění. Prvním bylo ocenění Stavba roku 2012 a druhým Cena veřejnosti. Zrekonstruovaný areál kláštera byl předán veřejnosti do užívání v dubnu roku 2012. V současné době je klášter v Hostinném kulturněhistorickým centrem města. Expozice v klášterním kostele Neposkvrněného Početí Panny Marie návštěvníkům nabízí soubor odlitků antických plastik, představujících výběr nejlepších děl, která byla v antickém sochařství vytvořena. V přízemí klášterního konventu, v prostorách bývalého refektáře, se nachází moderně zařízená městská knihovna s čítárnou. Stěny ambitu, obklopujícího ze čtyř stran prostor rajského dvora, jsou vyzdobeny barokními lunetami s výjevem ze života sv. Františka z Assisi. Olejomalby na plátně pocházejí z let 1688–1690 a byly součástí původního inventáře kláštera. V prostorách prvního patra konventu se v šestnácti výstavních sálech nachází stálá expozice městského muzea. Představuje vývoj města od doby kolonizace kraje počátkem 13. století až po události spojené s odsunem německého obyvatelstva v roce 1945. Část výstavních prostor je věnována i církevní františkánské tradici a slavné pouti Porciunkule, která se v Hostinném slaví dodnes. Chloubou muzejní sbírky je unikátní soubor deseti včelích klátů. Devět z nich je zdobeno řezbami se sakrálními motivy a pochází

z 18. století. K pořádání přednášek, koncertů, společenských a dalších akcí slouží přednáškový sál.

Rekonstrukce objektu františkánského kláštera v Hostinném přispěla k záchraně jedné z pozoruhodných a cenných kulturních památek nacházejících se na území České republiky a k rozvoji turistického ruchu ve městě.

Tomáš Anděl

Regionální muzeum v Litomyšli

Muzeum v Litomyšli bylo založeno v roce 1891 jako městské, se všeobecně vlastivědným zaměřením na oblast Litomyšle a nejbližšího okolí. Spravoval jej muzejní spolek, bylo však v majetku tzv. osady města Litomyšle a v jeho čele stál starosta osady. Podnět k založení dali profesori zdejšího gymnázia, v únoru 1891 se konala ustavující schůze spolku. Za zakládajícího člena spolku se přihlásil i Alois Jirásek, který již dříve vyzýval ke zřízení muzea. Nicméně tehdy byl již tři roky mimo Litomyšl. Politická obec Litomyšl (zahrnovala město i předměstí) poskytla prostory v budově bývalé reálky, osada města (město bez předměstí) schválila zapůjčení majetku – sbírek městského archivu (včetně graduálu z 16. století) a sbírek reálky, které se staly základem muzejních fondů. Záhy se začala muzejní sbírka rozrůstat. Během roku 1891 získalo muzeum mimo jiné řadu cechovních památek nebo soubor částí litomyšlského kroje, který na jubilejní výstavě v Praze vystavoval místní Spolek paní a dívek. Soukromou sbírku krojů zapůjčila spisovatelka Tereza Nováková. Poprvé se muzeum otevřelo veřejnosti ve dnech 20.–28. září 1891.

V roce 1926 koupila město pro muzeum budovu bývalého piaristického gymnázia. Po adaptačních pracích byla otevřena pro veřejnost 13. května 1928. Muzejní spolek se téhož roku rozešel a správu muzea převzalo kuratorium jmenované osadou města. Muzejní expozice byla mimořádně rozsáhlá; zabírala celou budovu, protože prakticky všechny sbírky byly vystavovány. Vedle již dříve prezentovaných etnografických artefaktů (včetně repliky chalupy a dvou místností ve skutečné velikosti), archivu s graduálem, církevních či cechovních památek, v ní byl také litomyšlský „Slavín“, věnovaný významným osobnostem, nedávno získaná kolekce střeleckých terčů, sbírka pum a dalších památek na první světovou válku, výrobky uměleckého průmyslu, přírodovědné exponáty a početná sbírka obchodníka a numizmatika Quidona Šimka, kterou její majitel odkázal muzeu v roce 1933. Expozice, s jejíž koncepcí pomáhali historik Zdeněk Nejedlý a historik umění Zdeněk Wirth, zůstaly v tomto stavu v podstatě až do roku 1960.

Od čtyřicátých let 20. století probíhala řada změn ve správě muzea, měnil se i jeho název. Roku 1953 byl oddělen archiv, v 50.–70. letech působilo muzeum s přestávkami jako muzeum okresní. V letech 1962–1966 byla v přízemí muzea budována nová expozice podle tehdejších požadavků. Zaměřila se především na 19. století, na dobu národního obrození a etnografii, a dále na 20. století s důrazem na osobnost Zdeňka Nejedlého a dělnické hnutí. Výsledek přijímala veřejnost rozporuplně. Zbylé prostory budovy zaplnily depozitáře.

Další stálá expozice vznikla ve stejných prostorách v letech 1984–1986. Byla věnována dějinám města od jeho počátku až po současnost. Přes svoji částečnou poplatnost době ji lze považovat za poměrně zdařilou. V muzeu vydržela s menšími úpravami až do roku 2010.

Více jak sto let spočívala hlavní prezentační činnost muzea na stálé expozici, krátkodobé výstavy probíhaly velmi sporadicky. Situace se začala měnit v samém

závěru 20. století, kdy byl uvolněn prostor pro krátkodobou výstavní činnost a muzeum začalo nabízet nejrůznější doprovodné programy a řemeslnické dílny, byť s nedostatečným zázemím.

V roce 2004 se zřizovatelem muzea stal Pardubický kraj. Galerie spolu s domem U Rytířů byla oddělena a jejím zřizovatelem zůstalo město Litomyšl. Pro muzeum nastala doba zásadních změn. Začalo postupné vybavování nového centrálního depozitáře v nedalekém zámeckém pivovaru regálovou technikou a ukládání sbírek ve specializovaných obalech. Tím se historická budova muzea postupně uvolňovala. Instituce byla personálně posílena, začala systematická práce se sbírkami (muzeum spravuje na sedmdesát tisíc sbírkových předmětů).

Nutnost generální opravy muzejní budovy byla zřejmá řadu let. Objekt nevyhovoval technicky ani provozně. Poslední větší oprava proběhla na přelomu 70.–80. let 20. století. V roce 2007 vznikl projekt revitalizace muzea, barokní budovy piaristických škol z počátku 18. století, jehož autorem je známý architekt Josef Pleskot. V září 2010 získal Pardubický kraj, zřizovatel muzea a investor akce, dotaci z Regionálního operačního programu. Celý projekt prošel několika zlomovými okamžiky v době přípravy i realizace.

Stavba probíhala v letech 2012–2014 nákladem 86 milionů. Po rekonstrukci se do budovy muzea vrátila pouze menší část depozitářů a kanceláří. Většina „muzejního zázemí“ získala trvalé umístění (2013) v nových prostorách v zámeckém pivovaru, které se od roku 2011 upravovaly pro muzeum „na míru“ v rámci projektu „Revitalizace zámeckého návrší“ (majitelem pivovaru a investorem je město Litomyšl). Díky tomu se prostory muzea přístupné návštěvníkům více než zdvojnásobily a zároveň instituce získala dostatečné zázemí pro různé výstavní i nevýstavní prezentační a vzdělávací aktivity.

Muzeum se veřejnosti znovu otevřelo v červenci 2014 stálou expozicí s názvem „Litomyšl – město kultury a vzdělanosti“. Autorem scénářů je kolektiv odborných pracovníků muzea, architektonického řešení se ujal Petr Všetečka (Transatarchitekti, Brno), autorem grafického řešení je Zdeněk Macháček (Studio 6.15, Zlín). Generálním dodavatelem mobiliáře se stala firma Revyko z Prahy. Náklady dosáhly částky 7,9 mil. Kč, z valné většiny je pokryl Pardubický kraj.

Expozice představuje nebývale bohaté dějiny Litomyšle od jejich počátků až do současnosti. Není řazena chronologicky, ale systematicky. Hned v úvodu, v suterénním ochranném objektu, jsou prezentovány pozůstatky středověké a raně novověké zástavby kolem tzv. scholastikovy brány tak, jak byly archeology objeveny během rekonstrukce. Vedle navazuje expozice zámeckého návrší, kde je prostřednictvím 3D modelů a dokumentárního filmu představen pozoruhodný a širší veřejnosti dosud téměř neznámý stavební vývoj této lokality – od kláštera přes biskupství, hrad s novým městem, zámecký areál, původní piaristické budovy až po současný stav. Další části expozice obsahují řadu unikátních předmětů – mamutí kel nalezený v Litomyšli, katovský meč, iluminovaný graduál literátského sboru ze 16. století, Müllerovu mapu Čech z 18. století, podmalby na skle, „Litomyšlské nebe“ s originálními osobními předměty A. Jiráska, B. Němcové, M. D. Rettigové a dalších osobností nebo staré

tisky litomyšlské tiskárny a ruční tisky a štočky Josefa Portmana. Jedinečné jsou předměty technického charakteru, jako nejstarší fotoaparát v České republice, funkční replika Křížikovy obloukové lampy či motocykl ESO 500. Vedle stovek dalších historických artefaktů, zbraní, malovaných střeleckých terčů, středověkých architektonických článků či kuriozit jsou v expozici k vidění nejružnější historické mapy, vyobrazení města i půvabné karikatury Quidona Šimka. Pro (nejen) mladší návštěvníky je připraven pestrý interaktivní program – mohou si vyzkoušet, jak staří kartografové měřili vzdálenosti, hravou formou si ověřit své znalosti historie, obléknout se do replik měšťanského a lidového oblečení z 19. století či si zahrát hru „Za starého mocnářství“. Nepřehlédnutelná je dětská expozice s replikou litomyšlského náměstí v dětské velikosti. Na závěr prohlídky si mohou návštěvníci odpočinout při sledování některého z historických filmů o Litomyšli.

Muzeum dále nabízí krátkodobé výstavy a doprovodné programy. Vydává publikace a sborník *Pomezí Čech, Moravy a Slezska*. Vedle hlavní budovy provozuje rovněž „Rodný byt Bedřicha Smetany“ v zámeckém pivovaru.

René Klimeš

Seminář a výstava o Velké válce 1914–1918 v jaroměřském muzeu

100. výročí začátku první světové války přineslo další možnosti připomenutí a zhodnocení role českých zemí v rakousko-uherské monarchii za války. Městské muzeum v Jaroměři se chopilo této příležitosti a uspořádalo 24. června 2014 v prostorách Wenkeova domu celodenní seminář „*Velká válka 1914–1918. Pod černožlutým praporem ke svobodě*“. Seminář byl zaměřen na širokou problematiku severovýchodočeského regionu ve válečném období – od sledování osudů jednotlivých vojáků i celých pluků přes charakteristiku školství a každodenního života až po zhodnocení díla válečných umělců.

Seminář byl zahájen blokem tří přednášek týkajících se Královédvorská. První přednesl profesor královédvorského gymnázia PhDr. Ivo Rejchrt, který se věnoval dějinám gymnázia v době 1. světové války a tehdejší systému „vzdělání na příděl“. Dva studenti uvedeného gymnázia, Daniel Ondráček a Jan Škvarka, pátrali úspěšně po osudech svých příbuzných – českých vojáků na frontách Velké války. Školství se týkal také další příspěvek „Učitelé českých škol na Trutnovsku v zázemí a na válečných frontách“ Mgr. Jitky Vandrovcové z Muzea Podkrkonoší v Trutnově. Dokonalou znalost tématu prokázal ve svém referátu „C. a k. 18. pěší pluk a další východočeské jednotky v první světové válce“ Mgr. Lukáš Dulíček z Masarykovy univerzity Brno, který přehledně charakterizoval účel a vývoj těchto jednotek i jejich nasazení na válečných frontách. S výsledky záslužné sběrné akce Muzea východních Čech v Hradci Králové, zaměřené na deníky a zápisky z první světové války, seznámila posluchače PhDr. Jaroslava Pospíšilová, která také prezentovala některé ukázky textů. Následoval příspěvek Mgr. Jana Čížka ze Státního okresního archivu Náchod, který na základě rozboru některých obecních a školních kronik z náchodského okresu charakterizoval všední život na venkově v době války s jeho velkými těžkostmi i určitými výhodami. Významnou uměleckou osobnost úzce spjatou s československými legiemi v Rusku, malíře Jindřicha Vlčka, představil ředitel Muzea textilu v České Skalici PhDr. Vlastimil Havlík, Ph.D. Zajímavým a objevným byl také příspěvek Mgr. Marka Fišera z Vojenského historického ústavu Praha. Autor v něm představil a charakterizoval mnohdy neznámé fondy a sbírky tohoto ústavu. Celý zdařilý seminář zakončil referát Mgr. Josefa Hovorky ze Základní školy B. Němcové v Jaroměři. Autor zasvěceně pohovořil o působení sokolské setniny župy Podkrkonošské v bojích na Slovensku v letech 1918–1920.

Seminář byl zároveň vernisáží stejně nazvané výstavy, kterou Městské muzeum v Jaroměři pořádalo ve Wenkeově domě od 24. června až do 14. září. Na výstavě byly představeny zbraně, součásti výstroje a různé předměty z první světové války a především fotografie z bohatých sbírek jaroměřského muzea. Seminář i výstava tak přispěly k zhodnocení válečné role jak vojáků – na jedné straně legionářů a na druhé straně „obyčejných“ vojáků v rakousko-uherských uniformách –, tak i prostých civilistů, jejichž životní podmínky byly mnohdy neméně těžké.

Jan Čížek

Velké prádlo v Muzeu a Pojizerské galerii v Semilech

Od 12. září do 23. listopadu 2014 byla v Muzeu a Pojizerské galerii v Semilech k vidění výstava *Velké prádlo*, zaměřená na historii praní. Vystaveny byly pračky, ždímačky, žehličky a různé nástroje a nářadí, mýdla a další prací prostředky. Zmíněné předměty byly vhodně doplněny několik kusy nábytku, textiliemi (zástěrami, košilemi, nástěnnými kuchařkami...). dobovými reklamami a dokumentárními fotografiemi. Výstava byla uspořádána přehledně, zasloužila by si však více prostoru. O dvou sobotách (13. 9. a 27. 9.) byly u příležitosti výstavy v muzeu uspořádány tvůrčí dílny nazvané *Mydli, mydli*, na nichž si mohli účastníci vyrobit pod vedením lektorky vlastní bylinkové nebo vykrajované mýdlo i s dárkovým sáčkem.

Většina exponátů pocházela ze sbírek semilského muzea. Jejich instalaci provedli pracovníci muzea. Kurátorkou výstavy byla Alena Hovorková, odborná pracovnice semilského muzea, s textem pomáhala PhDr. Vladimíra Jakoubčová, ředitelka Muzea Českého ráje v Turnově. Historické fotografie byly zapůjčeny z Městského muzea ve Svitavách.

Záměrem autorek výstavy bylo pojednat téma praní prádla chronologicky (starověk – 20. století). Vystavené předměty tomu však odpovídaly pouze z části. Naplnění záměru nenapomohly ani nekvalitní reprodukce fotografií nebo absence popisek některých předmětů.

Klára Lukášová

Obsah

STUDIE

- Staré a nové v agraristice raného novověku – česká reflexe 7
JAROSLAV ČECHURA
- Paradigmatické proměny českého agrárního dějepisectví od počátků
k dnešku 27
ROMAN PAZDERSKÝ
- Moravský venkov v raném novověku: čtvrtstoletí bádání, stav a perspektivy 43
BRONISLAV CHOCHOLÁČ
- Šlechtický velkostatek let 1848–1948 59
v české historiografii
KRISTÝNA KAUCKÁ
- Historiografie německého agrarismu v českých zemích 19. a 20. století 69
EDUARD KUBŮ – JIŘÍ ŠOUŠA
- Historiografie zemědělství českých zemí v letech nacistické okupace 85
BARBORA ŠTOLLEOVÁ
- Kolektivizace zemědělství v české historiografii 97
JANA BUREŠOVÁ
- Přínos české historické demografie 109
po roce 1989 k dějinám českého venkova, zejména v raném novověku
EDUARD MAUR
- Možnosti studia migrací a mobility venkovského obyvatelstva 123
JOSEF GRULICH
- Život venkovského lidu pohledem historické demografie. Vývoj přirozené
měny na základě anonymní excerpce dat z matrik 139
ALEXANDRA KHADKA
- Ovdovění a osíření v prostředí českého venkova pohledem historiografie 157
MARKÉTA SKOŘEPOVÁ
- Dějiny venkovských poddaných jako dějiny venkovských farníků? Poznámky
k životu obyvatel farností na panství Třeboň na přelomu 17. a 18. století 169
PAVEL PUMPR
- Venkov za prusko-rakouské války roku 1866: Selské paměti jako historický
pramen a podnět pro další bádání 183
JOSEF ŠRÁMEK

Zemědělské pojištění jako historiografický problém. Rizika v zemědělství a zemědělské pojištění 193
VOJTĚCH POJAR

„Venkov – pramen (obrody) národa“. Historiografie německých spolků a nacionalizace venkova českých zemí v letech 1880–1938 205
JITKA BALCAROVÁ

Venkov padesátých a šedesátých let pohledem sociologie (Rurální sociologie v padesátých a šedesátých létech 20. století) 221
ZDENĚK PÁTEK

Svéhlaví aktéři a (bez)mocná diktatura
Dějiny každodennosti a výzkum mentalit zemědělského obyvatelstva na příkladu kolektivizace v pohraničí českých zemí 229
JAROMÍR MRŇKA

MATERIÁLOVÉ STATĚ

Poznání dějin venkova z lidových kronik přelomu 18. a 19. století 239
MIROSLAV SVOBODA

Možnosti využití vceňovacích operátů stabilního katastru pro dějiny zemědělství 247
KAMILA SVOBODOVÁ

Sedlák – okresní starosta – zemský poslanec. Hájení zájmů venkova a modernizace zemědělství na příkladu Václava Kropáčka 255
LUKÁŠ KOPECKÝ

Prameny k dějinám venkova ukryté ve fondech státních statků (na příkladu východních Čech) 263
HELENA POCHOBRADSKÁ

Několik slov k organizačně institucionálnímu zázemí bádání o moderních agrárních dějinách (18.–20. století) 271
EDUARD KUBŮ – NAĎA MACHKOVÁ – JIŘÍ ŠOUSA

RECENZE

Ondřej FELCMAN – Ryszard GLADKIEWICZ a kolektiv, *Kladsko, Dějiny regionu*, Filozofická fakulta Univerzity Hradec Králové, Polsko-Czeskie Towarzystwo Naukowe Wrocław, Historický ústav AV ČR v. v. i., Nakladatelství Historický ústav a Powiat Kłodzki, Kłodzko 2012, 608 s. 277

Zdeněk HRABA, *Kolektivizace a transformace československého zemědělství v letech 1945–2004*. Právně normativní pohled, Vladimír Lelek, Praha 2013, 312 s. 280

Roman HOLEC, *Dejiny plné dynamitu. Bratislavský chemický koncern Dynamit Nobel na křižovatkách novodobých dejín (1873–1960)*, Kalligram, Bratislava 2011, 172 s. 289

Bohuslav LITERA, „*Druhá revoluce*“. *Stalinská transformace v Sovětském svazu 1928–1934*, Dokořán, Praha 2013, 184 s. 292

ZPRÁVY

Kulturněhistorické centrum Františkánský klášter Hostinné 297

Regionální muzeum v Litomyšli 300

Seminář a výstava o Velké válce 1914–1918 v jaroměřském muzeu 303

Velké prádlo v Muzeu a Pojizerské galerii v Semilech 304

Pokyny pro autory 309

Pokyny pro autory

Východočeské listy historické (VLH) vycházejí dvakrát ročně. Redakce přijímá pouze původní práce, které vznikly v badatelské dílně autora. Práce mohou být psány česky, slovensky a polsky. Studie a materiálové stati (včetně edic dokumentů a vzpomínek) mohou být maximálně do 40 stran, recenze v rozsahu 4–10 stran, příspěvky do oddílu *Z biografického lexikonu* mohou mít nejvýše 1 stranu.

Pokyny pro úpravu rukopisu:

1. Rukopis napsaný na počítači **zašlete** redakci VLH v jednom výtisku a na označeném CD/DVD nebo zašlete elektronicky na adresu výkonného redaktora PhDr. Tomáše Hradeckého, Ph.D., (tomas.hradecky@uhk.cz). **Pište ve Wordu, písmo Times New Roman, velikost 12, řádkování 1,5.**

2. K textu studie přiložte resumé (rozsah max. 1 800 znaků – 1 strana), abstrakt (do 600 znaků) a klíčová slova (5–7 slov), to vše v českém jazyce. K textu materiálové stati přiložte abstrakt (rozsah max. 600 znaků) a klíčová slova. Ke studii, materiálové stati a recenzi je třeba připojit krátký medailonek autora (rok narození, současné zaměstnání, odborná specializace, význačné dílo – max. 400 znaků).

3. Pro zvýraznění slov nebo pasáží v textu je možné:

Použít kurzívu pro citáty; tučné písmo pro názvy dílčích částí práce nebo vybrané části textu; případně prostrkání nebo petit (s využitím obvyklých korektorských značek). Zásadně nepoužívejte podtrhávání.

4. Poznámkový aparát připojte na stranách pod čarou, jak umožňuje Word: přes příkazy *vložit, poznámka pod čarou, značení automaticky*. V textu pište horní index za interpunkční znaménka.

5. Literaturu a edice citujte podle následujících zásad:

- Monografie: Jméno autora (v pořadí osobní jméno v plném znění, iniciálou až v dalších citacích, PŘÍJMENÍ, jméno příp. spoluautorů oddělit pomlčkou), název knihy (kurzívou), místo a rok vydání (příp. nakladatel před rok vydání), údaje o stranách (celkový počet, konkrétní strana nebo rozmezí stran). Srov. Josef ŠUSTA, *Úvahy o všeobecných dějinách*, Praha 1999, s. 134.
- Studie publikovaná v periodiku: Autor stati/spoluautoři (viz monografie), název studie kurzívou, název periodika (v závorce zkratku používanou u dalších odkazů na dané periodikum), údaje o ročníku (svazku), roku vydání a stranách. Srov. Jiří MAREK, *Historie mezi teorií a praxí*, Český časopis historický (dále jen ČČH) 96, 1998, s. 792.

- Studie publikovaná v příležitostném sborníku: Autor stati/spoluautoři (viz monografie), název studie kurzivou, in: název sborníku, (ed./edd.), jméno editora/editorů sborníku, pokud je uváděno, místo a rok vydání (příp. nakladatel před rok vydání), údaje o stranách. Srov. Zdeněk MĚŘÍNSKÝ, *Vývoj zbroje a válečného umění – významné bitvy na Moravě*, in: *Středověká Morava*, ed. Z. Měřínský, Brno 1999, zvláště s. 100–102 nebo Josef PETRÁŇ – Eduard MAUR, *František Kutnar a univerzita Karlova*, in: *Podíl Františka Kutnara a agrárního dějepisectví na formování obrazu české minulosti*, Semily 1998, s. 148.
- Edice: Při citaci edice se přihlíží pokud možno k výše uvedeným zásadám. Je-li obvyklé citovat nejprve nebo pouze název edice, uvést při první citaci plný název edice, a to verzálkami. Ve jméně editora za názvem edice postačí u křestního jména pouze první písmeno, např. CODEX DIPLOMATICUS ET EPISTOLARIS REGNI BOHEMIAE V/3, edd. J. ŠEBÁNEK et S. DUŠKOVÁ, Praha 1982, č. 1570, s. 363. V opačném případě, je-li uváděno nejprve jméno autora/autorů edice, postupuje se jako u monografie. Za jménem autora/autorů je v závorce uvedeno (ed./edd.). Pro názornost srov. Antonín BENČÍK – Jaromír NAVRÁTIL – Jan PAULÍK (edd.), *Vojenské otázky československé reformy 1967–1970*. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970, 6. díl, 1. svazek: *Vojenská varianta řešení čs. krize (1967–1968)*, Praha – Brno 1996.
- Archivní prameny: Oficiální název archivu (v závorce zkrácený název používaný u dalších citací), archivní fond a další nezbytné identifikační údaje. Srov. Státní okresní archiv v Hradci Králové (dále jen SOKA Hradec Králové), f. Archiv města Hradec Králové, inv. č. 1776, č. j. 1708, kart. 361.
- Zkrácené citace se používá při opakování literatury i archivních pramenů. Uvést nejprve citaci nezkrácenou, poté zkracovat osobní jméno autora/autorů na iniciálu a název monografie i studie po první podstatné jméno, ukončit třemi tečkami a čárkou; zachovat kurzívu v názvu. Např. J. PETRÁŇ – E. MAUR, *František Kutnar...*, s. 149.
- V citování je třeba důsledně používat odkaz srov., nikoliv viz.
- Při bezprostředním následném opakování téhož odkazu (na stejnou práci) je použito slovo *tamtéž* (v kurzivě). Při následném citování další práce téhož autora je použito slovo TÝŽ (kapitálkami).

6. Záznam literatury pro recenzi, anotaci apod. dle následujících příkladů:

- Monografie nebo celý neperiodický sborník. Jitka GRUNTOVÁ, *Oskar Schindler: legenda a fakta*, Brno, Barrister a Principal 1997, 158 s.; Bohuslav Balbín a kultura jeho doby v Čechách. *Sborník z konference Památníku národního písemnictví*, Praha, Památník národního písemnictví 1992, 302 s. + obrazové přílohy.

- Celé periodikum: *Pomezí Čech a Moravy. Sborník prací ze společenských a přírodních věd pro okres Svitavy*, sv. I, 1997, vyd. Státní okresní archiv Svitavy se sídlem v Litomyšli, 276 s.

7. V případě připojených obrazových příloh je třeba předat obrazovou dokumentaci redakci v jednom výtisku společně s verzí naskenovanou na označeném elektronickém médiu (ne disketa). Přílohy je nutné opatřit seznamem popisek s uvedením zdroje.

8. Příspěvek zasílejte na adresu: Historický ústav Filozofické fakulty, redakce Východočeských listů historických, Univerzita Hradec Králové, Rokitsanského 62, Hradec Králové 500 03. Obálku označte vlevo dole výraznou zkratkou **Příspěvek pro VLH**. V průvodním dopise uveďte bydliště autora, telefonní číslo a e-mailovou adresu.

Pokyny pro dodání obrazových podkladů:

- **Obrázky** (fotografie, plány apod.) v elektronické podobě dodávat v souborech jpg nebo tiff. Velikost dodaného obrázku musí být stejná (nebo větší) jako výsledná reprodukce v brožuře při rozlišení 300 dpi (šířka sazebního obrazce sborníku je 125 mm, výška 186 mm). Digitální fotografie dodat v originálních souborech bez úprav.

Pokyny pro psaní textu:

- **První řádek odstavce** neodsazovat mezerníkem ani tabelátorem – pokud je třeba odsadit, pak toto nastavit v programu (Word): FORMÁT – ODSTAVEC – ODSAZENÍ – SPECIÁLNÍ
- **Pozor na psaní a použití SPOJOVNÍKŮ (-) a POMLČEK (-)!**

Spojovník je podstatně kratší než pomlčka.

Okolo spojovníku se **mezery nedělají nikdy** a používá se při:

- připojení spojky -li (např. můžeš-li)
- spojení jmen (např. Rakousko-Uhersko)
- slučovací spojování (např. propan-butan)
- upřesnění místa (např. Praha-Vysočany)
- adjektivních složeninách (např. modro-bílý)
- rozdělování slov

Pomlčka

- klávesová zkratka Alt + 0150
- můžeme-li dosadit místo pomlčky jakékoli slovo (až, do, versus, apod.), **nejsou okolo ní mezery** (např. 1950–1960, 7–9 dní, otevřeno 8–12 h)
- v ostatních případech okolo pomlčky mezery jsou

Východočeské listy historické
32/2014

Historický ústav Filozofické fakulty Univerzity Hradec Králové

První vydání
2014
312 stran

Tisk OFTIS Ústí nad Orlicí

ISSN 1211-8184
MK E 21784